

ЖИВОЈИН СТАНОЈЧИЋ ● ЛЉУБОМИР ПОПОВИЋ

ГРАМАТИКА СРПСКОГА ЈЕЗИКА

УЏБЕНИК ЗА I, II, III и IV РАЗРЕД
СРЕДЊЕ ШКОЛЕ

ДРУГО, ПРЕРАЂЕНО ИЗДАЊЕ

ЗАВОД ЗА УЏБЕНИКЕ
И НАСТАВНА СРЕДСТВА
БЕОГРАД

ЗАВОД
ЗА ИЗДАВАЊЕ УЏБЕНИКА
НОВИ САД

1992.

РЕЧ УНАПРЕД

Рађен 1989. по наставном програму предмета *Српскохрватски језик и култура изражавања*, и сада допуњен по новом Програму (Службени гласник Србије — Просветни гласник, 5, 16. VIII 1990, стр. 7—8 и XL — 3, 31. V 1991., стр. 1—5), овај уџбеник морао је бити писан као *крајња грамашка* књижевног језика, те и носи назив *Грамашка српскога језика*.

Као што је уобичајено, и ова *грамашка* у уводном делу дефинише наш књижевни језик, његов историјски и садашњи аспект, његов однос према наречјима (и дијалектима) народног језика, свој предмет и начела правописа. При томе, у овоме, другом издању одређени делови градива, на основу захтева просветних органа који доносе програме наставних предмета, морали су се скратити, одн. сажети док су се други морали допунити, па су треће и четврто поглавље *Увода* (т. 18—52) добили нови вид.

У поглављу *Фонетика са основама фонологије и морфофонологије* дат је опис *гласовног* система књижевног језика, с његовим битним одликама, као и понашање чланова тог система у облицима и творби речи. При томе, у основама фонолошког описа пошло се од у науци дате констатације да је већ сам *гласовни систем* тога језика, *словима обележен*, заправо — његов *фонолошки систем*, јер је резултат Вукове „правилно изведене анализе гласовног система нашег језика“ (П. Ивић, *Појавор* Вуковом *Српском рјечнику* из 1818. у фототипском издању Просвете — Београд, 1966, стр. 64).

Зато што се, другим речима, гласовни систем нашег књижевног језика углавном поклапа са фонолошким системом, било је могућно да се изостави, за фонологију иначе неопходан, опис оних артикулационо-акустичких особина гласова које су без експерименталнофонетске лабораторије тешко разумљиве (грависност: негрависност, дифузност: компактност гласова итд.). Тако су у нашој фонетици са основама фонологије описане оне битне гласовне особине које су лако уочљиве и обичним опажањем, па се ученици неће оптерећивати захтевом да напамет (само из текста уџбеника) уче она дистинктивна обележја гласова која се могу заиста схватити само у лабораторији. Фонетско-фонолошки чиниоци гласовног система који су облички и творбено важни описани су у делу *Морфофонологија*, који је узет као природна веза између области фонологије и морфологије са творбом речи.

У поглављу *Морфонологија и творба речи* облички и творбени системи описани су методом уобичајеном у граматицима уопште. Обрасце промена и творбе треба схватити као *схеме* у којима се виде граматичке основе и граматички наставци, односно творбене основе и творбени афикси, а не као грађу коју треба учити. И морфологију и творбу олакшали смо изостављањем прегледа акцената по врстама речи и типовима творбе (с тим што смо основна правила акцентовања дали у *Фонетици*). Тамо где је било најпотребније, наводили смо у овим поглављима фонетске промене које се појављују у промени облика и у творби речи, а које се, иначе, системски описују у морфофонологији. О речи као јединици именовања говори се у поглављу *Лексикологија*.

У *Синтакси* градиво је обрађено тако да се уочи синтаксички *систем*, и то као *функционални* систем на основу кога се реченице формирају не само као граматичке него и као комуникативне јединице. Зато се тежило да све јединице и конструкције буду описане систематски, доследно и интегрално, да се покажу везе и

сличности међу деловима синтаксичког система и да се, макар укратко, обраде и појаве везане за реализацију синтаксичких јединица у комуникацији (информативна актуализација, комуникативна кохезија). При том је било неизбежно да се одступи од традиционалног распореда синтаксичког градива, да се терминологија понегде прецизира, осавремени и допуни и да се уведу дијаграми и табеле, који су неопходно средство сваке систематске синтаксичке анализе.

Аутори су се држали начела да не треба мешати *оџис језика* са *учењем језика*. Реч је, наике, о граматички ма т е р њ е г језика, дакле — језика који ученици з н а ј у. Зато су пре свега полазили од чињенице да се са *разумевањем оџиса* унапређује ученикова способност за *анализу* језичке грађе матерњег језика. Наравно, не треба заборавити, са дидактичке стране, да је та способност неопходна и за *усавршавање своја* и за *учење друпих језика*. Исто је начело и у основи упућивања читалаца да се у учењу правила писања служе *Правоџисом* из 1960. године (и његовим сталним школским издањима), важећим у јавној употреби, као и актуелним правописним приручницима.

Треба напоменути да се неки делови наставног програма — због њихове природе — у овој граматички или садрже као најопштије дефиниције у уводном делу, или су остављени за обраду наставној пракси. Другим речима, програмски садржаји као што су *равноџравности језика*, *језичка џолеранција* и слични имплицитно се садрже у уџбенику (в. Увод), али се могу учити само у школској и друштвеној пракси. С друге стране, у уџбенику се налази материја која чини интегралне делове наше језичке материје, а новијим променама у наставном програму се редукује. Таква материја у уџбенику је штампана у увученим одељцима, петитом Тиме јој је дат ранг на помене. Такав је случај са одељцима *Чакавско наречје* (т. 6), *Кајкавско наречје* (т. 7), *Териџоријално-варијантно раслојавање* (т. 46, 47), чиме су они изједначени са низом других, за боље разумевање градива потребних, напомена. Оних, наике, чије тумачење залази било у и с т о р и ј у језика (нпр. напомене о палатализацијама, т. 106; јотовањима, т. 110—112; превоју вокала, т. 121; непостојаном а, т. 123; промени л у о, т. 126; о двојини, т. 168 и др.), било у материју коју обрађује п р а в о п и с (нпр. т. 97, 201) с циљем да се боље схвате неки од система у савременом језику, описани у овој, по основној концепцији — д е с к р и п т и в н о ј граматички.

Најзад, иако се то подразумева, треба истаћи да уџбеник писан као граматика никако не значи потребу да се из њега уче *све чињенице*. Језичка грађа, која чини чињенице, заправо је илустрација оних *језичких џравила* која су изложена у Уводу, у Фонетици (са фонологијом и морфофонологијом), Морфологији, Творби речи, Лексикологији и Синтакси. Ако је у неким случајевима има више, то је само зато да се ученику пружи већи *избор грађе* помоћу које ће разумети изложено правило. И, наравно, применити то правило у својој анализи нове језичке грађе, односно у својој језичкој пракси. Такође, такав уџбеник омогућује и наставников слободан однос према програмском садржају и разреду. Он ће из уџбеника моћи да узме оно што сматра да је коме ученику потребно и да на тај начин оствари једно од значајнијих начела настава — индивидуализацију, примереност личности ученика.

Држећи се наставног програма, аутори се, наравно, нису могли одрећи и најужнијег понављања, па и извесног вишка информација. Сматрамо, управо, да они олакшавају ученику *уочавање најважније*, а не *обавезују* га да с в е из уџбеника обавезно и зна.

Аутори, на овом месту, изражавају своју захвалност свим рецензентима јер су њихове примедбе знатно побољшале текст уџбеника. Они су, исто тако, захвални и свим својим колегама — наставницима овог предмета у средњој школи за све сугестије које су им дали, после провере у наставној пракси, коју сваки уџбеник, природно, мора имати.

АУТОРИ

ГРАМАТИКА СРПСКОГА ЈЕЗИКА

1. УВОД

1. Граматика је наука која описује структуру језика, утврђујући његове гласовне, обличке, творбене и реченичне особине. Граматика се обично дели на фонетику (са фонологијом), тј. на науку о гласовима, на морфологију — науку о облицима речи, на творбу речи — науку о настанку нових речи и на синтаксу — науку о реченици. Као таква, граматика је пре свега описна (дескриптивна) наука. Осим тога, граматика је и скуп правила о језичким јединицама (о гласовима, о облицима, о речима, о реченицама и њиховим деловима), па нас учи и правилности језика.

2. Језик је систем знакова који је (говорно и писано) средство општења, споразумевања међу људима. Језиком човек саопштава своје мисли и осећања другим људима. А то значи да је језик друштвена појава, да је његов порекло везан за порекло и развој људског друштва. Као најсавршеније средство споразумевања он је везан за мисао, па су мишљење, свест и језик у сталном јединству. Са усавршавањем мисли, усавршава се и језик и, природно, са усавршавањем језика развија се и мишљење.

Као средство општења, језик врши комуникативну функцију (од лат. *communicatio* — саопштавање, општење). При томе, пошто је језик систем знакова који преноси значења (мисли, осећања, поруке) међу људима, његова друштвена функција је и сазнајна, когнитивна (од лат. *cognitio* — сазнање) или значењски изражајна, експресивна (од лат. *expressio* — израз). А пошто се језиком преносе искуства и знања из једне генерације у другу, језик има и акумулативну функцију (од лат. *assimilatio* — нагомилавање), тј. прибира и чува у себи традиционалне културне и цивилизацијске вредности заједнице која тим језиком говори. Ове три функције су основне када је реч о било којем природном језику као оруђу општења у једној заједници.

3. Одређену језичку заједницу чине сви они људи који у својој свести и у своме говору (у језичком споразумевању) имају заједничке све делове једног језичког система (састава), тј. сви људи који у своме говору имају исти гласовни, речнички (лексички), облички и синтаксички систем. Будући да су људи и њихова друштва настајали на многим местима Земље, природно је што су, у давним временима, настајали различити првобитни језици (прајезици) и њихове групе. Међу многим различитим језицима, једну групу чинили су индоевропски језици, породица језика која је у даљем развоју дала словенске, германске, романске, многе индијске и друге језике. Словенски језици имају многе заједничке особине које и данас показују да су сва словенска племена у преисторијској епоси живела у заједници, како наука мисли, између река Одре и Лабе на западу и реке Волге на истоку. Словенска језичка заједница у каснијем развоју распала се на три скупине: јужну, западну и источну па смо тако добили три словенске језичке групе. Јужнословенску језичку групу чине: словеначки, српскохрватски, македонски и бугарски језик, као и некадашњи старословенски језик; западнословенску језичку групу чине: пољски с кашујским (и словињским), чешки, словачки и лужичкосрпски језик; источнословенску језичку групу чине: руски, белоруски и украјински језик.

1. ЈУЖНОСЛОВЕНСКИ ЈЕЗИЦИ

4. Пре него што су се доселили на Балкан, они Словени који ће у историји бити познати под називом Јужни Словени живели су у заједници, одвојени од друге две групе Словена (Западних и Источних), и чинили су једну језичку заједницу која је оставила видних заједничких трагова у гласовном, обличком и синтаксичком систему. У току историјског развитка у кругу јужнословенске заједнице формирала се западна језичка заједница, из које су се развили словеначки и српскохрватски језик, и источна језичка заједница, из које су се развили македонски, бугарски и некадашњи старословенски језик. Уз изузетак старословенског, који је био први књижевни језик свих словенских народа, заснован на једном јужнословенском (македонском) дијалекту у околини Солуна, а који је престао бити живи језик, наведени језици су језици словенских народа који живе на Балкану.

2. СРПСКОХРВАТСКИ ЈЕЗИК

5. У јужнословенским земљама, српскохрватским језиком, који, зависно од средине, има видове и називе: српски језик и хрватски језик, народним и књижевним (= стандардним) данас се говори у Србији, Хрватској, Босни и Херцеговини и у Црној Гори. Народни српскохрватски језик чине три наречја: штокавско, чакавско и кајкавско. Наречја су називе добила по упитној заменици за ствари, која у највећем делу српскохрватског језика гласи *што*, а у друга два знатно мања дела — *ча* и *кај*. Ова разлика је врло стара. Остале се различне језичке црте појављују касније, постепено, и то највише у средњем веку, у време постојања феудалних држава, чије су границе доприносиле томе. С друге стране, каснији велики покрети становништва, још од краја XIV века, доводили су до ширења штокавског наречја на рачун чакавског и кајкавског, али и до мешања језичких црта сва три наречја.

Међу разликама које су биле значајне за поделу на наречја (и њих на дијалекте) нарочито се истичу разлике у деklinацији (промени именских речи), у акценту и, посебно, разлике у изговору старог гласа „јат”, који је био наслеђен из прасловенског језика.

Изговор старог гласа „јат” (који се у ћирици обележавао словом њ, а у латиници словом ѓ) омогућио је, током историјског развоја, у савременим српскохрватским говорима замену (1) гласом *е*: *млеко*, *месито*, (2) гласовним групама *ије* и *је*: *млијеко*, *мјесто* и (3) гласом *и*: *млеко*, *мисито*.

А) ЧАКАВСКО НАРЕЧЈЕ

6. Чакавско наречје сада се говори у средњој и источној Истри, у Хрватском приморју и даље на копну до Карловца, а на југу до испод Оточца. Затим, говори се на Кварнерским острвима, на далматинским острвима до Ластова и Корчуле и на далматинској обали око Задра, у делу Шибеника, у Трогиру, у околини Сплита и на западном делу полуострва Пељешца. Наставши на земљишту прве хрватске средњовековне државе, чакавско наречје је током историје обухватало област до река Уне и Петине, па можда и нешто источније од њих. На северу је захватало области до Купе и Саве, прелазећи и северније од Купе. Ово је наречје и делова хрватског народа који живе у неким областима Аустрије и Мађарске.

Први писани споменци на чакавском потичу из XII века (*Истарски развој*, *Винодолски сџашић*), а од XV века на чакавском се развила богата књижевност (Марулић, Секторовић, Луцић, Зоранић).

Важније особине — Поред заменице *ча*, посебне особине овога наречја чине: акценатски систем од три акцента (два силазна: *ра̀на*, *й̀ра̀ва*, и једног, посебног узлазне природе — чакавског акута: *сџра̀жа*); изговор сугласника *ђ* као *ј* у примерима као: *меја* (у шток, *међа*), *шуји* (у шток, *шџи*); чување старе групе *чр-*: *чрн* (у шток.

црн); изговор сугласника ј место љ: *јуди* (за шток. *људи*); чување сугласничке групе *шћ*: *дворишће* (у шток. *дворишиће*); чување сонанта *л* на крају слога: *йейел*, *рекал* (за шток. *йејео*, *рекао*); прелаз некадашњих самогласничких *р* и *л* у неким говорима у слогове *ар* и *ер*: *йарси*, *берз* (у шток. *йрси*, *брз*); чување старих падежних облика множине; *жен*, *сел* (у шток. *жена*, *села*); номинатив множине једносложних именица м. р. без -ов/-ев-: *сини*, *краљи* (у шток. *синови*, *краљеви*)

Типични чакавски говори чувају се на кварнерским острвима, у Хрватском приморју и Истри, док се већ далматински чакавски говор меша са штокавским. По изговору старог гласа *јат* (*ѣ*) чакавско се наречје дели на *ј е к а в с к и* говор: *геца* (острво Ластово), и *к а в с к и*: *дица* (далматинска обала и северније ка копну), *е к а в с к и*: *геца* (Кварнерска острва, Хрв. приморје и Истра) и *и к а в с к о - е к а в с к и*: *дица / геца* (од Ријеке на север).

Б) КАЈКАВСКО НАРЕЧЈЕ

7. Кајкавско наречје је у прошлости било много више распрострањено него данас. Њиме се говорило у прекосавској Хрватској, између река Купе и Саве на југу и реке Драве на северу, и у већем делу Славоније. Данас се овим наречјем говори у северозападном делу Хрватске са Горским котаром, дакле — у varažдинском, загребачком и, делимично, крижевачко-бјеловарском крају. На западу достиже до границе Хрватске и Словеније. Ту има заједничких црта са словеначким језиком. На југу се кајкавски шири преко реке Купе, потискујући током историје чакавско наречје и мешајући се с њим. На северу се хрватским кајкавским наречјем говори у Међимурју, а североисточно — и у Мађарској, уз границу. Кајкавско наречје се дели обично на три говора: источни (близак штокавском), југозападни — пригорски (близак чакавском) и северозападни — загорски (близак словеначком језику).

Важније особине — Поред заменице *кај*, посебне особине овог наречја чине: акценатски систем од три акцента (два силазна: *лйѣа*, *блѣа*, и један посебне природе — акут: *ййишем*); самогласник *е* уместо старог полугласника: *ден*, *меѣла* (уместо штокавског и чакавског *дан*, *маѣла*); у неким говорима сугласници *ч*, *џ* и *ј* уместо *ћ* и *ђ* који су у штокавском: *свеча*, *меџа*, *меја* (у штокавском *свећа*, *међа*); почетна група *ву*-уместо -у у примерима типа: *вучиѣљ*, *вулица* (у шток. *учиѣљ*, *улица*); стари облик генитива множине именица: *жен*, *леш*, *јајец*, чување *л* на крају слога: *дал*, *делал* (према шток. *дао*, *делао*); футур с обликом *бум*, *буи*. . . + радни гл. придев: *бум йисал* (уместо штокавског *ја ћу йисаѣи*); непостојање имперфекта и аориста.

У прошлости је кајкавско наречје било и књижевни језик. У другој половини XVI века појављују се прва књижевна дела писана тим језиком (М. Бучић, И. Пергошић, А. Вrameц). У XVII веку њиме пишу: Ј. Хабделић И. Белостенец, па и писци који су рођени чакавци: Ф. К. Франкопан и П. Ритер Витезовић. У XX веку нека своја дела писали су и на кајкавском А. Г. Матош и М. Крлежа (*Балаче Пејрице Керемѣуха*).

В) ШТОКАВСКО НАРЕЧЈЕ

8. Штокавско наречје заузима највећи део српскохрватске језичке територије. Оно се простире у целој Србији, Босни и Херцеговини, Црној Гори и у великом делу Хрватске, источно и југоисточно од њених чакавских и кајкавских наречја. Северозападну и северну границу штокавског наречја чини линија од Јадранског мора до Драве: Нови Винодол — Огулин — Карловац — Сисак — Бјеловар — Вировитица, где се ово наречје додирује са чакавским и кајкавским. Од те линије штокавско наречје испуњава сав простор ка истоку између јадранске обале (остављајући чакавском само узани појас на делу обале од Задра до Омиша и половине Пељешца, као и острва до Мљета и Дубровачког приморја) и државних граница са Мађарском, Румунијом, Бугарском, границе са македонским језиком и државне границе са Албанијом. Овим наречјем говоре и српске, одн. хрватске националне мањине у Мађарској, Румунији и Италији.

Према томе којим је гласовима замењен стари глас *јат*, штокавско наречје се дели на *е к а в с к и*, (*и*) *ј е к а в с к и* и *и к а в с к и* изговор, а према развитку акцента и облика — на старије штокавске дијалекте и млађе штокавске дијалекте (новоштокавске).

Старији штокавски дијалекти

9. (1) Призренско-тимочки дијалекти заузима простор у Србији између Призрена на југу и Тимока на северу. Источна граница иде јужно од Зајечара државном границом са Бугарском, јужна границом између Србије и Македоније, ка Призрену и Ђаковици а западна и северозападна — од границе са Албанијом, испод Дечана и Вучитрна према Сталаћу. Северна граница налази му се на Ртњу и Тимоку.

Важније особине. — Овај дијалекат у неким својим говорима чува стари полугласник који се у свим другим штокавским дијалектима развио у *a*: *гън*, *ѿньк* (у књижевном језику *ган*, *ѿанак*). Вокално *л* је дало у једном делу овог дијалекта *лу*: *ѿлун*, *длуі*, *слунце*, *слуза*, док је у другом делу остало без промене: *ѿлн*, *длї*, *слнце*, *слза* (у књиж. *ѿун*, *дуі*, *сунце*, *суза*). У једном делу овог дијалекта *ћ* и *ѿ* се изговарају као *ч* и *ѿ*: *куча*, *меѿа* (у књижевном *кућа*, *међа*). Неки говори овог дијалекта чувају *л* на крају речи: *казал* (за књ. *казао*), док се у неким оно замењује са *-ја*: *казаја* (у књиж. *казао*). Промена падежа је врло упрошћена — јављају се, углавном, два падежа: номинатив и акузатив (*дошъл сас снау* = дошао са снахом; *разіовара о геіше* = разговара о детету). Сугласника *х* нема (*сѿраоіша* за књиж. *сѿрахоіша*, само *уво*, а не и *ухо*). Облик инфинитива је нестао, футур I се гради са *ѿу*, *ѿеш*, *ѿе* + презент: *ѿе рагу* (за књиж. он *ѿе рагуіци*). Има само један акценат.

10. (2) Косовско-ресавски дијалекти је заступљен у централном подручју Србије, простирући се правцем југозапад—североисток. Захвата земљиште од Метохије преко Косова и Копаоника, североисточну Србију, прелазећи делимично и преко Дунава у Банат. Западна граница овог дијалекта иде према северу, лево низ реку Ибар, до његовог утока у Западну Мораву. Даље се овај дијалекат простира преко Крагујевца, на Рачу Крагујевачку, Смедеревску Паланку и Смедерево, укључујући североисточни део Баната.

Важније особине. — Његов систем акцената обично има само два силазна акцената, дуги и кратки: *јунâк*, *девојка*, *моіѿика* (тзв. непренесену старију акцентуацију уместо књижевнојезичке, пренесене — нове *јунâк*, *девојка*, *моіѿика*), али се у новије време јавља и дугоузлазни (*рука*, *ілава*). Стари глас јат доследно се замењује вокалом *e*, чак и у облицима падежа: *ноіе*, *земље*, *руке* уместо књижевнојезичког: *нози*, *земљи*, *руци*; *іше*, *ішема*, *добрема* уместо књиж. *іших*, *ішима*, *добрима*; *мудреј*, *здравеј* уместо књиж. *мудрији*, *здравији*; сугласника *х* нема (*рана* уместо књиж. *храна*). Често је компаратив на *-иши*: *новиши*, *црњиши* (место књиж. *новији*, *црњи*). Футур I се гради по обрасцу: *ѿе да ради* или *ѿе іише*.

11. (3) Славонски штокавски дијалекти екавског изговора захвата део Хрватске, на северу Славоније, почињући нешто источније од Вировитице, иде поред Драве до Доњег Михољца и јужније до близу Осиека. То је хрватски дијалекат којим говори становништво и у југоисточној Славонији, западно и југозападно од Винковаца.

Важније особине. — Акцентуација је најстаријег штокавског типа (три акцената: *^*, *˘* и тзв. акут *˘*): *ручак*, *вѿда*, *гѿм*). Деклинација има старих облика: *вѿлов*, *волѿм* (уместо књиж. *волова*, *волѿвима*). Нема палатализације: *руки* (уместо књиж. *руци*).

Млађи шћокавски (новошћокавски)

12. (4) Шумадијско-војвођански дијалекат је заступљен у највећем делу северозападне Србије, у Срему, Шумадији, највећем делу Бачке и Баната (осим крајње северозападног дела Бачке, где се говори икавски и крајњег југоисточног дела Баната, који је захваћен косовско-ресавским дијалектом). Овим дијалектом говоре и Срби у Мађарској и Румунији.

Важније особине. — Важније особине које овај дијалекат одвајају од старијих штокавских дијалеката екавског изговора су: четвороакцентски систем (*иџс, иџвџм; иџћ, рџднџк; вџда, кџиџџџн; рџка, иџрескџкаши*) у којем дуги неакцентовани вокали могу долазити само после акцентованих слогова (*јџнџк, рџдџм*), и нова деклинација, тј. промена са генитивом множине на *-џ* (*џџкџ, кџћџ*) и са једним обликом за датив, инструментал и локатив множине на *-ма* (*џџцима, кџћџма*). Некадашњи глас *јџиџ* замењен је са *е*, уз више недоследности, па има облике *мџдриџи, новиџи: нџсам, нџси* (а не *мџдреџи, новеџи, несам, неси*); *јџиџ* је дало *и* и у падежним облицима као: *жџени, мџени, овџм, онџм*. Гласа *х* углавном нема у овом дијалекту (*рџна, лџб* уместо књижевнојезичког *хрџна, хлџб*). Група *-ао* сажима се у *џ*: *иџвџ* (уместо књиж. *иџвао*).

Говори који чине овај дијалекат имају и својих посебних црта, па се он дели на говоре (поддијалекте) северносрбијански и војвођански (овај други садржи сремске, бачке и банатске говоре). Разлике међу њима, међутим не утичу на целину дијалекта.

У целини ствај (новоштокавски) шумадијско-војвођански дијалекат ствај је основа српског књижевног језика екавског изговора, и то у прво време у некадашњој Угарској (највећим делом у Војводини), а затим и у северној Србији.

б) ШТОКАВСКО НАРЕЧЈЕ (И)ЈЕКАВСКОГ ИЗГОВОРА

13. Штокавским наречјем (и)јекавског изговора говори се на великом подручју српскохрватског језика у целој Црној Гори, већим деловима Босне и Херцеговине, једном делу Хрватске и западном делу Србије. Према развојку акцента и облика, дели се на — старији штокавски дијалекат и млађи штокавски (новоштокавски).

Старији шћокавски дијалекат

14. (1) Зетско-јужносанџачки дијалекат заузима простор који на југу и југозападу почиње од Јадранског мора (Пераст — Улцињ), на југоистоку од границе Југославије и Албаније, обухвата велики део Црне Горе (Зету и пределе североисточно до иза Бијелог Поља) и захвата јужни Санџак у Србији.

Важније особине. — Поред ијекавске замене старог *јџиџ*: *сниџеџи, сњеџови*, овај дијалекат има акцентуацију старијег типа, дуги силазни и кратки силазни акценат, који се могу јавити и на унутрашњим слоговима, па и на крају речи: *шрџвџ, ливџда, ушџбрџк*, мада се у неким његовим говорима акценти и преносе без тонске промене (*сџсџира, шрџва*). Врши се јекавско јоговање па се уз *љџшџ, њџжан* јавља *џевоџка, џерам, чџк* и *иљџесма, вљџера* (за књижевнојезичко *џевоџка, шџерам, иљџесма, вљџера*). Не разликују се локатив, односно инструментал уз глаголе мировања и акузатив уз глаголе кретања: *Живџм на Цџџиње* и *Идем на Цџџиње; Сџдим иџред шџолом* и *Дођи иџред шџолом*). Раширена је употреба инфинитива без *-и*: *иљџдаџи, иџричаџи, дођ, ређ*. У неким од његових говора чува се глас *х*. Аорист и имперфекат су у живој употреби.

15. (2) *Источнохерцеговачки дијалекат* је штокавски дијалекат (и)јекавског изговора. Њиме се не говори само у источној Херцеговини (по којој је назван), него и у северозападној Црној Гори, западном делу Санџака и у западној Србији. Овом дијалекту припадају и сви штокавски говори Босне, као и сви ијекавски штокавски говори у Хрватској, укључујући и дубровачки говор (с његовим посебним особинама). На западу се простире све до чакавског и кајкавског наречја (на неким местима и до Словеније), а на северу — до границе с Мађарском.

Важније особине. — Међу важније особине овога дијалекта иде нова, четвороакцентска система од два силазна и два узлазна акцента, са дугим слоговима који могу бити само иза акцентованих: *ијѣвѣм, рѣдѣм, сјѣдѣм, рѣдѣиши, јунѣкѣ*. Овај дијалекат има и развијену, нову деклинацију, тј. промену са новим наставком *-ѣ* за генитив множине (*ѣѣкѣ, кѣѣѣ*) и са једним обликом за датив, инструментал и локатив множине: *ѣѣцима, кѣѣѣма*. Јат је замењен са *ије* и *је*: *ијѣсма, вјѣра; млијѣко, дијѣије*, али и са *-е*: *брејѣови* (од *бријѣи*), и *-и*: *волио* (од *вољѣиши*). Углавном је раширено јекавско јотовање: *ѣѣвојѣка, ѣѣраиши*, али се у говору Дубровника и Муслимана у градовима оно не налази: *гјевојѣка, шјѣраиши*. У највећем делу дијалекта нема гласа *х*, али се налази у језику Дубровника и муслиманског становништва: *љѣб* (*хљѣб*), *рѣѣна* (*хрѣѣна*), *ѣѣра* (*ѣѣрах*). Група *-ао* сажима се у *-ѣ*: *ијѣѣво* > *ијѣѣѣ*. Завршетак инфинитива је *-иши* (*-ѣи*) или *-и* (*-ѣ*): *чиѣѣиши* (*гоѣѣи*), *чиѣѣи* (*гоѣѣ*). Има сачуван аорист, док се имперфекат налази у јужнијим и источнијим зонама, а идући ка северу се губи.

16. Овај новоштокавски дијалекат ијекавског изговора, који је још од краја XV и почетка XVI века у Дубровнику био основа тадашњег књижевног језика, и који има на њему изванредну народну поезију, заслугом Вука Ст. Карацића, његових присталица и хрватских илираца, у току XIX века постао је основа заједничког књижевног језика, којим данас говоримо и пишемо, као једним од изговора књижевног језика.

в) ШТОКАВСКО НАРЕЧЈЕ ИКАВСКОГ ИЗГОВОРА

17. Штокавско наречје икавског изговора народни је говор Муслимана и Хрвата штокаваца углавном на западу од река Босне и Неретве, као и Хрвата уз Саву и Купу и јужно од њих. Може се поделити на три дијалекта.

(1) *Посавски икавски дијалекат* се говори у Славонији, дуж реке Саве од Градишке до линије Винковци — Сава, где се граничи са сремским говорима. Овим дијалектом говоре и нека насеља у северној Славонији, у северној Босни и у Бачкој. Спада у старије дијалекте, јер се одликује чувањем старе акцентуације од три акцента, међу којима је и акут. Према књижевнојезичком *ишћ, жѣ* у њему је *ишћ, жѣ*: *ишћѣи, можѣѣѣни* (за књиж. *ишћѣи, можѣѣѣни*); *л* на крају речи може остати: *ишћѣл, кисѣл*; нема сугласника *х*; инструментал једн. именица ж. р. на сугласник је на *-ом*: са *ѣѣмеѣѣом* (књиж. с *ѣѣмеѣѣу* или с *ѣѣмеѣѣи*). Инфинитив је са завршетком *-и* (*-ѣ*): *раѣѣиши, наѣѣ* (ако *јѣѣ* даје *ѣ*, иначе *наѣѣ*). Имперфекат је ишчезао, аорист се употребљава.

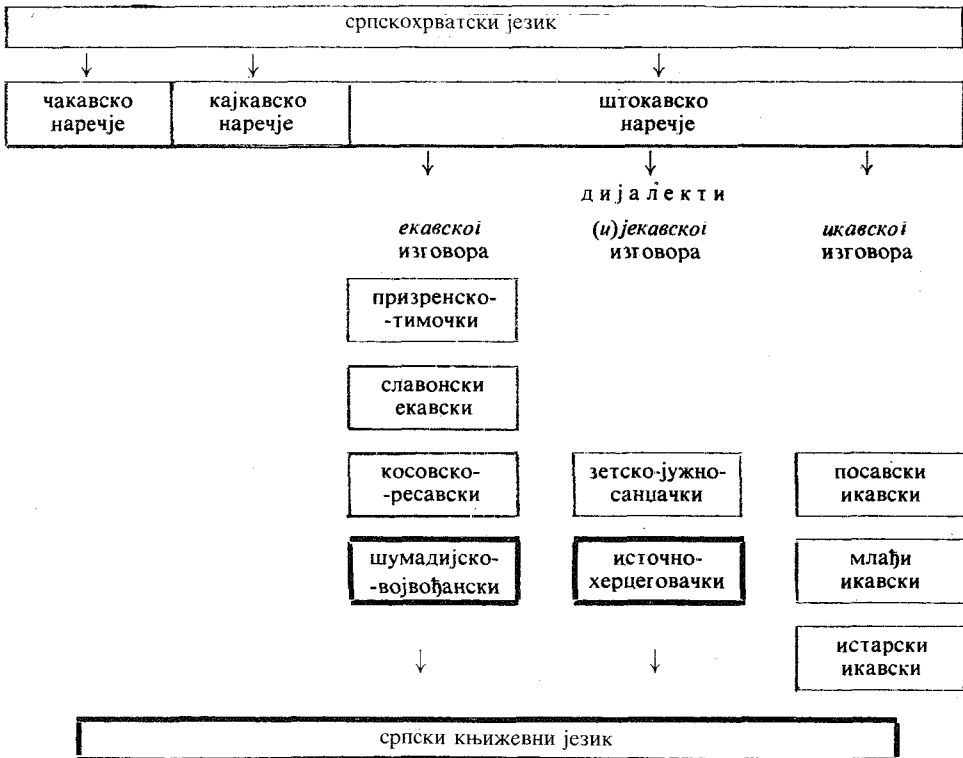
(2) *Млађи икавски дијалекат* говори се на простору између чакавског наречја, односно јадранске обале и североисточних обронака Велебита. На северу допире до кајкавског наречја у сливу Купе, а најцеловитија област млађег

икавског дијалекта налази се у западној Херцеговини, са далматинским копном и деловима западне и централне Босне. Штокавски икавци су Хрвати и Муслимани (од којих се први налазе и у Бачкој — Буњевци).

Одликује се новоштокавском акцентуацијом, *јаћ* даје *и*: *млеко*, *снѝи*, *дѝвѝјка*, *ѝѝсма*; група *-ал* даје *-ā*: *ѝѝвā* (у књиж. *ѝѝвао*, *ѝѝјевао*) *ѝѝѝѝја* (у књиж. *ѝѝѝѝо*). Уместо *а* појављује се *е* у речима: *врѝбац* и *рѝсла* (м. *врабац* и *расла*). У једном делу ових говора чува се група *шћ*: *оѝнѝишћѝ*; уместо *ђ* јавља се и *ј*: *ѝѝуји*, *млаји* (м. *ѝѝуђи*, *млађи*), уместо *љ* налазимо *ј*: *земја*, *јуди* (уместо *земља*, *људи*). Глас *х* изговарају Муслимани, ређе и Хрвати. Група *јг* углавном даје *ђ*: *дођем*, али се и чува неизмењена у неким деловима тога дијалекта: *дојдем*. Падежни наставци су углавном као у новоштокавском ијекавском, али често без *-а*: *јунацим* (м. *јунацима*). Имперфекат се ретко користи, док се аорист употребљава.

(3) *Истарски икавски дијалекат* штокавског наречја је говор Хрвата у јужној и западној Истри, као и у једној групи штокавских икавских насеља на

Табела 1 — Српскохрватски језик, његова наречја и српски књижевни језик

северу (Тишарија, између Трста и Ријеке). Говори овог дијалекта имају стару акцентуацију (при чему је некадашњи акут замењен дугосилазним акцентом). Замена јата је икавска (уз понеки екавизам: *сено*, *бреза*): *млеко*, *врѝме*, *дѝѝѝѝ*.

Група *gj* овде даје *ж*: *млажи* (м. књ. *млађи*), *шј* даје *ч*: *нече* (м. књиж. *неће*). Чује се изговор *шй, жд: оињишше, мождани*. Сугласник *х* се чува: *Михо*. Им-перфекат и аорист нису у систему облика.

Треба истаћи да границе међу дијалектима у наречју, као и границе између различитих наречја, нису чврсто одређене. Тако им се у међусобном додиру и мешају њихове црте, па се може говорити и о тзв. прелазним говорима појединих дијалеката.

3. СРПСКИ КЊИЖЕВНИ ЈЕЗИК

18. Књижевност, и уопште писана делатност (наука, публицистика, стручна литература из разних области), до XIX века писала се на сва три наречја српскохрватског језика. Основе данашњем књижевном језику постављене су и утврђене у XIX веку. За његову основу узето је најраспрострањеније наречје — штокавско, и то не сви његови дијалекти, него само новоштокавски дијалекти ијекавског и екавског изговора. На темељу народног језика који се простире на највећем делу ове дијалекатске територије настао је општи, заједнички књижевни (стандардни) језик. По дефиницији која важи и за друге такве језике, и српски књижевни језик је говорни и писани језик којим се чланови српске језичке заједнице служе као општим у свакодневном комуницирању, у школи, науци, публицистици, раду — у култури уопште, а који је заснован на утврђеним донетским, морфолошким и синтаксичким обрасцима. Ти обрасци чине норму књижевног језика. Норма је укупност правила која су обавезна за све оне који тим језиком говоре и пишу. Постављен на народне основе, српски књижевни језик представља велику културну тековину, чије је стварање започео, и у великој мери завршио Вук Стефановић Караџић и уз њега, у Хрватској, представници илирског покрета, које је предводио Људевит Гај.

Увођењу новог књижевног језика у XIX веку, природно, претходила је дуга културна историја у којој се развијала књижевност и уопште писана делатност на старијим и старим књижевним језицима народа који говоре српскохрватским језиком. А и само стварање новог књижевног језика на основу народних новоштокавских дијалеката у XIX веку део је културне историје наших народа.

А) СРПСКИ КЊИЖЕВНИ ЈЕЗИК ДО XIX ВЕКА И СТВАРАЊЕ МОДЕРНОГ ЈЕЗИКА У XIX ВЕКУ

19. (1) У раном средњем веку, као и код свих словенских народа, књижевност код Срба је била првенствено црквена, писана на књижевном језику насталом на старословенском језику, с првим писмом — глаголицом, која је касније замењена ћирилицом. На тај су језик први словенски просветитељи, Ћирило и Методије, у IX веку, превели са грчког језика црквене књиге. И Срби су, са хришћанством, примили старословенски као књижевни језик. Током времена уносили су у тај језик понеку особину народног језика. Тиме је настао најстарији српски књижевни језик, познат у науци као *старословенски у српској редакцији* (или *српскословенски језик*).

Тим књижевним језиком писана су црквена и световна дела од краја XII века (из кога је времена чувено *Мирослављево јеванђеље*), па све до прве половине XVIII века (када је тим језиком писао још Гаврило Стефановић Венцловић).

Српскословенски језик је имао више народних језичких особина у делима правне садржине, у разним повељама, даровницама, уговорима и писмима средњовековних владара. А понекад је чак језик таквих дела у основи био народни са примесам старословенског.

То се може видети у једном примеру из Законика цара Душана (XIV век):

И кои властелинь оузме владыкоу по силѣ, да мою се обѣ роуке отсѣкоу, и носѣ оуреже; ако ли себѣрь оузме по силѣ владыкоу, да се обѣси; ако ли своју другоу оузме по силѣ, да мою се обѣ роуке отсѣкоу и носѣ оуреже.

20. Развитак српскословенског језика у правцу књижевног језика са више црта народног, па и могућно увођење народног језика у књижевност, међутим, потпуно су спречени падом српских средњовековних држава под турско поштво. После XV века књижевни рад био је скоро потпуно ограничен на црквене потребе, па се тако код Срба писало и даље на старословенском језику српске редакције.

Крајем XVII века, после учешћа у рату Аустрије против Турске, велики део српског свештенства, с народом, морао је избећи на север преко Саве и Дунава, у тадашњу Угарску. Предвођени патријархом Арсенијем III Чарнојевићем, калуђери и свештеници пренели су и књиге за црквене потребе, и наставили свој књижевни рад у јужној Угарској (данашњој Војводини и делу Мађарске). По традицији, они су преписивали црквене књиге и писали српскословенским језиком. Али су у новим, друкчијим условима друштвеног живота почели писати и оригинална своја дела, највише религиозно-поучног карактера.

Међу српским писцима у јужној Угарској током XVIII века било је и оних који су, у одређеним приликама (када су се верским и поучним беседама обраћали народу, када су писали песме и друга дела), писали и народним језиком. Међу њима су најпознатији Гаврило Стефановић Венцловић, Јован Рајић (писац епа *Бој змаја с орлови*) и Захарија Орфелин. Могло се очекивати да ће народни језик све више улазити у књижевност.

21. Међутим, друштвене прилике нису биле повољне за такав правац развитака књижевног језика. Аустрија и Мађарска нису испуњавале обећања о правима којима су Србе, као опробане ратнике, хтеле да привуку за одбрану својих граница од Турске. Срби су у аустријском царству били изложени политичким, верским и културним притисцима и да би се њима одупрли, сачували од покатоличења и унијаћења, они се обраћају православној Русији за помоћ у црквеним књигама. На позив српског митрополита, 1726. године долази руски учитељ Максим Суворов и у Карловцима отвара „Славјанску школу“, која је радила пет година. Затим долази (1733) Емануил Козачински с неколико руских учитеља, с којима оснива „Латинску школу“ — и спрема свештенике и учитеље за српске школе.

Тако се у првој половини XVIII века у нашим крајевима ствара школа у којој се негује рускословенски црквени језик, који је, заправо, био руска редакција старословенског језика. Пред крај прве половине XVIII века овај језик у служби књижевног језика Срба потискује дотадашњи српско-

словенски језик. Чак и писац као што је Јован Рајић, који је, како смо видели, имао и дела писана народним језиком, сада пише рускословенским, па и ондашњим руским књижевним језиком.

То се може видети у једном одломку из његове *Историје разних славенских народав* (1794):

Хотя убо Славянъ слава и процвѣтала побѣдоноснѣмъ ихъ оружіемъ распространяема на Востоцѣ, и Западѣ и Сѣвѣрѣ; однакъ прежде неже Римскія Провинці напастовати начали, въ семь имени несвѣдомы были. Первый Прокопій Кесаріскій Устиніана императора времена и войны описуя, въ бранехъ Готовъ воспоминаніе творить славенского Имене.

Тако се у цркви и књижевности писало рускословенским и ондашњим руским књижевним језиком (овим другим углавном дела у области историје), који су највећем делу народа били неразумљиви.

22. Жеља да се пише народу разумљивим језиком учинила је да поједини писци рускословенски језик (а често и руски књижевни) почну мешати са српским народним језиком, па тако око средине XVIII века настаје, и постепено се у књижевности устаљује, мешавина названа *славеносрпски језик*.

Први је овим језиком почео писати Захарија Орфелин, који је 1768. године објавио свој *Славеносербски маџазин*, са текстовима и на славеносрпском језику, а њиме се највише писало у последње две деценије XVIII века.

Један одломак из Орфелиновог *Славеносрпског маџазина* показује да је то био језик са већим делом рускословенских речи, са фонетиком и облицима ондашњег руског књижевног језика и са речима и њиховим облицима из српског народног језика:

Весьма бы мени прискорбно и печально было, ако бы я кагда чую, что ты, мой сыне, упао у пѣанство, роскошь, безчиніе, и непотребное житіе. Ове страсти младыхъ людей есу наиопаснѣйшіе, и отъ нихъ весьма многіе губетсе. Того ради удалявайсе отъ таковыхъ компаніяхъ, кое тебе у ове опасности поставити, пощенья, доброгъ имена, здравія и щастія лишити, и сверху свега тога временную и вѣчную каштигу Божию на тебе навести могутъ.

(М. Стевановић, *Савремени српскохрватски језик*, I, Београд — Научна књига 1981, 33)

Тим језиком су писали просветитељски писци с краја XVIII и почетка XIX века, чак и они међу њима који су захтевали да се, ради просвећивања народа, пише народним језиком. Уз Орфелина, такви су били писци Е. Јанковић, П. Соларић, и, нарочито, Доситеј Обрадовић.

23. Ипак, најистакнутији представници просветитеља све су више истицали да за народ треба писати — народним језиком, па су неки од њих по тој деји и прави претходници Вука Ст. Караџића. Тако се Доситеј Обрадовић (рођен око 1739 — умро 1811) у својим делима залаже за употребу народног језика, иако ни он сам свој језик није могао ослободити рускословенизама. Отуда се у целини за његов језик не може рећи да није славеносрпски, али је, свакако, много ближи народном изразу.

24. (2) Вук Стефановић Караџић (1787—1864), велики српски реформатор књижевног језика и правописа, први је остварио идеју о увођењу народног језика у књижевност. Остварење те идеје започео је издавањем свога *Српског рјечника* (у Бечу 1818), првог значајног књижевног дела које је било написано народним језиком и фонетским правописом. Као реформатор, Вук је захтевао да књижевни језик буде језик обичног народа, онај којим су тада говорили српски сељаци, орачи и пастири, а којим је и сâм Вук говорио и писао. У томе, Вук је био изразити представник српске револуције од 1804. године, започете првим српским устанком против Турске, револуције која је радикално изменила и национални, и друштвени положај српског народа у XIX веку.

После привременог пораза устаничке Србије 1813. године, Вук је, са многим избеглицама, дошао у Беч, где се спријатељио са Словенцем Јернејом Копитаром (1780—1844), угледним славистом, цензором и кустосом бечке дворске библиотеке. На Копитаров подстицај и уз његову стручну помоћ, Вук је почео да прикупља народне умотворине, да пише граматику народног језика (коју је већ 1814. издао у Бечу, под називом *Писменица сербскога језика*) и да пише први српски речник са грамастиком, који је издао 1818. Већ познати слависта, Копитар је Вуку био и учитељ и човек који му је својим утицајем код многих европских научника и књижевника омогућио да уђе у европска средишта културе. Подршка коју је тамо нашао помогла је српском реформатору да поведе борбу за измену књижевног језика код Срба.

25. Стање у томе језику било је хаотично. Књижевници су писали без одређених језичких правила. Готово сваки писац имао је свој језик. У таквим околностима Вук је написао, реформисаном ћирилицом Саве Мркаља (1783—1833), своју прву граматику, коју је, како смо већ рекли, назвао *Писменица сербскога језика*. Она је писана по узору на *Словенску грамаишку* Аврама Мразовића и није имала онај значај који су 1818. имали Вуков *Рјечник* и *Српска грамаишка*, али их је наговештавала. У њој је Вук, иако ју је штампао Мркаљевом азбуком, већ дао визију својих решења, заснованих на Аделунговом (Johann Christoph Adelung, 1732—1806, немачки филолог) принципу — пиши као што говориш.

Мркаљева реформа олакшала је Вуку коначну реформу српске ћирилице. Завршни Вукови реформаторски потези огледају се у томе што је уместо Мркаљевих решења *ѡь, дь, љь, нь, ї* увео у српску ћирилицу, *ћ, ђ, љ, њ, ј* (ово последње — из латинице), а слово *и* из неких старих рукописа. Своју нову азбуку Вук први пут употребљава у *Српском рјечнику*, који је, заједно са *Српском грамаишком*, објавио 1818. године у Бечу.

26. У *Рјечнику* и *Српској грамаици* Вук је дефинисао систем модерног српског књижевног језика, заснованог на народном, а целокупном својом списатељском делатношћу утврђивао је тај језик у књижевности и науци. Он је та дела написао језиком свог родног Тршића, а то значи источнохерцеговачким дијалектом, ијекавског изговора. Била је то далековида одлука јер се говори овога дијалекта простиру на највећем делу земљишта које заузима штокавско наречје, па је тако народна основа књижевног језика постала врло широка. Осим тога, на овом дијалекту постојала је богата народна књижевност, као и богата дубровачка уметничка књижевност. Првобитну основицу свога књижевног језика Вук је проширио после 1836. године, када је гласовни систем књижевног језика употпунио увођењем сугласника *х* (из говора Дубровника и југозападне Црне Горе): *хљеб, хиѡар, орах* — *ораха* (м. тршићког *љеб, иѡар, ора* — *ораа*), односно када је (од 1839) одустао од ијекавског јото-

вања сугласника *g*, *ih* и почео писати: *gjevojka*, *gjeца*, *ihjeshih*, *ihjeraih*, како је чуо у Дубровнику и код муслиманског становништва у Босни и Херцеговини.

27. Вук је примером свога језика у списима најразноврсније природе, а нарочито примером језика народних песама, потпуно доказао да се народним језиком могу изражавати мисли и осећања. Вуков језик и правопис постепено су били прихватали у књижевности и једино је моћ митрополита Стратимировића, којом су се користили противници увођења народног језика у књижевност у Војводини, и кнеза Милоша, њиховог савезника у Србији, административно спречавала њихово коначно прихватање.

28. Готово истовремено са Вуковом делатношћу присталице илирског покрета у Хрватској, предвођени Људевитом Гајем, напуштају кајкавско наречје у функцији хрватског књижевног језика и узимају штокавско наречје ијекавског изговора. На тај начин илирци и Вук су утрли пут будућем заједничком књижевном језику. Књижевним договором у Бечу 1850. године, илирци Д. Деметер, И. Кукуљевић, И. Мажуранић и други, заједно са Вуком, Ђ. Даничићем и Ф. Миклошчем, позвали су хрватске и српске писце да пишу новим типом књижевног језика. Млади нараштаји људи који су деловали у култури прихватили су овај позив, те се током целог преосталог дела XIX века заједнички књижевни језик развијао на идејама Вука и илираца.

29. Ђура Даничић (1825—1882). — Посебан значај, међу многима, у утврђивању и развоју књижевног језика вуковског типа имао је рад Ђуре Даничића, који се као врло млад научник придружио Вуку Караџићу у његовој борби са противницима народног језика у књижевности. Он је тумачењем Вуковог дела, писањем многих чланака, критика и полемика на Вуковом језику задао и последњи ударац Вуковим противницима. После полемичке расправе *Рајт за српски језик и његово правопис* (1847), Даничић је написао *Малу српску граматику* (1850), *Рјечник из књижевних старина српских* (1863—1864), *Историју облика* (1874) и друга дела значајна за српску филологију. У Југославенској академији знаности и умјетности у Загребу покренуо је изразу великог *Рјечника хрватског или српског језика* (1880). Вуку је непосредно помагао у изради другог издања *Српског рјечника*, које је штампано 1852.

30. Даничићев *Рајт за српски језик и његово правопис* је, као научно дело писано народним језиком, имало изванредан значај у стварању новог књижевног језика код Срба. Било је то дело представника нове генерације научника, који је на научној основи образложио Вукову реформу, а образложење написао народним језиком. А као што се 1847. године појавило то Даничићево дело, тако су се исте године појавиле *Песме* Бранка Радичевића и *Горски вијенац* Петра II Петровића Његоша, поетска дела писана народним језиком (Његошево дело, истина, старим правописом, али ипак народним језиком). Најзад, те године објављен је и Вуков превод *Новога завјешта*, дело религиозно-песничког садржаја, које је и самом том чињеницом било од великог значаја за реформу књижевног језика.

Нове генерације књижевника, одмах за Даничићем, Његошем и Радичевићем, пишу на народном језику који је уведен као књижевни језик у културу. Већина српских писаца касније пише екавским изговором новоштокавског (шумадијско-војвођанског) дијалекта, који је у свему, осим у изговору старог гласа *јајџ*, једнак са Вуковим језиком, осим, наравно, оних који су са новоштокавског (и)јекавског изговорног подручја.

Б) ЈЕЗИК ДУБРОВАЧКЕ КЊИЖЕВНОСТИ И КЊИЖЕВНИ ЈЕЗИК У БОСНИ ДО XIX ВЕКА

31. Крајем XV века, јавља се и дубровачка књижевност на народном језику. Њена прозна дела су писана на штокавском наречју херцеговачког типа, који је и иначе био локални дијалекат. Дела у стиху су писана, у почетку, мешавином штокавских и чакавских језичких елемената. Њена најпознатија имена су: Шишко Менчетић и Џоре Држић (XV век), Марин Држић (XVI век) и Иван Гундулић (XVII). Развијала се скоро три века, дајући дела врло високог уметничког нивоа.

Језик Марина Држића (1508—1567), у једном свом одломку, показаће нам неке особине овог типа књижевног језика:

Je li se ikada, o luzi, vidil
pod nebom do sada od ove ljepša vil?
Rumeno nje ličce priziva sunačce.
O svitla danice, ustav se za mal čas,
vilinja stražice, ter pozri na obraz
od ove, ka je cvit svih vila na saj svit;
i vi ine svitlosti pozrite za milos
ovoјzi mladosti jedinu na lipos,
ke ures i dika višnja je prilika.

(Pjesni razlike)

Много касније, у XIX веку, савршеност дубровачке књижевности и у њој изграђен језик, поред осталог, утицаће и на Хрвате да за књижевни језик узму дијалекат којим је ова књижевност писана.

32. И каснија босанска књижевност XVII века писана је народним језиком штокавског наречја ијекавског и икавског изговора. Имала је религиозну садржину и била намењена католичкој пропаганди и поучавању људи. Карактеристичан за њу је Матија Дивковић (1563—1631). Он је, заправо, и први босански писац који пише народним језиком, а писао је противреформску прозу, песме, беседе, често — кад је то била поезија — по угледу на далматинске и дубровачке писце.

Народни карактер Дивковићевог језика и стилске црте које подсећају на дубровачке узоре виде се у одломку из његове песме:

„Proslavimo oca boga,
Ki nam posla sina svoga;
Sinom svoiem nas poljubi
Da nas grešne ne pogubi;
Ne može nam veće dati
Nego sina nam poslati.
Zato, braćo, boga pojmo
I veselo prid njim stojmo.“

(Pjesan od Božića)

В) ДРУГИ КЊИЖЕВНИ ЈЕЗИЦИ ШТОКАВСКОГ НАРЕЧЈА ДО XIX ВЕКА

33. Исто тако, осамнаести век био је обележен и далматинским писцима верско-пропагандног правца, међу којима се истиче Андрија Качић Миошић (1704—1760), који своје познато дело *Разговор угодни народа словинскога* (1756—1759) пише народним језиком, као његов претеча, такође штокавац,

Филип Грабовац (1697. или 1698—1749), који пише народним језиком Далматинске Загоре.

34. У XVIII веку се на северу, у Славонији, такође јавља књижевност на народном језику штокавског наречја икавског изговора, са Антуном Канижлићем (1699—1777), који је писао под утицајем дубровачких песника (*Светла Рожалија њанормијанска дивица*), и Матијом Антуном Рељковићем (1732—1798), преводиоцем, писцем граматике и дидактичког свева *Сайир илии дивји човик* (1762).

35. Са јачањем грађанске класе, крајем XVIII и у првој половини XIX века, у Хрватској се јавља национално-политички и културни покрет, чији је циљ био окупљање свих јужних Словена, у првој половини XIX в. од његових присталица назван *илирским покретом*.

36. Покрет је добио име по називу *Илирија*, који се употребљавао за покрајине настале од јужнословенских земаља које је Аустрија 1809 г. уступила Француској, а које су коначно обухватале: Корушку, Крањску, Истру, цивилну Хрватску, Далмацију, Дубровник и Војну крајину. Али се термин *илирски* у називима језика, речника, па и граматика, употребљава већ давно пре — током XVII и XVIII в.

37. У првој половини XIX века најважнији део илирског књижевно-културног програма је била борба за јединствен књижевни језик и правопис, заједнички за Србе и Хрвате. Тај језик би био основа и за стварање заједничке јужнословенске књижевности. 1836. године они су за књижевни језик узели најраспрострањеније штокавско наречје ијекавског изговора, које је као књижевни језик већ било потврђено у богатој дубровачкој књижевности.

38. Вођа илирског покрета, књижевник **Људевит Гај (1809—1872)**, сâм рођени кајкавац, већ од 1836. године своје „Новине хрватске“, које су дотада излазиле на кајкавском, почиње штампати на штокавском. Бавећи се језиком и правописом, он је још 1830. предложио поједностављивање хрватске латинице (*Крајка основа хорвајско-словенскоја њравойисања*), а упорним радом стекао бројне присталице и следбенике (В. Бабукић, А. Мажуранић, И. Кукуљевић, И. Мажуранић и др.), који су учинили да се нови књижевни језик споји са традицијом и тако постане општи књижевни језик Хрвата, којим су они заменили своје раније књижевне језике, засноване на чакавском и кајкавском наречју, одн. на штокавском наречју икавског изговора, и који се од друге половине XIX века код њих називао и *хрвајски или српски језик*.

4. СРПСКИ КЊИЖЕВНИ ЈЕЗИК У XIX И XX ВЕКУ

39. Од Вукове реформе и илирског покрета наш књижевни језик се заснива на народним говорима новоштокавских дијалеката ијекавског и екавског изговора, који захватају највећи део језичке територије. У другој половини XIX века нови, заједнички књижевни језик учвршћивао се делатношћу књижевника и филолога, језичком праксом и теоријским разматрањима (в. т. 24—30). Како је између оснивача тога језика, Вука Караџића и илираца, у схватању књижевног језика било разлика, разумљиво је што се у целини тога књижевног језика развијају и извесне посебности, које зависе од историјског и културног развоја. Иако се књижевни језик развијао на истој основи, хрватски илирци били су за то да основа за његово богаћење, осим народног, буде и језик из прошлости, пре свега језик дубровачке књижевности XV—XVIII века (в. т. 35—38). Вук Караџић је ту основу видео само у народном језику и у језику народних умотворина. Те разлике, међутим, не мењају структуру (састав) тога језика. Оне су углавном виде у лексици (речнику), а разумљиве су с обзиром на врло различну културну историју народа који говоре српскохр-

ватским језиком. Затим, постоје разлике у односу према страним речима: с обзиром на историју, код Срба има више турцизама, а код Хрвата више позајмица из словенских језика, нарочито бохемизама (позајмица из чешког језика). У другој половини XIX века у хрватској књижевности има много понарођивања страних и стварања нових речи, док се код Срба за исте појмове више употребљавају стране речи (из немачког, француског итд.).

40. Крај XIX и почетак XX века донели су појачане везе међу српским и хрватским писцима и јавним радницима, па тако и међу њиховим културама у целини, чиме се заједнички књижевни језик обогатио из разноврсних извора са целе територије на којој се говори српскохрватским језиком. Томе је допринео и живот у заједничкој држави, Југославији, насталој после I светског рата, као и заједнички живот и културни развој после II светског рата у федералној држави, која је осигурала несметан развитак и свим другим језицима који се у њој говоре.

41. Са гледишта науке о језику, по његовој структури [(саставу) — фонетици, граматичким облицима, синтакси, творби речи и највећем делу речника — српскохрватски књижевни језик у XIX и XX веку је један исти језик свугде где се њиме говори и пише. Он је екавског и ијекавског изговора и има два писма — ћирилицу и латиницу. Од 1960. године у употреби је и заједнички *Правовис српскохрватскога (односно хрватскосрпскога) књижевног језика*, који прописује равноправну употребу двају књижевнојезичких изговора и двају писама. У појединим културним областима широм српскохрватске језичке територије, зависно од преовлађујућег изговора пре свега, књижевни језик ће бити или екавски (у највећем делу Србије), или ијекавски (у Црној гори, деловима Србије, Хрватској и Босни и Херцеговини). Такође ће, зависно од традиције, негде преовлађивати као писмо латиница (у Хрватској), негде ћирилица (у Србији, Црној Гори), а негде ће се подједнако често употребљавати и једно и друго писмо (у Босни и Херцеговини). Природно, избор изговора (екавског или ијекавског) и писма (ћирилице или латинице) остављен је слободној вољи појединца.

42. Српски књижевни (или стандардни) језик, као општи језик припадника наше језичке заједнице, заснован је на утврђеним фонетским, морфолошким, творбеним и синтаксичким обрасцима. Ти образци чине н о р м у к њ и ж е в н о г ј е з и к а, систем правила обавезних за све оне који тим језиком говоре и пишу и према којима се оцењује *правилности* или *неправилности* језичког израза. Тако је *фонетска норма* прописала начин изговарања (и писања) гласова, па ће неправилни бити они облици у којима се уместо прописаних јављају други гласови, на пример, неправилно ће бити *ћараја* уместо *чараја*, *лаган* уместо *хлаган*, *радијо* уместо *радио*. *Морфолошка норма* је као облике књижевног језика, на пример, утврдила облике 3. лица множине презента: *ћеку*, *воле*, *раде*, па ће неправилни бити облици *ћечу*, *волу*, *радију*, који се налазе у појединим народним говорима, као што ће неправилни бити облици: дагива *дај мене*; *дао сам шебе*, који представљају дијалектизме према књижевнојезичким облицима. *Синтаксичка норма* је утврдила да стандардни облик изражавања радње која се врши напореда с временом говорења може бити само презент глагола несвршеног вида, на пример, — *Долазим!*, те ће у тој ситуацији презент глагола свршеног вида — *Дођем!* бити огрешење о норму. Огрешење о синтаксичку норму биће и локатив типа *Био сам у школу* уместо *Био сам у школи*.

43. Колико је норма нашег књижевног језика строга када су у питању фонетски (и правописни), морфолошки и синтаксички системи језика, толико

је еластична у давању правила за употребу речи, у тзв. лексичком нормирању. То је природно, с обзиром на то да се општим књижевним језиком говори и о свакодневним пословима, и о многим научним, техничким, друштвеним и природним темама, као што се тај језик користи у прози или поезији уметничке књижевности. Избор речи зависиће од тога да ли је текст приповедачке или песничке природе, да ли је то уметничко или, научно, односно стручно саопштење итд. С обзиром на то, разумљиво је што су у речнику (лексици) књижевног језика допуштене и стране речи и речи из појединих народних говора (дијалеката), као и архаизми, али наравно, с мером коју сам писац одређује, богатећи свој и општи језички израз.

44. Раслојавање језика. — Као што се језичка целина коју називамо српскохрватски народни језик током многих векова, деловањем миграција, ограничавањем контаката због феудалних подела, геофизичким препрекама (непроходне планине, кланци, реке и сл.) поделила — раслојила — на наречја, а ова на дијалекте и говоре као ситније делове (в. т. 5—17), тако се и у књижевном језику, који је почев од половине XIX века добијен стандардизацијом (дефинисањем и утврђивањем норме), језичка целина остварује у више видова. По законима који вреде за сваки природни језик, и наш књижевни језик се раслојава, тј. у њему се стварају језички слојеви, који егзистирају једновремено са целином, у њеним оквирима.

За разлику од раслојавања целине народног језика на наречја и дијалекте, ово раслојавање засновано је на посебним условима остваривања целовитог књижевног језика на одређеној територији са специфичним савременим културно-историјским развојем, затим — на употреби општег књижевног језика у одређеним различитим друштвеним слојевима и, најзад, на употреби књижевног језика према предмету и методу мишљења. С обзиром на ове три групе услова, узима се да су најзначајније категорије раслојавања и нашег књижевног језика: (1) територијално раслојавање, са своја два вида — дијалекатским и варијантним; (2) социјално раслојавање, које даје разне социјалне и (3) функционално раслојавање, које даје разне функционалне стилове књижевног језика.

45. (1) Територијално раслојавање. — (а) Територијално-дијалекатско раслојавање је остваривање општег књижевног језика на појединим дијалекатским подручјима. Оно се огледа највише у фонетици (фонологији), нпр., у изговору гласова, у акцентовању речи, одсуству фонема или у њиховом замењивању. Тако ће рецимо речи *млѐко*, *Бедѐраг*, *урѐдити* и друге с фонемом *е* у њима доста различито изговарати говорници с подручја Ниша, Београда и Суботице. Књижевнојезичко *е* у њима артикулисаће се од затвореног *е* до средње отвореног, па и до врло отвореног *е^а*. Или ће, рецимо, говорници из Вуковог Тршића морати да врло пажљиво мотре на изговор сугласника *х*, јер у своме народном говору те фонеме немају и теже да књижевнојезичке облике *хра̀на*, *добрѝх*, *мдјѝх* изговоре као *ра̀на*, *добрѝ*, *мдјѝ*. Исто тако, говорници књижевног језика у Сарајеву, или Загребу мораће да обрате пажњу на фонеме *ч* и *ћ*, да би их изговарали у позицијама које вреде за целину књижевног језика, као што ће говорници из дијалеката и говора без четвороакценатске системе морати да воде рачуна о акценту речи, или ће их изговарати са својим, некњижевним, акцентом.

Територијално-дијалекатско раслојавање огледа се и у морфологији, творби речи и синтакси, као и у речнику (лексици). Тако, територијално-дијалекатски слој уноси у књижевни језик и посебне регионалне црте, и спонтано, случајно унете, али и намерно. То можемо показати на примерима Ђ.

Јакшића, Ј. Ј. Змаја, С. Сремца, Б. Станковића, Б. Ђошића, М. Бећковића, М. Крлеже, Вл. Назора, Д. Михаиловића, Зв. Мајдака и др. Па и писаца као што је Иво Андрић. При томе, с обзиром на развитак друштва, територијално-дијалекатски слој има и сеоске (*руралне*), и градске (*урбане*) посебности. На пример, поређењем лексике, облика речи и синтаксичких конструкција у прози, на пример, Д. Поповића и М. Капора одлике ова два последња поменућа слоја лако ће се уочити.

У већим целинама посматрано, територијално-дијалекатско раслојавање даје књижевнојезичке изразе, или типове књижевног језика, који су карактеристични за језик реализован око великих културних средишта као што су на српскохрватском језичком подручју Београд са Новим Садом, Сарајево, Загреб, Подгорица, али и друга таква средишта, регионалне природе.

46. (б) *Територијално-варијантно раслојавање* је остваривање општег српскохрватског књижевног (стандардног) језика, говорног и писаног, са оним посебностима које су везане за различит историјски развој народа који говоре истим језиком и чији је заједнички књижевни језик заснован на народним говорима новоштокавских дијалеката од Вукове реформе и илирског покрета (в. т. 39—42) до данас. С обзиром на то (на посебне друштвено-политичке, верске, националне и друге услове, на језичка окружења других народа), српскохрватски књижевни језик дели се на две варијанте или вида, одн. на два стандардна (књижевна) језика — српски и хрватски. Различитости међу њима, наравно, налазимо и у фонетици (фонологији): *мува* — *муха*; *дуван* — *духан*; *сито* — *ситол*, *ојшћина* — *ојћина*, *хемија* — *кемија*; *варварски* — *барбарски*, *касетиа* — *казетиа* и сл.; и у морфологији са творбом речи: *дишломата* — *дишломати*; *фронти* — *фронтиа*; *професорка* — *професорица*; *стиуденткиња* — *стиуденткица*; *организовати* — *организираати*, *абленговати* — *абленгаати*, *савременик* — *сувременик* и сл.; и у синтакси: *Ја ћу да дођем* и *Ја ћу доћи* — (само) *Ја ћу доћи*, *Зига се кућа* — *Зига се кућу*.

47. Разлике, кад је реч о фонетици, морфологији, творби речи и синтакси врло су мале, што није ни необично ни неочекивано, јер је реч о једном језичком систему. Исто вреди и за правопис (који је, уосталом, од 1960 г доскора био заједнички, в. т. 51). Веће разлике налазимо само у речнику, (лексици), што је разумљиво управо с обзиром на границе култура, религија и држава које су се протезале овим просторима током више векова. То ће се, тако, огледати у чињеници да се исти појмови у различитим срединама означавају или сасвим различитим, или различито грађеним речима (лексемама), на пример: *апоштека* — *љекарна*, *шелеграм* — *брзојав*; *иностраниство* — *иноземство*; *фабрика* — *творница*, *штакма* — *штак*; *уштак* — *дојак*; *машина* — *строј*; *завера* — *уроша*; *јонаваши* — *ојшћовати*; *музика* — *гласба*; *јошћница* — *обљешница*, *ипрезузеће* — *погузеће*.

48. (2) Социолект, или социјални дијалекат, остварење је општег књижевног (стандардног) језика засновано на посебностима појединих слојева друштва који, иначе, говоре општим књижевним (стандардним) језиком. Ти слојеви формирају се према образовању, професији, према полу, према начину живота припадника тих ужих заједница људи. Нека њихова језичка остварења позната су у науци о језику и као *жаргони*, језици чак доста удаљени од стандардног језика (посебно у лексички).

Општа карактеристика социолекта јесте да је то језик који преузима из књижевног језика потпуну фонетику, морфологију и синтаксу, без девијација, али на лексичком нивоу се раслојава у више слојева. Тако ће образовани људи, зависно од својих ужих, најчешће професионалних, средина, неговати језички израз тако строго да и у свакодневној њиховој комуникацији има одлике одговарајућег функционалног стила (в. т. 49). С друге стране, и у томе слоју — зависно од узраста, поделе на старије и млађе и од многих других чинилаца — имаћемо и слободнији однос према употреби речи (према лексич-

кој норми). Уопште узевши, налазићемо социолекте у којима на лексичком нивоу имамо и великих, па и крајњих слобода. Оне се огледају, на пример, у давању речима значења која оне немају иначе у нашем језику (*сѣрашина* представа = „*одлична* представа“; *ушабали* су га = „*прешукли* су га“). Или се огледају у творби калкова, одн. у увођењу у исказ страних речи у облику који није својствен нашем језику (нпр., *Били смо у њом диск а њу*. *Су ѿ ер смо се ѿровели* = „*Били смо у њом диск о - клубу*. *Дивно смо се ѿровели*“).

Познатији су социолекти лекара, адвоката, војника, рудара и, уопште, група припадника појединих професија. Међу њима, по слободи односа према употреби речи и њиховом значењу, и жаргон ђака и студената (*Учили смо у његовој ѿајби* = „*Учили смо у његовом сѣану*“; *Очистѿио сам ѿрву јодину* = „*Положио сам све испѿише са 1 године сѣудѿија*“).

49. (3) Функционално раслојавање. — Књижевни српски језик се, најзад, остварује и у тзв. функционалним стилovima, који се одређују најчешће према предмету и методу мишљења, и којих има више врста.

Међу функционалним стилovima обично се разликују:

(1) **Разговорни језик**, који је средство свакодневног споразумевања и који се одликује ужим избором лексике (обично је она везана за свакодневне животне ситуације), поједностављеном синтаксом реченице, изговором гласова који се не мора подударати са оним који је утврђен за књижевни језик (и који је обично заснован на изговору уже језичке средине којој говорник припада);

(2) **административни (канцеларијски или уредски) стил** — остварење језика које се одликује употребом устаљеног реда речи, устаљених реченица и израза, избором речи који је ограничен делатношћу оних који комуницирају, односно предметом саопштења;

(3) **публицистички (новинарски) стил**, — језички израз с кратком реченицом и избором речи које су познате ширем кругу читалаца (и слушалаца) различитог образовања;

(4) **научни (зnanствени) стил**, који се одликује реченицом подређеном логичном размишљању, лишеном осећајности, и избором речи који зависи од предмета саопштења, с тим што је велики број њихов из терминологије дате научне, односно стручне области;

(5) **књижевно-уметнички стил**, — сложено остварење језика, карактеристично по томе што спаја више типова остварења општег језика са индивидуалним стилем говорниковим (пишчевим); при чему говорник (писац) своју поруку изражава језичким средствима која ће слушаоцу (читаоцу) најупечатљивије приказати предмет поруке. Томе задатку подређени су избор речи, структура реченице и израза. Обично се овај стил дели на песнички (поетски) и приповедачки (наративни).

50. Општи књижевни српски језик, најзад, има и своје не-стандардне варијетете (подврсте). Ови варијетети књижевног језика немају оштру границу ни према општем књижевном (стандардном) језику, ни према територијално-дијалекатском слоју тога језика. Појављују се, пре свега, у разговорном језику, што значи да их ствара појединац у различитим ситуацијама.

На пример, на часу историје, на професорово питање „*Који су облик владавине Грци називали ѿиранѿиом?*“ — ученик А ће одговарати тако што ће се трудити да говори реченицама и речима које је пре тога чуо од професора, одн. прочитао у уџбенику.

А: „Грци су *тиранијом* називали систем владавине једне личности, то јест онакву владавину какву је завео Солонов рођак Пизистрат, када је петсто шездесете године пре нове ере дошао на власт . . .“

При томе, он ће се трудити и да му интонација реченице, изговор и акценат речи буду у што већој сагласности са правилима књижевног језика.

С друге стране, исти ученик А, у ситуацији када на исто питање, пред час, одговара своме другу, ученику Б вероватно ће то исто исказати друкчије, рецимо у форми:

А: „*Па, добро де*, знаш већ: тиранија, *џо* је власт једног *џиџа*, једног човека, *оној* Солоновог рођака, *оној* Пизистрата, који је *џестџо шесетџе* пре нове ере *дошџо* на власт . . .“

Изрећи ће, дакле, исказом који има уметнутих речи и речца (*џа, добро де*), са паузом иза *тиранија* и са непотребном показном заменицом *џо*, тј. са непотребно удвојеним субјектом реченице („*Тиранија, џо* је власт једног човека . . .“), са сувишним показним заменицама (*оној*), са жаргонском именицом *џиџ* у значењу „човек“. Најзад, изрећи ће ове реченице локалним дијалекатским изговором: *џџџо шесетџе* (године) место књижевнојезичким *џџџџо шездесџетџе* (године), *дошџо* место *дошао*, како прописује норма и сл.

51. Нестандардни варијетети књижевног језика, дакле, укључују и утицај дијалекта (посебно у изговору и акценту), али садрже и језичке елементе који се распростиру и по ширем пространству српскога језика. И то посебно у употреби речи (у лексцици). У ванстандардном варијетету тако ћемо чути: *браон* м. *смеђ*, -а, -е; с призвукот вулгарности — *огаџџи* м. *умреџи* (или свечаног *џреминуџи*); слободније употребљено фигуративно: *збрисаџи* м. *џобеџи*, *мазнуџи* м. *ударџи*, *џреџи некоја* м. *џревариџи некоја*; наћи ћемо, затим, неумерену употребу страних лексема: *Есквирао* је *сусреџи* м. *Избејао* је *сусрет*; *креаџура* м. *наказа*, као и употребу других варваризма: *џџџификаџа* (с немогућом комбинацијом „домаћи придев“ + страни суфикс), *Молим јџган колач за џонеџи* и слично.

Нестандардни варијетети језика, било да су са преовлађујућим локалним дијалекатским (руралним или урбаним) елементима, било да у њима преовлађује професионални или какав други елемент, карактеристични прво за *говорни* језик, улазе и у *писани* језик, у књижевна дела, прозна и песничка. Када је то случај, ти варијетети се утврђују и у *функционалним* стиловима, онима који обухватају белетристику.

Велики део питања у вези са раслојавањем, уколико се говори о употреби речи (лексема) у језику, обрађује се у поглављу *Лексикологија* (посебно т. 378—390).

52. У Југославији, као вишенационалној заједници, у употреби је српски књижевни језик, хрватски као и језици народности (= националних мањина, по међународној терминологији) које живе у њој — албански, бугарски, мађарски, румунски, русински, словачки и турски, одн. етничких група (*ромски*).

У употреби и развоју свих ових књижевних језика огледа се слободан развој националних индивидуалности, било да се дотичним језиком служи један народ, било да се једним језиком служи више народа. Службену употребу (и службене називе) језика одређују закони појединих република у којима се дотичним језиком говори. Исто вреди и за писмо (ћирилицу и латиницу, кад је реч о српском језику). У Савезној Републици Југославији службени језик је српски екавског и ијекавског изговора, а службено писмо ћирилица.

5. ПРЕДМЕТ ГРАМАТИКЕ СРПСКОГА КЊИЖЕВНОГ ЈЕЗИКА

53. Граматика српскога књижевног језика проучава и описује утврђени књижевни (стандардни) језик, који је средство општења у свим областима живота, у свакодневној комуникацији, у разним делатностима: производњи материјалних, научних, културних добара. Како је наш књижевни језик заснован на врло широкој дијалекатској народној основи, његова граматика је и инструмент везивања језика свих културних делатности са том ширококом језичком основом и инструмент развијања и усавршавања језичког израза.

Откривајући и утврђујући језичка правила, граматика се бави свим језичким јединицама. Она проучава основну јединицу којом се износи или тражи обавештење — реченицу, њене делове и структуру по којој се ти делови уклапају у њу. Граматика утврђује и структуру мањих говорних јединица — речи, њихове облике, функцију у реченици и језику у целини, структуру речи, правила творбе речи, као и правила стварања гласова и њихове службе као језичких јединица у општењу (комуникацији) међу саговорницима. С обзиром на предмет у целини, и наша граматика има уобичајене области: фонетику (са фонологијом и морфофонологијом), морфологију, творбу речи и синтаксу, у којима проучава одговарајуће језичке јединице.

6. ГРАМАТИКЕ И РЕЧНИЦИ КЊИЖЕВНОГ ЈЕЗИКА

54. Нормативна граматика се бави дефинисањем правила језика као средства за споразумевање свих чланова дате језичке заједнице. Тим термином се зове свака граматика која, на основу довољно исцрпног описа савременог језичког стања, описује правила књижевног (стандардног) језика. Отуда су, почев од Вука Ст. Карацића и илираца, и граматике намењене школама заправо у функцији нормативне граматике. Природно, оне се ослањају на нормативне граматике научне природе, са најпотпунијим дефиницијама правила и анализама језичке грађе са што је могућно ширег језичког подручја на којем се говори и пише српскохрватским језиком. У XX веку, на пример, најпознатије такве граматике су: Граматика и стилистика хрватскога или српскога језика Т. Маретића, настала на Вуковом и Даничићевом језичком материјалу, која представља језички систем њихове епохе до краја XIX века, изашла 1899. у Загребу (прво издање, затим 1931. друго и 1963 — треће издање), актуелна све до данас; затим велика граматика М. Стевановића Савремени српскохрватски језик — Граматички системи и књижевнојезичка норма I (Београд 1964, I—X+629) и II, Синтакса (Београд 1969, I—VIII+1—902), која у другој половини нашега века делује дефиницијама и анализама граматичких категорија изведених из језичке грађе целог српскохрватског језичког подручја.

Осим ових граматика, зависно од средине, у употреби су и школске граматике: М. Стевановић, Граматика српскохрватског језика за средње школе (Цетиње), 1990₁₁; Ј. Вуковић — М. Шипка, Граматика српскохрватског језика (Сарајево), 1966; Брабец—Храсте—Живковић, Граматика хрватскосрпскога језика (Загреб), 1961, 1965, 1970, Приручна граматика хрватскога књи-

жевног језика (Загреб) 1979, (као и веће посебне граматике С. Бабића, *Творба ријечи у хрватском књижевном језику* и Р. Катичића, *Синтакса хрватској књижевној језика* (Загреб), 1986); М. Ковачевић, М. Окука и др., *Наш језик, I—IV* (Сарајево) 1990—1991.

55. Важну улогу у нормирању и изграђивању књижевног језика имају и речници, и то посебно они који обрађују грађу савременог заједничког језика. Међу њима је велики Рјечник хрватскога или српскога језика Југославенске академије знаности и умјетности (Загреб 1880—1976), који је информативан речник за старија раздобља језика (до XIX века), али и нормативан за период од Вука до Даничића и даље, дакле и у нашем веку, и који својим садржајем, изворима и средствима пружа могућности остваривања континуитета, тј. повезивања старијих епоха нашег језика са савременом епохом.

Истог је значаја, само грађен на материјалу савременог заједничког језика (од Вука и илираца надаље), и велики Речник српскохрватског књижевног и народног језика Српске академије наука и уметности, чија је I књига изашла 1959. године и чија израда још траје (у 1989. години изашла је XIV књига, од преко 30 предвиђених књига), који је и информативан (с подацима и из дијалеката, и из старијих епоха савременог језика) и нормативан, са грађом из целог српскохрватског подручја.

Уз наведене, нормирању језика доприносе и старији речници, нпр. Вуков Српски рјечник (који се појавио у више издања, 1818, 1852, 1898, 1966, 1986), Рјечник хрватскога језика Ф. Ивековића и И. Броза (1901) и др. Посебно је у наше доба актуелан Речник српскохрватскога књижевног језика Матице српске, I—VI (Нови Сад 1967—1976) и Матице хрватске (I—II, Загреб, 1967), рађен модерним лексикографским поступком, описног и нормативног карактера, са примерима из целог српско-хрватског културног подручја.

56. Неговању књижевног језика доприносе много и речници страних речи. Најпознатији код нас су: Лексикон страних речи и израза Милана Вујаклије (Београд 1980, 1991₄) и Велики рјечник страних ријечи Братољуба Клаића (Загреб, само до 1968—4 издања). Област правописа (ортографије) обрађују правописни речници (в. т. 59). Од етимолошких речника најпознатији је П. Скока Етимологијски рјечник хрватског или српскога језика (I—IV, Загреб, 1971—1974), а за фразеологију Ј. Матешаћа, Фразеолошки рјечник хрватског или српског језика (Загреб, 1982).

7. ПРАВОПИС

57. Под називом правопис (ортографија) најчешће се подразумева систем правила у писању којима се прописују једнообразни начини употребе писмених (графичких) знакова — слова (графема), интерпункцијских знакова, скраћеница и др. Осим тога, исти термин може значити и сам начин писања. Правопис може бити етимолошки и фонетски.

а) Етимолошки (коренски) правопис своја правила заснива на начелу чувања порекла речи, пре свега корена (најмање језичке јединице која нешто значи) а онда и других делова речи (наставака за облик, наставака за творбу речи, предмета). Ово своје начело етимолошки правопис спроводи и у писању разних облика једне исте речи и у писању речи које настају творбом. На пример, он прописује да се у промени облика придева *слагак*

мора писати: *сладка, сладко, сладким, сладки, сладких* . . . , да би се сачувао корен *слаг-*. Етимолошки правопис, такође, прописује у творби речи писање: *ишејшајши, њодјисајши, њловјшба, сбрајши* — ради чувања предлога (префикса) *из, њод, с*, односно основног дела глагола *њловјши* у изведеници која је добијена додавањем суфикса *-ба*.

Већ од краја XIX века овај се правопис ни у једном делу нашег књижевног језика не примењује. Међутим, примењују се у фонетском правопису неки од његових елемената — они који у неким изузецима обезбеђују чување значења речи (в. под б).

б) Фонетски правопис своја правила писања заснива на начелу да сваком гласу у говору одговара посебан знак у писму, те да се у писању обележава глас који се чује у изговору речи, а не онај који се замишља у вези са пореклом речи или дела речи. Такво обележавање гласа он прописује и у промени облика, и у творби речи. Тако, фонетски правопис утврђује да се у промени речи *слагак* мора писати: *слајка, слајко, слајким, слајки, слајких* . . . , јер се тако чује у изговору, пошто се звучно *г* испред безвучног *к* претвара у *ј*. У творби речи, слагањем и извођењем, по правилима фонетског правописа писаће се: *ишејшајши, њодјисајши, њловјшба, збрајши*, јер се при слагању предлога *из, њод* и *с*, који су у сложеници префикси, са *шејшајши, њисајши, брајши*, односно при додавању суфикса *-ба* на творбену основу *њловјш-* у свим случајевима врше гласовне промене једначења, које у резултату дају друге гласове или доводе до губљења гласова (*пог* + писати > *појшписати*, *пловјш-* + *-ба* > *пловјшба*, одн. *из* + *шетаги* > *ис-шетаги* > *иш-шетаги* > *ишетаги*).

У српскоме књижевном језику фонетски правопис примењује се, углавном, од времена Вука Стеф. Карацића, односно од краја XIX века. Његова правила се односе на писање гласова у границама речи. То значи да се неће примењивати за писање гласова који се чују у изговору двеју речи иако се у изговору завршни сугласник прве једначи по звучности с првим гласом друге речи. Писаће се: *код куће, од њријаишеља, с брајом* иако се чује: *код куће, ој њријаишеља, з брајом*.

Осим тога правопис српског књижевног језика садржи и елементе етимолошког правописа, који су уведени ради чувања значења речи. Тако у сложеним речима прописује писање: *њредјурски, њодјекси, њодјилломски, субјајшларан, адхеренијан, јурисдикција*, или у властитим именицама страног порекла: *Ренијен, Вашинијон*, односно домаћим: *Кагчић* (за разлику од А. Качића), *Забрџца (Забрџац)*. Нека од таквих одступања, којима је задржан елемент етимолошког правописа, утврђена су и због тежње да се очува традиција неких подручја заједничког књижевног језика (писање *г* и испред безвучних *с, ш*: *трагски, њредседник, њредшколски*).

Осим правила о начину обележавања гласова, о врстама писма, правопис садржи и правила о писању великих и малих слова, о састављеном и растављеном писању речи, о интерпункцијским знаковима, о писању скраћеница, о изговору и писању имена из других језика.

58. Правопис српскохрватског књижевног језика издат 1960. године у два једнака издања, ћириличком у Новом Саду и латиничком у Загребу, важећи је правопис и основа каснијих правописних приручника, упутстава за писање, правописних речника и сл. Он има и своја школска издања. Правопис као равноправна писма заједничког језика утврђује ћирилицу и латиницу, два изговора — екавски и ијекавски, равноправност лек-

сичких посебности које проистичу из различитих културноисторијских услова (хлеб — крух, хљѐб — крух; уџисак — гојам, њозоришће — казалиште, шџамџа — џисак), обљачких и гласовних посебности (рагићу — рагић ђу, хемџа — кемџа, Киџар — Циџар), писања страних имена и назива на транскрибовани начин: Шекспир, Ио, Вашингтон, и — аутентично (изворно, онако како се пише у дотичном језику): Shakespeare, Hugo, Washington, уопштава нека традиционална решења, као што је писање *g* испред безвучних сугласника *c* и *ш*: *џредседник*, *одсјај*, *џодџишџаџи*, *џредџколски*, писање *j* у придевима изведеним наставком *-ски* од именица на *-џја*: *шумаџиџски*, *џисториџски* (*хџисториџски*) и др. Такође, уопштена је логичка интерпункција за цело језичко подручје и уједначени су многи граматички термини. Заједнички *Правоиџс* састоји се од *Правоиџсних џавила* (стр. 11—164), *Правоиџсне џерминологије* (стр. 165—170) и *Правоиџсноџ речника* (стр. 171—829), за који је значајно да у нормирању акцента даје много дублета (нпр. *вџћи* и *вџћи*, *џрџчиџџао* и *џрџчиџџао*), чиме отвара могућности врло еластичној (и стварној) норми. То одговара природи нашег књижевног језика, који је заснован на врло широкој подлози народних говора новоштокавских дијалеката, екавског и ијекавског изговора (в. т. 12, 16).

59. На начелима овог Правописа засновани су многи други језички приручници, с тим што сваки од њих има својих одлика, посебности, с обзиром на варијантну условљеност, те различитих тумачења појединих начела општег правописа. Осим наведеног Правописа српскохрватског односно хрватскосрпског језика из 1960. године (са његовим каснијим издањима и школским издањима), у употреби су најчешће и правописни приручници, као што су: Информатор о савременом књижевном језику са речником А. Пеце и М. Пешикана (Београд 1967), Правописни приручник српскохрватског — хрватскосрпског језика Св. Марковића, М. Ајановића, З. Диклића (Сарајево 1972), Правописни приручник хрватскога или српскога језика В. Анића и Ј. Силића (Загреб 1986), Прилози Правопису групе лингвиста из Новог Сада, Београда, Никшића, Сарајева (Матица српска — Нови Сад, 1989).

Стручни прилози правописним питањима објављују се и у лингвистичким часописима, намењеним неговању језичке културе, какви су: „Наш језик“, Београд, „Језик“, Загреб, „Књижевни језик“, Сарајево.

ФОНЕТИКА

СА ОСНОВАМА ФОНОЛОГИЈЕ И МОРФОФОНОЛОГИЈЕ

ФОНЕТИКА И ФОНОЛОГИЈА

60. Фонетика (према грчком *phōnē*) део је науке о језику који проучава гласове и њихове промене. Сваки глас је производ рада говорних органа, па фонетика описује рад тих органа. За њу се стога може рећи да је *физичка фонетика*. Како покрете говорних органа прати треперење ваздушне струје, гласови су и *физичка појава*, са физичким, тј. акустичким појавама (везаним за звук). Фонетика је, дакле, физиолошка наука зато што описује гласове као производ рада одређених органа *човечјеј шела*, а физичка зато што се ваздушна струја која ствара гласове понаша по законима који важе за *механичка шела*, као при појави сваког другог звука у природи.

61. Говорни органи човечјег тела деле се на три скупине:

1) *Плућа, трбушни мишићи и дијафрагма и душник*, који се у говорни апарат укључују тиме што служе за скупљање ваздуха (плућа), за истискивање ваздуха (трбушни мишићи и дијафрагма) и за спровођење ваздуха (душник);

2) *Гласне жице, језик, задње и предње нејце, алвеоле, зуби и усне*, тј. они који производе гласове покретом (гласне жице, језик, усне), или на којима се стварају гласови (непца, алвеоле, зуби);

3) *Ждреона, усна и носна дупља*, које појачавају гласове и дају им посебан тон и боју, тј. које имају улогу резонатора.

62. Пошто се радом трбушних мишића и дијафрагме ваздух потисне из плућа, душником доспева до органа правог говорног апарата где производи звук, који се у фонетици назива *глас*. У фонетици се глас описује као производ друге и треће скупине говорних органа, и то посматрањем рада покретних говорних органа (гласних жица, смештених у гркљану, језика и усана, као и задњег, меког непца) према непокретним органима (предњем непцу, алвеолама и зубима) и посматрањем проласка ваздушне струје кроз органе који имају улогу резонатора.

63. Како глас настаје механички, преношењем треперења делова говорног апарата кроз ваздух, што се сазнаје путем чула слуха, у сваком гласу се разликују три саставна дела (елемента): *јачина, висина и боја*.

а) *Јачина гласа* зависи од снаге или јачине подстицаја који покреће трепереће тело, што значи да зависи од амплитуде (раздаљине између нормалног положаја треперећег тела и најдаље тачке до које оно у треперењу стиже). Уколико је амплитуда већа, утолико је глас јачи.

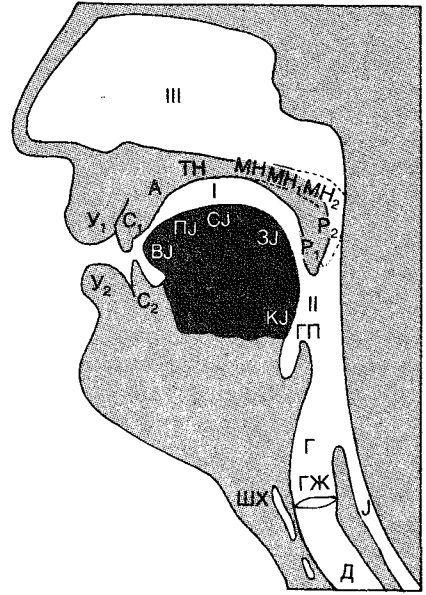
б) *Висина гласа* зависи од брзине којом трепереће тело трепери; уколико је већи број трепетаја у јединици времена, утолико је глас виши.

в) *Боја гласа* одређена је обликом резонатора (ждредна дупља, уста, нос). Сваки глас има посебну боју јер је облик главног резонатора, тј. уста при изговору сваког гласа друкчији, што важи за сваког говорника. Сваки човек, уз то, има и своју посебну боју гласа јер је облик говорних резонатора код сваког појединца различит (индивидуалан).

64. Фонетика описује гласове посматрајући обе њихове стране: *физиолошку и физичку (акустичку)*. То значи да се са прве њихове стране одређују тако што се за сваки глас прате рад и положај говорних органа при његовом изговору (при *артикулацији* гласа), а са друге, акустичке стране — тако што се констатују њихове особине важне за чуло слуха (нпр. звучност, висина и др.).

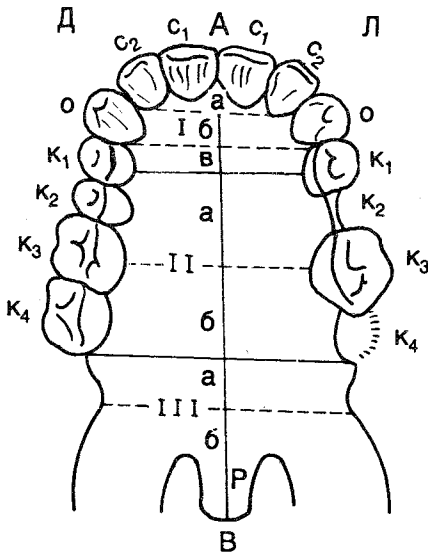
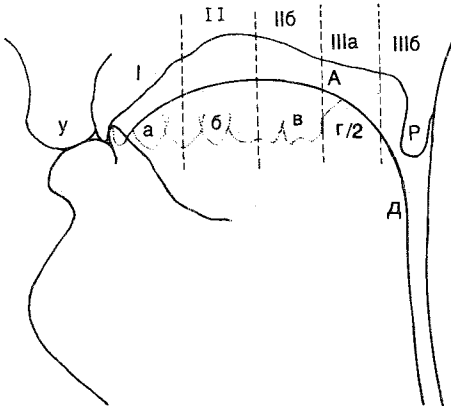
Сл. 1 — Говорни органи (битни за опис артикулације); I — усна дупља, II — ждрело, III — носна дупља, У₁ — горња усна, У₂ — доња усна, С₁ — горњи секутићи, С₂ — доњи секутићи, А — алвеоле, ТН — тврдо непце, МН — меко непце (МН₁ — спуштено, МН₂ — уздигнуто), Р₁ — ресица спуштена, Р₂ — ресица уздигнута, ВЈ — врх језика, ПЈ — предњи део језика, СЈ₂ — средњи део језика, ЗЈ — задњи део језика, КЈ — корен језика, ГП — гласнички поклопац, Г — гркљан, ГЖ — гласне жице, ШХ — штитаста хрскавица, Д — душник, Ј — једњак.

(Б. Милетић — *Основи фонетике*, Београд, 1952, стр. 3)

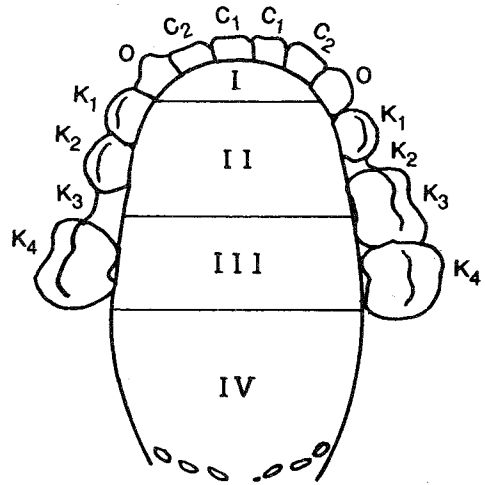

Сл. 2 — Пресек усне дупље; У — горња и доња усна, I — алвеоле, II_а II_б — тврдо непце, III_а III_б — меко непце, Р — ресица, а — врх језика, б — предњи део језика, в — средњи део језика, г — задњи део језика, д — корен језика.

(Б. Милетић — *Извор срискохрватских гласова*, Београд, 1933, стр. 21)

Сл. 3 — Пројекција непца; I_а, I_б, в — алвеоле; II_а, II_б — тврдо (предње) непце, III_а, III_б — меко (задње) непце, Р — ресица; с — секутићи, о — очњаци, к — кутњаци (зуби)

Сл. 4 — Пројекција језика; I — врх језика, II — предњи део језика, III — средњи део језика, IV — задњи део језика, с, о, к — зуби (секутићи, очњаци, кутњаци)

(Б. Милетић — *Извор срискохрватских гласова*, Београд, 1933, стр. 17, 19)

2. ГЛАСОВИ СРПСКОГА КЊИЖЕВНОГ ЈЕЗИКА

65. Природа гласова зависи од положаја који поједини делови говорног апарата заузимају при артикулацији (стварању) гласова. Зато се на основу положаја говорних органа сви гласови српскохрватског језика деле на три групе: *самогласнике, сонанше и суиласнике.*

1. САМОГЛАСНИЦИ (ВОКАЛИ)

66. *Самогласници* су гласови при чијем изговору ваздух из плућа пролази кроз душник и у гркљану покреће гласне жице, затим слободно тече кроз усну дупљу и излази у простор око говорника. Треперење гласних жица преноси се на ваздушне честице, које због тога и саме равномерно трепере. Како ваздушна струја не наилази на препреке, самогласници се чују као чисти, звучни тонови. У нашем књижевном језику има пет самогласника (вокала): *и, е, а, о и у.*

а) *Самогласници предњега реда су и и е.* Оба се изговарају тако што се врх језика ослања на секутиће (доње), језик се покреће у правцу предњег дела усне дупље, издижући се према тврдом непцу, и то при изговору вокала *и* — високо, а при изговору вокала *е* — до средње висине. Зато се *и* назива високим, а *е* — средњим вокалом предњег реда. Усне су при изговору *и* мало развучене и растављене, док су при изговору *е* отворене, али скоро непокретне. Вокал *и* је *затворени* вокал, јер је размак између вилица при његовом изговору врло мали, а вокал *е* је *средње отворености*, јер је размак између горње и доње вилице средњи (уста су мало отворена).

б) *Самогласници задњега реда су а, о и у,* јер се при њиховом изговору језик креће према задњем делу усне дупље. При томе, *а* је *ниски* вокал задњег реда, јер језик остаје ниско на дну усне дупље, вокал *о* је *средњи* вокал задњег реда, јер се језик — повлачећи се уназад — подиже до средње висине према

Табела 1. — Самогласници
(начин творбе, битни акустички утисак)

Гласне жице	По положају језика у усној дупљи ↓ →	Предњи део усне дупље	Дно усне дупље	Задњи део усне дупље
затегнуте трепере звучни	високи	и		у
	средњи	е		о
	ниски		а	
		предњи	неутрални ка задњем	задњи

непцима, и вокал *у* је *високи* вокал задњег реда, јер се језик издиже високо према непцима. Према величини угла који чине горња и доња вилица, то јест према томе колико су уста отворена, одређује се најотворенији вокал (*а*), средње отворен (*о*) и затворени вокал (*у*). У изговору вокала задњег реда види се да су усне при изговору *а* отворене и скоро непокретне, да при изговору *о* до-

бијају елипсаст облик, док се при изговору вокала у истурају напред и заокружују.

67. Сви самогласници су звучни гласови, чисти тонови и сви су носиоци слога, јер се због њиховог тонског карактера могу изговарати у једном артикулационом захвату, у којем може, али и не мора, бити неки други глас из групе сонаната, или сугласника.

2. СОНАНТИ (ГЛАСНИЦИ)

68. Сонанти су гласови при чијем стварању ваздушна струја, која је покренула гласне жице у гркљану, пролази неометано и упркос препрекама које представљају делови говорног апарата. Неометани проток струје, уз звучност, главна је црта која их чини у извесном смислу сличним самогласницима (вокалима). Сонанти српскога књижевног језика су гласови: *в, р, ј, л, љ, н, њ* и *м*. Пошто пређе преко затегнутих гласних жица и изазове треперење ваздушних честица, ваздушна струја наилази на друге делове говорног апарата, пролази између њих и ствара различите сонанте.

69. а) *Уснено-зубни сонанти* *в* настаје тако што ваздушна струја пролази сразмерно слободно поред препреке коју чине горњи секутићи са влажним делом доње усне.

б) *Алвеоларни сонанти* *р, л* и *н* изговарају се тако што се врх језика наилази на алвеолама горњих секутића, а ваздушна струја има различите путове. При изговору сонанта *р* ваздушна струја вибрирајући (треперећи) излази преко врха језика, који и изазива то треперење; при изговору сонанта *л* ваздушна струја пролази боковима језика, док при изговору сонанта *н* ваздушна струја излази у две фазе: прво кроз нос, јер се меко непце спушта да јој отвори пут кроз нос, а затим кроз уста, када се врх језика уклони са алвеола.

Сва три алвеоларна сонанта могу бити у књижевном језику носиоци слога, и то најчешће сонант *р*: 1) када је у средини речи између два сугласника (*ирсиј, крв, њрчаји*); 2) када је на почетку речи пред неким сугласником (*риј, рђаји, рваји се*); 3) када је иза самогласника у сложеницама типа *зарђаји, њорваји се* (за-р-ђа-ти, по-р-ва-ти) и 4) испред *о* које је постало од *л*: *ојро (ојрла, ојрло), засјро (засјрла, засјрло), гроце* (из народне песме према савременом *јрце*). Друга два алвеоларна сонанта, *л* и *н*, могу бити носиоци слога у властитим географским именима из наших дијалеката: *Сјлј (Ступ), Влч илава* (Вучја глава), *Жлне*, или из страних језика: *Влшава, Плзен* и сл., па и не само у географским именима: *Игн, Ибн-Сауд* (енглеска, односно арапска и друга имена лица), *бицикл*.

в) *Предњонейчани сонанти* *ј, љ* и *њ* изговарају се тако што је врх језика притиснут на доње секутиће, а горња површина језика уз предње (тврдо) непце, при чему ваздушна струја има различит пут. При изговору сонанта *ј* струја пролази кроз удубљени средњи део језика, слично као при изговору вокала *и*, којем је зато врло близак (нпр. када се изговори *чији* према *чија*, прва реч се изговара скоро као *чи* или *чиј*), при изговору сонанта *љ* она пролази по боковима језика, а при изговору сонанта *њ*, као и код *н*, пролази у две фазе: прво кроз нос, а затим кроз уста.

г) *Уснени сонанти* *м* изговара се тако што се усне целом својом дужином приљубљују једна уз другу, стварају преграду а ваздушна струја почиње да пролази кроз нос, јер се задње (меко) непце спушта и то омогућује. У другој фази усне се растављају, па преостали део ваздуха излази и кроз уста. По месту и начину изговора сонант *м* је, дакле, двоуснени носни сугласник.

3. СУГЛАСНИЦИ (КОНСОНАНТИ)

70. *Суғласници* чине групу гласова који се стварају настајањем препрека у устима или на уснама, при чему ваздушна струја нема другог пута осим савладавања те препреке. Према деловима говорног апарата који учествују у њиховој артикулацији, српски књижевни језик има следеће групе сугласника.

а) *Уснени (лабијални)*: *б, њ и ф*, од којих се прва два артикулишу тако што се усне прибијају једна уз другу, стварајући потпуну преграду ваздуху, затим се преграда уклања (усне се растављају) и ваздух нагло излази, уз прасак, па се ова два гласа називају, по том акустичком утиску праска, *експлозивним сугласницима*, од којих је *б* звучни (јер су гласне жице затегнуте и трепере), а *њ* беззвучни (јер су гласне жице опуштене и не трепере). Трећи сугласник је, заправо, уснено-зубни, јер настаје као производ трења ваздушне струје кроз *теснац* који чине горњи секутићи и унутрашња влажна страна доње усне; *ф* је беззвучан сугласник (јер гласне жице нису затегнуте).

б) *Зубни (дентални)*: *г, џ, з, с и ц*, од којих се *г* и *џ* стварају тако што се врх језика налази на секутићима, ваздушна струја се гомила иза препреке и при наглom отклањању препреке излази из уста, такође уз прасак; *г* је звучно, *џ* беззвучно (према треперењу/нетреперењу гласних жица у грклану). Сугласници *з* и *с* настају на истом месту, тако што ваздушна струја пролази кроз теснац при чему се таре о зидове теснаца и тако производи пискав звук, звучно *з* (уз треперење гласних жица), односно беззвучно *с* (без треперења гласних жица). Због тога се називају и *тесначним сугласницима*. Сугласник *ц* настаје на препреци коју ваздушној струји чине секутићи и врх језика, и то тако што се потпуна преграда, у две фазе, претвара у теснац кроз који проструји ваздух дајући пискави, сливени сугласник (африкату) *ц*.

в) *Предњонейчани (палатални)*: *ђ, њ, ч, њ, ж и ш*. Њих чине две подгрупе: сливени сугласници (африкате) — *ђ, њ, њ* и *ч* и струјни (фрикативни) — *ж* и *ш*. Први се стварају тако што препрека ваздушној струји настаје од предњег (тврдог) непца и горње површине језика. При изговору *ђ* и *њ* врх језика је на доњим секутићима, а горња површина језика приљубљена уз непце, цела, па су зато то (акустички) меки сугласници. При изговору *њ* и *ч* препреку чине предње (тврдо) непце и врх језика са делом горње површине, па су то (акустички) тврди сугласници. Од њих су *ђ* и *њ* звучни (треперење гласних жица), а *њ* и *ч* беззвучни сугласници (гласне жице не трепере). Трећи пар, *ж* и *ш*, од којих је први звучни а други беззвучни, настаје тако што се бокови језика опире о стране задњег и предњег непца, врх језика је на тврдом непцу а ваздушна струја се пробија кроз теснац између тврдог непца и језика. Они су шуштави струјни сугласници.

г) *Задњонейчани (веларни)*: *ћ, к и х*, који се стварају тако што ваздушна струја наилази на препреку створену помоћу задњег дела језика и задњег (меког) непца. Сугласници *ћ* и *к* су праскави (експлозивни) јер настају тако што се препрека нагло отклони, па ваздух нагло излази кроз уста; први је звучан а други беззвучан (треперење/нетреперење гласних жица). Сугласник *х* је струјни (фрикативни), јер настаје трењем ваздуха кроз теснац који чине задњи део језика и задње (меко) непце, а беззвучан је јер гласне жице нису затегнуте, те не трепере.

Табела 2. — Сугласници и сонанти
(место, начин творбе, битни акустички утисак)

Артикулација место → начин ↓		Уснени		Зубни	Алвеолар	Предњо- непчани		Задњо- непчани
		двоуснени	усн. - зуб			тврди	меки	
експлоз.	звучн.	б		д				г
	безвуч.	п		т				к
африкате	звучн.					ц	џ	
	безвуч.			ц		ч	џ	
фрикативни	звучн.			з		ж		
	безвуч.		ф	с		ш		х
назали	звучн.	м			н		њ	
латерални	звучн.				л		љ	
	безвуч.							
вибранти	звучн.				р			
	безвуч.							
полувокал	звучн.		в				ј	
	безвуч.							

4. АРТИКУЛАЦИОНЕ И АКУСТИЧКЕ ОСОБИНЕ ГЛАСОВА ВАЖНЕ ЗА ПОСМАТРАЊЕ ГЛАСОВНОГ СИСТЕМА СРПСКОГА КЊИЖЕВНОГ ЈЕЗИКА

а) ЛОКАЛИЗОВАНОСТ/НЕЛОКАЛИЗОВАНОСТ ГЛАСОВА

71. Према томе да ли ваздушна струја пролази слободно (неометано), сразмерно слободно или уз препреке, које чине делови говорног апарата, стварајући гласове, сви гласови српскога језика се деле на:

а) вокале: *и, е, а, о* и *у*;

б) сонанте: *м, н, њ, р, л, љ, ј* и *в* и

в) консонанте: *б, њ, љ, к, г, ш, ж, ш, џ, ч, ф, х, ц, њ, џ, з* и *с*.

При изговору вокала (самогласника) ваздушна струја слободно пролази кроз уста, претходно покренувши затегнуте гласне жице, па се они сматрају нелокализованим гласовима. Извесно локализовање (одређивање по месту изговора) врши се узимањем у обзир положаја језика у устима, па се самогласници деле на оне *предње* (*и* и *е*) и *задње* реда (*а, о* и *у*); *ниске* (*а*), *средње* (*е* и *о*) и *високе* (*и* и *у*).

72. Сонантни (гласници) и консонантни (сугласници) према могућности локализовања чине једну групу.

Они се сматрају локализованим гласовима, па се по месту изговора и деле на:

- а) уснене (лабијалне): *б, њ, в, ф* и *м*,
- б) зубне (денгалне) *г, ш, з, с* и *ц*;
- в) предњонепчање (палаталне): *ј, ђ, ћ, ж, ш, љ, њ, ч* и *џ*;
- г) алвеоларне: *р, л* и *н*;
- д) задњонепчане (веларне): *ѝ, к* и *х*.

Пошто при изговору сугласника *н, њ* и *м* део ваздушне струје пролази кроз нос, *н* се одређује још и као алвеоларно-носни, *њ* као предњонепчано-носни и *м* као уснено-носни сугласник.

НАПОМЕНА. — Сугласник *н*, који припада сонантима и који је по месту творбе алвеоларно-носни сугласник, има нестабилан алвеоларни део артикулације. Наиме, у речима *нека, Ана, нишпа, мени, иносџрани, интелекѝ* — врх језика је заиста на алвеопалама горњих секутића, па је то алвеоларни сонант. Али у речима као што су *Анка, банка, анина, љаркини*, тј. када се налази испред *к* и *ѝ*, *н* је сонант задњонепчано-носне артикулације.

б) ЗВУЧНОСТ/БЕЗВУЧНОСТ ГЛАСОВА

73. Треперење или нетреперење гласних жица у гркљану основа је физиолошко-акустичке особине гласова која се назива *звучношћу* или *беззвучношћу*. Када је греперење гласних жица саставни део изговора (артикулације) гласа, добија се *звучни глас*, а када су гласне жице опуштене, па ваздух пролази између њих не изазивајући греперење, добија се *беззвучни глас*.

Звучни гласови су сви вокали (самогласници) и сви сонанти (гласници). У групи сугласника (консонаната), међутим, има два низа:

- звучни сугласници: *б, ѝ, г, ђ, ж, з, џ,*
- беззвучни сугласници: *ѝ, к, ш, ћ, ш, с, ч, ф, х, ц.*

Прави сугласници (консонанти) имају седам пари гласова у којима је један глас звучан а други беззвучан (*б/п, г/к, д/т, ђ/ћ, ж/ш, з/с, ц/ч*) и три беззвучна сугласника: *ф, х* и *ц*, којима не одговара ниједан звучни сугласник.

в) МЕКОЋА ГЛАСОВА

74. У књижевном језику о мекоћи гласова говори се само у вези са сугласницима, односно гласницима (сонантима). У нашем језику има 5 меких сугласника — два права сугласника: *ђ* и *ћ*, и три сонанта: *ј, љ* и *њ*, за чију је артикулацију карактеристичан физиолошко-акустички утисак мекоће. Физиолошки, мекоћа се заснива на сужавању ваздушног пролаза под тврдим (предњим) непцем, које иде од делимичног сужавања (при изговору сонанта *ј*), до потпуног приљубљивања горње површине предњег дела језика уз тврдо непце (при изговору *ђ, ћ, љ* и *њ*). Акустички, мекоћа се огледа у високим тоновима тих гласова. У опису система ова појава је важна нарочито када је реч о *ђ* и *ћ*, јер се у неким областима наше говорне територије *ч* изговара као *ћ* и обрнуто (*ћаѝа* уместо *чаѝа*, *ѝеч* уместо *ѝећ*), те се условно употребљавају термини *меко ћ* и *меко ђ*, чиме се упућује да их треба разликовати од *ч* и *џ* (*ћак* : *џак*; *ћар* : *џар*).

3. СЛОГ И ПОДЕЛА РЕЧИ НА СЛОГОВЕ

75. Слог је гласовна језичка јединица која се остварује једним изговорним (артикулационим) захватом. Може га чинити и један глас, под условом да је то самогласник. На пример, у предлозима се могу наћи они слогови који се састоје од само једног гласа: у /граду/, /говорим/ о /граду/ и сл. Ове речи (предлози) састоје се само од једног слога, и то само једног гласа — вокала. У речима од више гласова, сугласника и самогласника, носилац слога може бити само вокал, одн. сонант *p*, понекад и *л* и *н* (в. т. 696), било сам било са једним или са више сугласника, а граница слога у речи је иза самогласника, а испред сугласника:

а-ви-он, а-ви-о-ни, а-ви-о-ни-ма, ба-ба, ге-га, ма-ма, ња-ња, ли-ва-га, ра-ди-њи, чи-ња-њи, о-ва-ко, ни-ка-ко итд.

76. Према завршетку слога, он може бити отворен: *ма-ма, а-ви-о-ни*, када се завршава вокалом, и затворен: *ош-вор, ин-ва-лид, слом-љен*, када се завршава сугласником.

Уз опште правило да граница слога долази иза самогласника, треба знати још и следеће:

а) Када се у средини речи нађе више сугласника од којих је на првом месту неки струјни или сливени, граница слога ће бити *испред* те групе сугласника: *ла-сиа, по-шиа, гро-жђе, зве-зда, у-са-хну-ти, на-фша, во-ћка, ма-чка че-шћи, у-зми-те* и сл.;

б) испред сугласничке групе биће граница слога и ако се у групи сугласника у средини речи на другом месту налази неки од сонаната *в, ј, р, л* или *љ*, а испред њега било који други сугласник сем сонанта:

то-џла, то-џло-та, све-џлосџ, то-џљен, до-бра, пре-бра-нац;

в) ако групу сугласника у речи чине два сонанта, граница слога долази између њих, па један припада претходном, а други следећем слогу:

џрам-вај, дим-љив, лом-љен, мар-ва, мар-љив, ав-ли-ја, ин-ва-лид;

г) ако групу сугласника чине праскави сугласник на првом месту и неки други сугласник осим сонаната *ј, в, л, љ* и *р*, граница слога долази између сугласника:

лей-џир, лой-ша, сред-сџво, при-по-веш-ка, ве-риг-ба, јад-ни;

д) ако је у групи од два сонанта на другом месту сонант *ј* из *је* које у речима ијекавског изговора одговара екавскоме *е*, граница слога долази испред те групе:

чо-вјек, жи-вје-ти, у-мје-ти, у-вје-рен, го-рје-ти.

77. Дата подела речи на слокове заснована је на природи слога и сугласника. Граница међу слоговима зависи од те природе и она је г л а с о в н а (ф о н е т с к а). Слокове једне речи, међутим, може условљавати и з н а ч е њ е. Граница слога коју је условило значење не мора се поклапати са оном гласовном. Таква граница се назива с е м а н т и ч к о м или п с и х о л о ш к о м, а најчешће се види у сложеним речима. Тако ће, на пример, у сложеним глаголима с префиксом *разљушћити, одузети, иштерати* граница првог слога

(а) уместо фонетске: *ра-зљу-ти-ти, о-ду-зе-ти, и-сте-рати, бити*

(б) психолошка: *раз-љу-ти-ти, од-у-зе-ти, ие-те-ра-ти.*

Томе је разлог чињеница да се префикси раз-, од-, из(с)- осећају као посебни делови сложених речи, који имају своје значење.

Правила поделе речи на слоге дата у фонетици само су опис слога као гласовне јединице у језику, дакле његове гласовне и комуникацијске (фонолошке) природе и не треба их мешати са правилима која даје правопис. Правопис, природно, узима у обзир природу гласова и слога описану у фонетици. Али како писање (и нарочито штампање текста) зависи од техничких могућности, Правопис српскохрватског језика из 1960. године (са школским издањима) за поделу речи на слоге и преношење делова речи у следећи ред даје много слободнија решења.

Задатак. — Поделите, према фонетским правилима, речи на слоге у следећем тексту:

Бледи и узбуђени људи на капији стадоше насред моста, лицем према официјерима који су наилазили. Један од млађих официјера притера коња до пуковника и нешто му рече. Сви успорише ход. На неколико корака пред „законошама“ пуковник нагло заустави и сјаха, то исто учинише и официјери иза њега, као на знак. Дотрчаше војници који прихватише коње и поведоше неколико корака уназад.

(И. Андрић, *На Дрини ћурија*, Просвета, Београд, 1981, 158).

4. ФОНОЛОГИЈА — ФОНЕМА И ГЛАС

78. Фонологија је део науке о језику који проучава гласове као говорне јединице за обележавање разлике у значењу. Глас с том функцијом у језику зове се **фонема**. Наш књижевни језик има 30 фонема, што значи да сви у његовој фонетици описани гласови, супротстављени (стављени у опозицију један према другом у најмање два скупа гласова који чине речи) — служе за разликовање значења.

На пример, ако би у речи *шаџа* уместо првога вокала *а* био изговорен вокал *е*, добила би се реч *шеџа*, дакле — скуп гласова који значи нешто друго, а не оно што значи скуп гласова *шаџа*. Тако ће избор фонема у опозицији *а : е* дати, у одређеном распореду, или *џан* или *џен*, избор фонема у опозицији *а : и* ће дати или *џаљење*, или *џљење*, избор између *е* и *у*, у комбинацији са *и* и *ш*, даће или *џеи*, или *џуи*.

79. Исто је и са сонантама и консонантима. Именице, на пример, *ваза* и *Лаза* разликују се у почетној фонему, прва је са *в*, друга са *л*, *сув* и *сур* разликују се у завршној фонему, прва је са *в*, друга са *р*. Именице *тој* и *пој* разликују се у првој фонему, *слама* и *слава* у претпоследњој (*м : в*) итд. У истом распореду фонема (*с-л-а-м-а*), уношење друге фонеме (*с-л-а-в-а*) даје и разлику у значењу. Наравно, и друкчији распоред фонема доноси друкчије значење, на пример: *сив* — *вис* — *сви*; *џраг* — *џрај*; *јуша* — *шуја*; *џуш* — *шуи*.

80. Фонолошки систем (састав) нашег књижевног језика утврђен је физиолошко-акустичким (фонетским) описом 30 гласова којима он располаже. Свака утврђена фонема се у највећем броју случајева јавља изговорена увек на исти начин.

Једино фонема *n* има два начина изговора и они зависе од фонеме која долази после ње. Тако је *n* у речи *nana*, *nena*, *neŋu*, *nisam* — алвеоларно-носна, а у речима *банка* и *иаркини*, тј. испред *k* и *i* — задњонепчано-носна фонема што је за њену функцију обележавања значења без утицаја. Зато се и каже да *n* има две позиционе варијанте.

81. Дијалекатске или индивидуалне варијанте неких других фонема, на пример, употреба *ɲ* (тврдог) уместо *h* (меког), могу довести до ометања у разумевању значења („џак“ уместо „ћак“ = „ученик“), па различите фонетске вредности треба добро уочити и схватити као вредности које су одлучујуће за разликовање значења речи.

82. Фонема обележава разлике међу речима својом целином, тј. свим деловима артикулације и акустичког утиска, или делом своје артикулације. На пример, у односу двеју речи *роб* — *боб* почетно *p* у првој речи је сонант који се потпуно, у свим елементима артикулације, разликује од почетног експлозивног усненог *b* у другој речи. С друге стране, између речи *гаг* — *каг* разлика је само у звучности прве фонеме, тј. *i* и *k* имају све артикулационе елементе једнаке, осим звучности (*i* је звучно, а *k* безвучно).

83. Дистинктивна (разликовна) обележја фонема заснована су на артикулационо-акустичким особинама гласова. За фонеме српскога књижевног језика битне су артикулационе особине (одређене по начину и месту изговора), звучност/безвучност гласова и мекоћа / тврдоћа гласова. С обзиром на то, фонеме се у потпуности разликују (на пример, *b* и *k* — јер је *b* експлозивни, двоуснени звучни сугласник, док је *k* експлозивни, задњонепчани безвучни сугласник), или се разликују најмање у једној артикулационо-акустичкој особини (на пример и *b* и *ɸ* — су експлозивни, двоуснени сугласници, различити само у елементу звучности — први је звучни, а други безвучни).

84. Као и на примерима са сугласничким фонемима, исто се може уочити и на самогласницима. Целином самогласничке фонеме разликују се речи, на пример, *каг* и *куг*, јер је у првој *a* — ниски вокал задњег реда, акустички отворен, а у другој је *u* — високи вокал задњег реда, акустички затворен. Када су вокали у питању, треба рећи да и акценат и квантитет вокала (дужина и краткоћа њихова) имају службу означавања разлике у значењу речи. Рецимо, због различитог акцента *ipāg* и *ipāg* су различите речи (прва значи „гуча“, „лед из облака“, друга значи „насељено место“), тако исто *gd̄saga* („досадност“) — *gd̄saga* (прилог) *s̄eget̄i* — *s̄eget̄i*. Због различитог квантитета вокала *e* у наставку, различити су облици *кѹће* (номинатив—акузатив множине) и *кѹћѹ* (генитив једнине); у првом случају *e* је кратко, у другом је дуго. Може се рећи да су акценат и дужина, односно краткоћа код вокала дистинктивно обележје, често и оно минимално. Дијалекатске и појединачне (индивидуалне) разлике у изговору појединих вокала (нпр., затворенији или отворенији изговор самогласника *e*) у књижевном језику се не узимају у обзир.

МОРФОФОНОЛОГИЈА

85. Морфофонологија (или морфонологија) је део граматике који проучава и описује гласовни (фонолошки) састав речи и понашање гласова (фонема) у промени облика речи и у творби речи. Сам термин *морфофонологија* настао је као сложена реч од термина *морфологија* и *фонологија*, а као део граматике природно повезује фонетику (и фонологију) са деловима који описују промену облика речи (морфологију) и творбу речи.

У поглављима 5 — 11 овог дела граматике (морфофонологије) систематисано је: понашање акцентованих слогова у речи, понашање гласова (фонема) у системима гласовних алтернација (сугласника, самогласника, сонанта *л* и вокала *о*), алтернација *а*: \emptyset , асимилација и дисимилација, губљење сугласника, покретни вокали, понашање сонанта *ј* и *х* у књижевном језику, као и правила везана за некадашњи глас *к* (јат) у књижевном језику, — све то, природно, везано за промену облика, односно за творбу речи.

5. ПРОЗОДИЈА (АКЦЕНАТ И КВАНТИТЕТ) СРПСКОГА КЊИЖЕВНОГ ЈЕЗИКА

86. Нарочито истицање јачине и висине једног слога у речи или једно-сложне речи у реченици назива се **акцент** тих речи. Ово јаче наглашавање или акценат има три елемента: јачину, висину и трајање. И узимајући то у обзир, при изговору, на пример, речи: *иџсма*, *слобџда*, *сунце*, *лава* налазимо да се у свакој од њих по један слог нарочито истиче, а да се то истицање у сва четири случаја разликује.

У речи *иџсма* изговор слога је кратак и тонски нагло пада; у речи *слобџда* изговор слога који се истиче је кратак, али тонски расте; у речи *сунце* изговор наглашеног слога је дуг и тонски пада; у речи *лава* изговор наглашеног слога је дуг, али тонски расте. Дакле, по дужини изговора слога прва два акцента су кратки, а друга два дуги, по висини тона акценти у *иџсма* и *сунце* су *силазни*, а у *слобџда* и *лава* — *улазни*, први зато што тонски падају, а други зато што тонски расту.

87. Сваки од ових акцената има свој назив и знак којим се бележи када је то потребно, па тако у нашем књижевном језику постоје четири акцената:

крајкосилазни, који се означава знаком " (*иџсма*),
крајкоулазни, који се означава знаком ' (*слобџда*),
дујосилазни, који се означава знаком ^ (*сунце*),
дујоулазни, који се означава знаком ' (*лава*).

Краткосилазни акценат имају речи: *иџс*, *лава*, *кун*, *иџље*, *раџбси*, *иџвам*, *жаљосиан*, *иџшина*, *иџјаишељ*.

Краткоулазни акценат имају речи: *наџа*, *ваџа*, *каџеиан*, *шириана*, *иџраиши*, *развеселиши*, *иџрен*, *мене*, *иџлеџбн*.

пао пажљиво кáмѣн на кóме сѣдѣ, нáстојѣћи да се приберѣ и разáзнá гдѣ је и штá је тó сá њим, зáтѣм се тѣшко дѣгао и као на тѹђим нòгама крѣнуо кѹћи на Околишта.

Јѣчѣћи и пòсрћѹћи јѣдва је стѣгао до прѣд кућу, тѹ је пáо као рáњеник, ударивши тѹпо тѣлом о врата. Прòбѹђени ѹкућани су га ѹвели у пòстелју (*Сабрана дела*, I, Просвета, Београд, 1981, стр. 182).

91. Проклитике и енклитике. — Као што се у наведеном одломку види, поред речи које имају своје акценте у нашем језику има речи које су без икаквог акцента. Такве су у датом тексту: *је, у, се, на, да, и, као, го, о, су, ја*. Те речи чине акценатску целину или са речима испред себе, или са речима иза себе.

Речи које немају свога акцента већ чине акценатску целину са речју иза себе су проклитике: *у гнѹ, у губини, о врати*.

Када такве речи стоје уз речи са силазним акцентима (´, ^), оне често могу превући на себе тај акценат, и то било као краткосилазни (´), било као краткоузлазни (´) акценат:

ѹ гну (од *у гнѹ*), *òг кућѣ* (од *ог кѹћѣ*), *међу њима* (*међу њѣма*); *ѹ зору* (од *у зòру*), *нá воду* (од *на вòду*), *ѹ ирáг* (од *у ирáг*), *ѣз гáна* (од *из гáна*) и сл.

Узлазни дуги акценти никада се не преносе на проклитике.

Енклитике су речи које немају свога акцента а у говору чине изговорну целину са речју испред себе. У наведеном Андрићевом тексту то су целине: *ѣлѣвао је, гѣзао се*, са речима *је* и *се* као енклитикама у њима. Обично су то ненаглашени облици личних и повратних заменица (чѹли смо *ја*, прѣдао *се*, писали смо *јој*) затим краћи облици помоћних глагола *јесам* и *хоћу* (радио сам, радили *сѣ*, доћи *ћемо*).

Проклитике су обично предлози, речце (партикуле) и везници.

Задатак. — Обележите знацима наглашене слогове, као и дуге ненаглашене слогове у следећем тексту:

За време грађења пруге, свет је први пут осетио да то није више она лака, сигурна и безбрижна зарада из првих година после окупације. Већ неколико последњих година скачу цене роби и свакодневним потребама. Скачу, а никад се не враћају, него после краћег или дужег времена скачу поново... То је нека луда и подмукла игра, која све већем броју људи све чешће загорчава живот, али против које се не може ништа...

(И. Андрић, *На Дрини ћурија*, Просвета, Београд, 1981, 261).

92. И наведени прозодјски чиниоци (акценат и квантитет, тј. дужина или краткоћа самогласника) у нашем књижевном језику морфофолошке су природе, део су гласовног састава речи, одн. део су промене облика речи и творбе речи. Као такви, ти прозодјски чиниоци и ф о н о л о ш к и су битни — имају дистинктивну (разликовну) функцију. Тако, на пример, скуп фонема *ирáг* значи „насељено место“, а *ирáг* — „лед из облака“; *влáга* значи „орган државне власти“, а *влáгá* је облик 3. л. јд. презента глагола *влáгати*; *жѣна* је облик номинатива јд., а *жѣнá* — облик генитива множине исте именице, као што је *жѣнѣ* генитив јд., а *жѣне* — номин. — акуз. множине те именице; скуп фонема — реч *сòли* је генитив — датив — инструментал — локатив јд. именице чији је осѹовни облик (номинатив) *сò*, док је реч *сòли* — 3. л. јд. презента глагола *сòлити*; реч *сѣло* је именица са значењем „мање насеље чији

су становници претежно земљорадници“, а реч *село* — именица са значењем „седељка, забава“.

Те, и многе друге такве, парове речи морфофонолошки и значењски разликује само акценат, односно квантитет ненаглашеног слога.

6. ГЛАСОВНЕ АЛТЕРНАЦИЈЕ

93. Посматрајући речи *војник*, *војниче*, *војнице*, *војницима*, које су разни облици (падежи) једне исте речи, или речи *рука*, *ручица*, *ручџина*, *ручурда*, за које је очигледно да су последње три направљене од прве (*рука*) наставцима за творбу речи (*-ица*, *-џина*, *-урда*), запажамо да се сугласник *к* из њиховог основног облика (*војник*, *рука*) у другим њиховим облицима, или у речима од њих насталим, некад замењује сугласницима *ч* и *џ*. Таква замена се запажа и у односу речи: *друџи* — *друџе* — *друџина* — *друџиџи се*; *зџдружиа* — *зџдрузи* — *зџдрузиџи* — *зџдрузџан*; *џисаџи* — *џиџем*; *рџезаџи* — *рџџем*; *врџбаџ* — *врџиџи*; *развесџиџи се* — *разџилиџиџи се*, где се сугласник *џ* замењује сугласником *ж*, сугласник *с* — сугласником *ш*, сугласник *з* сугласником *ж* (*раз-разж-*), сугласник *б* — сугласником *џ*.

И код самогласника се често налази замена. Кажемо да именице *село* и *џдље* припадају једној врсти јер имају исту деklinацију (*село* — *села* — *селу* . . . : *џоље* — *џоља* — *џољу* . . .), али се разликују у томе што се прва у номинативу завршава вокалом *-о*, а друга вокалом *-е*; глаголски корен двају глагола *скџчиџи* и *скџкаџи*, који имају у основи исто значење, у првом има *о* у другом *а*; речи *џдђи* и *џџџк*, које су у очигледној значењској вези, показују однос вокала *е* : *о* у својим коренима.

94. Овакво смењивање гласова у речи при промени њеног облика или при творби назива се гласовном алтернацијом (према латинском *alternatio* — смењивање, мењање). Гласови који учествују у таквом смењивању су алтернанти (заменици). Ова алтернација се остварује у промени облика (морфологији) и у творби речи. Једне од тих алтернација настају и у сада видљивим гласовним променама. Таква је алтернација *б* : *џ* у облицима *врџбаџ* и *врџиџи*; звучно *б* испред безвучног *џ* замењено је безвучним парњаком *џ* (једначењем по звучности). Таква је и алтернација *з* : *ж* у префиксу *раз-*, који ће пред сонантом *в*, у *развесџиџи се*, остати непромењен (са *з*), док ће се пред предњонепчаним *џ*, у *џилиџиџи се*, изменити у *ж*: *разж-* (једначењем по месту творбе): *разџилиџиџи се*. Друге од алтернација настале су у току развјетка нашег језика, давно, као производ некадашњих гласовних промена и као такве се очувале у данашњим облицима речи. Таква је, рецимо, алтернација *о* : *а* у речима *скџчиџи* : *скџкаџи*, или *е* : *о* у речима *џдђи* : *џџџк*; затим алтернација завршетака *-о* : *-е* у речима *село* : *џдље*. Такве је природе и алтернација *к* : *ч* : *џ* у различитим облицима именице *војник*, у вокативу — *војниче*, номинативу множине — *војници*, дативу—инструменталу—локативу — *војницима*. Предњонепчани сугласник *ч* (у вокативу) и зубни сугласник *џ* резултат су промене задњонепчаног *к* које се у поменутих падежима нашло испред самогласника предњег реда (*е* и *и*). То је била врста прилагођавања изговора сугласника *к*

вокалима иза њега, померање артикулације са задњег непца на предње, са претварањем у предњонепчани сугласник *ч*, односно зубни *ц* — палатализација. Палатализација је гласовна промена која се вршила у давној прошлости нашег језика. Производ тога процеса, међутим, пренео се до данашњег нашег језика у облицима, или у творби речи (*јунџак* — *јунџина* — *јунџичији се*), било као *ч*, како се види у примерима у загради, било као *ц*: *јунџак* — *јунџиц* — *јунџицама*.

Описаних и сличних алтернација гласова има више и о њима ће се говорити у следећим поглављима која описују најважније морфофонолошке појаве у српском језику.

А. АЛТЕРНАЦИЈЕ СУГЛАСНИКА

1. АЛТЕРНАЦИЈЕ ЗВУЧНИХ И БЕЗВУЧНИХ СУГЛАСНИКА

(ЈЕДНАЧЕЊЕ ПО ЗВУЧНОСТИ)

95. Гласовна појава прилагођавања сугласника другим сугласницима у оном елементу артикулације који чини њихова звучност, односно беззвучност назива се *једначењем сугласника по звучности*. Када се у речи нађу у додиру два права сугласника различите звучности, први од њих се прилагођава другоме. Зато ће се, на пример, звучно *б* из основног облика именице *врабац*, *кобац*, *ждребац*, када се у облику генитива нађе пред беззвучним *ц*, заменити такође беззвучним сугласником *и*: *враица*, *коица*, *ждреица*. Исто тако ће се беззвучно *и* претварати у звучно *б* када се нађе испред неког звучног сугласника: *иџој* са суфиксом *-џија* даће именицу *иџоџија*, где је звучни сугласник *б* уместо беззвучног *и*. Други сугласник од два у непосредном додиру својом артикулацијом утиче на први, па се зато ово једначење назива *рејерсивна асимилација по звучности*.

Прави сугласници, по артикулационом елементу звучност / беззвучност (в. т. 73), подељени су у парове чији се чланови артикулационо разликују само по звучности:

— звучни: *б, і, г, ђ, ж, з, џ,*

— беззвучни: *и, к, иџ, њ, ш, с, ч, ф, х, ц,*

при чему су *ф, х* и *ц* без својих звучних парњака. При једначењу, сваки од њих претвара се у свој звучни / беззвучни парњак. Последња три беззвучна остају неизмењени, јер немају парњака. Тако се добијају

алтернације

у примерима

б / и; и / б

врабац — *враица*; *тој* — *тоџија*

і / к; к / і

бџи — *бекство*; *бурек* — *буреџија*

г / иџ; иџ / г

назаџак — *назаџика*; *сваџи* — *сваџба*

ђ / њ; њ / џ

жџџ — *жџџица*

ж / ш; ш / ж

дрџак — *дрџика*;

з / с; с / з

излетети — *истрчати*; *сјединити* — *здружити*;

џ / ч; ч / џ

наручити — *наруџбина*

Беззвучни сугласници *ф, х* и *ц* испред звучних остају непромењени (јер немају својих звучних парњака): *Врхбосна*, *Салихбеџовић*. Наравно, они сами

утичу на артикулацију звучних сугласника који се нађу испред њих, па се ти сугласници једначе према њима, дајући своје безвучне парњаке: подлетети — пошхранили; разлетети се — расформирати; извући — испурети.

Испред сонаната (гласника), који су звучни, сугласници не мењају своју звучност, односно безвучност: измрвити, излетети, сјединити, смрвити, слика, својсџво, шворба, шврдити, шрести. Сонанги (гласници), такође, не мењају своју звучност када се нађу испред безвучних сугласника: крст, рт, Јанко шампањ, цинк, талк, странка, сламка, пољски.

96. Алтернације сугласника по звучности условљене су положајем (позицијом) тих гласова. Они се мењају због разлике у артикулационом састојку звучност / безвучност, и то тако што други по реду сугласник намеће своју артикулацију првом. У изговору се ово једначење врши увек у једној речи, па чак и на граници између речи. На пример, ми реченицу: *Славко је ко г куће и с другом ради задатке*, тако написану, заправо изговарамо: Славко је *кош куће и з другом* ради задатке, тј. са *ш* уместо *г* у предлогу *ког* (јер је испред безвучног *к* у *кућа*), и са *з* уместо *с* (јер је предлог *с* испред звучног *г* у именици *друг*). Међутим, у писању се једначење сугласника обележава само кад се врши у границама једне речи, и то доследно, са тачно утврђеним изузетцима.

97. Наш правопис предвиђа следеће изузетке:

1) У писању *г* остаје неизмењено у положају испред безвучних *с* и *ш*, и то у свим положајима у речи: *одсусџво*, *шредседник*, *срдсџво*, *шрдскџ*; *шредшколскџ*, *одшешаши*, *шодшшшши*;

2) у писању *ђ* остаје неизмењено испред наставка *-сџво*: *вошсџво*;

3) у писању неизмењени остају звучни сугласници пред безвучним *и*, обрнуто, када се налазе на крају префикса, или речи у сложеницама, па би промена утицала на значење: *шредшурска* (времена), *шодшескџ*, *адхереншан*, *шосшдшшломски*, *шурисдшшкшш*;

4) у писању сугласници остају неизмењени, што се звучности и безвучности тиче, у неким страним именима и придевима од њих изведеним: *Вашинштон*, *вашинштонскџ*, *Хабсбурџ*, *Хабсбурџовци*, *Пшшбурџ*.

Наглашавамо „у писању“ — јер говорна норма овде одступа од писане, тј. *одсусџво*, у ствари, изговарамо као *ошсусџво*.

НАПОМЕНА. — Детаљна упутства види у *Правопису*.

Задатак. — Издвојте у два низа које ћете означити са „(а) извршено једначење шо звучности“ и са „(б) није извршено једначење шо звучности“ — следеће речи:

распасти се, врапца, размотрити, безбрижан, натприродни, надметати се, незнађе, беспрекоран, доласка, лашца, потпоручник, председник, предсказати, предшколски, косидба, приповетка, одмерити, открити, кадшто, гристи (грисох), кризни.

2. АЛТЕРНАЦИЈЕ С : Ш, З : Ж, Н : М

(ЈЕДНАЧЕЊЕ ПО МЕСТУ ИЛИ НАЧИНУ АРТИКУЛАЦИЈЕ)

98. 1) Када се у облицима или у творби речи струјни зубни сугласници *с* и *з* нађу пред предњонепчаним сугласницима *ђ*, *ћ*, *и*, *ч*, *љ*, *њ*, *ш* и *ж*, претварају се у предњонепчане сугласнике *ш* и *ж*:

замислити — *замишљен*; сносити — *сношљив*; (*с+чистити*) — *ишчистити*; (*с+ћућурити се*) — *ишћућурити се*; мисли — *мишљу*;
пазити — *пажљив*; казнити — *кажњив*; (*из+ђикати*) — *ижђикати*;
(*раз+ милитати се*) — *ражцилитати се*.

Алтернације *с : ш* и *з : ж* настале су тако што је други члан њихов (*ш* и *ж*) производ преношења артикулације *с* и *з* на предње непце, чиме се они једначе са предњонепчаним сугласницима *ш* и *ж*.

99. Због једначења по звучности, природно је што су често у случају ових алтернација заступљене и алтернације *с : /ш/ : ж* и *з : /ж/ : ш*. То значи да ће, на пример, у настанку са префиксом сложеног глагола бити овакав низ:

из + чупати → ишчупати → ишчупати

раз + чистити → расчистити → рашчистити

Прво се звучно *з* из префикса изједначило по звучности са беззвучним предњонепчаним *ч* пред којим се нашло, тј. прешло у беззвучно *с*, а затим се асимилацијом по месту творбе претворило у предњонепчано *ш*.

100. Зубни сугласници *с* и *з* испред прењонепчаних сонаната *љ* и *њ* неће се мењати у предњонепчане *ш* и *ж* у два случаја:

а) у сложеницама када се њима завршава први део сложенице, а други почиње сонантима *љ* и *њ*:

разљугити се, изљубити, изњихати се, сљубити се, сљуштити

— због психолошке (значајске) границе између првог и другог дела сложенице, која узрокује и извесну паузу у изговору; и

б) када се *с* и *з* налазе испред *љ* и *њ* насталих од *л* и *н* и сугласника *ј* из *је* које је настало од старог гласа *jaŷ* (k), наравно, у (и)јекавском изговору:

последњи (екавски *јоследњи*), насљедник (ек. *наследник*),

слеме (ек. *слеме*); сњежан (ек. *снежан*), сњежаница.

101. Алтернација *н : м* настаје тако што се њен други члан (*м*) добија када у творби речи *н* дође пред двоуснене сугласнике *б* и *џ*. Сонант *н*, на пример, који се налази у речима *пихрана*, *сиџан*, *зелен*, *хиниџи* пред наставцима за творбу *-ба*, *-бен(и)*, *-баћ* замењује се двоусненим назалним сонантом *м*, који има исто место творбе као и двоуснени сугласник *б* у тим наставцима: *пихрамбени*, *стамбени*, *зелембаћ*, *химба*.

У примерима: *сџранџиџица*, *једџиџи*, *црвџиџерка*, *водџџуба*, *вџџбродскџи*, који су, за разлику од наведених изведених речи, сложеннице, психолошка (значајска) граница између првог и другог дела сложенице у извесној мери спречава промену *н* у *м* и у изговору. Зато у писању ово *н* остаје:

3. АЛТЕРНАЦИЈЕ *К, Г, Х : Ч, Ж, Ш* и *К, Г, Х : Ц, З, С*

(ПАЛАТАЛИЗАЦИЈА И СИБИЛАРИЗАЦИЈА)

102. 1) Алтернације *к : ч*, *г : ж* и *х : ш*, тј смењивање задњонепчаних сугласника *к*, *г* и *х* њиховим предњонепчаним заменицима (алтернантима) *ч*, *ж*, *ш*, налазе се у следећим обличким и творбеним положајима:

а) У вокативу једине именица мушког рода, када се *к*, *і* и *х* нађу испред наставка *-е*: *војниче* (од *војник*), *друже* (од *друі*), *душе* (од *дух*);

б) у презентским облицима глагола чија се инфинитивна основа завршава на задњонепчани сугласник, када се они нађу пред *-е* из наставка за презентску основу: *вучем*, *вучеш* . . . (од *вући*, чија је инфинитивна основа видљива из аориста *вук-о-х*), *сїрижем*, *сїрижеш* (од *сїрићи*, *сїриі-о-х*), *вршем*, *вршеш* . . . (од *врћи*, *врх-о-х*); треће лице множине тих глагола (у којем нема *-е*) гласи: они *вуку*, *сїрију*, *врху*;

в) у презентским облицима глагола са инфинитивном основом на *-а*, када се *к*, *і* и *х* нађу испред *е*: *вичем*, *вичеш* . . . (од *викаћи*), *сїружем*, *сїружеш* . . . (од *сїрујаћи*), *машем*, *машеш* . . . (*махаћи*); код ових глагола и у трећем лицу множине презента постоје предњонепчани алтернанти: они *вичу*, *сїружу*, *машу*;

г) у компаративу и суперлативу придева, када се *к*, *і* и *х* нађу испред *-и*, *-а*, *-е* . . . (од некадашњег наставка *-ји*, *-ја*, *-је* . . . за компаратив): *јачи* (од *јак*), *јача*, *јаче*; *дужи* (од *дуі*), *дужа*, *дуже*, *йиши* (*йиш*) итд . . . са суперлативима наравно, *најјачи*, *најдужи*; *најйиши*;

д) у облицима множине именица *око* и *ухо*: *очи* — *очију* — *очима*; *уши* — *ушију* — *ушима*;

ђ) у изведеним речима, када се задњонепчани сугласници *к*, *і* и *х* нађу пред наставцима за творбу; тако ће, на пример, задњонепчани сугласник — *к* из речи *момак* у изведеници с наставком *-е* бити замењен предњонепчаним *ч*: *момче* (*девојка* — *девојче*; *ћак* — *ћаче*); — *і* из речи *друі* у изведеници с наставком *-ина* бити замењен предњонепчаним *ж*: *дружина* (*роі* — *рожина*); — *х* из речи *йрах* у изведеници с наставком *-ина*, или *-и-йи* бити замењен предњонепчаним *ш*: *йрашина*, одн. *йрашији*.

Предњонепчани алтернанти *ч*, *ж*, *ш* за *к*, *і*, *х* налазе се пред многим наставцима за творбу речи, па је ова алтернација (задњонепчани / предњонепчани) заступљена у многим примерима, као што су:

зрак — *зрачак*, *дах* — *дашак*, *бреі* — *брежак* (дакле, испред *-ак*);
мрак — *мрачан*, *сїрах* — *сїрашан*, *дуі* — *дужан* (испред *-ан*);
вук — *вучић*, *боі* — *божић*, *дах* — *дашић* (испред *-ић*);
вук — *вучица*, *ноіа* — *ножица*, *муха* — *мушица* (испред *-ица*)

и многе друге речи изведене наставцима: *-ац* (*роі* — *рожац*), *-ски* (*момак* — *момачки*), *-ина* (*вук* — *вучина*), *-ишије* (*рок* — *рочишије*), *-урда* (*ноіа* — *ножурда*), *-и-ти* (*дуі* — *дужији*, *йрах* — *йрашији*).

103. 2) Алтернације *к* : *ц*, *і* : *з* и *х* : *с*, тј. смењивања задњонепчаних *к*, *і* и *х* њиховим зубним заменицима (алтернантима) *ц*, *з* и *с* налазе се у следећим облицима:

а) У промени именица, када се задњонепчани сугласници *к*, *і* и *х* нађу пред *и* у наставцима за облик: *руци* (датов — локатив јд. од *рука*), *нози* (датов — локатив јд. од *ноіа*), *ораси*, *орасима* (номинатив мн. и дат. — инст. — лок. мн. од *орак*);

б) у императиву глагола чија се основа завршава на задњонепчани сугласник: *йеци*, *йецимо*, *йецише* (од глагола *йећи* — *йекох* — *йеку*), *сїризи*, *сїри-*

зимо, сїризиїе (од гл. сїрићи — сїриох — сїриу), врси, врсимо, врсиїе (од гл. врћи — врхох — врху), чији је облик врїи у савременом језику обичнији; в) у имперфекту истих тих глагола: њецијах, сїризијах, врсијах.

104. У нашем књижевном језику позициона алтернација *к, і, х : ц, з, с* ипак није заступљена у следећим случајевима:

а) Када се задњонепчани сугласници нађу у личним именима: *Заја — Заји, Јованка — Јованки, Лука — Луки*;

б) када се задњонепчани сугласници нађу у групама *зї, цк, сх, чк, ћк* у именицама: *мазіа — мази, коцка — коцки, њасха — њасхи, мачка — мачки, ираћка — ирачки*;

в) када се задњонепчани сугласник *к* нађе у групи *їк*, а реч је о двосложним именицама: *їеїшка — їеїшки, моїшка — моїшки, чеїшка — чеїшки* (мада има и таквих именица у којима је алтернација заступљена: *биїшка — у бици ← биїци ← биїки*);

г) када се задњонепчани сугласник налази сам у речима од мање слогова (не у групи са другим сугласником), а у којима би замена зубним сугласником довела до нејасноће у значењу: *бака — баки* (а не *баци*), *сека — секи* (а не *сеци*), *кљика — кљики* (а не *кљичи*): *добиа — добиу* (а не *доби*), *лиа — лиу* (а не *ли*).

105. Ни алтернација *к, і, х : ч, ж, ш* није увек заступљена, па постоје следећи случајеви изузимања од замене задњонепчаних сугласника предњонепчаним *ч, ж, ш* испред наставака с вокалима *е* и *и*:

а) У придевима и заменицама: *гуїи — гуїим — гуїих — гуїима; јаки — јаким — јаких — јакима; їихи — їихим — їихих — їихима; неки, колики, коликих — коликим, їолики — їоликим — їоликих — їоликима*;

б) у облицима именица, испред наставка *-е*; *војнике, слуге, снахе*;

в) у изведеним придевима, испред наставка *-ин* за њихову творбу од именица: *Анкин од Анка, Заїн од Заја, снахин од снаха*.

106. НАПОМЕНА. — Све описане алтернације производ су промена које су се вршиле у далекој прошлости нашег језика (још у прасловенском периоду), а чији су се резултати сачували у облицима и у извођењу у речи. Те промене биле су асимилационог карактера. Наиме задњонепчани сугласници *к, і, х* прилагођавали су своју артикулацију према артикулацији сугласника *ј* и према вокалима предњег реда (тада су то били *е, и*, полугласник предњег реда *ь*, јат — *ѣ*, носни самогласник *е*), преносили је напред — на тврдо непце, умекшавајући *к, і, х*, који су тако дали два низа сугласника: *ч, ж, ш* и *ц, з, с*. Први низ чине предњонепчани, *палатални* сугласници, па је процес њиховог добијања од *к, і, х* у историји језика назван *п а л а т а л и з а ц и ј а*. Други низ чине зубни сибиланти (пискави) *з* и *с* и зубна африката (сливени сугласник, са пискавим састојком) *ц*, па је процес њиховог добијања од *к, і, х* назван *с и б и л а р и з а ц и ј а*.

Током времена гласовна промена палатализација (сибилизација) је престала, а и за време њеног трајања на местима где се данас налазе вокали *е, и* у наставцима били су у неким случајевима други вокали, који нису узроковали палатализацију. Отуда данас постоје неизмењени задњонепчани сугласници у многим примерима: *Кике* (лично име, ген. јд.), *Мике, лије, мухе, бухе, руке, ноје, јунакиња, кнеиња, монахиња, рукица* (поред *ручица*), *ноица* (поред *ножица*), *снахица* (поред *снаица*) и сл.

Задатак. — (а) Промените по облицима именице: *војник, њешак, радник, груї, враї, крчаї, шираї; сиромах, орах, ирегах; загрїа, снаха, чїшаїељка* — и означите алтернације сугласника које сте запазили.

(б) Од именица: *њешак, сиромах, груї, књиа, ирах, ваздух, рука, јабука, облак, рої* — наставцима за творбу речи (нпр. *-и-ти, -ан* итд.) начините друге речи (глаголе, придеве, друге именице) и означите алтернације сугласника које запажете.

4. АЛТЕРНАЦИЈЕ НЕНЕПЧАНИХ СА ПРЕДЊОНЕПЧАНИМ СУГЛАСНИЦИМА

(ЈОТОВАЊЕ)

107. При посматрању основног облика придева *брз, брза, брзо*, и његовог компаратива *бржи, бржа, брже*, запажа се да је з из основног облика замењено сугласником *ж*. Први глас је струјни зубни, дакле — *н е н е п ч а н и* (не изговара се на непцима), други глас је струјни предњонепчани сугласник (изговара се на предњем тврдом непцу). Тако је и у односу облика: *шврг — шврђи* (г: предњонепчано *ђ*), *љуш — љући* (ненепчано *ш*: предњонепчано *ћ*), *носиши — ношен* (ненепчано *с*: предњонепчано *ш*), *молиши — мољен* (ненепчано *л*: предњонепчано *љ*), затим и у промени именица: *ілаг — ілађу* (*г*: *ђ*), *млагоси — млагошиђу* (*ш*: *ћ*), и у творби речи: (читати → / *чишиан — чишање* (*н*: *њ*), *ируш — ируће* (*ш*: *ћ*)). Поређење ненепчаних сугласника у основним облицима са предњонепчаним који се на њиховом месту јављају у облицима тих речи, или у изведеним речима од тих основних, показује да у нашем књижевном језику постоје алтернације

— ненепчаних
сугласника:

з с г ш л н

— са

— предњонепчаним
сугласницима

ж ш ћ ћ љ њ

108. У истим тим облицима или пред истим наставницима за творбу речи

— уснени ненепчани
сугласници:

б њ м в

— алтернираће са

— групама:

бљ њљ мљ вљ

па ће, на пример, бити: *љубити — љубљен, куйити — куйљен, ломити — ломљен, славити — слављен; груб — грубљи, глуи — глуљви, сув — сувљи.*

109. У српскоме књижевном језику предњонепчани алтернанти ненепчаних сугласника јављају се у следећим случајевима.

а) У облицима

— 1) компаратива придева:

з:ж брз — бржи
с:ш висок — виши
г:ђ шврг — шврђи
ш:ћ љуш — љући
л:љ бео (белој) — бељи
н:њ црн — црњи
б:бљ іруб — ірубљи
й:јљ ішуй — ішуйљи
в:вљ сув — сувљи;

— 2) презента глагола:

з:ж везаши — вежем
с:ш ісашаши — ішшем
г:ђ ілодаши — ілођем
ш:ћ меіашаши — мећем
л:љ млеши — мељем
н:њ /жеши/ — жаћем*
б:бљ зобаши — зобљем
й:јљ кайаши — кайљем
м:мљ храмаши — храмљем

— 3) трпног придева глагола:

родіши — рођен; млаіши — млаћен; волеши — вољен; храниши — хрићен; славіши — слављен; мазіши — мажен; носіши — ношен;

* од старог жати (žeti — že'ti), жњж, жњжш, жњжш, жњжш — жњжм, жњжш, жњжш.

— 4) имперфекта глагола:

ирагити — *ираћах*; *млаити* — *млаћах*; *иазити* — *иажах*; *носити*
— *ношах*; *иалити* — *иаљах*; *славити* — *слављах*;

— 5) инструментала једине именица женског рода на сугласник:

илаг — *илађу*; *смри* — *смрђу*; *со* (*соли*) — *сољу*; *зѣлѣн* — *зѣлѣњу*;
зоб — *зобљу*; *кай* — *кайљу*; *крв* — *крвљу*.

б) У творби речи

— *ненепчани сугласник из основне речи пред многим наставцима за творбу речи замењен је предњонепчаним сугласником, на пример, у творби именица: ируи — ируће, корен — корење, ирм — ирмље, (певати →) иеван — иевање; придева: иоведо — иовећи, ииле (иилеиша) — иилећи, блед — блећан; глагола: изираг-и-ти — изираћ-ива-ти, исхран-и-ти — исхраћ-ива-ти, иониз-и-ти — иониж-ава-ти, иреишлаи-и-ти — иреишлаћ-ива-ти.*

110. НАПОМЕНА. — Алтернације *ненепчаних сугласника са предњонепчаним производ су и некадашњих асимилационих промена артикулације ненепчаних сугласника у вези са палаталним меким сонантом *j*. Наиме, у разним ранијим периодима развитка нашег језика, зубни сугласници *з, с, г* и *ш* испред сонанта *j* преносили су своју артикулацију са зуба на тврдо непце, што је главни елеменат изговора и сонанта *j* (в. т. 69 в, 74), при чему је добијено од *cj*—ш, од *zj*—ж од *gj*—ђ, од *šj*—ћ; алвеоларни *л* и *н* са *j* давали су *љ* и *њ* и уснени *б, п, м* и *в* дали су гласовне групе *бљ, пљ, мљ* и *вљ*. Та промена назива се *јотовање*.*

У току историје српскохрватског језика било је у различитим временима неколико јотовања. Најстарије је оно које је створило алтернације у облицима *п р о м е н е* (*везаиш* — *везем*, *родити* — *роћен*) и у многим изведеним речима (*ирагити* — *ираћа*). Млађе је, или ново, јотовање у многим изведеним речима, као што су именице изведене наставком *-је*, када се јотују (претварају у предњонепчане сугласнике) *г, ил, н* и *л* (*ирожје* од *грозг-је*) *ируће* од *пруш-је*; *ирање* од *гран-је*, *зеле* од *зел-је*), док се *з* и *с* не мењају пред *j* (*брезје* од *брез-је*, *класје* од *клас-је*), или придеви изведени са *-ји*: *иовећи* (од *говед-ји*), *иилећи* (од *пилеиш-ји*), *јесењи* (од *јесен-ји*), *бивољи* (од *бивољ-ји*), док *з* и *ј* са истим наставком *-ји* остају неизмењени: *козји* (од *коз-ји*), *иасји* (од *пас-ји*). Најмлађе је тзв. *јекавско јотовање*, промена *ненепчаних сугласника испред је* настало од старог кратког гласа *јай-к*. У српскоме књижевном језику *јекавског* изговора по овом јотовању мењају се само сонанти *л* и *н*: *љеишо* (за екав. *леишо*), *љеишоша* (за екав. *леишоша*), *њеиоваиши* (за екав. *неиоваиши*), *њежан* (за екав. *нежан*), док сугласници остају неизмењени: *дјевојка*, *видјетиш*, *шјератиш*, *сјекира*, *изјестиш*.

111. Исто тако, у књижевном српскоме *јекавског* изговора не јотују се уснени сугласници испред *је* од старог кратког јага:

бјежатиш, *ијеватиш*, *ијесма*, *мјера*, *вјера*.

112. У књижевном језику се не јотују ни завршни *ненепчани сугласници* префикса који се при слагању речи нађу испред предњонепчаног сонанта *j*:

разјединитиш (од *раз-јединити*), *сјединитиш* (од *с-јединити*), *нагјачатиш* (од *наг-јачати*), *кашјон* (у физици), *конјугација*, *објавитиш*, *објединитиш*.

Томе доприноси психолошка (значајска) граница међу деловима речи, која доприноси и стварању извесне паузе у изговору између делова тих речи, или страни порекло речи (*инјекција*, *конјугација*).

113. Група *сиш* у глаголима *иуситиш*, *крситиш*, *сиуситиш*, *иоситиш*, у оним облицима где се у глаголима *родитиш* (*роћен*), *млаитиш* (*млаћен*), *иалитиш* (*иаћен* . . .) налазе јотовани алтернанти *ђ* и *ћ* (имперфекат, трпни придев, изведени глаголи), алтернира или са *иш*, или са *иш*; *иуситиш* — *иушитен* — *иушитах* — *иушитиш*, одн. *иоситиш* — *иошитен* — *иошитах* | *иуситиш* — *иошитен* — *иошитаватиш*. У неким случајевима налази се и двојачко (дублетно): *крситиш* — *кришитен* | *крићен* — (али само:) *крићах* — *кришаватиш* | *крићаватиш*; *уврситиш* — *увршитен* | *уврћен* — *увршитаватиш* | *уврћаватиш*.

Задагак. — (а) Од основних придева: *љуш, грај, блед, ших, јак, бео (бела, бело), висок, низак, јорак, бесан* — начините облике компаратива и означите алтернације сугласника које запажете.

(б) Означите алтернације сугласника које видите у паровима:

- 1) писати — пишем; резати — режем; слетати — слећем;
- 2) дубок — дубљи; туп — тупљи; жив — живљи;
- 3) дим — димљив; црв — црвљив; риба — рибљи;
- 4) крв — крвљу; љубав — љубављу;
- 5) глад — глађу; смрт — смрћу;
- 6) снијег — сњежан; лијеп — љепота.

Б. АЛТЕРНАЦИЈЕ САМОГЛАСНИКА

114. У нашем језику има више самогласничких алтернација, а како су оне резултат некадашњих гласовних процеса, асимилационих или процеса у самим вокалима, па у једном случају и у сонанту *л* (мислилац — мислиоца), те алтернације се деле по гласовним процесима који су их проузроковали, а посматрамо их у облицима (морфологији) и творби речи, дакле — као морфофонолошки битне састојке речи.

1. ПРОМЕНА О У Е И УМЕКШАНОСТ СУГЛАСНИКА

115. Посматрањем облика промене речи које припадају истој врсти, на пример, номинатива једнине именица *село* и *поље*, или инструментала једнине именица *грујом* и *пријашњем, радником* и *младићем*, или облика множине именица *град* и *шањ* — *градови* и *шањеви*, уочава се да у њиховим наставцима за облике алтернирају *о* и *е*. У првом случају, те именице разликују се у номинативу једнине (*-о* : *-е*) и у инструменталу једнине (*-ом* : *-ем*), у другом у инструменталу једнине (*-ом* : *-ем*), у трећем — у инфиксу (уметку) *-ов-* : *-ев-*. Поређење и само по два облика показује алтернацију вокала задњег реда *о* са вокалом предњег реда *е*. Ова садашња алтернација (*о* : *е*) производ је некадашње асимилације (једначења) вокала задњег реда (тврдог) *о* према артикулацији меких сугласника (палаталних) када се налазио иза њих. Вокал *о* је тада прелазно у свој парњак предњег реда *е*, који се артикулисао издизањем језика према предњем непцу, где се артикулишу сви предњонепчани сугласници (*ј, љ, њ, ћ, ђ, ч, ж, ш*).

116. Пошто се основа речи могла завршавати ненепчаним (тврдим) или предњонепчаним (некада меким) сугласницима, добијени су низови облика са *о* — када је наставак, тј. *о* из њега, био иза тврдых ненепчаних сугласника, и низови облика са *е* — када је наставак био иза предњонепчаних (меких) сугласника. Зато, на пример, инструментал једнине именица мушког рода има облике са *-ом* и *-ем*: *брајом* — *младићем, војником* — *мачем, грујом* — *шањем*; или облици множине именица мушког рода облике са *-ов-* и *-ев-*: *градови* — *крајеви, вукови* — *мишеви, часови* — *маљеви*; вокатив именица женског рода на *-а* облике са *-о* и *-е*: *жено* — *грујарице*; презимена на *-ић* изведена од присвојног придева — облика са *-ов* и *-ев*: *Милановић* — *Ковачевић*.

117. Осим предњонепчаних сугласника, који су некада сви били умекшани, некада су меки сугласници били и сонант *р* у неким случајевима, зубна африката *ц*, као и сугласничке групе *шиј* и *жд*. Зато се и иза њих јавља *-е-*: *море, морем, исцарем, лице, лицем, исцџем, бојишијем*. У току развика нашег језика, међутим, *р, ц, ш, и*, исто као и *ч, ж, ш, и* и групе *шиј* и *жд*, очврсли су, па су у савременом језику у употреби и облици са *о* иза њих: *млинар* и *млинар*, *месец* и *месец*, *падеж* и *ковач*, *иришијом*, *вождом*.

Посебно ће у књижевном језику бити прихваћени облици са -ом када је у претходном слогу самогласник *e*. Тада је: *Бечом, њагежом, луйежом*.

118. Меки су у нашем језику остали само сугласници *ђ, ђ, љ, њ* и *ј*, иза којих се у наведеним облицима увек налази *e* (*Ђорђем, младићем, краљем, њањем, крајем* итд.), уколико у непосредно претходном слогу није *e*, када може доћи до дисимилације (разједначавања), тј. до замене вокалом *o*: *кејом, кельом, Сењом*, посебно кад су то речи са мање од три слога.

2. ПРЕВОЈ ВОКАЛА

119. Речи *илесѝи* (*илеѝем, илешоx . . .*) и *илоѝи, ѝеѝи* (*ѝекох . . .*) и *ѝок* значењски су сродне речи. Оне су сродне, очигледно, и по саставу: *илеѝ-* из облика аориста глагола *илесѝи* и именица *илоѝи* имају исте све фонеме (гласове) и у истом распореду, а разликују се само у томе што прва између *л* и *ѝ* има *e*, док друга има *o*. Исто тако је и са речима *ѝекох* (*ѝеѝи*) и *ѝок* чије се основе *ѝек-* и *ѝок-* разликују у вокалском састојку — *e* : *o*. Оваква вокалска алтернација производ је врло давних промена у самим самогласницима, које су настајале, вероватно, услед акценатских промена и промене квантитета (дужине изговора) самогласника. У науци о језику ова промена се назива *п р е в о ј* вокала. Алтернацију може чинити и више од два вокала, нпр.: *e* : *o* : *u* (плетох : плот : преплитати). Може је чинити и с а м о г л а с н и к и такозвани н у л т и алтернант (\emptyset), на пример, према облику презента *берем*, са *e* у корену (*бер-*) стоји облик инфинитива *браѝи*, у којем између сугласника корена (*бра-*) нема никаквог самогласника. То значи да је алтернација *e* : \emptyset (*бер-* : *б \emptyset р-*).

120. Самогласничке алтернације најчешће су у промени глагола, односно у творби речи која је везана за глаголе. Уз наведене, такви су примери

— алтернације \emptyset : *e*

прдѝи : *пѝрѝм*, (*пра-* : *пер-*)

— алтернације \emptyset : *o*

звѝи : *зѝвѝм* (*зва-* : *зов-*)

— алтернације *o* : *a*

хрѝм : *хрѝмаѝи* (*хром-* : *храм-*), *рдѝиѝи* : *рдѝаѝи* (*род-* : *рађ-*)

— алтернације *a* : *u*

мѝѝи : *мѝцаѝи* (*мак-ок* : *миц-ати*) итд.

121. У неким случајевима превој вокала огледа се само у промени квантитета (дужине): *лѝѝи* (*лег-ок*) : *лѝјаѝи*, *зѝјеваѝи* : *зѝјеваѝи*, *ѝзмислиѝи* : *ѝмѝшљаѝи*, са алтернацијама *e* : *e*, *e* : *e*, и : *u*.

НАПОМЕНА. — Историја језика даје нам податак да је на месту данашњег \emptyset (нултог) алтернанта, тј. између сугласника у корену речи некада био п о л у г л а с н и к (тј. *ира-ти* — *иѝра-ти*; *зва-ти* — *зѝва-ти* итд.). Полугласници су у давној прошлости нашег језика били врло кратки (краћи од кратких) самогласници, нарочите напрегнуте артикулације. Било их је два: један који се у старословенском језику бележио словом *ь* (дебело јер), и други који се бележио словом *ѝ* (танко јер). У току развика нашег језика они су се изједначили, и то тако што су се у једним дијалектима свели на *ь*, а у другима на *ѝ*. Као такви (или *ь*, или *ѝ*), полугласници су се у једним положајима у речи губили, а у другима су давали пуне самогласнике *a* и *e* (вокализовали се). Тако, на пример, у новоштокавским дијалектима који су у основи књижевног језика полугласник у јаком положају дао је *a*, док се у слабом губио; *ѝас* ← *иѝсь*, *дан* ← *дѝнѝ*, *ѝеѝак* ← *ѝеѝѝкѝ* и сл. У кајкавском дијалекту полугласник се вокализовао као *e*, па наведене штокавске именице гласе: *ѝес*, *дѝн*, *ѝеѝек*.

3. НЕПОСТОЈАНО А

122. Промена облика именице *лѡвац*: *лѡвца*, *лѡвцу*, *лѡвцем*, *лѡвцу*, у једнини и: *лѡвци*, *лѡвцаџ*, *лѡвцима*, у множини — показује да се самогласник *а* који се налази у основном облику (номинативу једнине) губи у већини облика, те да се осим у номинативу једнине појављује још у генитиву множине (*лѡвцаџа*), у положају између сугласника основе. Дакле, при поређењу облика *лѡвац*, *лѡвцаџа* са свим осталим облицима (*лѡвац*: *лѡвца*, -у, -ем / -и, -има) запажа се алтернација коју приказујемо као *а*:∅. Као у описаној именици, ово *а*, које се у граматици назива *непостојаном а*, појављује се

а) у облицима номинатива једнине и генитива множине и многих других именица м. р.:

лоцац — *лоцаца* (*лоцаца*, у, -ем / *лоцаца*, -има), *вѡбац* — *вѡбаца* (: *вѡбаца* . . . / *вѡбаца*, -има), *ѡсац* — *ѡсаца* (: *ѡсаца* -у . . . / *ѡсаца*, -има), *ѡс* — *ѡса* (: *ѡса*, -у, -ом / *ѡса*, -има), *завѡшеѡц* — *завѡшеѡца* (: *завѡшеѡца* . . . / *завѡшеѡца*, -има);

б) у генитиву мн. именица ср. и ж. р. са основом коју чине многе групе сугласника:

сеџло — *сеџала*, *коѡље* — *коѡља*, *јеџро* — *јеџара*;
ѡачка — *ѡачака*, *девоѡка* — *девоѡака*, *биѡика* — *биѡика*;

в) у номинативу једнине м. р. неодређеног вида придева:

џобар (: *џобри*, *џобра*, *џобро* . . .), *ѡорак* (: *ѡорки*, *ѡорка*, *ѡорко*), *јаџан* (: *јаџна*, *јаџну*, *јаџним* / *јаџни*, *јаџна*, *јаџно* . . .);

г) у разним глаголским облицима, на пример:

рекао (: *рекла*, *рекло* / *рекли*, *рекле*, *рекла*), *сѡиѡао* (: *сѡиѡила*, *сѡиѡило*), *јесам* (: *јесмо*);

д) у творби речи, нпр., код сложених са префиксом глагола:

изаѡѡаѡи (: *изаѡаѡи* од *из-таѡи*), *изаѡнаѡи* (: *изѡнаѡи*), *изаслаѡи* (: *изаслаѡи*), *разазнаѡи* (: *разазнаѡи*) и сл.

— у којима се види да један префикс *из-* даје једном *иза-*, када се додаје глаголима који почињу групом сугласника (*из-* + *ѡкати*), а други пут остаје без тога *а*, када је пред глаголом који почиње једним сугласником (*из-* + *ѡнити*);

ђ) у неким предлозима уз поједине облике:

са Сунцем, *са женом*, *са зимској одмора*; *ка каѡиѡи*, *ка ѡраџу*; *низа сѡѡра-ну*, *уза зѡџ*, *кроза зѡџ*, *са мном*

— у којима се непостојано *а* јавља у предлогу који стоји уз именску реч која почиње било групом сугласника (*са мном*), било каквим струјним сугласником (*са сунцем*, *са женом*, *кроза зѡџ*), или неким другим (*ка куѡи*, *ка ѡраџу*) који је једнак са сугласником у предлогу, или сличан њему.

Алтернација *а*:∅, наравно, уочава се када се са наведеним предлозима упореде исти предлози без непостојаног *а* у примерима:

с друѡом, *с браѡом*, *с ѡѡобом*, *с расѡусѡа*; *к леѡару*, *к небу*, *к овцама*;
низ ѡѡѡок, *уз дрѡо*, *кроз ѡраџ*.

123. У нашем књижевном језику, осим обавезне употребе непостојаног *а* у предлогу *са* када он стоји с инструменталом јд. личне заменице *ја*— *са мном* и у случајевима када се тај предлог употребљава уз именску реч која почиње сличним сугласником: *са женом*, *са зѡџа*, односно уз именску реч која почиње

истим тим сугласником: *са сунцем, са сином*, односно када се предлог *к* (*ка*) налази испред именских речи са *к*: *ка кући, ка клавиру* предлози са непостојаном *а* и без њега сразмерно слободно се употребљавају. Јавља се, дакле, напредна употреба:

с шобом / са шобом, с браћом / са браћом, с овцама / са овцама, к ливади / ка ливади, кроз зиг / кроза зиг, уз зиг / уза зиг, с истином / са истином.

НАПОМЕНА. — Алтернација *а : х* такође је производ некадашњих фонетских промена у нашем језику. Наиме, непостојано *а* постало је вокализацијом некадашњег полугласника (*ь*) у јаком положају. Тако је данашњи облик именице *ловац* у давној прошлости гласио *ловьць*. Завршни полугласник, џашавши се у отвореном слогу (у слабом положају), губио се, а онај први се нашао у затвореном слогу (у јаком положају) и претворио у вокал *а*: *ловац* (ловац ← *ловьц* ← *ловьць*). У зависним падежима: *ловьца, ловьцу...*, нашавши се на крају слога (у слабом положају) полугласник се губио, па ти облици сада гласе: *ловца, ловцу...* У генитиву множине полугласник се такође налазио у јаком положају јер је стари облик тога падежа гласио *ловьць*, што је дало *ловац* у време вокализације полугласника (XIII—XIV век), да би тек касније тај облик добио нови наставак генитива множине *-а*.

Задатак. — (а) Ових неколико именица завршавају се сличним завршетком (*-ак* и *-аџ*): почетак, остатак, јунаџ, леџак, додатак, годишњаџ, рибњаџ, шестаџ. Промените их по падежима и одредите које од њих садрже непостојано *а*, а које не.

(б) Предлоге *с(а), низ(а), уз(а), кроз(а)* употребите у реченици са одговарајућим падежним обликом именица: отац, мајка, брат, сестра, син, жена, зет, друг, Милан, Славко; обала, брег, зид. Опишите облике са којима се предлози јављају.

4. ПРОМЕНА СОНАНТА *Л* У ВОКАЛ *О*

124. У промени речи као што су именице *гхо, ихѳео, храо*, чији су други облици *гхла, гхлу, гхлом* — *гхлови, гхлхвх, гхловима*, или придеви *вхсео* (*вхселхбх, вхселхм . . . , вхсела, вхсело*), *ѳхо* (*ѳхлхбх, ѳхлхм . . .*), или глаголски придеви радни *ѳѳѳао* (*ѳѳѳала, ѳѳѳало . . .*), *ѳѳѳао* (*ѳѳѳала, ѳѳѳало . . .*) појављује се сонант *л* којег нема у основном облику тих речи, у номинативу једине м. р., где се уместо тога сонанта налази вокал *о*. Реч је о алтернацији *л : о*, која је настала у прошлости нашег језика гласовном (фонетском) променом сонанта *л* у вокал *о*. Наиме, пред крај XIV века у новоштокавским говорима српскога језика сонант *л* који се налазио на крају слога мењао се у самогласник *о*.

Резултати промене *л* у *о* на крају слога сачувани су у облицима и у творби речи савременог нашег језика.

Самогласник *о* ће увек бити уместо *л* на крају слога —

а) у облику јд. м. р. радног глаголског придева:

ѳѳѳао, ѳѳѳао, ѳѳѳао, леѳао, ѳѳѳао;

б) у именицама које су изведене од радног глаголског придева наставком *-ница*:

ѳѳѳаонница, учионница, радионница;

в) у облицима именица изведених суфиксом *-аѳ* од радног глаголског придева (осим у номин. једине и у ген. множине):

ѳѳѳаоѳа, ѳѳѳаоѳу (: читалаѳ), мислиоѳа, мислиоѳу (: мислилаѳ), жѳѳѳеоѳа, жѳѳѳеоѳу, жѳѳѳеоѳем — жѳѳѳеоѳи, жѳѳѳеоѳима (: жетелаѳ);

г) у речима изведеним наставком *-ба*:

геоба (: делити), *сеоба* (: селити).

125. С обзиром на то да је фонетска промена *л* у *о* сразмерно кратко трајала, у нашем књижевном језику има много речи у којима се сонант *л* налази на крају слога а није замењен вокалом *о*.

а) Тако ће и међу именицама изведеним наставком *-ац* од радног глаголског придева у свима онима које имају дуги вокал у слогу испред наставка, тј. испред *л* са краја слога, то *л* остати:

зна́лац — *зна́лаца* (зна́л-ца), *и́ре́лац* — *и́ре́лаца* (и́рел-ца),
по́горéлац — *по́горéлаца* (погорéл-ца), *нева́љалац* — *нева́љалаца*
(нева́љал-ца);

б) затим ће ту бити речи домаћег порекла а разноликог акцената, и дугог али и кратког, које су под утицајем наведених узеле облике са непромењеним *л*:

си́дла̀ни, *-ā*, *-ō*, *си́лни*, *-ī*, *-ā*, *мо̀лба*, *жа̀лба*, *мо̀лбени*, *жа̀лбени*, *шко̀лски*, *-ā*, *-ō*;

в) домаће речи као што су:

бијел (: екавски *бео*), *цијел*, *раздјел*, *и́редјел*, *ждрал*, *вал*;

г) одомаћене речи страног порекла као што су:

иенéра̀л, *ма̀риша̀л*, *бо̀ка̀л*, *ка̀на̀л*, *ко̀нзул*, *жу̀рнал*, *фúдбал*, *ди́а̀л*, *ме́ша̀л*.

126. Осим тога, у нашем књижевном језику постоји више двојакних облика (дублета), на пример: *сб* и *сбл*, *вб* и *вбл*, *сиб* и *сибл*, *сбкб* и *сбкол*, *и́ди́ао* и *и́ди́а̀л*, који се подједнако употребљавају, чинећи морфофонолошке дублете у књижевном језику.

НАПОМЕНА. — Историја језика тумачи промену *л* на крају слога у *о* као фонетски (гласовни) процес вокализације (претварања сонанта у самогласник), која је последица губљења полугласника (*ь*) у слабом положају: *галь* → *гао*, *и́раи́лиџа* → *и́раи́лиџа* → *и́раи́лиџа*. После губљења полугласника, наиме, сонант *л* (који као и сви сонанти има артикулационе сличности са самогласницима) дужио се и још више приближио вокалима, тј. вокалу *о*.

Задагак. — (а) Промените по падежима именице: *чи́йалац*, *мислилац*, *носилац*, *бранилац*. Који се глас у неким од тих облика појављује уместо гласа *л*? У којим облицима се *л* замењује другим гласом, а у којима остаје непромењено?

(б) Да ли се *л* мења (замењује другим неким гласом) у различитим облицима именица: *си́ре́лац*, *и́ре́лац*, *по́горéлац*, *нева́љалац*?

(в) Наведите још неке именице у којима се сонант *л* на крају слога не мења.

(г) Напишите облике радног глаголског предива глагола: *и́ресии*, *го̀ли*, *чи́йаии*, *радиии* у мушком, женском и средњем роду једине. Обележите гласовну алтернацију коју запажете.

7. АСИМИЛАЦИЈА И ДИСИМИЛАЦИЈА ГЛАСОВА

127. Говорећи о алтернацијама гласова, рекли смо да су многе од њих настале у прошлости, као производ промена гласова у непосредном додиру (в. т. 93 и даље). Те промене проузроковане су прилагођавањем изговора (артикулације) једног гласа према другом или губљењем сувишних састојака

- а) *Гочем, Милошем, крајем, ножем* и
 б) *Бечом, Тиквешом, кејом, јежом.*

У низу (б) због присуства вокала *е* у непосредно претходном слогу, у процесу разједначавања, употребљен је наставак *-ом*, док је тај наставак у низу (а) остао *-ем*. Исто се догађа и у расподели покретних самогласника:

моме (са *е* у завршетку), а *мојему* (са *у* у завршетку)
ишоме (са *е* у завршетку) а *ишојему* (са *у* у завршетку)
лејоме (са *е* у завршетку), а *ишујему* (са *у* у завршетку)

— зато што се у првим облицима, у слогу испред покретног вокала, налази *о*, а у другим облицима на томе је месту — вокал *е*. Исто се огледа у расподели множинског уметка (инфикса) *-ов-/-ев-*, када се иза меких предњонепчаних сугласника налази *-ев-*: *крајеви, сирејевии, сирејевии, бојевии*, да би се појавили облици са *-ов-*: *кејовии, сирејовии* — јер се у непосредно претходном слогу налази вокал *е*.

3. ДИСИМИЛАЦИЈА И ГУБЉЕЊЕ СУГЛАСНИКА

131. Дисимилација (разједначавање) сугласника је фонетска промена настала из тежње да се избегне нагомиланавање истих или сличних сугласника у непосредном додиру. Када у промени речи, на пример, експлозивни зубни сугласник *ш* дође уз зубне сливене сугласнике *ц*, *ч*, чија прва фаза артикулације (док се не заврши струјањем) има и експлозивни део, дакле, као и артикулација сугласника *ш*, он ће се изгубити као сувишак експлозивног елемента. Тако ће облици промене имицице *ошац* гласити:

ошац ←————— „о-т-а-ш-ц“
оца ←————— отца ←————— „о-т-ш-ц-а“
оцу ←————— отцу ←————— „о-т-ш-ц-у“
оче ←————— отче ←————— „о-т-ш-ц-е“

Исто се догађа и у творби речи, на пример, када два иста сугласника дођу у непосредни додир:

беззубни ←————— *беззубни* ←————— *без-+зубни*

Мањи део упрошћавања сугласничких група (*жалосна, жалосно* од *жалосина, жалосино*: м. р. *жалосиан*, где група *-шин-* даје групу *-сн*) проузрокован је тежњом да се олакша изговор, што се, уосталом, налази и у основи дисимилације сугласника.

132. Губљење сугласника, засновано на дисимилацији (којој може претходити и асимилација), доводи до упрошћавања сугласничких група и има одређена правила у књижевном језику.

1) Један удвојени сугласник, или два сугласника од којих је први по реду добијен једначењем, па је исти као други свде се на један (један се губи) и тако се изговарају и пишу:

беззакоње —————→ *беззакоње*
огделити —————→ *огелити*
иситнити —————→ *иситнити*
пешдесет —————→ *педесет*

руски	—————→	руски
безжични	—————→	бежични
ишарати	—————→	ишарати.

Уколико се код удвојених истих сугласника (без-закоње) ради о губљењу сувишног истог елемента, што иде у дисимилационе процесе, утолико се при додиру различитих по звучности или по месту творбе гласова ради прво о асимилацији (из-шарати) → ис-шарати → иш-шарати), а онда о губљењу једног од њих (и-шарати).

Одступање од овог правила дозвољено је у два случаја:

а) У суперлативу придева који почињу сугласником *j*, када се пише удвојено *j* (јер се суперлативна речца *нај-* њиме завршава):

најјачи, најјаснији, најјаднији, најјевтинији;

б) у сложеницама, када треба сачувати значење речи које их чине:

погдијалекат, предгржавни (период), нагдијалекатски.

133. 2) Праскави зубни сугласници *g* и *ti* када се нађу испред африката (сливених) сугласника *ц*, *ч*, *ђ*, *ћ* и *џ*, чији изговор садржи и зубне артикулационе састојке, губе се, па се тако добијају облици:

почеци, почецима (← почеци, почецима : почециак)

инаџија (← инаg-џија ← инаti + -џија)

писаћу (← писаti + ћу).

134. Одступања од овог правила допуштају се у следећим случајевима:

а) код властитих имена и њихових придева: *Каччић*, *Каччићев* (за разлику од имена *Качић*);

б) у именима места: *Забрџац* — *Забрџца* — *Забрџцу*;

в) у речима сложеним са префиксом који се завршава сугласником *g* (односно, после једначења по звучности, његовим звучним алтернантом *ti*): *нагдијалијати*, *ошџијати*, *пошџијати*, *пошџијати*, *ошћушнути*;

г) у облицима футура I-ог, кад није дошло до стварања сложене речи: *писаћу* *ћу*, *казаћу* *ћу*, *чишаћу* *ћу*.

135. 3) Праскави зубни сугласници губе се и у положају испред групе *шти*. Тако, поред облика *поштијати* се у језику се налази и облик *поштијати* се.

Осим тога, ови се сугласници губе и из група у којима се испред њих налазе фрикативни сугласници *з*, *с*, *ж* и *ш* а иза њих сугласници *б*, *к*, *л*, *љ*, *м*, *н* и *њ*. У промени облика и у творби

— према речима:	(преко)	— стоје облици / речи:
лисиак	(лисиџка, лисиџку...)	лисџка, лисџку...
радосиан	(радосиџна, радосиџно)	радосџна, радосџно
позоришије	(позоришиџ-ни)	позоришиџни
расији	(расиџ-ла, расиџ-ло)	расџла, расџло
болесиј	(болесиџ-љив)	болешџив.

136. Одступања од ове промене заступљена су у неким нашим речима: *појусиљив*, *појусиљив*; код придева изведених од страних речи нашим наставком *-ни*: *азбесијни*, *пошесијни*; код именица изведених нашим наставком *-киња*: *гимназисијкиња*, *анџифашијкиња*, *денџисијкиња*.

137. 4) Зубни сугласник *s* у положају иза африката губи се у изговору и писању придева и прилога изведених наставком *-ски*:

младићки је добијено од *младић-* + *-ски*

височки је добијено од *височ-* + *-ски* (ово од именице *Високо*).

Одступа се од овог правила при додавању наставка *-ство* у творби именица: *покућство*, *моћућство*, *преимућство*.

138. 5) Сугласник *s* из творбених наставака *-ски* и *-ство* губи се и у положају иза сугласника *ш* и *ж*, па је тако:

лупешки добијено од *лупешки* (а ово од *лупеж-* + *-ски*)

лупештво добијено од *лупешство* (а ово од *лупеж-* + *-ство*).

139. 6) Сугласник *s* из творбеног наставка *-ство* губи се у положају иза африкате *ч*, а *ч* се упрошћава губљењем праскавог дела артикулације, при чему даје фрикативни (струјни) сугласник *ш*:

девојаштво је добијено од *девојачтво*, а ово од *девојач-* + *-ство*

јунаштво је добијено од *јуначтво*, а ово од *јунач-* + *-ство*.

Задатак. — (а) Посматрајте разне облике именица: *изузетак*, *предак*, *мењак*, *осијатак*, *приповејка*, *добитак* — и утврдите у којим се облицима уместо, *к* из основног облика јавља сугласник *ц*. Опишите артикулацију сугласника *ц*. Шта се дешава са сугласником *ш*?

(б) Како гласе облици женског и средњег рода једнине придева: *корисан*, *болесан*, *свесан*, *радосан*, *жалосан*? Коју фонетску промену сте уочили? Можете ли извести правило из уочене појаве?

(в) Зашто пишемо: *азбесини*, *прошесини*, *сјугенџиња*, *брајство*, *солискиња*, *судство*, *ојцеини*, *погостаћи*, *поиценни*, *ошћунути*, *иредшурски*, *посидиљомски*, *сјугенџски*?

8. ПОКРЕТНИ САМОГЛАСНИЦИ

140. У књижевном језику потпуно су равноправни двојаки облици прилога *шаг* и *шага*, придева *доброј* и *доброја* па и тројаки: *добром* — *доброме* — *доброму*, у којима се те речи, или њихови облици, завршавају различито: без вокала или са вокалима *а*, *е* и *у*. Присуство ових вокала у наведеним облицима није обавезно, њихово присуство или одсуство не мења ништа у значењу и граматичким категоријама речи. Зато што се у употреби некад јављају а некад не, у граматици се називају **покретним вокалима**. У књижевном језику то су *а*, *е* и *у*.

Јављају се у прилозима (*саг* — *сага*, *каг* — *кага*), у облицима придева (*жушој* — *жушоја*; *жушом* — *жушоме* — *жушому*), заменица (*швој* — *швоја*; *швом* — *швоме* — *швому*; *кој* — *која*; *ком* — *коме* — *кому*; *којет* — *којета*; *којем* — *којему*), бројева (*једној* — *једноја*; *једном* — *једноме*).

9. СУГЛАСНИК *j* У КЊИЖЕВНОМ ЈЕЗИКУ

141. Сугласник (сонант) *j* меки је предњонепчани глас, по артикулацији врло близак самогласнику *и* (в. т. 69 в). Из његових артикулационих особина произлази више последица у изговору и писању појединих речи и њихових облика у нашем књижевном језику.

а) Пошто се изговор сугласника *j* већ садржи у изговору меких (палаталних) сугласника *ђ, њ, љ* и *њ*, сугласник *j* се иза њих не може изговарати, па ни писати. Зато, на пример, облик инструментала једине именица ж. р. на сугласник има два наставка, тј. он је

— са наставком <i>-ју</i>	и са наставком <i>-у</i>
<i>сивáрју, речју</i>	и <i>чађу, нођу</i>
(од ствар-ју, реч-ју)	(од чађ-ју, нођ-ју);

или облик придева изведених суфиксом *-ји* има два облика:

— са <i>-ји</i>	и са <i>-и</i>
<i>човечји, вражји,</i>	и <i>деићићи, осиги</i>
<i>мишији</i>	
(од човеч-ји а то	(од детињ-ји . . .)
од човек-ји . . .).	

б) Због сличности његове артикулације са артикулацијом самогласника *и*, сонант *j* уз вокал *и* може и нестати. То се може показати у творби неких речи. Тако је, на пример, од именице *судија*, преко придева *судијин* а додавањем суфикса *-ица*, добијена именица женског рода *судијница* (= „судијна супруга“). Јер *судијин* + *-ица* је дало *судијиница*, где се *j* стопило са вокалима *и*, претворило у *и*, а затим се то удвостручено *и*и сажело у једно. Тако је постало име места *Кадина Лука* (< кадина лука < кадијина лука), презимена *Илић* (< Илић < Илијић), *Милић* (< Милиић < Милијић).

142. У положају између *и* и других самогласника сонант *j* се делимично одређеније изговара, али и ту јаче или слабије, па граматица даје правила када ће се он писати, а када неће.

в) Сонант *j* се сасвим одређено чује када је у положају између *и* на првом месту и *а, е, у* на другом (*и+ј+а|е|у*) па се тако и пише:

-ија-
дијалоі, дијалекаі, дијамані, социјализам, дијафилм;
-ије-
дијетиа, сервијетиа, иијетиети, клијені;
-ију-
ијјук, цијјук, алуминијум, дијјум, вијјуа.

Сонант *j* се овде појавио гласовним процесом у додиру *и* са *а, е* и *у*, прво као међуглас сличан врло кратком *и*: *ди^иалоі, ди^иетиа, алумини^иум*, а онда као *j*, сасвим одређене артикулације.

г) Ако је у таквим случајевима иза *и* долазио самогласник *о*, у говору се чује једно врло слабо *j*: *ви^иолина, ди^иоитрија, соци^иолоија, и^иоле, ки^иоск, ави^ион*, па се у положају *и+о* сонант *j* никако не пише: *виолина, диоитрија, социолоија, иоле, киоск, авион, радио*.

д) При обрнутом реду самогласника ($a/e/o/y+u$) у говору ће се такође чути врло неизражајан прелазни глас u , па се између самогласника j никако не пише: *кџиш*, *каишариши*, *Кџиро*, *сејзмички*, *аиџестиа*, *дџистиа*, *коинцидџенција*, *рџина*, *руинџираши*.

ђ) Без обзира на ред самогласника, ако је сонант j на крају основе, он је тада сугласник основе и чува се и у изговору, и у писању при додавању наставака за облик или за творбу речи:

$u+j+a/e/o/y/u$

змија, *змије*, *змијо*, *змију*, *змији*; *змијин*;

$a/e/o/y/u+j+u$

мџи, *мџима*, *мџих*, *кџи*, *кџих*, *Рџи*, *Рџић*, *бџи* (датив од *бџа*), *зџјим*, *зџјиш*, *сџји* (датив од *сџја*, *сџсџра*), *рџиши* се.

е) Када се од именица са завршетком *-ија*, на пример: *Шумаџија*, *Бџлија*, *џрмија*, *миџија*, *сџдија*, наставком *-ски* граде придеви, сонант j је део основе за творбу, па се j пише испред тога наставка: *шумаџијски*, *бџлијски*, *џрмијски*, *миџијски*, *сџдијски*.

10. СУГЛАСНИК Х У КЊИЖЕВНОМ ЈЕЗИКУ

143. Речи као што су *ухо* и *уво*, *кухаџи* и *куваџи*, *кихаџи* и *кијаџи*, које се међу собом разликују по томе што се у њима измеђују x и v , односно x и j , указују на то да има колебања у употреби гласа x . И једни и други наведени облици у књижевном језику су правилни. Облици речи у паровима су дублети. Они са x узети су из новоштокавских говора у којима се глас x изговара, облици са v и j су из оних новоштокавских говора у којима се x не изговара. И једни, и други облици речи одавно су у народном језику, па су отуда узети и у књижевни, као и облици многих других речи у којима се напоредо са x употребљава глас v или j : *муха* — *мува*, *буха* — *бува*, *леха* — *леја* (ијек. само *лијеха*), *џлух* — *џлув*, *духаџи* — *дуваџи*, *духан* — *дуван*, *хистџорија* (*хистџоричар*, *хистџоријски*) — *исџорија* (*исџоричар*, *исџоријски*). То могу бити домаће речи, као и позајмљенице из других језика.

Неке речи, међутим, сасвим су се уобичајиле у облицима са v и j , па неће имати своје дублете са x : *зеваџи*, *марва*, *исмеваџи*, *џроја*, *џџдаја*, *џромаја*.

144. Наведени примери књижевнојезичке употребе x и његових заменика v и j , међутим, мали су део речи у којима се глас x јавља (или замењује са v и j). Фонетика нашег књижевног језика уопштила је употребу сугласника x , па тај глас треба изговарати и писати тамо где му је по пореклу (етимологији) место у речима и њиховим облицима.

Тако ће се изговарати и писати: *хлеб*, *храна*, *хџеџи*, *хоџу*, *Хвар*; *снаха*, *кухиња*, *махаџи*, *џредахнуџи*, *сџрџа*; *дух*, *џрах*, *смех*, *џих*; затим у наставцима облика генитива множине придева, придевских заменица, бројева: *зелених*, *леџих*, *моџих*, *своџих*, *џруџих*, *џреџих*; у наставцима 1. лица једине имперфекта и аориста; *чиџах*, *џџџрах*; *видџех*, *џоџо* итд.

11. ФОНЕТСКЕ ВРЕДНОСТИ НЕКАДАШЊЕГ ВОКАЛА Ћ (ЈАТ) У КЊИЖЕВНОМ ЈЕЗИКУ

145. У новоштокавским дијалектима на којима је заснован наш књижевни језик стари глас Ћ (јат) различито се изговарао, што значи да се у току историје изговорно (артикулационо) изменио и дао различите гласове и гласовне скупове. У једним говорима тај глас је дао *е* (дуго и кратко): *дѣше, вѣк, разумѣм* и *дѣца, вѣчан, разумѣши*. Они се због тога називају *екавским* говорима. У другима је исти глас дао два скупа гласова — *ије* и *је*: *дијѣше, вијек, разумијем* и *дјѣца, вјѣчан, разумјеш* због чега се називају *ијекавским* говорима. У трећима Ћ (јат) је дало самогласник *и* (дуго и кратко): *дише, виѣк, разумим* и *дица, вичан, разумиши*, па се називају *икавским* говорима.

У књижевни српски језик узета су само прва два изговора, *екавски* и *ијекавски* (в. Увод).

146. У књижевном језику *екавског* изговора самогласник *е* је типична замена некадашњег Ћ, нпр.: *дѣше, дѣца, млеко, млекара, сѣно, сендокос, лепо, лепоша, бело, белина, разумѣм, разумѣши*, а само у неколико случајева у њему, уместо очекиваног *е* налази се самогласник *и*.

Изузетно, дакле, самогласник *и* се налази:

а) У облицима компаратива придева: *новији, старији, тамнији, зеленији* итд. (а не: *новеји, стареји* . . . како је у неким дијалектима);

б) у облицима имперфекта глагола: *шресцах, илѣицах, иѣицах*;

в) у одричном облику глагола *јесам*: *нисам, ниси, није* — *нисмо, нисте, нису* (а не: *несам, неси* . . . како је у неким дијалектима);

г) у појединим речима (лексички случајеви), као што су, на пример, глаголи *белиши, црниши, црвениши*, који значе „чинити нешто белим, црним, црвеним . . .“, а који стоје према глаголима са *е*: *белѣши, црнѣши, црвѣнѣши*, друкчијег значења — „постајати бео, црн, црвен . . .“

147. У књижевном језику *ијекавског* изговора некадашњи глас Ћ (јат) дао је два гласовна скупа — двосложни скуп *ије* и једносложни скуп *је*. Основно правило је у следећем:

а) Према дугоме *ѣ* у *екавском* изговору књижевног језика, које је, на пример, у речима: *дѣше, вѣк, рѣч, разумѣм, ѹмѣм, цѣниши, млеко, река, време* — у књижевном језику *ијекавског* изговора је двосложно *ије*:

дијѣше, вијек, ријеч, разумијем, ѹмијем, цијѣниши, млијѣко, ријѣка, вријѣме.

б) Према краткоме *е* у *екавском* изговору књижевног језика, које је, на пример, у речима: *дѣца, вѣчан, разумѣши, ијѣваши, дѣвојка, белина, дѣло, чѣвек, вѣроваши, бѣсега*

— у књижевном језику *ијекавског* изговора је једносложно *је*:

дјѣца, вјѣчан, разумјеш, ијѣваши, дјѣвојка, бјелина, дјѣло, чѣвек, вјѣроваши, бѣсјега.

148. Ово основно правило *ијекавског* књижевног изговора допуњује се правилима о изузецима, која се јављају у неким случајевима изговора *је* уместо очекиваног *ије*, и изговора *и* уместо очекиваног *је*.

а) У примерима облика неких речи са дугим *e* у екавском изговору:
mésīā, mēra, vēra, nēdēlā, vīdēvīši, slēšēvīši, zdēlā

— у ијекавском изговору налази се једносложна замена јата са дугим *jē*:
mjēsīā, mjērā, vjērā, nēdjēlā, vīdjēvīši, slēšjēvīši, zdjēlā.

б) У примерима творбе речи са дугим *e* у екавском изговору, на пример:
zasēdāiši (од *zāsēsīši*), *zamēraiši* (од *zāmērīiši*)

— у ијекавском изговору налази се једносложна замена јата, са дугим *jē*:
zasjēdāiši (од *zāsjesīši*), *zamjēraiši* (од *zāmjerīiši*).

в) На месту испред гласова *j*, *љ* и *о* у ијекавском књижевном изговору уместо старога гласа *ѣ* (јат) налази се самогласник *и*:

vījāiši, vījavīšca, smījāiši se (: екав. *vējāiši, vējavišca, smējāiši se*); *biļe-
žīiši, biļežnišca* (екав. *bēležīiši, bēležnišca*); *vīdīo, žēlīo, šīrīo*
(: екав. *vīdeo, žēleo, šīrīeo*); *gīdba, cīo* (: екав. *gedba, cēo*) итд.

НАПОМЕНА. — 1) Остали облици радног глаголског придева (*vidīo, želiō, šīrīo*), у ијекавском правилно гласе: *vīdjēla, -o, -и, -e, -a, žēlēla, -o, -и, -e, -a*.
2) Облици имперфекта с наставком *-ијах*: *īrēsījах, ilēšījах, īcījах...* једнаки су у ијекавском и екавском изговору.

149. Осим ових изузетака, ијекавски књижевни изговор има и неких сталних екавизама. Тако ће уместо кратког *је* бити кратко *е*:

а) увек када би требало да *је* дође после сугласника *р* испред кога се налази неки сугласник:

brēiovi (од *brījēi*), *īrēšnīk* (од *īrījex*), *vredniji* (од *vrijēdan*), *īrē-
īšcaiši* (према *īriješis*), *ūvreda* (према *ūvrijēdiiši*), *īrēzniji* (од:
īrijēzan) и

б) у неким речима (појединачним), што се назива лексичким случајевима:
nēko (*nēško*), *nēšīo*, *zēnišca*, *nēkī-ā-ō*.

150. Иначе, као што показују примери: *rjēčīiši* (од *rījex*), *rjēčnī* (од *rijēka*), *rjēčnīk*, *rjēčnīčkī* (од *rījex*), *korjēnčī* (од *kōriješ*), *īdrjēiši*, ако се *р* налази на почетку речи или се испред њега налази неки самогласник, иза њега ће се изговарати и писати опет *је*. Исто ће бити и ако се пред тим *р* налази сугласник којим се завршава први део сложенице: *razrjēšavāiši* (од *raz-rjēšavāiši*), јер је ту осетна пауза која долази као последица психолошке границе између двеју речи које се стапају у сложеницу.

Задатак. — Напишите ијекавски облик речи: млеко, вѣра, бѣлац, лѣк, вѣран, звѣзда, прѣмена, много прѣмена, мѣсец, лѣви, вѣровати, снѣг, снѣжан, бѣлежница, ўвѣк, рѣшити, рѣч, рѣчник, пре (подне), дѣте, дѣчи, после, дѣчак, вѣлети, вѣлео бих, хлѣб, нѣгде, лѣтњи, хтѣо бих разўмети, слѣз, мѣшати, осѣтљив.

151. Морфофонолошки опис, дат у горе наведеним системима (поглавља 5—11), заступљен је и у наредним главама граматице — Морфологија и Творба речи — по потреби. Наиме, онда када се у облицима и у творби констатује фонетска (фонолошка) алтернација у додиру граматичке основе и граматичког наставка (рук-а : руц-и), у промени облика, дакле, одн. када се описује понашање гласова који чине творбену основу и творбени префикс или суфикс (рук-а : руч-етина; безболан : бескрван; момак : момачки; рѣдити: раћати и др.). Налазећи се и у области фонологије, и у области морфологије с творбом, морфологија ове две области спаја, иако је неки граматички сматрају делом морфологије, а не равноправним делом граматице, кавки су фонетика (са фонологијом), морфологија, творба речи и синтакса.

МОРФОЛОГИЈА И ТВОРБА РЕЧИ

152. Морфологија (грч. *morphe* — облик и *logos* — наука, реч, говор) са творбом речи део је науке о језику који се бави речима — њиховим врстама, облицима и творбом (грађењем). Она одређује речи полазећи од њиховог гласовног састава, од њиховог значења и од њихове службе (функције) у језику и у реченици. Термином морфологија назива се и систем облика једног језика.

12. РЕЧ И МОРФЕМА

153. Кад се чује, на пример, скуп гласова п-а-с, или т-р-а-в-а, или т-р-ч-а-т-и, замишља се домаћа животиња, сродна вуку, која служи човеку за чување куће, за лов и др., односно замишља се зелена једногодишња биљка, с танким стаблом, и у трећем случају — брзо кретање. Наведени стални, утврђени скупови гласова кад год су изречени, изазивају исте представе, а уколико би распоред појединачних гласова у њима био друкчији, они нам не би ништа значили, или би у нама изазивали неку другу представу (нпр. а-с-п или р-т-а-в-а- нам ништа не значе, док би гласови из т-р-а-в-а распоређени друкчије, нпр. в-а-т-р-а, под условом да једно од два а буде са " акцентом, значили нешто сасвим друго).

154. Такви утврђени гласовни скупови (уз наведене и: *браћи, сесџра, праг, река, Пејшар, црвен, радџи, брзо, Субојица, она, књижевник* итд.), па и појединачни гласови (у: Живим у Београду; о: Говоримо о Марку; с: Говоримо с друговима итд.), јесу језичке јединице које осим значења имају и синтаксичку службу (функцију), а називају се речи.

Свака реч има своје појединачно значење. Тако на пример, реч *идс* значи: „домаћа животиња, сродна вуку...“; реч *шрава* значи: „зељаста једногодишња биљка, с танким стаблом...“; реч *шрчати* значи: „кретати се врло брзо“ итд. Као такве, речи су о з н а к е разних појмова, па појединачно улазе у речнички (лексички) фонд нашег језика, налазе се у речницима и називају (осим речима) и лексеме. Њихова значења описује лексикографја, лингвистичка струка која ствара речнике, а теоријски се њиховим значењима и употребом у језику бави лексикологија (в. поглавље Лексикологија).

Речи имају и заједничка (општа) значења. Тако, на пример, иако речи *идс* и *шрава* имају свака своје посебно значење (без икакве међусобне везе), оне имају и једно опште (заједничко) значење — обе речи значе некакве предметности, природе, значе бића или ствари. У томе су једнаке с безбројним другим речима, као што су: *деше, кућа, жена, ученик, праг, сено, музеј, сивар, лењир, хрсти, река, идилава* итд., од којих свака има и своје по-

јединачно значење, али и опште значење неког бића, предмета, појаве у природи. Исто тако је и са речју *шрчаши*, која уз своје појединачно значење, има и опште „вршити одређену радњу“, заједно с безброј других речи, као што су *чишаши*, *радиши*, *идваши*, *доћи*, *јовориши*, *јисаши* итд. Тако и лексички (речнички) различите речи *брз*, *сидр*, *зелен*, *црвен*, *сидр*, *дobar*, *сув* (*сух*), *злашан* итд. — повезује заједничко (опште) значење: „особина коју неки предмет или биће има“.

Заједничка (општа) значења називају се **граматичка значења**. Она се везују не само за различит гласовни (фонемски) облик речи (нпр. *кућа*, *куће*, *кући* . . . према *радиши*, *радим*, *радиш*, *ради* . . . *радиш*, *радишмо* итд.), него и за различиту службу у реченици (за синтаксичке функције), па речи преко овог последњег улазе у синтаксички, односно **граматички систем** нашег језика (в. Синтакса). Тако се наведене речи *јас*, *шрава*, *шрчаши*, осим у речнику, јављају у реченицама: *Пас шрчи шравом*. — *Пас шрчи кроз шраву*. — *Трчаши кроз шраву занимљиво је за јаса*. — *Пси су шрчали кроз шраву* итд. Наравно — са различитим синтаксичким функцијама, па и са различитим облицима (*јас* — *јаса*; *шрчаши* — *шрчи* — *је шрчао*; *шрава* — *шраву*), који означавају различите односе у које ступају речи у реченици, односно различита граматичка значења (*јас* = граматичка једнина, *јаси* = граматичка множина и сл.).

1. МОРФЕМЕ (КОРЕН И АФИКСИ)

155. Речи се састоје од једне или више **морфема**, а морфеме су најмање језичке јединице које су носиоци значења или граматичке службе у реченици: Тако се речи:

на, *о*, *јуче*, *већ*, *сада* састоје од по једне морфеме;
кућ-а (*кућ-е*), *сел-о* (*сел-а*), *из-наг* од по две морфеме;
кућ-и-ши, *кућ-и-м*, *кућ-н-и*, *кућ-н-а* од по три морфеме;
јог-вез-а-ши, *јог-вез-е-м*, *јар-о-брод-∅* од по четири морфеме;
ошшр-о-ум-н-и, *ошшр-о-ум-н-а* се састоји од по пет морфема.

Морфеме су:

1) **Корен** (коренска морфема) — најмања језичка јединица која је носилац појединачног (лексичког) значења, недељива на мање делове који би имали значења, нпр. *кућ-* у свим облицима промене: *кућ-а*, *кућ-е*, *кућ-и*, *кућ-ама*, односно у речима од ње начињеним: *кућ-ни*, *кућ-ан-ица*, *кућ-ишт-е*, *о-кућ-и-ти*, *о-кућ-и-м*; и

2) **афикси** (афиксалне морфеме) — најмање несамосталне (везане) језичке јединице које су носиоци значења, односно функције у реченици, који се јављају у 4 облика—

(а) као **префикси** (префиксалне морфеме, предмети) — несамосталне морфеме које долазе испред корена уносећи ново значење у речи: *јог-зид*, *још-поручник*, *на-глув* (глух), *за-ронити*, *у-ронити*, *јро-читати*, *наг-вожњак*;

(б) као **суфикси** (суфиксалне морфеме, домечи) — несамосталне морфеме које долазе иза корена, или иза других морфема, уносећи ново значење, односно означавајући нову функцију речи на чији се део додају: *зид-ић*, *соб-еши-на*; *црн-ац*, *слеп-ац*; *пис-ар*, *писар-ка*, *писар-ов* /-∅, -а -∅/; *писарк-ин* /-∅-а, -∅/; *зев-∅* (од *зеваши*), *упис-∅* (од *уписаши*), *пис-кара* (-ти), *пис-кара* /-м, ш, -∅/; *пар-ова* (-ти), *школ-ова* (-ти);

(в) као и н ф и к с и (инфиксалне морфеме, умечи) — несамосталне морфеме које долазе иза корена, односно других наставака а испред наставака за облик (или других морфема): град-*ов-и*, краљ-*ев-и*; север-*о-исток* . . . ; и

(г) као н а с т а в ц и з а о б л и к — несамосталне морфеме које се налазе иза корена речи и означавају разне граматичке односе у које ступају речи у реченици, односно обележавају разна граматичка значења: соб-*а* (= ном. јд. именице ж. р.), соб-*е* (= ген. јд. именице ж. р.), соб-*ама* (дат., INSTR., ЛОК. множ. именице ж. р.), ради-*ићи* (инфинитив глагола), ради-*м*, -*ш*, -*о* (1., 2, и 3. л. јд. презента гл. *радићи*), рад-*и-* /-ти/, рад-*и-* /-м, -ш, -о/ (инфинитивна и презентска основа глагола *радићи*).

156. Коренска морфема (корен) изражена је увек најмање једним гласом (Живимо у Београду), односно са више њих (нпр. *кућ-* у речима: *кућа*, *куће*; *кућни*; *окућити*), а међу а ф и к с и м а исту особину имају префикси (нпр.: *о-*, *про-* у речима: *омален*, *просег*). Суфикси и наставци за облик, међутим, јављају се или изражени најмање једним гласом (нпр.: добр- + *-и*, *-а*, *-о*), или са више њих (нпр.: добр- + *-оћа*, *-оме*, *-ој*), али и изражени такозваним „нултим суфиксом“, који се у науци о језику обележава знаком -*о* (нпр.: леп- + -*о* човек према леп-*а* жена, леп-*о* дете; он уради- + -*о* према ја уради- + *-х*, ми уради- + *-смо*).

Афиксалне морфеме (префикси, суфикси, инфикси и наставци за облик) зову се везаним (несамосталним) морфемама зато што само са својим творбеним и граматичким основама имају значење.

2. ТВОРБЕНЕ МОРФЕМЕ

157. У творби речи (делу граматике који описује добијање једних речи од других) морфеме се деле на творбене основе и афиксе.

(1) Творбене основе (морфеме творбених основа) могу бити:

(а) Коренске морфеме (корени) речи — делови речи који носе лексичко значење а не могу се даље делити на мање делове који би били носиоци значења: *иис-* у речима *иис-а-ти*, *иис-ар*, за-*иис-о*; *вид-* у речима *вид-е-ти*, *вид-о*, пре-*вид-о* : и

(б) граматичке основе речи, као на пример основа *иисар-* у речима *иисар-ица*, *иисар-н-ица*, *иисар-ка* или основа *кућ-*, *соб-* у речима *кућ-ица*, *соб-ица*; *кућ-н-и*, *-а*, *-о*), *соб-н* / *-и*, *-а*, *-о*/, када се граматичка основа поклапа са кореном, или, на пример, основа *роди-* у глаголу *родићи* од којег је изведена суфиксом *-ић* именица *родић*, када се граматичка основа не поклапа са кореном.

(2) А ф и к с и (афиксалне морфеме) су везане морфеме у виду префикса (*пре-*скочити, *до-*дати, *идо-*зид, *на-*кисео, *пош-*поручник), односно у виду суфикса (*пис-*ар, *коп-*ач, *зид-*ић, *глав-*ешина) и инфикса (*југ-*о-исток, *оц-*е-убица).

Следећа схема приказује функционисање творбених морфема у образовању речи чија је полазна (мотивишућа/мотивна) реч:

(а) именица	префикс	+ творбена основа	+ суфикс	+ наставак за облик
<i>дан</i>	—	дан-	-и	/-ти/ > <i>данићи</i>
	пре-	дан-	-и	/-ти/ > <i>преданићи</i>
	об-	дан-	-ишт	/-е/ > <i>обданише</i>
	об-	дан-	-о	> <i>обдан</i>

(б) глагол

<i>йѐваѝи</i>	—	пев-	-ач	/-∅/ > <i>йѐваѝч</i>
	пре-	пев-	-а	/-ти/ > <i>йрѐйѐваѝи</i>
	пре-	пев-	-ава	/-ти/ > <i>йрѐйѐваѝаѝи</i>
	пре-	пев-	-∅	> <i>йрѐйѐв</i>
		певан-	-је	> <i>йѐваѝе</i>

(в) придев

<i>црн</i>	—	црн-	-ац	/-∅/ > <i>црнац</i>
	—	црн-	-киња	> <i>црнкиња</i>
	—	црн-	-е	/-ти/ > <i>црнейи</i>
	—	црн-	-ило	> <i>црнило</i>
	по-	црн-	-е	/-ти/ > <i>иоцрнейи</i>

Тако су од именице *дѝн* добијена два глагола (*ганиѝи*, *йрѐганиѝи*), једна именица ср. р. (*обганиѝиѝе*), један прилог (*обган*), од глагола *йѐваѝи* — три именице (*йѐвач*, *йрѐйѐв*, *йѐваѝе*) и два глагола (*йрѐйѐваѝи*, *йрѐйѐваѝаѝи*) и од придева *црн* — три именице (*црнац*, *црнкиња*, *црнило*) и два глагола (*црнейи*, *иоцрнейи*). Све новодобијене речи уобличене су (граматичким) н а с т а в к о м з а о б л и к (-ѝи за облик инфинитива, -∅ за ознаку м. р. именица у номин. једнине, -е/ -о за ознаку ср. р.), који је овде дат у угластим заградама.

НАПОМЕНА. — У творби речи могу учествовати и две и више творбених основа (било да су то корени, било да су граматичке основе, када се говори о сложенацима: *Београд*, *йлавокоса*, *сеѝкѝеса*, *йлавокос-∅*, -а, -о, *шармали*, -а, -о, *јуѝоѝѝоѝк*). Оне су уобличене суфиксом (нултим или гласовно израженим) и граматичким наставком за облик (в. т. 325—327, 330, 342—345).

3. ГРАМАТИЧКЕ МОРФЕМЕ

158. У морфологији (делу граматике који описује промену облика једне речи зависну од функције у реченици, односно од граматичког значења) морфеме се деле на граматичке основе, наставке за облик и инфиксе.

(1) Грама т и ч к е о с н о в е (морфеме граматичких основа) су морфеме које чувају везу са лексичким (појединачним) значењем речи (са значењем њеног корена): *кућ-а* (= номин. једнине именице ж. р.), *кућ-е* (= ген. јед. именице ж. р.), *кућ-и*, *кућ-ѝ*, *кућ-ама*; *йисар-∅*, *йисар-а*, *йисар-ом*, *йисар-у*; *уради-ти*, *уради-м*, -ш, -∅, али и са граматичком категоријом дотичне речи.

(2) Н а с т а в ц и з а о б л и к (морфеме облика) су везане морфеме које означавају односе у које ступају речи у реченици, односно граматичка значења: *кућ-а* (= номин. јд. именице ж. р.), *кућ-е* (= ген. јд. именице ж. р.), *кућ-и*, *кућ-ама*; *уради-ѝи* (= инфинитив), *уради-м*, -ш, -∅ (облици презента).

(3) И н ф и к с и (уметнуте морфеме) су морфеме које учествују у творби неких облика са граматичким значењима, нпр. облика множине типа град-*ов-и*, краљ-*ев-и* (од *град*, *краљ*).

Следећа схема приказује функционисање граматичких морфема у образовању разних облика неких речи, на пример:

(а) именице	<i>ірамаіічка</i> основа	+ инфикс	+ наставак за облик		
	<i>іра́г</i>	град-	-о	>	номин. јд. именице <i>іра́г</i>
		град-	-а	>	ген. јд. именице <i>ірага</i>
		град-	-у	>	дат. јд. именице <i>ірагу</i>
		град-	-ов-	-и	ном. множ. именице > <i>іра́гови</i>
		град-	-ов-	-има	> дат., INSTR. ЛОК. множ. именице <i>іра́говима</i>
(б) придева		м. р.	ж. р.	ср. р.	
	<i>ја́к</i>	јак-	-∅	-а	-о > <i>ја́к, ја́ка, ја́ко</i>
		јак-	-јй	'-ја	-јѐ > <i>ја́чй, ја́чā, ја́чѐ</i>
(в) глагола		презента			
	<i>ура́диіи</i>	уради-	1. л. ј. -м	2. л. ј. -ш	3. л. ј. -∅ > <i>ура́дйм</i> <i>ура́дйш</i> <i>ура́дй</i>
		аориста			
		уради-	1. л. ј. -х	2. л. ј. -∅	3. л. ј. -∅ > <i>ура́дих</i> <i>ура́ди</i> <i>ура́ди</i>

Грамматичка основа може се подударати са кореном (нпр.: кућ-а, -е, -и), али и не мора (нпр. *йис-а-ти*), јер, као што се у датим примерима види, граматичка основа именице *кућа* — морфема *кућ-* не може се разложити на мање делове који би имали значење, док се граматичка основа глагола *йисаіи* може разложити на делове: *йис-* и *-а-*, од којих се први може наћи у другим речима *йис-ар* (именица), *йис-мо* (именица), *йис-мен* (придев), као део који даје значење свим тим речима, а други део (*-а-*) — граматички је наставак за инфинитивну/аористну основу, исти онакав какав се налази и у другим глаголима (скак-а-ти, пев-а-ти), чинећи с тим коренима њихове граматичке основе.

Задатак. — Поделите на морфеме следеће речи:

(а) *радиіи, радим, радиш; зелен, зелена, зелено; најлеіи, најлеіша, најлеіше; (у) леіом ірагу;*

(б) *кућни, кућна, кућно; кућерина, кућница; окућіи; браіов, злаіан; риболовац, доірчаіи, накисео.*

Издвојите у добијеним морфемама:

- морфеме граматичких основа (граматичке основе);
- морфеме граматичких наставака (наставке за облике);
- морфеме творбених основа (творбене основе)
- морфеме творбених афикса (творбене афиксе).

13. ВРСТЕ РЕЧИ

159. У језику се речи јављају у реченицама, па посматрањем једног исказа који се састоји од неколико њих може се уочити да су речи на различит начин укључене у реченицу. Тако, у једном одломку из Андрићевог романа *На Дрини ћуприја* (Просвета — Београд, 1981, 182), који гласи:

„Поред њега странац је чекао.

И тада, одједном, закукурика петао негде на обали, танко и гласовито једном, па одмах и други пут. . . Крњ месец, наранцасте боје, пливао је у дну видика. Дизао се прохладан ветар. Милан је опипао пажљиво камен на коме седи, настојећи да се прибере и разазна где је и шта је то с њим, затим се тешко дигао и као на туђим ногама кренуо кући на Околишта.

Јечећи и посрћући једва је стигао до пред кућу, ту је пао као рањеник, ударивши тупо телом о врата. Пробуђени укућани су га унели у постељу.

Два месеца је лежао у грозници и бунилу.“

— могу се издвојити:

1) Речи: *сџранац, њеџао, ђбали, мџеџ, боје, дну, видика, веџар, Милан, кџмен, ноџама, кући, Околишџа, кућу, рањеник, џелом, враџа, мџеџа, грџзници, бунилу* — за које се може закључити да су облици речи којима се именују бића, предмети, места, појаве и да су и у овоме тексту уочени као променљиве речи (*месец*: два *месеџа, кући*: *кућу*), а ако не у њему, онда сигурно у другим исказима, односно у језику уопште, знајући да ће, на пример, *сџранац* из наведене реченице *С џ р а н а ц је чекао* у другим реченицама — *Милан је чекао с џ р а н џ а*. — *Милан је разџварао са с џ р а н џ е м*. — *Милан је џоворио о с џ р а н џ у*. — *Милан је чуо о с џ р а н џ и м а . . .* — има ти и друге облике: *сџранаџа, сџранџем, сџранџу, сџранџима*;

2) речи: *крњ, наранџастџе, џрдхладан, џућџм* — за које се може закључити да стоје уз речи претходне врсте (*крњ* месец, *наранџастџе* боје, *џрдхладан* ветар, *џућџм* ногама) означавајући једну од особина појмова које речи претходне врсте (*месец, боја, веџар, ноје*) значе, слажући се у роду, броју и падежу са речима уз које стоје;

3) речи: *њеџа, њџм, џа* — које за мењују именицу Милан, јављајући се као падежни облици личне заменице *џн* (*Он* је седео. Поред *њеџа* странац је чекао);

4) речи: *је чекао, закукурика, џливао је, дџзао се, је дџиџао, наџстојећи, џриберџ, разџзна, је, дџџао, кренуо, јеџећи, џдсрћући, је сџџџао, је џао, ударивши, су, унели, је лежао* — које означавају да *сџранац, њеџао, месец, веџар, Милан, укућани* врше неку радњу, или се налазе у неком стању за одређено време, и које су такође променљиве (*Сџранац чека*. — *Странац је чекао*).

— Чекајући, странац је ослушкивао);

5) речи: *неїде, иїанко, іласовиїто, једнїом, ђдмах, иїажљиво, иїеїшко, једва, иїїїо* — које стоје уз речи што означавају радње (*неїде* закукурика петао, *иїага, одједном* закукурика петао), одређујући место, време и начин вршења тих радњи, а које су непроменљиве;

6) речи: *їоред, на, у, до, їред, о* — које означавају неку од страна појма уз чије име стоји (Милана, уз чију заменицу стоји: *їоред* њега; сбале, уз чије име стоји: *Закукурика петао на* обали; куће, уз чије име стоји: *Стигао је їред* кућу), и које такође не мењају свој облик;

7) речи: *и, га, иа* — које повезују речи (*Закукурика петао, танко и* гласовито) и реченице (*Затим се дигао и* кренуо кући; *Настојећи га* се прибере и разазна *їге* је), и које су непроменљиве јер се увек јављају у истом облику;

8) реч *два* — која означава колико чега има (*два* месеца) и која се може јавити и у другим облицима (*двају — двама; две — двеју*).

160. У разлагању (анализи) датих реченица на речи полазили смо од уоченог гласовног (фонемског) облика речи, од њихових граматичких облика од њихове службе (функције) у језику и реченици и од њиховог граматичког (најопштијег) значења. Полазећи од тих чинилаца, граматичари све речи нашега језика деле на десет врста. То су:

(1) именице	(6) прилози
(2) придеви	(7) предлози
(3) заменице	(8) везници
(4) бројеви	(9) речце
(5) глаголи	(10) узвици.

У тексту из Андрићевог романа издвојили смо, прво, и м е н и ц е (*сїтра-нац, иїеїшо, обала*...), затим придеве (*крњ, наранцасїї, їрохладан*...), заменице (*он*), глаголе (*чекаїи, иливайи*...), прилоге (*неїде, шан-ко, одмах*...), предлоге (*їоред, на, у*...), везнике (*и, га, иа*...) и бројеве (*два*). Тај кратки текст је приповедачево саопштење о једном догађају, без његових коментара, па у њему нисмо нашли и наведене две последње врсте речи — речце и узвике. Али се оне лако могу наћи тамо где се даје реч ликовима у роману, у њиховом говору:

— *Добоїме*, кад вас човјек слуша, могао би помислити да су сва питања сретно ријешена... — *Е иа*, кад *баи* хоћеш да знаш, тако је.

(И. Андрић, *На Дрини ћуїрија*, Београд, 1981, 312, 313)

— где су истакнуте речи — речце (п а р т и к у л е). У тексту:

— Ко ме би допао Ушћуп?... — Србији. — *Ух!*

— А чији је Селаник? — Грчки. — *Ух! Ух!*

(И. Андрић, *На Дрини ћуїрија*, Београд, 1981, 285)

— истакнуте речи припадају врсти речи које се зову узвици.

161. Именице, придеви, заменице и бројеви *један, два, иїри* и *чеїири* чине групу променљивих речи, које се зову именске речи. Њихове обличке особине заснивају се на граматичким категоријама рода (мушког, женског и средњег), броја (једнина и множина) и падежа (различних облика за означавање односа међу појмовима које значе).

Глаголи су група променљивих речи чије се обличке особине заснивају на граматичким категоријама лица (говорног, саговорника и не-

присутног лица), времена (одмереног према тренутку говора), начина (одређеног по ставу говорног лица према радњи), глаголског вида (сагледавања радње по трајању), глаголског рода (сагледавања односа вршиоца радње и предмета радње), граматичког рода (мушког, женског и средњег) и граматичког броја (једнина и множина).

Прилози (осим у елементу поређења), бројеви од *йеџ* надаље (осим кад нису именице као *стџојина*, *хиљада*, *милион*), предлози, везници, речце и узвици чине групу непроменљивих речи.

ИМЕНСКЕ РЕЧИ

162. Именским речима заједничке категорије рода, броја и падежа, у свакој од врста које их чине, изражавају се одређеним наставцима за облик. Тако у свим именским врстама постоје облици за род, као категорија заснована на разлици пола у природи (мушки, женски, средњи), облици за број, као категорија заснована на уочавању јединке и већег броја јединки (једнина, множина) и облици за падеже, засновани на функцијама које именске речи имају у реченици.

Српски књижевни језик разликује следеће падеже.

1. Номинатив — облик именских речи којим се означава *ко* је вршилац радње, или *коме* / *чему* се приписује стање, особина: *Мој друг* је отпутовао на одмор, па је *његов стџан* стално затворен;

2. Генитив — облик именских речи којим се означава *од која* / *од чеја* шта потиче, *од чеја* се узима део или *коме* / *чему* нешто *припада*: Бојао се *исџиша*. — Попио је чашу *млека*. — Нашао сам књигу *њеној браћи*;

3. Датив — облик именских речи којим се означава *коме* / *чему* је нешто намењено или управљено: Славко је обећао *своме другу* књигу и пошао је *његовој кући* да му књигу да;

4. Акузатив — облик именских речи који означава *која* / *шџа* обухвата глаголска радња: Разгледали су *манастире Стџуденицу* и *Жичу*;

5. Вокатив — облик именских речи који служи за дозивање, скретање пажње, обраћање: *Поручнике*, вод је постројен за смотру;

6. Инструментал — облик именских речи који означава *чим* се радња врши (оруђе) и *с ким* / *с чим* је што у заједници: *Лџаџом* сам брзо очистио снег радећи *са својим суседом*;

7. Локатив — облик именских речи који означава *о коме* / *о чему* се говори, или *где* се што врши или налази: Говорили смо *о њиховом новом наставнику*. — Живели су у *једном далеком граду*.

Номинатив и вокатив су независни падежи, а остали су зависни. Систем падежних облика једине и множине једне именске речи назива се њеном променом (деклинацијом).

14. ИМЕНИЦЕ

163. Именице су променљиве речи које означавају неко биће, предмет или појаву, појам уопште, као скуп особина. Тако, именица *стѝра̀нац* означава појам: „човека који није овдашњи, који је из другог места“, именица *д̀бала* значи „земљиште поред реке, мора, језера, које може бити равно, високо, ниско, стрмо“. И без обзира на могуће разлике међу много тих појмова, ове две речи су имена сваког појма који има у основи исте особине. Такве су речи: *о̀шац, син, бра̀ш, ма̀јка; ученик, ученица, во̀јник; иас, крава, ш̀еле, вук; с̀иена, њу̀ш, њо̀ље, село; њо̀лава, снѐј; но̀ћ, дан.*

Значење, служба у језику и служба у реченици одређују српским именицама граматичке категорије рода, броја и падежа.

164. Граматичка категорија рода именица изражена је разликама заснованим на разликовању полова бића у природи. Тако су:

а) именице: *о̀шац, син, бра̀ш, гег, учѝшељ; коњ, вук, лав* — мушкога рода, јер означавају бића мушког пола;

б) именице: *жена, ма̀јка, сестѝра, баба, учѝшељица; вучица, крава, кокошка* — женскога рода, јер означавају бића женског пола;

в) именице: *гѐше, ш̀еле, њиле, маче; чедо* — средњег рода, јер означавају млада бића, која — према глобалном утиску — немају уочљиво развијене одлике мушког/женског пола.

165. Значење природног рода углавном се везало за одвојене наставке, па се

а) највећи број именица мушког рода завршава на сугласник (или, ако се тај сугласник у номинативу схвати као део основе, на -Ø, тј. на „нулти наставка“): *син-Ø, учѝшељ-Ø, вук-Ø;*

б) највећи број именица женског рода завршава се на -а: *жен-а, учѝшељица-а, вучица-а* и

в) највећи број именица средњег рода завршава на -е / -о: *гѐше, ш̀еле / чедо.*

166. Именице са значењем предмета и појава имају ознаке рода према наставку којим се у своме основном облику (номинативу јединице) завршавају Међу њима

а) именице са завршетком -Ø: *зиг-Ø, камен-Ø, храсѝ-Ø* — мушког су рода јер се завршавају и мењају као именице *син, учѝшељ, вук;*

б) именице са завршетком -а: *ѝрав-а, кућ-а, с̀иен-а* — женског су рода, јер се завршавају и мењају као именице: *жена, учѝшељица, вучица;*

в) именице са завршетком -е/-о: *ду̀ме, име|њо̀ље | село* — средњег су рода, јер се у номинативу завршавају и мењају као именице *гѐше, момче, чедо.*

Пошто свој род добијају по угледу на о б л и к е именица природног м., ж. и ср. рода, њихов род се назива г р а м а т и ч к и р о д. Као и уз именице природног рода, придеви који уз ове именице стоје имају облик м., ж. и ср. рода: *висок храсѝ* као *висок син*; *висока ѝрава* као *висока жена* *лепо село* као *лепо гѐше.*

167. Овај модел изражавања граматичког рода, међутим, у нашем језику није доследно спроведен, па се за многе именице каже да су по облицима промене једног рода, док су по атрибуту уз њих другог рода.

а) Именице као што су: *шајша, гедга, владица, судија, аја* — имају промену именица са завршетком *-а*, дакле, граматичког су женског рода (као именице *кућа, жена*), али су природног мушког рода, јер је атрибут уз њих као атрибут уз именице *човек, учитељ*: *д о б а р шајша*.

б) Именице као што су: *сирико, Марко, Иво, Перо | Рагоје, Миле, Сја-соје* — имају промену именица м. р. на *-Ø* („нулти завршетак“) и природног су мушког рода, јер је атрибут уз њих као атрибут уз именице *човек, учитељ*: *д о б а р сирико, Марко* је *д о б а р*.

в) Именице као што су: *ноћ, сивар, љубав, радоси* — имају промену чији је номинатив са завршетком *-Ø* а зависни падежи с посебним наставцима (*ноћ* — *ноћи, ноћи, ноћу* . . .), док атрибут уз њих показује да су граматичког женског рода: *л е п а ноћ*, као *л е п а жена, л е п а кућа*.

На исти начин одређен је и род именица *маши* и *кћи*.

168. Граматичка категорија броја именица изражена је наставцима који означавају разликовање јединке према више јединки појмова које означавају. Уколико означава јединку, именица ће бити у облику *ј е д н и н е*, нпр.: *ученик, ученица, ђоље, име, ноћ*. Уколико означава више јединки, именица у односу на први може имати посебан облик *м н о ж и н е*: *ученици, ученице, ђоља, имена, ноћи*. То значи да српски језик има два граматичка броја — једнину и множину.

НАПОМЕНА. — У ранијим фазама своје историје наш језик имао је и посебне облике за означавање *две* јединке, тзв. *д в о ј и н у* (дуал). У савременом језику остали су само неки од њених облика, и то само код неких именица, при чему *з н а ч е* множину. Реч је о именицама *око, ухо, рука, нога, слуга*, чији генитив множине гласи: *очију, ушцију, руку, ногу, слугу*, тј. нема завршетак *-а*, као највећи број именица тих врста (*многo/ сѣлѧ, кѣћѧ*).

169. Граматичка категорија падежа именица изражена је различитим наставцима исте именице који означавају различите односе у које именица ступа у реченици. По односу тих наставака и граматичке основе једне именице она се сврстава у једну од врста промене (деклинације).

У морфологији именице се разврставају и описују према њиховом *з н а ч е њ у* и према особинама њихове *п р о м е н е* (деклинације), што значи да се у опису узимају значењски (семантички) и облички (формални) критеријуми.

1. ПОДЕЛА ИМЕНИЦА ПРЕМА ЗНАЧЕЊУ

170. Према њиховоме значењу, а то значи према особинама онога што се њима означава (именује), у српскоме језику именице се деле на пет скупина.

1) Властите (особне) именице су посебна имена појединих бића и предмета, при чему појам предмета треба схватити врло широко. Тако у овој скупини имамо

а) имена људи: *Славко, Зорица, Михаило, Пећар, Никола, Иван*;

б) имена животиња: *Јаблан, Ждралин, Боби, Цеки, Сивко*;

в) имена земаља, градова, области, река, планина и уопште географских појмова: *Југославија, Београд, Далмација, Дунав, Авала, Бруслица, Босанска крајина;*

г) имена небеских тела: *Земља, Месец, Сунце, Сатурн.*

По правилу, овакве именице означавају појмове који се узимају као једини, па из тога проистиче правило да немају грамагичку категорију множине.

Ипак, ако се нађу два или више појмова с истим именом, мнжњински облици биће сасвим нормални: *Америке су везане Панамским каналом. — Обе Мораве се састајају код Сјџалаћа и сјџварају Велику Мораву.* Исто тако, ако се лично име употреби са пренесеним значењем, могућна је његова употреба и са обликом множине: *У нашој историји било је многио Милбшћ* (тј. било је много људи храбрих као Милош Обилић).

171. 2) Заједничке (опште) именице су имена бића, предмета, појава са заједничким особинама:

ученик, сесџира, браћ, оџац, мајка, син, коњ, крава, џеле; џисџ, камен, књџа, џисмо, авион, брод; река, море, џланина, џоџлава, џлима, вџтар, олуја, кошава.

По правилу ове именице имају оба грамагичка броја: једину и множину, а њихови облици множине могу бити правилни (или системски), нпр. *ученик — ученици, сесџира — сесџире, море — мора . . .*, или неправилни (суплетивни — допунски) нпр.: *човек — људи, браћ — браћа, џеле — џелаг* (и *џелићи*).

172. 3) Збирне (колективне) именице су оне именице које означавају више бића или предмета исте врсте узетих скупа, у неодређеном збиру или у природној целини:

лиџе, дрвље, камење, цвеће, џелаг, момчаг, геца, џосџога

Њихова најважнија особина је у томе да обликом једине (*џо лиџе — џо лиџа — џом лиџу . . .*, *џа геца — џе геце — џој геци . . .*) означавају множину.

173. 4) Градивне именице су оне именице којима се означава било целина, било нека количина материје (грађе):

вода, камен, жџџо, масџ, олово, злаџо, млеко, вино, уџаљ, нафџа, џесак, снеј, уље, мермер (мрамор), земља.

И њихова најважнија особина је да обликом једине означавају сваку количину материје, па када то значе, немају облике множине (један литар *вдгџ — сто литара вдгџ*). У облицима множине биће употребљене онда када означавају различите врсте иначе исте материје (*Водџ су надошле збој кише — мисли се на разне врсте воде: оне из потока, река, језера, поплаве и сл.*).

174. Неке именице (*pluralia tantum*) облицима множине означавају појединачне предмете састављене од најмање два дела:

уџа, враџа, боџње, осџе, Раџари, Сџраџари, Вреоџи, наочари, виле, негра, Карловџи

На пример, *боџње* су име *једне* болести, карактеристичне по *множини* пликова по телу, *Карловџи* су име *једној* града добијено по *множини* становника. *Вреоџи* су име *једној* насеља добијено по *множини* извора воде (*врелаџа*).

175. 5) Апстрактне (мислене) именице су оне именице које означавају нешто неопипљиво, што се замишља или осећа, односно уочава као а) осећање, нпр.: *шута, радоси, чежња, бол, страх, брига, нада*; б) особина, нпр.: *младоси, лејоша, снаја, слабоси, староси, брзина, свежина, даљина*; в) радња или стање, нпр.: *исање, џевање, чипање, којање, возња, сеоба, боловање, шаарење*.

У овом свом значењу апстрактне именице немају облике множине. Уколико се, међутим, њихова значења вежу за нешто конкретно — за ствари, поступке и сл., оне ће имати и облике множине, нпр.: *Уживали смо у природним лејошима те земље. — Бојови су били неоподношљиви. — Почеле су се о бејшица у шоље крајеве.*

Задатак. — Из датог текста испишите све именице и разврстајте их по њиховом значењу:

Кавана под платанима на шеталишту била је већ отворена. Била је те ноћи некаква добротворна забава и све је воњало по поливеном вину и укисељеном јелу, а једна је грбава старица дизала облак прашине скупљајући... згужвани станиол, растргане серпентине, кости и остатке јела и чикова. Филип је наручио чашу млијека.

(М. Крлежа, *Поврајак Филија Лајиновића*, Просвета, Београд 1968, 38).

2. ВРСТЕ ПРОМЕНЕ ИМЕНИЦА

(ПОДЕЛА ИМЕНИЦА ПРЕМА ГРАМАТИЧКИМ КАТЕГОРИЈАМА)

176. У реченици именице се остварују у облицима промене, који се утврђују према наведеним граматичким категоријама броја, рода и падежа, и којих има више. М. Стевановић (*Савремени српскохрватски језик*, I, Београд 1964) утврђује четири врсте промена именица, у које се могу сврстати све именице српског књижевног језика.

А. ПРОМЕНА ИМЕНИЦА I ВРСТЕ

177. По првој именичкој врсти мењају се именице мушког рода чији се основни облик (номинатив једнине) завршава на -Ø, -о и -е и именице средњег рода чији се номинатив једнине завршава на -о и -е и чија основа у свим падежима остаје неизмењена. Образац њихове промене је:

(а) *именице мушкој рода*

ј е д н и н а

<i>живо</i>			<i>неживо</i>
1. ученик-Ø	Слáвк-о	Пáвл-е	прóзор-Ø
2. ученик-а	Слáвк-а	Пáвл-а	прóзор-а
3. ученик-у	Слáвк-у	Пáвл-у	прóзор-у
4. ученик-а	Слáвк-а	Пáвл-а	прóзор-Ø
5. ученик-е	Слáвк-о	Пáвл-е	прóзор-е
6. ученик-ом	Слáвк-ом	Пáвл-ом	прóзор-ом
7. ученик-у	Слáвк-у	Пáвл-у	прóзор-у

м н о ж и н а

1. учениц-и			прóзор-и
2. ученик-а̄			прóзѡр-а̄
3. учениц-има			прóзор-има
4. ученик-е			прóзор-е
5. учениц-и			прóзор-и
6. учениц-има			прóзор-има
7. учениц-има			прóзор-има

(б) именице средњег рода

ј е д н и н а		м н о ж и н а	
1. сѐл-о	пѡљ-е	1. сѐл-а	пѡљ-а
2. сѐл-а	пѡљ-а	2. сѐл-ӑ	пѡљ-ӑ
3. сѐл-у	пѡљ-у	3. сѐл-има	пѡљ-има
4. сѐл-о	пѡљ-е	4. сѐл-а	пѡљ-а
5. сѐл-о	пѡљ-е	5. сѐл-а	пѡљ-а
6. сѐл-ом	пѡљ-ем	6. сѐл-има	пѡљ-има
7. сѐл-у	пѡљ-у	7. сѐл-има	пѡљ-има

178. Битне обличке особине именица I врсте су у следећем.

(а) Именице средњег рода разликују се од именица мушког рода у облицима номинатива, акузатива и вокатива оба граматичка броја, оне имају за наведене падеже исте наставке, за једнину *-о / -е* (1, 4, 5. *село, њоље*), за мношину *-а* (1, 4, 5. *села, њоља*).

(б) Именице мушког рода које су у номинативу једнине са завршетком *-о* и *-е* (*Сла́вко, Па́вле, сѝрѝко, мѝго, гѝго*) имају вокатив једнак са номинативом. Ове именице, чак и када су заједничке, немају облике мношине.

(в) Именице мушког рода с номинативом на *-о* са дугоузлазним акцентом, осим прве промене (*Пѝро, Пѝра, Пѝру...*), могу имати у зависним падежима и промену по III врсти именица: *Пѝро, Пѝрѝ, Пѝри...*

(г) Акузатив једнине именица мушког рода код именица које означавају б и њ а (категорија „живо“) има наставак који је једнак са наставком генитива једнине *-а*: *човѝка, вѝка, љченика, војѝника, Сла́вка, Па́вла, коња*, док је исти облик именица са значењем предмета (категорија „неживо,“) једнак са номинативом, тј. има наставак *-ѡ*: *ѝрѡзор, зѝд, грѝм, камен, ауѝдбус*. Тако ће у служби објекта у реченици с прелазним глаголсм, зависно од категорије *живо* — *неживо*, именице м. р. I врсте имати акузатив једнине или са *-а*, или са *-ѡ*: *Видели смо ко њ а* и *Видели смо з и г*.

Од овога правила у књижевном језику има изузетака:

(1) Акузатив једнине збирних именица м. р. које означавају б и њ а који има завршетак једнак номинативу: *Видели смо ч ѡ ѝ ѡ р |вукова|*. — *Видели смо одред (ба ѝ а љ он, ескадрон...)|војника|*.

(2) Акузатив једнине именица м. р. које су имена предмета, ствари добијена по њиховим проналазачима, и која су као таква прешла у групу заједничких (општих) именица, који има облик акузатива једнак номинативу: *Куѝили су ренѝен*. — *Видели су ѝеѝелин*. Исто правило вреди и за такве именице (имена бића) које су називи места (географских), листова и др.: *Оѝѝуѝовали су у Свеѝи Сѝѝефан, град на Јаграну*. — *Они реговно чиѝају Јеж, хуморисѝички часѝис с дуѝом ѝрадиѝиѝом*.

(3) Акузатив једнине именица м. р. које су имена (називи) уметничких дела, дакле — предмета, ствари, а носе та имена по именима бића, који има завршетак једнак завршетку генитива једнине, тј. *-а*: *Чиѝали смо Ш ѝ е ѝ а н а М а л о ѝ*. — *Видели смо Победника, ѝознаѝ вајарски рад на Калемеѝдану*.

179. (д) Вокатив једнине именица м. р. има следеће битне морфолошке особине.

(1) Именице чија се основа завршава ненепчаним сугласником у облику вокатива једнине имају наставак *-е*: *јѝлене, брѝѝе, гѝде, Мѝлане*; када је завршни сугласник из реда задњонепчаних сугласника *к, ѝ* и *х*, тај сугласник основе испред наставка *-е* биће замењен својим предњонепчаним алтернан-

том ч, ж и ш: од именице *војник* — *војниче*, од именице *груї* — *груже*, од именице *сирџмах* — *сирџмаше*; завршни основински сугласници *ц* и *з* испред вокативског наставка *-е* биће замењени предњонепчаним *ч* и *ж*: од именице *сирџлац* — *сирџлче*, *сирџиц* — *сирџиче*; од именице *кнез* — *кнеже*, *вишез* — *вишеже*.

(2) Именице м.р. чија се основа завршава предњонепчаним сугласницима у облику вокатива једнине имају наставак *-у*: *младићу*, *змају*, *Милошу* (али и *Милоше*), *вџачу*, *коњу*, *џријашељу*.

(3) Именице м. р. чија се основа завршава сонантом *р* у облику вокатива једнине могу имати или *-е*, или *-у*, што значи да су књижевнојезички облици: *и рибаре* и *рибару*, *јџсјогаре* и *јџсјогару*, *јџишаре* и *јџишару*.

(4) С обзиром на горња правила, у књижевном језику је и један број речи које узимају један од ова два наставка и по другим критеријумима.

(а) Тако ће неке именице на сонант *р* имати само наставак *-е* у вокативу једнине: *ца̀ре*, *Ла̀заре*, док ће неке именице на сугласнике *ц* и *з* имати само *-у*: *ко̀њицу*, *Фра̀нцузу*. Исто тако, само *-у* у вокативу једнине имаће именице са завршетком *-ак* (с непостојаним *а*) ако се испред њега налазе сугласници *ч*, *ћ*, *ш*, *д*; *с*, *з*, *ш* и *ж*: *ма̀чку*, *ја̀шћу*, *ѝрејћу*, *ју̀ску* (од *ма̀чак*, *ја̀шћак*, *ѝреџак*, *ју̀сак*).

б) Неке именице имаће у вокативу једнине облик номинатива једнине. Осим наведених у т. 178 б, такав вокатив имају и именице: *шѐшац*, *бра̀шцац*.

180. Фонолошке алтернације у вокативу једнине именица I врсте.

(а) Задњонепчане сугласнике *к*, *і* и *х* испред наставка *-е* замењују њихови предњонепчани алтернанти *ч*, *ж* и *ш*: *у̀ченик* — *у̀чениче*, *гру̀ї* — *гру̀же* и *дџу̀х* — *дџу̀ше*. Исто и *ц* и *з*: *сирџиц* — *сирџиче*, *кнез* — *кнеже*.

(б) Код многих именица акценат је у вокативу силазне интонације: краткосилазни (*вџачу* : *вџач*; *џрачу* : *џрач*, *ора́ча*) или дугосилазни (*мо̀мче*: *мо̀мак*, *мо̀мка*).

(в) Непостојано *а* се губи из основе (алтернира са Ø вокалом): *ло̀вче* (од *ловац*), *исџу̀* (од *ја̀џс*).

(г) Сонант *л* на крају слога прелази у *о*: *чѝшаоче* (од *чѝшалац*), *илџаоче* (од *илџалац*), осим ако не долази иза дугог слога: *сирџлче* (од *сирџлац*), *зналче* (од *зналац*).

(д) Алтернације добијене по једначењу сугласника јавиће се после испадања непостојаног *а*: *вра̀иче* (од *вра̀бац*), *ко̀шиче* (од *ко̀сац*) и сл. примерима где уочавамо (у првом случају) асимилацију сугласника по звучности (*б* : *џ*), односно (у другом случају) и асимилацију сугласника по месту творбе (*ш*: *с*).

НАПОМЕНА. — Да би се избегле гласовне промене, вокатив једнине имена страног порекла у многим случајевима остаје једнак номинативу: *Бах*, *Цек*, *Абдулах*, *Барух*, или се гради додавањем наставка *-у*: *Баху*, *Цеку*, *Абдулаху*, *Баруху*.

181. Инструментал једнине именица I врсте има наставак за који је карактеристична алтернација вокала *о* : *е*, па је тај наставак или *-ом*, или *-ем*.

(а) Код именица средњег рода вокал у наставаку инструментала једнине увек је једнак вокалу који је завршетак номинатива једнине, па је од *село*, *језеро*, *крило*, *ребро* инструментал — *селом*, *језером*, *крилом*, *ребром*, а од *јоље*, *море*, *јролеће*, *јруће* инструментал — *јољем*, *морем*, *јролећем*, *јрућем*.

(б) Код именица м. р. расподела *-ом* и *-ем* је сложенија. По правилу — наставак именица чија се основа завршава ненепчаним сугласником биће *-ом*: *у̀ченик* — *у̀чеником*, *ираг* — *ирагом*, *шој* — *шојом*, *орман* — *орманом*, *сунџокреј* — *сунџокрејом*, *зуб* — *зубом*, *груї* — *груїом* и — наставак именица чија се основа завршава предњонепчаним сугласником биће *-ем*: *учишељем*, *крајем*, *младићем*, *ножом*, *Милошем*, *возачем*.

182. Ова расподела, међутим, постаје сложенија деловањем дисимилације (разједначавања) самогласника, па су облици инстр. једине са *-ом* иза предњонепчаних сугласника основе:

*Сењом, језом, кељом, хмељом, Прењом, кејом, њадежом, кречом
Бечом, вешом*

— јер се у слогу који непосредно претходи наставку налази вокал *e*.

Иза предњонепчаних сугласника основе у именицама увек ће бити наставак *-ем*:

ножем, Гочем, Милошем, Њејошем, Рагошем

— јер се у слогу који се налази непосредно испред наставка налази вокал *o*

183. Најзад, основе на тврде предњонепчане сугласнике (*ч, ж, ш*), на групе *шиј, жг*, на сонант *р*, као и основе са више од три слога, без обзира на то што се завршавају и неким предњонепчаним сугласником, па и без обзира на то што се у слогу испред наставка налази вокал *e*, могу имати као наставак инструментала једине и *-ом* и *-ем*, дајући тако тзв. морфолошке дублете у књижевном језику:

*возачем | возачом, бичем | бичом, кошаркашем | кошаркашом,
јужем | јужом, ириштем | иришићом, вождем | вождом, секретарем
| секретаром, иасирирем | иасириром, учишељем | учишељом, нејријашељем | нејријашељом.*

Такве дублете допуштају и неке основе на *ц* (*сирицем | сирићом*), на *з* (*мразем | мразом*) уколико принцип дисимилације не наметне само један наставак (*оцем, зећом*).

184. Именице м. р. на *-e*, у инстр. јд., имају *-ем* уколико им се основа завршава предњонепчаним сугласником: *Милоје — Милојем*, а наставак *-ом* уколико им се основа завршава ненепчаним сугласником: *Павле — Павлом, Раге — Рагом*.

Именице м. р. на *-o* имаће у инстр. јд. наставак *-ом*, без обзира на то који им је основински сугласник: *сирићо — сирићом, Војо — Војом*.

185. Номинатив множине именица м. р. на сугласник добија се граматичким наставком *-и*, с тим што су видљива два типа:

(1) Тип са уметком *-ов-* или *-ев-* између основе и наставка, на пример:

*ираг — ирагови, цвећ — цвећови, сићан — сићанови,
ићан — ићаневи, мџж — мџжеви, кључ — кључеви*

— са уметком *-ов-* иза ненепчаних сугласника, односно са *-ев-* иза предњонепчаних сугласника, као и иза сугласника *с, з, ц*: *носеви, мразеви, вицеви* (иза којих је и инфикс *-ов-* у многим другим случајевима, нпр.: *вџз — вџзови, клас — класови*);

(2) тип без уметка, на пример:

*мрав — мрави, ирсћ — ирсћи, ловац — ловци, учишељ — учишељи,
војник — војници, ученик — ученици, ирозор — ирозори.*

186. Многе именице имају дублетне облике, тј. могу се употебљавати са уметком *-ов-/ев-*, или без њега:

*вџкови и вџци, знакови и знаци, мишеви и миши, иџкови и иџци,
лишајеви и лишаји.*

187. Именице са основним обликом на -ин: *Србин, Бедираћанин, Новдосаћанин, Зајрејчанин, чдбанин* — облике множине граде додавањем граматичких наставака на окрњену основу, која се добија одбацивањем слога -ин: *Срби, Бедираћани, Новдосаћани, Зајрејчани, чдбани*.

188. Фонолошке алтернације које се у номинативу множине налазе у следећем су:

(а) задњонепчани сугласници основе *к, л* и *х* испред наставка -и замењују се својим зубним алтернантима *ц, з* и *с*

ученик — ученици, ковчеј — ковчези, орах — ораси;

(б) у обликом уметку који долази испред граматичких наставака множине алтернирају *о* и *е*, зависно од сугласника основе

зиг — зигови и муж — мужеви;

(в) основе с непостојаним *а* алтернирају с основама \emptyset -ог вокала, тј. губе то *а*

ловац — ловци и лакаш — лакшови;

(г) у основама које испред непостојаног *а* имају сонант *л* у номинативу множине се овај сонант замењује вокалом *о*

чишаџац — чишаџоци, мислиџац — мислиџоци,

— уколико се то *л* не налази иза других самогласника

сирџац — сирџоци, неваљаџац — неваљаџоци.

189. Генитив множине именица и м. и ср. рода гради се наставком -*ā* (дугим вокалом *ā*), а карактеристика им је дуг претходни слог:

џченикā — сџла — џбља.

(а) Именице м. р. с непостојаним *а* у основи: *бџрац, бџрца . . . , чишаџац, чишаџоца . . .*, које се губи у већини зависних падежа, у генитиву множине су поново с њим: *бџрацā, чишаџацā.*

Уколико проширују основу уметком -*ов/-ев-*, непостојано *а* се у генитиву множине не јавља поново: *вџтар — вџтира — вџтиру . . . — вџтировā.*

190. Генитив множине с непостојаним *а* имају и именице страног порекла с групом сугласника на крају основе:

— *џбеџаџ, џбеџџа, џбеџџу . . . — џбеџџā*

— *џџенџ, џџенџа, џџенџу . . . — џџенџā,*

ако на крају те групе стоји сугласник *џ*. Уколико се група сугласника завршава неким другим сугласником, сугласничка група се неће раздвајати непостојаним *а*:

— *сџфикс, сџфиксā, сџфиксу . . . — сџфиксā*

— *џџркинџ, џџркинџа, џџркинџу . . . — џџркинџā*

191. Најзад, један број именица м. р. има и друкчије облике генитива множине:

— именица *љџди*, која је допунски облик множине за именицу *чџвек*, има облик *љџдџ*;

— именице *џрџџ, џџкаџ, џџсџ* имају облике: *џрџџиџџ, џџџџиџџ, џџсџиџџ* (уз ређе: *џрџџā, џџсџā, џџкаџā*);

— именица: *мџсеџ, мџнџџ, сџџџ, сџџкунџ* имају облике: *мџсеџџ, сџџџџ, мџнџџџ, сџџкунџџ* (поред тога што имају и облике на -*ā*).

192. (б) Именице ср. р. са основом која се завршава групом од два сугласника, као што су: *џџџџро, џџџџро, сџџџџло, клџџџџко, рџџџџо . . .* — имају генитив множине с непостојаним *а* између та два сугласника:

џџџџџрā, џџџџџрā, сџџџџџлā, клџџџџџкā, рџџџџџрā,

ако ту групу не чини струјни сугласник на првом, а праскави или сливени сугласник на другом месту:

мѣсто — мѣстѣ, инѣздо — инѣздѣ, ѣвѣжѣ — ѣвѣжѣѣ.

193. Један број именица ср. р., као и именице м.р., има и друкчије облике генитива множине, нпр.:

— именице *око* и *ухо* (ном., акуз. и вок. мн. *ѡчи* и *уши*) имају облике: *ѡчију* и *ушију*;

— именица *ѣлѣ* има облике *ѣлѣију* и *ѣлѣи* (поред *ѣлѣѣ*);

— именица *ѣрса* има облик: *ѣрсију*;

— именица *ѣста* има и облик *ѣстију* (поред облика са -а: *ѣстѣѣ*), тј. имају некадашње облике двојине (в. т. 168).

Б. ПРОМЕНА ИМЕНИЦА II ВРСТЕ

194. По другој именичкој врсти мењају се именице средњег рода чији се основни облик (номинатив једнине) завршава вокалом *е*, а чија се основа у зависним падежима, осим у номинативу и вокативу једнине, проширује сугласницима *н*, *ш*. Образац њихове промене је:

ј е д н и н а

1. ѣме	1. кѣбе
2. ѣмен-а	2. кѣбет-а
3. ѣмен-у	3. кѣбет-у
4. ѣме	4. кѣбе
5. ѣме	5. кѣбе
6. ѣмен-ом	6. кѣбет-ом
7. ѣмен-у	7. кѣбет-у

м н о ж и н а

1. ѣмен-а	1. кѣбет-а
2. ѣмен-ѣ	2. кѣбет-ѣ
3. ѣмен-ѣма	3. кѣбет-ѣма
4. ѣмен-а	4. кѣбет-а
5. ѣмен-а	5. кѣбет-а
6. ѣмен-ѣма	6. кѣбет-ѣма
7. ѣмен-ѣма	7. кѣбет-ѣма

195. По овом образцу мењају се многе именице, уз наведене: *врѣме*, *ѣлѣме*, *ѣшеме*, *дѣшеме*, *рѣшеме*, *ѣше*. Међутим, код именица чија се основа проширује сугласником *ш* падежи множине јављају се са две парадигме (промене).

(а) Многе именице са значењем ствари уз множину по датом образцу (*кѣбѣиѣ*, *кѣбѣиѣѣ*, *кѣбѣиѣма*, *кѣбѣиѣѣ* . . .) имају и множину у облику именица ж. р. на сугласник (на наставак -ѡ):

1. (та) бѣрад
2. (те) бѣрадѣ
3. (тој) бѣради
4. (ту) бѣрад
5. —
6. (том) бѣради
7. (тој) бѣради

— што значи да за значење множине имају облике једнине збирних именица IV врсте, који тако чине допунску (суплегивну) промену.

(б) Само суплегивну множину имају именице II врсте које означавају млада жива бића, као што су: *дѣше*, *ждрѣбе*, *ѣлѣ*, *дѣше*, *ѣше*. И то именица

гѣше (*гѣшеѣша, гѣшеѣшу...*) — облике једине именица ж. р. III врсте: 1. /та/ *гѣца*, 2. /те/ *гѣцѣ*, 3. /тој/ *гѣци*, 4. /ту/ *гѣцу*, 5. /та/ *гѣцо*, 6. /том/ *гѣцѣм*, 7. /тој/ *гѣци*, а ове друге — или промену збирних именица IV врсте: 1. /та/ *ждрѣбаг*, 2. /те/ *ждрѣбагѣ*..., или промену множине именица м. р. I врсте: 1. /ти/ *ѣлићи*, 2. /тих/ *ѣлића*, 3. /тим/ *ѣлићима*.

По II врсти мења се и неколико именица чији се номинатив једине завршава на -о / -е, а основа проширује сугласницима -с / -р : *чудо* — *чудеса* — *чудесима*; *небо* — *небеса* — *небесима*, одн. *вече* — *вечера* — *вечеру*. Именице с проширењем на -с- употребљавају се само у облицима множине. Иначе, у јединици се мењају по промени I врсте, по којој најчешће имају и множину.

196. У облику генитива и системске и суплетивне множине последња два слога су дуга: /многo/ *имѣна*, /многo/ *кубѣша*, /многo/ *ждрѣбагѣ*. /многo/ *ѣлића*.

В. ПРОМЕНА ИМЕНИЦА III ВРСТЕ

197. По трећој именичкој врсти мењају се именице које се у номинативу једине завршавају на -а. Као што показује конгруентни агрибуг уз њих (*добра жена* — *добар судија*), оне су ж. и м. рода, али без обзира на разлику у (природном) роду, имају исти образац промене:

ј е д н и н а	
ж. р.	м. р.
1. жѣна	1. сѣдија
2. жѣн-ѣ	2. сѣдиј-ѣ
3. жѣн-и	3. сѣдиј-и
4. жѣн-у	4. сѣдиј-у
5. жѣн-о	5. сѣдиј-о/сѣдиј-а
6. жѣн-ѣм	6. сѣдиј-ѣм
7. жѣн-и	7. сѣдиј-и

м н о ж и н а	
ж. р.	м. р.
1. жѣн-е	1. сѣдиј-е
2. жѣн-ѣ	2. сѣдиј-ѣ
3. жѣн-ама	3. сѣдиј-ама
4. жѣн-е	4. сѣдиј-е
5. жѣн-е	5. сѣдиј-е
6. жѣн-ама	6. сѣдиј-ама
7. жѣн-ама	7. сѣдиј-ама

198. Вокатив једине неких именица III врсте има и друкчије завршетке.

(а) Вишесложне именице на -ица уместо наставка -о имају наставак -е:

учиѣљица — *учиѣљице*; *настѣвница* — *настѣвнице*; *груѣарица* — *груѣарице*; *сѣстирица* — *сѣстирице*; *Зорица* — *Зорице*,

разликујући се од двосложних са истим завршетком у номинативу, које имају наставак -о: *ѣиѣцо*, *мацо*.

(б) Вишесложна лична имена, па и многа двосложна, било женска било мушка, најчешће имају облик номинатива једине у служби вокатива:

Мѣрија — *Мѣрија*, *Јѣванка* — *Јѣванка*, *Нѣкола* — *Нѣкола*,

разликујући се од двосложних личних имена, која најчешће имају наставак -о:

Зѣра — *Зѣро*, *Сѣѣана* — *Сѣѣано*, *Бѣжа* — *Бѣжо*, *Лѣуба* — *Лѣубо*,

иако има таквих имена и са обликом који је једнак номинативу (*Брѣнка* — *Брѣнка*).

(в) Именице као што су *Хрѣѣиска*, *Енѣлеска*, *Раѣшка* и сл., постале од придева, имају облик вокатива једнак са номинативом.

(г) Именице природног м. р. на *-а* са значењем имаоца занимања или звања имају дублетни облик вокатива, са *-а* и са *-о*:

сүдија и *сүдијо*, *владика* и *владико*, *бурѐиџија* и *бурѐиџијо*.

(д) Именице са значењем сродника, мушког или женског, у вокативу имају дублетни облик, тј. и са *-а* и са *-о*:

мама и *мамо*; *сирѐина* и *сирѐино*; *баба* и *бабо*; *шдиша* и *шдишо* и сл., с тим што се у граматикама констатује претежна употреба првог облика.

199. Генитив множине именица III врсте има следеће облике:

(а) са наставком *-ā* који се додаје на основу која се завршава једним сугласником:

жѐнā, *учишѐљицā*, *күһā*, *баруиāнā*, *сүдијā*, *ишицā*;

(б) са наставком *-ā* који се додаје на основу која се завршава групом сугласника а она се у генитиву множине разбија непостојаним *а*:

дѐвѓјка — *дѐвѓјкā*, *зѐмља* — *земāљā*, *ѓвца* — *ѓвāцā*, *бишџика* — *бишāкā*, *иришѓвѓиџика* — *иришѓвѓѓкā*, *чиџика* — *чишāкā*;

(в) са наставком *-ā* који се додаје на основу која се завршава групом сугласника *сш*, *зг*, *шш*, *шћ*, *жћ*, *ич* и *жц*, који се не разбијају непостојаним *а*:

лāсиā — *лāсиā*, *звѐзда* — *звѐздā*, *бāшиā* — *бāшиā*, *ишћā* — *ишћā*;

(г) са наставком *-й* који се додаје на основу која се завршава групом сугласника:

иришџиā — *иришџијй*, *радџа* — *радџй*, *лдишā* — *лдишйй*, *мдлба* — *мдлбй*, *ѓловка* — *ѓлѓвкй*, *кѓнзѐрва* — *кѓнзѐрвй*.

Многе од ових именица јављају се и са дублетним наставцима генитива множине, тј.:

крѐишџиā и *крѐишџијй*, *смѐишџиā* и *смѐишџијй*; *бишџиāкā* и *бишџијкй*, *ѓловāкā* и *ѓлѓвкй*;

(д) са наставком *-y* који се додаје на основу само трију именица:

рука — *рукy*, *ноѓа* — *ндy*, *слyѓа* — *слyѓy*

и који је, у ствари, некадашњи наставак облика двојине.

200. Гласовна промена палатализације (сибиларизације), тј. преласка задњо-непчаних сугласника *к*, *г* и *х* у зубне *ц*, *з* и *с* уочава се у облику датива и локатива јединице:

1. рук-а	1. ног-а	1. снах-а
3. руц-и	3. ноз-и	3. снас-и
7. руц-и	7. ноз-и	7. снас-и, [али и: <i>снахи</i>]

тј. у датим облицима *к*, *г* и *х* из основног облика замењени су одговарајућим зубним алтернантом *ц*, *з* и *с*.

Од ове алтернације одступа се

(а) у личним именима:

Јѓвāнка — *Јѓванки*, *Зāиā* — *Зāиш*, *Лyка* — *Лyки*, *Мѐха* — *Мѐхи*;

(б) у именицама чија се основа завршава сугласничким групама а мали број слогова (или једнословност њихове основе) допушта превелику промену облика која би довела до промене значења речи:

мāиā — *мāиш*, *кѓцка* — *кѓцки*, *мāчка* — *мāчки*, *иāсха* — *иāсхи*;

(в) у именицама чија се основа завршава једним сугласником, а мали број слогова, односно једносложност њихове основе или страно порекло допушта нејасност у значењу:

ба́ка — ба́ки, се́ка — се́ки, кля́ка — кля́ки; а́ја — а́ји, ли́ја — ли́ји.

201. Што се акцента и квантитета вокала тиче, све именице III врсте одликују се следећим:

(а) у инструменталу јединице падежни наставак, тј. његов вокал је дуг: *же́нџм, друја́риџм, сју́диџм;*

(б) у генитиву множине последња два слога већине именица су дуга: *же́нџ, друја́риџџ, сју́диџџ;*

(в) у генитиву јединице, наставак за облик свих именица је дуг: *же́нџџ, друја́риџџџ, сју́диџџџ* итд., што овај облик разликује од облика номинатива, акузатива и вокатива множине истих именица.

НАПОМЕНА. — Детаљна правила о алтернацији *к, т, х : џ, з, с* и о одступањима од ње у именицама III врсте прописује *Правопис српскохрватског језика*, Нови Сад, 1960. *језика*.

Г. ПРОМЕНА ИМЕНИЦА IV ВРСТЕ

202. По четвртој именичкој врсти мењају се именице ж. р. које се у номинативу јединице завршавају наставком *-џ* (тј. као видљив, имају сугласнички завршетак). Образац њихове промене је:

ј е д н и н а	м н о ж и н а
1. ства́р-џ	1. ства́р-и
2. ства́р-и	2. ства́р-џ
3. ства́р-и	3. ства́р-има
4. ства́р-џ	4. ства́р-и
5. ства́р-и	5. ства́р-и
6. ства́р-ју (ства́р-и)	6. ства́р-има
7. ства́р-и	7. ства́р-има

По овој промени мењају се све именице с номинативом јединице на сугласник уз које конгруентни атрибут стоји у облику ж. р.: */лепа/ ноћ, /лепе/ ноћи, [лепој] ноћи . . . , љубав, младоси́, џамеи́, чађ.*

203. Инструментал јединице ових именица има могућност употребе два наставка:

(а) наставак *-ју*, чије *ј* јотује ненепчане сугласнике основе, односно губи се ако је сугласник основе меки предњонепчани сугласник:

сџва́р — сџва́рју
џмеи́ — џмеђу; младо́си — младошју; љубав — љубављу
чађ — чађу; џећ — џећу;

(б) наставак *-и*:

сџва́р — сџва́ри
џмеи́ — џмеји; младо́си — младо́сији; љубав — љубави
чађ — чађи; џећ — џећи.

Уколико се именица употребљава без атрибута, обично се бира облик с наставком *-ју*: Радиле су свој посао с *радошју*. Са употребом атрибута уз именицу повећава се могућност појаве и облика с наставком *-и*: Радиле су свој посао с великом *радо́сији*.

204. Неколико именица јавља се са делимично друкчијом променом. Тако именице ж. р. *ко́кџи, ко́си* и *ва́ш* у генитиву множине имају

облике (старе двојине): *ко̀дшијѹ, ко̀дсијѹ, ва̀шијѹ*, поред системских облика са *-й*. Именица *кѣй* само се овим обликом одваја од системске промене (1. *кѣй*, 2. *кѣри*, 3. *кѣри* . . .), док промена именице *ма̀ши* иде по III именичкској врсти: 1. *ма̀ши*, 2. *ма̀шерѣ*, 3. *ма̀шери* [4. *ма̀шер*], 5. *ма̀ши*, 6. *ма̀шерѣм*, 7. *ма̀шери*, у јединици, и 1. -4. -5. *ма̀шере*, 2. *ма̀шерѣ*, 3. -6. -7. *ма̀шерама*, у множини, припадајући IV врсти само у облику номинатива и акузатива (и вокатива) јединице.

Функција именица. — Основна служба именица је означавање бића, предмета или појава, појмова уопште, као скупова најважнијих њихових особина. Као такве, именице су самосталне речи. Међутим, оне могу бити употребљене и у несамосталној служби, и то у одредбеној функцији коју најчешће врши *придева*. У примерима као што су:

жио̀ља чобанин, ма̀жа сѣарица, јабука дивљака, син јединац, змија ошровница и сл.

— именице *жио̀ља, сѣарица, дивљака, јединац, ошровница* означавају особине појмова уз чија имена стоје, као што их означавају *придеви* од којих су *дотичне* именице изведене: *жио̀лав, сѣара, дивља, једини, ошровна*.

На таквом учачавању *једне* особине појма који се означава именицом *челик, камен, звер, јаиње* заснивају се примери који се у граматицама наводе:

Чика Лука је био *челик-човек*. — Та *звер-жена* је била ухапшена ноћу у њеном стану. — Ти си *камен*. — Ово дете је *јаиње*

(М. Стевановић, *Грамаѣика срѣскохрвајског језика*, IX издање, Цетиње)

— у којима су именице употребљене са значењем *придева* *черси* (као једне од особина *челика*), *суров* (као једне од особина *звери*), *неосејљив* (као једне од особина *камена*) и *миран* (као једне од особина *јаињеша*).

15. ПРИДЕВИ

205. Придеви су несамосталне одредбене речи које се стављају уз именице да означе особине бића, предмета и појава означених *дотичним* именицама: *млад* човек, *млада* жена, *лејо* дете; *зелен* аутомобил, *висока* планина; *лејо* време, *велика* олуја. Исту службу одређивања, на други начин наравно, имају и када означавају особину која се открива у појму помоћу *предиката*: Овај човек је *млад*, Време је *лејо*, Планина је *висока*.

1. ПОДЕЛА ПРИДЕВА ПО ЗНАЧЕЊУ

206. У датој дефиницији *придева* истакнута је њихова функција, која је одредбена у односу на именицу, и истакнуто је њихово најопштије значење — *особина* појма означеног именицом. То најопштије значење, међутим, врло је разноврсно, па се према нешто посебнијим значењима сви *придеви* деле на следеће групе:

(1) *Описне* (квалитативне) *придеве* — који означавају особине појмова уз чија имена стоје, односно *каквоћу*: *илѣв, црвен, нѣв, висок, дѣбар, хрѣбар, йѣносан*;

(2) присвојне (посесивне) придеве — који означавају припадање: *очев, мајчин, сестрин, Марков, школски, човечји*;

(3) градивне придеве — који означавају састав, од чега је појам уз чије име стоје: *злаћан, њешчан, дрвен, дловни, свилен, земљан*;

(4) придеве временског односа — који означавају време на које се односи појам означен именицом уз коју придев стоји: *данашњи, вечерњи, ондашњи, летошњи, прошлогодњи*;

(5) придеве просторног односа — који означавају на које се место односи појам означен именицом уз коју придев стоји: *доњи, горњи, ишмошњи, десни, овашњи*;

(6) придеве других односа (на мене, нпр.): *сидчна (пијаца), жийни (трг), зрвсвени (картон)*.

2. РОД, БРОЈ И ПАДЕЖ КОД ПРИДЕВА

207. Као несамосталне речи, придеви добијају ознаке рода, броја и падежа зависно од именица уз које стоје. Тако је у номинативу једнине: *храбар* младић, *храбра* девојка, *храбро* дете; у генитиву једнине: *храбра* (или *храброи*) младића, *храбре* (или *храбре*) девојке, *храбра* (или *храброи*) детета . . . ; у номинативу множине: *храбри* (или *храбри*) младићи, *храбре* (или *храбре*) девојке; у генитиву множине: *храбрих* (или *храбрих*) младића, *храбрих* (или *храбрих*) девојака . . . итд. Без обзира на то којој значењској групи припада, сваки придев има облик за три рода (мушки, женски и средњи), за два броја (једину и множину) и облике за означавање падежа, исто онолико колико и именица.

3. КРАЋИ И ДУЖИ ОБЛИЦИ ПРИДЕВА

(НЕОДРЕЂЕНИ И ОДРЕЂЕНИ ВИД)

208. Већина придева остварује се у два низа облика: краћим и дужим облицима, названим тако према облику номинатива једнине м. р., који може бити

(а) са наставком -о („краћи“ облик):

храбар, њлав, црвен, висок (младић);

(б) са наставком -и („дужи“ облик):

храбри, њлави, црвени, виски /младић/.

Разлика је била заснована на разликовању неодређености (непознатости) и одређености (познатости) појма уз чије име придев стоји, као што је, на пример, у тексту:

Међу штрајфорима који су се смењивали на капији био је један *млад* човек, Рус из источне Галиције, по имену Грегор Федун . . . Онда скиде своју пушку, напуни је тешким јединим метком . . . и окуну . . . Тако је *млади* човек, који је погрешно на капији, остао заувек у касабн.

(И. Андрић, *На Дрини ћучија*, Београд, 1981, 191, 205—7)

— у којем придев *млад* означава особину дотада непознатог неодређеног човека, да би се иста особина, после приповедачког обавештења о томе човеку, у даљем тексту означила обликом одређеног придевског вида *млади*.

4. ПРОМЕНА ПРИДЕВА

209. Највећи број описних и градивних придева има следеће обрасце промене.

1) Мушки род			(б) Облици одређеног вида	
(а) Облици неодређеног вида				
једнина	1. лѣп-Ø, бѣо (пут)		1. лѣп-й̆, бѣлй̆ (пут)	
	2. лѣп-а, бѣл-а (пута)		2. лѣп-ог, бѣл-ог (пута)	
	3. лѣп-у, бѣл-у (путу)		3. лѣп-ом(е), бѣл-ом(е) (путу)	
	4. лѣп-Ø, бѣо (пут)		4. лѣп-й̆, бѣл-й̆ (пут)	
	лѣп-а, бѣл-а (коња)		лѣп-ог, бѣл-ог (коња)	
	5. лѣп-й̆, бѣл-й̆ (коњу)!		5. лѣп-й̆, бѣл-й̆ (коњу)	
	6. лѣп-й̆м, бѣл-й̆м (путем)		6. лѣп-й̆м, бѣл-й̆м (путем)	
	7. лѣп-у, бѣл-у (путу)		7. лѣп-ом(е), бѣл-ом(е) (путу)	
множина	1. лѣп-и, бѣл-и (путеви)		1. лѣп-й̆, бѣл-й̆ (путеви)	
	2. лѣп-й̆х, бѣл-й̆х (путева)		2. лѣп-й̆х, бѣл-й̆х (путева)	
	3. лѣп-й̆м(а), бѣл-й̆м(а) (путевима)		3. лѣп-й̆м(а), бѣл-й̆м(а) (путевима)	
	4. лѣп-е, бѣл-е (путеве)		4. лѣп-ѐ, бѣл-ѐ (путеве)	
	5. лѣп-й̆, бѣл-й̆ (путеви)		5. лѣп-й̆, бѣл-й̆ (путеви)	
	6. лѣп-й̆м, бѣл-й̆м(а) (путевима)		6. лѣп-й̆м(а), бѣл-й̆м(а) (путевима)	
	7. лѣп-й̆м(а), бѣл-й̆м(а) (путевима)		7. лѣп-й̆м(а), бѣл-й̆м(а) (путевима)	

210. У једнини облици неодређеног вида разликују се од облика одређеног вида у номинативу (1), генитиву (2), дативу (3), акузативу (4) и локативу (7). Први облици имају наставке и м е н и ч к е промене: -Ø (1), -а (2), -у (3), -Ø/-а (4) и -у (7), а други наставке п р и д е в с к е промене: -й̆ (1), -ог(а) (2), -ом(е) (3), -ог(а) (4) и -ом(е) (7).

У инструменталу је у облицима оба вида наставак -й̆м, али се код многих придева разликује акценат. У вокативу се употребљава само облик одређеног вида: *Младй̆* човече, слушај ме!

У највећем броју падежа множине нема разлике у наставцима међу придевима неодређеног и одређеног вида. Разликују се само номинатив и акузатив: придеви неодређеног вида су са наставцима -и (1) и -е (4), а придеви одређеног вида са -й̆ (1) и -ѐ (4).

НАПОМЕНА. — Акузатив једнине се јавља у два облика. Једнак је номинативу кад именица уз коју придев стоји означава неживо: Видим *бео* пут (неодр. в.) /Видим *белй̆* пут (одр. в.), односно једнак је генитиву кад именица уз коју придев стоји означава живо (биће): Видим *бѣла* коња (неодр. в.) /Видим *бѣлй̆* коња (одр. в.).

211. 2) Средњи род

(а) Облици неодређеног вида		(б) Облици одређеног вида	
једнина	1. широк-о (поље)	1. шйрок-џ (поље)	
	2. широк-а (поља)	2. шйрок-ог(а) (поља)	
	3. широк-у (пољу)	3. шйрок-ом(е) (пољу)	
	4. широк-о (поље)	4. шйрок-џ (поље)	
	5. шйрок-џ (поље)	5. шйрок-џ (поље)	
	6. широк-й̆м (пољем)	6. шйрок-й̆м (пољем)	
	7. широк-у (пољу)	7. шйрок-ом(е) (пољу)	
множина	1. широк-а (поља)	1. шйрок-ӑ (поља)	
	2. широк-й̆х (поља)	2. шйрок-й̆х (поља)	
	3. широк-й̆м (пољима)	3. шйрок-й̆м(а) (пољима)	
	4. широк-а (поља)	4. шйрок-ӑ (поља)	
	5. шйрок-ӑ (поља)	5. шйрок-ӑ (поља)	
	6. широк-й̆м(а) (пољима)	6. шйрок-й̆м(а) (пољима)	
	7. широк-й̆м(а) (пољима)	7. шйрок-й̆м(а) (пољима)	

У једнини номинатив (1), генитив (2), датив (3), акузатив (4) и локатив (7) неодређеног вида имају наставке и м е н и ч к е промене: -о (1), -а (2), -у

(3), -о (4) и -у (7), док исти падежи придева одређеног вида имају наставке придевске промене: -ō (1), -ōг(а) (2), -ōм(е) (3), -ō (4) и -ōм(е) (7). И један и други вид у инструменталу имају исти наставак (придевске промене) -ѣм, са могућном разликом у акценту. Исто тако и у вокативу: -ō, с тим што се за њега узима облик одређеног вида, како се то види по акценту.

У множини је једина разлика између две промене у томе што придеви неодређеног вида у номинативу и акузативу имају кратак наставак -а, а придеви одређеног вида дуги наставак -ā, као и у могућној разлици у акценту. Сви остали наставци, и у неодређеном и у одређеном виду, придева су дуги.

212. 3) Женски род

(а) Облици неодређеног вида		(б) Облици одређеног вида
једнина	1. ширōк-а (улица) 2. ширōк-ē (улице) 3. ширōк-ōј (улици) 4. ширōк-у (улицу) 5. шѣрок-ā (улице) 6. ширōк-ōм (улицом) 7. ширōк-ōј (улици)	1. шѣрок-ā (улица) 2. шѣрок-ē (улице) 3. шѣрок-ōј (улици) 4. шѣрок-ū (улицу) 5. шѣрок-ā (улице) 6. шѣрок-ōм (улицом) 7. шѣрок-ōј (улици)
множина	1. ширōк-е (улице) 2. ширōк-ѣх (улица) 3. ширōк-ѣм(а) (улицама) 4. ширōк-е (улице) 5. шѣрок-ē (улице) 6. ширōк-ѣм(а) (улицама) 7. ширōк-ѣм(а) (улицама)	1. шѣрок-ē (улице) 2. шѣрок-ѣх (улица) 3. шѣрок-ѣм(а) (улицама) 4. шѣрок-ē (улице) 5. шѣрок-ē (улице) 6. шѣрок-ѣм(а) (улицама) 7. шѣрок-ѣм(а) (улицама)

Разлика између двеју промена само је у томе што номинатив и акузатив оба броја у промени придева неодређеног вида имају кратке наставке -а и -у (*ширōка* улица, *ширōку* улицу), односно -е (*ширōке* улице), а у промени придева одређеног вида — дуге наставке -ā и -ū (*шѣрокā* улица, *шѣрокū* улицу), односно -ē (*шѣрокē* улице.) Осим тога, могућна је и разлика у акценту, тамо где облици и иначе немају исти акценат у краћим и дужим облицима промене.

213. Основни облик (номинатив једнине) у облику неодређеног и одређеног вида, углавном, имају само описни и градивни придеви: *црн* — *црнѣ* *зелен* — *зеленѣ*, *ѣрѣјашан* — *ѣрѣјашнѣ*, *млāд* — *млāдѣ*, *злāшан* — *злāшнѣ*, *дрвен*, — *дрвенѣ*. Па и међу њима неки придеви имају само облике одређеног вида, нпр.: *мāлѣ*, *јāркѣ*, *жāркѣ*, *бōјнѣ*.

Остали придеви имају или само (а) облике неодређеног вида придева (пре свега у основном облику — номинативу једнине); такви су присвојни придеви на -ов, -ев и -ин: *брѣшов*, *дрѣшов*, *војнѣков*, *млāдѣшев*, *Слāвков*, *Мѣлошев*; *сѣстрѣн*, *женѣн* и др.; или само (б) облике одређеног вида; такви су присвојни придеви на -скѣ, -чкѣ, -шкѣ, -нѣ и -јѣ: *ѣлāнѣнскѣ*, *шкōлскѣ*, *вōјнѣчкѣ*, *мōнашкѣ*, *држāвнѣ*, *нāроднѣ*, *човѣчјѣ* и сл., као и придеви који означавају месни или временски однос: *дбѣнѣ*, *дѣснѣ*, *јѣжнѣ*, *дāнāшнѣ*, *лѣтѣошнѣ*.

По правилу, придеви који су у основном облику (номинативу једнине м. р.) само одређеног вида (дужи), углавном ће се мењати по придевској промени (*шкōлскѣ* рад, *шкōлскѣ* рада, *шкōлскѣ* раду...) али се могу наћи и примери употребе ових придева са именичком променом, нпр. у народним песмама: А ти *мушка* чеда не родила.

Придеви који у основном облику имају само облик неодређеног вида (краћи) имаће, међутим, обе промене. На пример, у реченицама: Ове речи нашли смо у

Вукову Рјечнику и Ове речи нашли смо у Вуковом Рјечнику, придев Вуков у оба своја облика граматички је исправан.

НАПОМЕНА. — И последњи, а и сви други придеви, посебно описни, који имају облике о б а в и д а, са краћим обликом (као неодређени) употребљавају се обавезно само у предикату и службама везаним за предикат (Петар је уморан. — Уморан и њокисао, Петар се одмарао). У атрибутој служби придеви који имају оба вида, уз њихову књижевнोजичку једнакост, претежно се употребљавају са облицима одређеног вида (дужим): Дошао је из једног *дјлекџи* града. — Живели су у неком *дјлекџи* граду. — Гледао је рајску башту и у њој девојку *лајџи* корака и *необичниј* изгледа итд. Искључиво дужи облик имаће придеви у саставу имена и термина: *Нџи Сџи, Цриј Гџи, бџи бџи, слџи миш*.

5. ПОРЕЂЕЊЕ ПРИДЕВА (КОМПАРАЦИЈА)

214. Поређење придева је промена описних придева заснована на степену заступљености особине која се придевом означава. Систем облика поређења састоји се од:

1) **п о з и т и в а** (основног придева), којим се означава особина појма уз чије име придев стоји, као присутна, постојећа (позитивна): Петар је *мџи* ученик;

2) **к о м п а р а т и в а** (првог ступња поређења), којим се означава особина у вишем степену од оне означене позитивом придева: Марко је *мџи* ученик од Петра;

3) **с у п е р л а т и в а** (другог степена поређења), којим се означава особина у највишем степену (између свих појмова са којима се дотични појам са датом особином пореди): Александар је *најмџи* ученик у разреду.

215. Облици компаратива добијају се додавањем наставка за компаратив на основу придева.

(а) Наставак -иј (са наставцима за м. р. -џи, за ж. р. -џи и за ср. р. -џи) додаје се на основу вишесложних придева:

храбар		-џи	/ученик/
храбр-	+ -иј-	+ -џи	/ученица/
		+ -џи	/дете/

слободан, слободна, -о		-џи	/град/
слободн-	+ -иј-	+ -џи	/земља/
		+ -џи	/село/

— на основу једносложних придева с кратким самогласником у основи:

нџи, -а, -о		-џи	/град/
нџи-	+ -иј-	+ -џи	/земља/
		+ -џи	/село/

— на основу неких једносложних придева с дугим самогласником у основи:

слџи, слџи-а, -о		-џи	/хлеб/
слџи-	+ -иј-	+ -џи	/погача/
		+ -џи	/месо/

По овоме типу добијају се облици компаратива: *задовòлнијѝ, сирёмнијѝ, бо-идишији, сиромàинијѝ, ирàвијѝ, јàднијѝ, вишшијѝ, крòдшијѝ, сийшијѝ, сийаријѝ.*

(б) Некадашњи наставак *-j* који јотује сугласник основе (па се граматички наставци рода, падежа, броја *-й, -ā, -ē...* налазе иза јотованих одговарајућих сугласника) додаје се

— на основу једносложних придева са дугим самогласником у основи:

млад, млад-а, -о				-й	/град/
младг-	+ -j-	младђ-	+	-ā	/земља/
				-ē	/село/

жив, жив-а, -о				-й	/град/
жив-	+ -j-	живель-	+	-ā	/земља/
				-ē	/село/

јак, јак, -а, -о				-й	/град/
јак-	+ -j-	јач-	+	-ā	/земља/
				-ē	/село/

— на основу неких једносложних придева са кратким вокалом у основи:
дуг, -а, -о

				-й	/пут/
дуг-	+ -j-	дуж-	+	-ā	/улица/
				-ē	/поље/

— на основу неких двосложних придева, додавањем наставка за компаратив на основу која се добија одбацивањем завршетка основних облика:

висок, -а, -о				-й	/храст/
вис-	+ -j-	виш-	+	-ā	/јела/
				-ē	/дрво/

По овом типу добијамо облике компаратива: *бржѝ, чѝшићѝ, црњѝ, ирѝбљѝ, иушћѝ, шврћѝ, сирѝдѝжѝ, шѝшићѝ, дѝбљѝ, нижѝ, слѝћѝ, гѝљѝ.*

(в) Наставак *-ш* (са граматичким наставцима рода, падежа, броја *-й, -ā, -ē...*) додаје се

— на основе само три придева *лак, леј* и *мѝк*:

лак, -а, -о				-й	/чамац/
лак-	+ -ш-		+	-ā	/барка/
				-ē	/једро/

216. Неколико придева у српскоме језику има допунске (суплетивне) облике компаратива, тј. за њих се узимају облици од речи других основа, па

за *дѝбар, дѝбра, дѝбро* имамо компаратив *бѝљѝ, бѝљā, бѝљē*
за *здѝ, злѝ, злѝд* имамо компаратив *идѝрѝ, идѝрā, идѝрē*
за *мāлѝ, -ā, -ō* имамо компаративе *мāњѝ, -ā, -ē*
за *вѝлик, -а, -о* имамо компаративе *вѝћѝ, -ā, -ē*

За њих се каже да имају неправилну компарацију.

217. Облици суперлатива добијају се додавањем предметка (префикса) *нај-* на облике компаратива и правилне и неправилне компарације:

најхрабријѝ, најслободнијѝ, најновијѝ, најсланијѝ, најмлађѝ, најдаљѝ, најлеишијѝ, најбољѝ, најјорѝ.

218. Облици компаратива и суперлатива имају само придевску промену, тј. облике одређеног придевског вида (дуже) (в. т. 209).

НАПОМЕНА. — Градивни придеви, употребљени са својим основним значењем (од чега је што), као и придеви са значењем потпуног одсуства /присуства нечега, тј. придеви типа *злаћан, дрвен*, односно *бос, ид, ж љв, мршав*, немају облике компаратива и суперлатива. Уколико се, међутим, употребе метафорски (са преносним значењем), они те облике могу имати:

Нисмо видели *злаћнијѐ* дете од њега (тј. *боље* дете)
Он је *најзлаћнијѐ* дете које смо видели (тј. *најбоље* дете)
Петар је *најживљѐ* дете у разреду (тј. *најнемиријѐ* дете)
Они су *босији* и *идлији* од било кога (тј. *сиромашнији*).

Осим тога, компаратив не мора увек бити употребљен за поређење. У примерима као што су:

Ових дана пале су *јачѐ* кише. — Није било *већѐи* снега ове године. — Петар је међу *бдљим* ђацима у разреду — облици компаратива означавају само виши степен датих особина.

219. Придеви имају одредбену службу (функцију). Они одређују именице на два начина: 1) када стоје непосредно уз именицу, њихова је служба атрибуцка: *добар човек, ново огело, школска зграда, дрвена ограда, данашње новине, јуларње сунце* итд. и 2) придеви се употребљавају предикативно, као именски део предиката: *Петар је храбар*, или као допуна глаголу: *Петра су сматрали храбрим*, или апозитивно, односно атрибуцко-прилошки: *Уморан и гладан, Петар се сусетио на кревет, Директор је љуш и љуш ситао на сјећеништу*.

Осим са овом функцијом, придеви се у реченици употребљавају и са функцијом самосталне речи, тј. оном коју као основну имају именице.

1) Тако се употребљава сваки придев за који се подразумева да стоји уз именицу која се не изриче:

У кући *обешенои*а не говори се о конопу. — *Сии* *лагноме* не верује.

2) Такође и придев који се поименично и не подразумева и обавезну именицу: Очекивали су долазак *Плавои* (тј. човека с надимком *Плави*). — *Млаћи* су имали тачно одређене дужности, а о њима су одлучивали *сиарији*.

3) Многи придеви су постали именице, поименичили се, па тако дали:

(а) заједничке (опште) именице ср. р.:

добро, блато, зло

— које имају само именичку промену када значе *имање, бојастиво и несрећа* (Раде на пољопривредном *добру*, Поделили су *блато*, Велико *зло* их је снашло);

(б) заједничке опште именице ж. р.:

млада, сирџина, ујна

— од којих прва има и придевску промену, а друге само именичку;

(в) лична имена и презимена, географска имена места, покрајина и земаља: *Драји, Драји, Зрињски, Гађански, Веселинов, Миланов; Бањска, Бачка, Хрвајска, Енџеска, Гаџко, Кдсово*

— од којих их је највише сачувало придевску промену, кад је реч о м. и ж. роду (*Зрињски* — од *Зрињскога* — *Зрињскоме*... /*Хрвајска* — *Хрвајске* — *Хрвајској*...), док је у ср. р. већина њих узела именичку промену (*Косово* — *Косова* — *Косову*...), са понеким примером и придевске промене (*Високо* — из *Високој* — у *Високом*).

Задатак. — Из датог текста испишите све придеве, разврстајте их по значењу и особинама, одредите оне који имају компарацију:

Већим и јачим газдама долази сељак на ноге... Газда-Сантина магаза је једна од највиших и најтврђих у вишеградској чаршији. Зидана је од тврдог камена, са дебелим зидовима и подом од камених плоча. Тешка врата и капци на прозорима од кованог су твожђа, а на високим и уским прозорима дебеле и густе решетке.

Предњи део магазе служи као дућан. По зидовима су дубоки дрвени рафови пуни емајлираног посуђа.

(И Андрић, *На Дрини ћурија*, Просвета, Београд, 1981, 336).

16. ЗАМЕНИЦЕ

220. Заменице су врста речи чија је главна служба у језику упућивање на лица, ствари и особине, односно на речи које те појмове означавају. Тако се заменичким речима *ја, њи* — *ми, ви* упућује на лица која учествују у говору као говорник и као онај коме се говор намењује, заменицама *он, она, оно* — *они, оне, она* упућује се на лица која не учествују у говору; заменицама *мој, њвој; његов* итд. — на припадност појма уз чије име стоје 1-ом, 2-ом и 3-ем лицу; заменицама *овакав, онакав* — на особину која је као нека особина која се налази изван предмета уз чије име заменица стоји итд. Према својој служби у реченици (тј. према томе да ли замењују именице или придеве), све заменице се деле на *именичке* и на *придевске*.

1) **Именичке заменице** у реченици су самосталне, као и именице, односно не зависе од других речи, него се — напротив — друге речи на њих наслањају и од њих зависе. То су: *личне заменице, лична заменица сваког лица себе, се, ујинина заменица за лица и ствари ко (њко) и шњо (шња) и неодређене, односно одричне заменице сложене са ко (њко) и шњо (шња): неко (нењко), нењо (нења), нико (нињко), ниња* и опште: *свако, ма ко, било ко*.

Деклинација (промена) именичких заменица. —

1) Личне заменице имају следећу промену:

једн. 1. лице	2. лице	множ. 1. лице	2. лице
1. ја	ти	1. ми	ви
2. мене, ме	тебе, те	2. нас, нас	вас, вас
3. мени, ми	теби, ти	3. нама, нам	вама, вам
4. мене, ме	тебе, те	4. нас, нас	вас, вас
5. —	ти	5. —	ви
6. мном(е)	тобом	6. нама	вама
7. мени	теби	7. нама	вама

једн. 3. лице		множ. 3. лице			
м. р.	ср. р.	ж. р.	м. р.	ср. р.	ж. р.
1. он	оно	она	1. они	она	оне
2. њега, га		ње, је	2	њих, их	
3. њему, му		њој, јој	3.	њима, им	
4. њега, га, њ		њу, је, ју	4.	њих, их	
5. —		—	5. —	—	—
6. њим		њом	6.	њима	
7. њему		њој	7.	њима	

221. Личне заменице 1. и 2. лица имају посебну промену, само њима својствену, док заменица 3. лица, која има облике за сва три рода, у својој промени има облике већине придевских заменица. У генитиву, дативу и акузативу оба броја личне заменице сва три лица имају двојачке облике: дуже (акцентске) и краће (енклитичке).

222. 2) Лична заменица сваког лица *себе, се* има следећу промену:

1. —
2. себе (себе)
3. себи (себи)
4. себе (себе), се
5. —
6. собом
7. себи (себи).

Одликује се одсуством номинатива, јер се не употребљава са службом субјекта у реченици. Исти облик употребљава се и за једнину, и за множину: *Он је радио за себе и Они су радили за себе.*

3) Упитна заменица за лица и ствари (*ко / њко* и *што / шта*) и именичке неодређене, односно именичке одричне заменице (*неко / нејко*, односно *нико / нијко*) мењају се као придевске заменице (в. даље).

223. 2) Придевске заменице у реченици имају службу придева, употребљавају се уз самосталне речи, углавном уз именице, које одређују. Спадајући у одредбене, зависне (несамосталне) речи, оне, као и придеви, имају облике сва три рода (тзв. моцију рода), облике једнине и облике множине: *наш град — наша земља — наше село; наши градови — наше земље — наша села . . .* итд., зависно од именица уз које стоје.

Према томе по чему одређују именице уз које стоје, придевске заменице деле се на следеће врсте.

1) Присвојне (посесивне) заменице: *мој, моја, моје; њвој, њвоја, њвоје; његов, његова, његово; њен, њена, њено; наш, наша, наше; ваш, ваша, ваше; њихов, њихова, њихово; свој, -а, -е . . .*, којима се означава припадање 1-ом, 2-ом и 3-ем, односно сваком лицу.

2) Показне (демонстративне) заменице: *овај, ова, ово; онај, она, оно; њај, ња, њо; овакав, оваква, овакво; оволики, оволика, оволико; онолики, шолики*, којима се упућује на лице или предмет, односно неке њихове особине који су у близини (просторној или временској) говорног лица (*овај, оволики* и сл.), или лица којему се говори (*њај, шолики*), или трећег, неприсутног лица (*онај, онолики*).

Поред упућивања на предмет (биће), ове заменице упућују на особину, одређујући појмове уз чија имена стоје по каквоћи, димензији и сл. који су изван тих појмова: Ваши очеви су били храбри, а и ви ћете бити *њакви*, или по количини која је изван тих појмова: Мој брат је *оволики* (тј. као неко у близини говорног лица).

3) Односно-упитне заменице: *који, чији, какав, колик* итд., које се употребљавају у упитним реченицама: *Чија је то књига?*, али и у зависним реченицама у функцији везника: Пред земуницом је стајао сто, *чије* су ноге биле побијене у земљу.

4) Неодређене заменице: *неки, некакав, нечији, неколик* итд., које упућују на неодређене појмове: *Неко* дете плачући тражи мајку. — *Неки* војници су дошли у село.

5) Одричне заменице: *никоји, никакав, ничији* итд., којима се означава одрицање: *Никакве* вести о томе нису стигле.

6) Опште или одређене заменице: *сваки, који јој, ма који, свакакав, свакаква, свакако, какав јој* итд., које упућују на одређене појмове, које се гичу више одређених појмова или једног од њих: Хоће да буде *сваком* лонцу поклопац.

224. Деклинација (промена) придевских заменица. — Придевске заменице имају двојаку промену — придевску и заменичку.

(а) Придевска промена

једнина	м. р.	ср. р.	ж. р.
	1. свѧк-ѧ	свѧк-ѧ	свѧк-ѧ
	2. свѧк-ѧг(а)		свѧк-ѧ
	3. свѧк-ѧм(е)		свѧк-ѧј
	4. свѧк-ѧ	свѧк-ѧ	свѧк-ѧ
	свѧк-ѧг(а)		
	5. —	—	—
	6. свѧк-ѧм		свѧк-ѧм
	7. свѧк-ѧм(е)		свѧк-ѧј

множина	1. свăк-й̆	свăк-ā	свăк-ē
	2.	свăк-й̆х	
	3.	свăк-й̆м(а)	
	4. свăк-ē	свăк-ā	свăк-ē
	5. —	—	—
	6.	свăк-й̆м(а)	
	7.	свăк-й̆м(а)	

По придевској промени мењају се: *сваки, неки, ѿакви, онакви, оволики* и сл. заменице

(б) *Заменичка (проминална) промена*

једнина	м. р.	с. р.	ж. р.
	1. òв-āј	òв-ò	òв-ā
	2. òв-ог(а)		òв-ē
	3. òв-ом(е/у)		òв-òј
	4. òв-āј òв-ог(а)	òв-ò	òв-ý
	5. —	—	—
	6. òв-й̆м		òв-òм
7. òв-ом(е/у)		òв-òј	
множина	1. òв-й̆	òв-ā	òв-ē
	2.	òв-й̆х	
	3.	òв-им(а)	
	4. òв-ē	òв-ā	òв-ē
	5. —	—	—
	6.	òв-им(а)	
	7.	òв-им(а)	

По заменичкој (проминалној) промени мењају се: *овај, ѿај, онај, сав, сва, све* и сл. заменице.

Разлика између придевске и заменичке промене је у томе што је у првој (придевској) вокал у наставку генитива и датива једине дуг (*свăкòia, свăкòме*), док је у заменичкој тај вокал кратак (*òвоia, òвоме*).

И по придевској и по заменичкој промени мењају се заменице: *мòј, ѿвòј, нòш, вòш, кòј̆, ч̆ј̆, н̆чиј̆ (мòј̆ia и мòј̆ia, мòј̆му и мòј̆му)* итд.

225. По заменичкој промени мењају се и неке и м е н и ч к е заменице.

(а) *Лична заменица 3-ег лица*

једнина	м. р.	ср. р.	ж. р.
	1. òн-Ø	òн-ò	òн-ā
	2. нь-ēга		нь-ē
	3. нь-ēму		нь-òј
	4. нь-ēга		нь-ý
	5. —	—	—
	6. нь-й̆м(е)/нь̆ме		нь-òм(е)/нь-òме
7. нь-ēму		нь-òј	
множина	м. р.	ср. р.	ж. р.
	1. òн-й̆	òн-ā	òн-ē
	2.	нь-й̆х	
	3.	нь-й̆ма	
	4.	нь-й̆х	
	5. —	—	—
	6.	нь-й̆ма	
7.	нь-й̆ма		

(6) Упитне (и односне) заменице за лица и ствари *ко* (*īko*) и *шио* (*shīa*), чији су облици:

1. kō	штō (штā)
2. k-ōga (kōg)	ч-ēga (чēg), штā
3. k-ōme (kōmu)	ч-ēму
4. k-ōga (kōg)	штō (штā)
5. —	—
6. k-īme (kīm)	ч-īме (чīm)
7. k-ōme (kōm)	ч-ēму (чēm)

Наведени облици упитних (и односних) заменица служе за оба броја, тј. као одговор на питање „*Ко је дошао?*“ могу доћи одговори: 1) „*Он је дошао*“ (једнина) и 2) „*Они су дошли*“ (множина). Као ни све досад наведене заменице, и оне немају облике вокатива.

226. Заменице *мōј*, *шōвј*, *свōј* и *кōј* имају у зависним падежима једнине два лика:

(А) Н. мōј	(Б) Н. мōј
Г. мōј-ег(а)	Г. м-ōг(а)
Д. мōј-ем(у)	Д. м-ōм(е/у)
А. мōј/мōј-ега	А. мōј/мōг(а)
В. —	В. —
И. мōј-им	И. мōј-им
Л. мōј-ем(у)	Л. м-ōм(е/у)

Облици генитива, датива и локатива у другом лицу промене (Б) добијени су као резултат испадања *ј* између *о* и *е*, којем су следиле асимилација и сажимање вокала: *мōјега* > *моега* > *моога* > *мōга*.

227. У облицима генитива, датива и локатива једнине м. и ср. рода, као и код придева, стални самогласник у наставку је *о* или *е* (*-ога* / *-ега*, *-оге* / *-егу*). Који ће од њих бити, зависи од завршног сугласника основе па заменице с основом на неки предњонепчани сугласник имају наставке *-ега*, *-егу*: *мој-ега*, *мој-егу*; *наш-ега*, *наш-егу*; *ч-ега*, *ч-егу*.

Остале заменице (сем *сав*, *св-ега*, *св-егу*) су са наставцима *-ога*, *-ом(е/у)*: *ш-ога*, *ш-ом(е/у)*; *свак-ог(а)*, *свак-ом(е/у)*; *оволик-ог-(а)*, *оволик-ом(е/у)* итд.

228. Граматичка категорија рода и броја заменица. — Дати обрасци промене показују следеће.

1) У групи именичких заменица:

а) личне заменице 1-ог и 2-ог лица имају облике једнине и множине и по један облик за сва три рода, из других делова реченице види се да ли је говорник, односно саговорник мушког или женског рода:

Ја сам говорио *Ја сам говорила*
Ти си говорио *Ти си говорила*

односно из говорне ситуације коју говорник и саговорник знају и у коју иде и свест о свом и саговорниковом полу:

Петар: „*Ја говорим, а ти не слушаш*“.

Марија: „*Ја слушаам, само ти говори*“;

б) лична заменица 3-ег лица има различите облике за сва три рода. Када замењује именицу м. рода, има облик *ѓн* (Петар говори → *Он* говори), када замењује именицу ж. рода има облик *ѓна* (Марија говори → *Она* говори) и када замењује именицу ср. рода, има облик *ѓно* (Дете говори → *Оно* говори);

в) лична заменица сваког лица *себе* употребљава се са датом променом за сва лица и оба броја (*Ја сам радио за себе* — *Ти си радио за себе* — *Он је радио за себе* — *Ми смо радили за себе*), као и за сва три рода:

г) остале именичке заменице: упитне за лица / ствари (*ко*, *шћо* / *шћа*) неодређене и опште (*неко* / *нешћо*, *ико* / *ишћа*, *свако* / *свашћа*), као и одричне (*нико* / *нишћа*) — не разликују род и немају облике множине.

Овим се заменицама пита за непозната лица/ствари (*Ко* је дошао? / *Шћа* је пало са стола?), односно упућује на неодређено лице / предмет (*Неко* је дошао / *Нешћо* је пало) или на сва лица / предмете (*Свако* је дужан да ради / Купују *свашћа*).

229. 2) У групи придевских заменица све заменице се понашају као придеви, зависе од речи уз које стоје, па пошто стоје уз именице сва три рода и оба грамагичка броја, остварују се са наставцима м., ж. и ср. рода једнине и множине:

једнина	м. р.	ср. р.	ж. р.
	<i>мђј-ѡ град</i>	<i>мђје село</i>	<i>мђја земља . . .</i>
	<i>кђкав-ѡ град</i>	<i>кђкво село</i>	<i>кђква земља . . .</i>
множина	<i>мђјђ градови</i>	<i>мђја села</i>	<i>мђје земље . . .</i>
	<i>кђквђ градови</i>	<i>кђквђ села</i>	<i>кђквђ земље . . .</i>

230. Уз основну службу коју у језику имају, и личне и придевске заменице употребљавају се и у другим службама, мењајући при том значење и прелазећи у друге врсте речи.

а) Тако ће у групи именичких заменица

— упитна заменица за лице *ко* моћи да има функцију везника:

Обично се јавља онај *ко* зна

— упитне заменице за лица и ствари *ко* и *шћо* моћи да имају службу неодређених заменица (са речцом *јог*):

Да ли *којог* зна одговор? — Можда му је *шћојог* остало

— упитна заменица за ствари *шћо* моћи да има функцију везника (када се у зависним падежима употребљава заједно са енклитичким обликом личне заменице 3-ег лица):

Била је то лепа шума *шћо* се наднела над селом

Скочио је у чамац *шћо* *ја* брод вуче за собом.

— упитна заменица за лица/ствари моћи да има функцију неодређене заменице (сама):

Може *ко* сазнати и пријавити. — Много је потрошио *шћо* на храну, *шћо* на књиге.

— упитна заменица *шћа* ће моћи да има функцију прилога за количину (велику):

Шћа је света дошло!

— обично са узвичном интонацијом, кад значи *колико*;

б) У групи придевских заменица, исто тако,

— упитне заменице *који*, *чији* могу имати службу везника:

То је био први луксузни фијакер *који* је Травник видео. — Још не долази конзул, о *чијем* доласку се говорило;

— упитне заменице за каквоћу *какав*, *каква*, *какво* могу имати функцију везника: А око уста је играо смијешак *какав* је само у људи свјесних своје душевне премоћи;

— упитне заменице за количину / величину *колик*, *колика*, *колико* могу имати везничку функцију:

Још ником нисам своју љубав дала / *колику* бих могла и *колику* хтела;

— присвојна заменица сваког лица *свој*, *-а*, *-е*, која означава припадање појму субјекта реченице (Понео је *своју* књигу), може имати и значења придева:

Друго ти је, брате, *своја* жена, *свој* друг. — Дух тражи увек ново и хоће да буде *свој*. — То су оне чудне куће, где је неко *свој* постао туђ, или неко туђ постао *свој*, идући од првог примера — *сойсђвени* (*власђиђиђи*), *роћени*, *независан*, *ориђиђанал*, *близак*, *иђисан*, *сђодан*.

17. БРОЈЕВИ

231. Бројеви су несамосталне, одредбене речи које означавају колико има онога што значи именица уз коју стоје или у којем се реду међу другим појмовима налази тај појам. Бројеви се деле на основне, редне и збирне.

1. Основни (прости, главни, кардинални) бројеви означавају колико има појединачно узетих појмова означених именицом уз коју стоје, на пример: *два* /човека/, *три* /сестре/, *пет* /прстију/, *петнаест* /кућа/, *шест* /ученика/, *шездесет* /села/, *триста осамдесет* /година/, *један* /ученик/.

Бројеви *један*: *два*, *три* и *четири* променљиви су. Остали бројеви, *пет* и надаље, спадају у непроменљиве речи, с тим што су бројеви *стотина*, *хиљада* (*тисућа*), *милион* и *милијарда* у овој врсти речи само по служби (функцији). По осталим особинама они су и менице и имају промену именица I и III врсте (*милион* — *милиона* — *милиону* . . . , *хиљада* — *хиљаде* — *хиљади* . . .).

232. а) Број *један* има облике за сва три рода и заменичко-придевску промену, чији је образац:

м. р.	ср. р.	ж. р.
1. један	једно	једна
2. једног(а)	једно	једн-е
3. једн-ом(е/у)		једн-ој
4. један	једн-о	једн-у
једн-ог(а)		
5. —	—	— (= номинативу)
6. једн-им		једн-ом
7. једн-ом		једн-ој

Нема облика множине, осим када се употребљава уз именице које имају само множину а означавају један појам (*pluralia tantum*): *једни* наочари, *једне* гусле, *једна* врата.

233. б) Број *два* остварује се у том облику уз именице м. и ср. рода и у облику *две* уз именице ж. рода и мења се по промени некадашње двојине:

м. и ср. р.	ж. р.	ијек.	двојина
1. два	две		двојје
2. два-ју	двеју		двојју
3. два-ма	две-ма		двојема
4. два	две		двојје
5. два	две		двојје
6. два-ма	две-ма		двојема
7. два-ма	две-ма		двојема

По истој промени мења се и број *два*, *две* (ијек: *двојје*).

234. в) Бројеви *три* и *четири* мењају се по истој промени (некадашње двојине) и имају исти облик уз именице сва три рода:

<i>три</i> /града	<i>три</i> /села/	<i>три</i> /земље/
<i>три-ју</i> градова/	<i>три-ју</i> /села/	<i>три-ју</i> /земаља/ . . .

Облици датива, инструментала и локатива броја *четири* граде се додавањем наставка *-ма* на основу *четири-* (а не *четири-*): *четири-ма*.

НАПОМЕНА. — У савременом језику бројеви *два*, *три* и *четири*, а посебно овај последњи, углавном се употребљавају са основним обликом за све падеже: Ишао је са *два* друга (: Ишао је са *двама* друговима). Али: Писао је *двама* друговима (уколико се не замени бројном именицом: Писао је *двојици* другова).

235. 2. Збирни бројеви означавају тачан број појмова који су означени именицама са значењем младог бића уз које стоје, односно тачан број бића различитог рода: *двоје* / јагњади/, *шроје* /прасади/, *шесторо* /деце/, *осморо* /ученика/, *двестиа њедесет шесторо* /говеди/. Осим тога, збирни бројеви употребљени у облику множине одређују по броју и збир предмета који значе неку целину: *њешора* врата итд.

Када су збирни бројеви састављени од више чланова у облику збирног броја је само последњи члан: *двестиа њедесет шесторо*, а остали чланови су у облику основних бројева.

Збирни бројеви имају следећу промену:

а) у једнини

1. двоје	четворо
2. двога / двојега	четворга
3. двома / двоме / двојему	четворма /четворме/-а
4. двоје	четворо
5. двоје	четворо
6. двома	четворма
7. двома / двоме / двојему	четворма/четворме

б) у множини

м. р.	ср. р.	ж. р.
1. двоји	двоја	двоје.
2.	двојих	
3.	двојим	
4. двоје	двоја	двоје
5. —	—	—
6.	двојим	
7.	двојим	

НАПОМЕНА. — И збирни бројеви се у савременом језику углавном употребљавају са непромењеним обликом за све падеже: *Оишли су на море са шроје деце*, посебно када су то падежи са предлозима. Уколико су без предлога, већа је могућност употребе променљивог падежног облика: *Писали смо њима двома*.

236. 3. Редни бројеви (ординални) означавају у коме се реду налази појам означен именицом уз коју стоје: *први* /човек/, *груа* /награда/, *седми* /разред/, *двдесет девето* /место/, *двдестиа шездесет први* /километар/. У вишечланним редним бројевима само је последњи члан редни број, док су остали основни бројеви.

Редни бројеви имају облике за сва три грамагичка рода и за оба грамагичка броја (једнину и множину):

једнина	м. р.	ср. р.	ж. р.
	1. дѐвѣтї /град/	дѐвѣтѠ /село/	дѐвѣгѧ /река/
	2. дѐвѣт-Ѡг		дѐвѣт-ѣ
множина	1. дѐвѣт-ї /градови/	дѐвѣт-ѧ /села/	дѐвѣт-ѣ /реке/
	2. дѐвѣт-їх	

и мењају се по промени придева одређеног вида (в. т. 209, 211, 212).

237. Бројеви се, осим у основној служби, могу јављати и са службом других врста речи, при чему често мењају и своје основно значење. Тако се, као и придеви, могу употребљавати у служби именица: Он је *први* у разреду. — Сваки *шрећи* је одличан. Или у служби придева: Дошао је *један* човек и пита за тебе. — *Једни* ученици су одлични, а *други* врло добри и добри и сл., када имају значење придевске неодређене заменице неки, односно придева *остали*. Број *један* може имати и значење *исти*, *једнак*: Они су *једних* година, *једнога* раста и *једне* памети (М. Стевановић, *Грамагичка*, IX изд., Цетиње, 351).

НАПОМЕНА. — У језику се у служби основних бројева од 2 до 99 при означавању тачног броја мушких лица, често употребљавају бројне именице на *-ица*: *двојица*, *шројица*, *седморица*, *шридесет шесторица*

18. ГЛАГОЛИ

238. Глаголи су несамосталне променљиве речи које означавају радње, стања или збивања: *чишћати, одлазити, доћи, жуштити, давати, вентилити; наобличити се, заирмити, севати*. У основној јединици језичког општења (комуницирања) — у реченици, глаголи се јављају са различитим облицима, зависно од службе коју у њој имају.

Глаголски облици су (1) **нелични**: инфинитив, глаголски придеви (радни и трпни), глаголски прилози (садашњи и прошли), и (2) **лични**: времена — аорист, имперфекат, перфекат, плусквамперфекат, презент, футур I, и начини — императив, потенцијал и футур II.

Глаголски облици у реченици откривају своја граматичка значења, која се састоје од два низа граматичких категорија:

- (а) од граматичких категорија
 - глаголског вида;
 - глаголског рода и
 - глаголског лица, времена и начина;
- (б) од категорија
 - граматичког броја и
 - граматичког рода.

Први низ граматичких категорија (а) припада само глаголским речима (осим категорије лица, коју имају и личне заменице и приевојне заменице које овима одговарају). Други низ (б) повезује глаголе са именским речима, јер и они имају облике једнине и множине, а неки њихови облици (глаголски придеви) — граматичке наставке за означавање м., ж. и ср. рода.

1. ГРАМАТИЧКА КАТЕГОРИЈА ГЛАГОЛСКОГ ВИДА

239. Глаголски вид је ознака (класификациона) разлике у трајању радње, стања или збивања које глаголи као лексичке речи означавају. Српски глаголи углавном се деле на три велике групе: на имперфективне (несвршене), перфективне (свршене) и двовидске глаголе.

1) **Имперфективни (несвршени) глаголи** означавају радње, стања или збивања неограниченог трајања. Такви су глаголи: *шетати, куцкати, јављати се, јести, сумњати, прибојавати се*, који се са различитим својим облицима јављају у реченицама. На пример:

Шетао је по чаршији, куцкао својом дугом сабљом дискретно по калдрми, и свакоме се јављао љубазно и сигурно, као човек који једе царски хлеб и нити сумња у себе нити има шта да се прибојава од других.

(И Андрић, *На Дрини нурија*, Просвета, Београд, 1981, 275)

Иако су сви ови глаголи по виду у основи једнаки, јер сви означавају радње, стање или збивања која су по трајању неограничена, они се деле на два типа (видска лика):

(а) на **дуративне (трајне) глаголе**: *шетати, јести, сумњати, имати*, који значе, дуже или краће, непрекидно вршење радње или стања; и

(б) на итеративне (учестале) глаголе: *куцкайџи, јављаџи се, џрибојаваџи се*, који значе више пута понављане радње или стања, који се врше неограничено али с прекидима.

2) Перфективни (свршени) глаголи означавају радње, стања или збивања чије је трајање ограничено на један свршени тренутак. Такви су глаголи: *доћи, уишџаџи се, сесџи, џоџиџи, искорисџиџи, џоџираџиџи*, чији се различити облици јављају у реченицама. На пример:

Кад је тај Мухамедбег *дошао* и хоџи на дућан, *уишџао се* с њим за здравље и *сео* да *џоџије* кафу, *искорисџио је* Алихоџа прилику да од њега као од царског човека који живи далеко од касабџе *џоџираџи* објашњење за бригу која га мори.

(На Дрини *ћуџрија*, Београд, 1981, 275—276)

Сви они означавају свршени тренутак радње о којој је реч, а пошто тај свршени тренутак може бити различит, глаголи перфективног (свршеног) вида деле се на неколико видских ликова. Тако међу њима постоје:

а) Тренутно-свршени глаголи: *сесџи, џасџи, куцнуџи, џреџнуџи, луџиџи*, који означавају радњу која се цела изврши у једном тренутку;

б) почетно-свршени глаголи: *џоџираџиџи, заџеваџи, заџлакаџи, џроџо-ворџиџи, заџираџи*, који значе свршени почетак радње, иза којег радња може трајати и неограничено;

в) завршно-свршени глаголи: *џоџиџи, џоораџи, џрочиџаџи, доћи, изџоре-џи, искорисџиџи*, који значе свршетак радње, пре којег је радња могла трајати и неограничено;

г) неодређено-свршени глаголи: *заџрисџи, разџикаџи се, џосџираџи, џо-лежаџи, џоџлакаџи, заџираџи се*, који значе свршени тренутак радње и извесно, дуже или краће, вршење дате радње, стања или збивања.

НАПОМЕНА. — У великом броју случајева значењски лик перфективног глагола биће одређен префиксом (*заџиграџи* = „почети играџи“, *џроговорџи* = „почети говорџи“, *доораџи* = „завршити орање“).

3) Двовидски глаголи су они којима се означава или несвршена или свршена радња. Да ли су првог или другог вида, показује се само у реченици (контексту). То су глаголи као: *чуџи, видеџи, ручаџи, вечераџи, џеле-фонираџи, џелеџраџисаџи (џелеџраџираџи)*. У реченици: Ево, седим и *ручам* — глагол *ручаџи* је несвршеног вида (имперфективан), док у реченици: Чим *ручам*, отићи ћу у школу — исти глагол је свршеног вида (перфективан).

НАПОМЕНА. — Глаголски вид (граматичка категорија разликовања неограничености, односно ограничености трајања глаголом означене радње, стања или збивања) одлика је свих словенских језика, па и српскога. Глаголски вид у највећем броју случајева везан је за саму лексичку основу глагола. Тако је основна подела на имперфективне и перфективне глаголе остварена постојањем парова глагола „имперфективни — перфективни“: *џаџаџи — џасџи, сеџеџи — сесџи, џисаџи — најџсаџи, жаџиџи — зажаџиџи*. Двовидски глаголи имају исту лексичку основу (и исти облик) за оба вида, па им се они могу тачно одредити само у реченици. У томе је српски језик сличан несловенским језицима (енглеском, француском, немачком и др.), док га постојање различитих лексичких основа (различитих глаголских речи) за два различита вида разликује од тих језика.

На пример, за енгл. *to fall* у нашем језику налазе се два глагола: *џаџи* (перф.) и *џаџаџи* (имперф.), а за *to lunch* налази се један глагол: *ручаџи* (перф. и имперф.).

2. ГРАМАТИЧКА КАТЕГОРИЈА ГЛАГОЛСКОГ РОДА

240. 1) Однос бића, одн. ствари и радње, стања или збивања који им се приписују глаголским речима је тројак:

а) Бића чија се имена налазе у субјекту реченице могу својом вољом вршити радњу:

Славко чисти. — *Пас је дошрчао.* — *Она ће однећи* писмо;

б) бићима и стварима чија се имена налазе у субјекту реченице дешава се стање које се означава глаголом, без икакве њихове вољне активности:

Петар је остарео. — *Мајка ће се забринући* ако не дођемо. — *Дете је йало и йовредило се.* — *У јесен лишће вене, а трава се суши.* — *Сунце је рано изашло, а касно зашло;*

в) бића и ствари чија се имена налазе у субјекту реченице трпе радњу коју неко други врши на њима:

У рату су многи градови йорушени од непријатеља. — *Тек што је посао око поправке моста био свршен, йочели су* радови на водоводу. — *За добар рад наши ученици су били йохваљени.* — *Андрићеви романи се читају* са задовољством.

У првом случају (а) глаголи су активни и, иако је то одређено само у реченици, за велики број глагола се каже да су активни: *чиштајући, њевајући, копајући, градијући, носејући, шрчајући, йћи, скопчејући* — јер се најчешће употребљавају са субјектима у којима се налазе имена бића, која могу свесно вршити радње.

У другом случају (б) глаголи су медијални и, иако је и то одређено само реченицом, за велики број глагола каже се да су медијални: *остарејући, увенујући, боловајући, йасејући, бринујући се, волејући, радовајући се, живејући, умрејући* — јер означавају стања у којима се налазе појмови чија су имена у субјекту реченице, без икаквог учешћа воље тих појмова.

У трећем случају (в) глаголи су пасивни, а од прва два разликују се тиме што су употребљени у облику посебне конструкције, којом се означава да биће (или предмет) чије је име у субјекту реченице — трпи радњу, да је обухваћено радњом као предмет (Ова књига је читана на прошлом часу. — Ова књига се чита данас).

Разликовање описаних односа појма с именом у субјекатском делу реченице и радње, стања или збивања назива се глаголским родом у ужем смислу или глаголским стањем (грч. diathesis).

241. Разликовање глагола према томе да ли захтевају употребу правог објекта (најчешће облика акузатива без предлога) као обавезне допуне (која се или изриче или само подразумева), или не захтевају — чини глаголски род у ширем смислу.

Према томе се глаголи деле на три групе: на прелазне, непрелазне и повратне.

а) Прелазни (транзитивни) глаголи су они који захтевају објекат у облику акузатива без предлога (односно, у неким случајевима, у облику генитива без предлога): *йисајући* [књигу], *изградијући* [кућу], *сећи* [дрва], *умијући* [лице], *бацијући* [лопту], *чиштајући* [писмо], *волејући* [сина], односно *йијући* [воде], *купијући* [хлеба], *немајући* [брата].

б) Непрелазни (интранзитивни) глаголи су они који не захтевају објекат у облику акузатива без предлога: *сесити, седећи, ићи, лежати, падаћи, њасти, бледећи, штрчаћи, њлакаћи, црвенећи, боловати*.

в) Повратни глаголи (рефлексивни) су они који се као лексема (речи у речнику) појављују с обавезном речцом *се*. Деле се на три групе.

1) Прави повратни глаголи: *чешљаћи се, умиваћи се, кунаћи се, сиремити се, исиравити се, пошећи се, најити се* — означавају радње које појам чије је име у субјекту реченице врши сам на себи; у њима се речца *се* тумачи као акузатив заменице сваког лица *себе*: Петар *се* *умива* = „Петар *се* *бе* *умива*“.

2) Узајамно-повратни глаголи (реципрочни): *рвати се, њући се, збратимити се, сирјаишељити се* — означавају радње које врше најмање два вршиоца један на другом.

Као што неки од глагола из прве групе могу бити и реципрочни, зависно од броја вршилаца (*Мајка и кћи се чешљају* = „једна другу чешљају“), тако и неки из друге групе могу бити прави повратни глаголи (*Петар се њуче* = „Петар туче себе“ / руком по колену/).

3) Неправи повратни глаголи: *белећи се, црвенећи се, нагајати се, чудити се, њушити се, бојати се, бајрати се, доченаћи се, дохваћити се* — означавају радње, стања или збивања уз чије се глаголе повратна речца *се* не може тумачити као акузатив *себе*.

НАПОМЕНА. — Неки глаголи се јављају и с повратном речцом *се* и без ње задржавајући исто значење: *бринући се и бринући, одмарати се и одмарати, шетаћи се и шетати*.

242. Прелазни (транзитивни) глаголи у реченици могу се појављивати у два облика — активном и пасивном (трпном). Тако ће на пример, глагол *чињати* (књигу) имати активне облике: Студент *чиња* књигу; Студент *ће* *чињати* књигу; Студент *је* *чињао* књигу, односно пасивне (трпне): Књига *се* *чиња* (од студента); Књига *ће* *бићи* *чињана* (од студента); Књига *је* *чињана* (од студента). За изражавање пасивног (трпног) стања употребљавају се пасивне конструкције.

3. ГРАМАТИЧКЕ КАТЕГОРИЈЕ ЛИЦА, ВРЕМЕНА И НАЧИНА, ГРАМАТИЧКОГ БРОЈА И ГРАМАТИЧКОГ РОДА

243. Глаголи су променљиве речи, али се, они, за разлику од именица, придева, заменица и бројева, који се мењају по падежима, мењају по лицима, временима и начинима. Њихова промена назива се конјугација.

1) Зависно од тога да ли се радња, стање или збивање приписују говорном лицу, лицу са којим се говори или неком (нечем) трећем који (што) је изван говорника и саговорника — глаголски облици обично имају различите завршетке:

пише-м	пише-и	пише-
(радњу вршим <i>ја</i> који говорим)	(радњу вршиш <i>иш</i> — мој саго- ворник)	(радњу врши <i>он/она/оно</i> — који, -а, -е је изван говорника и саговорника)

Та лица се називају 1-им, 2-им и 3-им *лицем* глагола, а јављају се у облицима једнине и множине (пише-м: пише-мо; пише-ш: пише-ће...).

2) Зависно од тога да ли се радња, односно стање приписује некоме или нечему за време у прошлости, садашњости или будућности, глаголски облици ће имати различите завршетке. Рецимо, ако се радња глагола *писаиши* приписује говорном лицу као вршена пре времена говорења о њој, у прошлости, имаће облик *писао сам*; ако се приписује томе лицу у време када се о тој радњи говори, у садашњости, имаће облик *пишем*; док ће као радња која ће се вршити после времена говорења о њој имати облик *писаћу* (или ја *ћу писаиши*). Зато се каже да се глаголи мењају по временима.

3) За означавање става говорног лица према још неоствареној радњи, односно стању употребљавају се глаголски облици који се називају *начинима* (модусима). То су у српскоме језику облици: императива (за глагол *писаиши*, нпр.: *пиши, пишимо, пишиће*), потенцијала (за *писаиши*: *писао бих, писали бисмо, писали бисте*) и футура II (ако *будем писао, ако будемо писали*), па се каже да се глаголи мењају и по начинима.

244. Глаголску промену (конјугацију), за коју су карактеристичне категорије лица, времена и начина, са именском променом везују две граматичке категорије: категорија *граматичког броја* једнине и множине (Ученик је *дошао*: Ученици су *дошли*) и категорија *граматичког рода* мушког, женског и средњег (Ученик је *дошао*: Ученица је *дошла*: Дете је *дошло*). Ова друга категорија изражена је само код неких глаголских облика (код радног и трпног придева: *чишао, чишала, чишало... | чишан, чишана, чишано*).

4. ГЛАГОЛСКИ ОБЛИЦИ И ВРСТЕ ПРОМЕНЕ

245. У реченици се глаголи остварују, као и именске речи (в. т. 162 и д.), у различитим облицима. За разлику од облика именских речи, облици глагола (конјугација) добијају се не од једне, него од две ју *граматичких* *основа*: (а) од инфинитивне (или аористне) и (б) од презентске основе.

(а) Инфинитивна (аористна) основа се код глагола издваја на два начина:

1) Код глагола чији се основни облик (инфинитив) завршава на *-иши* испред којег је вокал, добија се одбијањем инфинитивног наставка: *писа-* (-ти), *ора-* (-ти), *пева-* (-ти);

2) код глагола чији се основни облик (инфинитив) завршава на *-ћи* и оних у чијем се инфинитиву испред *-иши* налази сугласник *с* (*-сиши*), добија се одбијањем завршетка *-ох* у I. лицу једнине *аориста*: *лећи*: *леи-* (-ох); *пећи*: *пеи-* (-ох); *оверћи*: *оверх-* (-ох); *илести*: *илеи-* (-ох); *сести*: *сег-* (-ох); *ипрести*: *ипрес-* (-ох); *ићи*: *иг-* (-ох); *гоћи*: *гоћ-* (-ох).

б) Презентска основа издваја се код глагола тако што се у I. лицу множине *презента* одбије лични наставак *-мо*: *носи-* (-мо), *ради-* (-мо), *чиша-* (-мо), *чује-* (-мо), *илеће-* (-мо), *гоће-* (-мо).

Код неких глагола инфинитивна и презентска основа су једнаке. На пример, глагол *носиши* имаће инфинитивну основу *носи-* (-ти) и презентску основу *носи-* (-мо), *чишаиши* такође: *чиша-* (-ти) и *чиша-* (-мо), као и многи други. Код већине глагола, међутим, те основе ће бити различите, нпр. глагол *пи-*

саиши има презентску основу *ишише-* (-мо), а инфинитивну *ишса-* (-ти), *држайиши* има презентску основу *држи-* (-мо), а инфинитивну *држа-* (-ти), *шресѣиши* има презентску основу *шресе-* (-мо), а инфинитивну *шрес-* (-ти) итд.

Задатак. — У наведеном тексту нађите глаголске облике, ставите их у основни облик (инфинитив) и одредите њихове граматичке основе — презентску и инфинитивну (аористну).

Младић се тек тада пренуо. Стајао је на истом месту и у истом ставу у коме је био у тренутку кад је прошла поред њега. Тргнувши се, опипао је пушку, огледао се око себе са осећањем човека који је нешто пропустио. На варљивом мартовском сунцу дремао је Стеван. Младићу се учини да су обојица у некој кривци и да је вод војске могао поред њих проћи за ово време за које ни сам не би могао да одреди ни колико је по дужини трајања ни какво је по значењу које има за њега и за остали свет. Застидевши се, он са претераном ревношћу пробуди Стевана, и обојица наставише да страже до смене.

(И. Андрић, *На Дрини ћуприја*, Просвета, Београд, 1981, 194)

246. Од наведених двеју граматичких основа глагола (инфинитивне и презентске), додавањем наставака за облике (наставака за лице, време, односно начин) добијају се сви глаголски облици — лични и нелични.

а) Лични глаголски облици су они из којих се види које лице (прво, друго или треће) врши глаголску радњу или се о том лицу нешто друго саопштава (*чита-м, чита-ш, чита-џ ... ; чита-о сам, чита-ла сам ...*).

б) Нелични глаголски облици јесу они из којих се не види на које се од три граматичка лица односе (*чишайиши, чишајући, чишао, чишла ... , чишан, чишана ...* итд.).

У нашем књижевном језику у личне глаголске облике иду: презент, перфекат, футур I, имперфекат, аорист, плусквамперфекат, футур II, императив, потенцијал. Нелични глаголски облици у њему су: инфинитив, глаголски прилог садашњи, глаголски прилог прошли, глаголски придев радни и глаголски придев трпни.

247. Према томе које се граматичке основе инфинитива и презента комбинују, граматичари све глаголе у нашем језику деле на глаголске врсте, групишући у оквиру сваке од њих све облике по томе да ли се граде од презентске или од инфинитивне (аористне) основе. При томе различити граматичари дају своје промене (врсте). Ми ћемо овде, као и за именице (в. т. 176—204), навести све глаголске облике у прегледу врста глагола које је одредио М. Стевановић, један од познатих новијих наших граматичара. Он даје следеће промене са њиховим обрасцима.

А. I ВРСТА

248. По I глаголској врсти мењају се глаголи чија се презентска основа завршава вокалом *ѣ*, а инфинитивна на сугласник (*шресѣ-* : *шрес-*)

<i>Презент</i>		<i>Инфинитив</i>	
трѣсѣм	трѣсѣмо		трѣсти
трѣсѣш	трѣсѣте		
трѣсѣ	трѣсѣ		
<i>Империјив</i>		<i>Аорист</i>	
—	трѣсимо	трѣсох	трѣсосмо
трѣси	трѣсите	трѣсе	трѣсосте
(нека трѣсѣ)	(нека трѣсѣ)	трѣсе	трѣсоше

<i>Имѣрашѣв</i>		<i>Аорисѣ</i>	
—	брѣнѣмо	брѣнух	брѣнусмо
брѣни	брѣните	брѣнѣ	брѣнусте
(нека брѣнѣ)	(нека брѣнѣ)	брѣнѣ	брѣнуше
<i>Имѣрфѣкаѣ</i>			
брѣнѣах	брѣнѣасмо		
брѣнѣаше	брѣнѣасте		
брѣнѣаше	брѣнѣаху		
<i>Глаголски ѣрилоѣ садашѣнѣ</i>		<i>Глаголски ѣрилоѣ проши</i>	
брѣнѣнѣи		(зѣ)брѣнѣвши / (зѣ)брѣнѣв	
		<i>Радни глаголски ѣридев</i>	
		брѣнуо, брѣнула, брѣнуло	
		брѣнули, брѣнуле, брѣнула	
		<i>Трѣни глаголски ѣридев</i>	
		(зѣ)брѣнѣт, (зѣ)брѣнѣта, (зѣ)брѣнѣто	
		(зѣ)брѣнѣти, (зѣ)брѣнѣте, (зѣ)брѣнѣта	

Г. IV ВРСТА

251. По IV глаголкој врсти мењају се (А) глаголи с презентском основном на *-је*, а инфинитивном основном без наставка и (Б) глаголи са презентском основном на *-је*, а основном инфинитива на *а*:

		А			
<i>Презенти</i>				<i>Инфинитив</i>	
чѣјѣм	чѣјѣмо			чѣти	
чѣјѣш	чѣјѣте				
чѣјѣ	чѣјѣ				
<i>Имѣрашѣв</i>				<i>Аорисѣ</i>	
—	чѣјѣмо	чѣх	чѣсмо		
чѣј	чѣјте	чѣ	чѣсте		
(нека чѣјѣ)	(нека чѣјѣ)	чѣ	чѣше		
<i>Имѣрфѣкаѣ</i>					
чѣјѣах	чѣјѣасмо				
чѣјѣаше	чѣјѣасте				
чѣјѣаше	чѣјѣаху				
<i>Глаголски ѣрилоѣ садашѣнѣ</i>				<i>Глаголски ѣрилоѣ проши</i>	
				чѣвши / чѣв	
				<i>Радни глаголски ѣридев</i>	
				чѣо, чѣла, чѣло	
				чѣли, чѣле, чѣла	
				<i>Трѣни глаголски ѣридев</i>	
				чѣвѣн, чѣвѣна, чѣвѣно	
				чѣвѣни, чѣвѣне, чѣвѣна	
		Б			
<i>Презенти</i>				<i>Инфинитив</i>	
кѣјѣм	кѣјѣмо			кѣвати	
кѣјѣш	кѣјѣте				
кѣјѣ	кѣјѣ				

<i>Имиерациив</i>		<i>Аориси</i>	
—	кѹјмо	кѡвах	кѡвасмо
кѹј	кѹјте	кѡвѧ	кѡвасте
(нека кѹје)	(нека кѹјѹ)	кѡвѧ	кѡваше

<i>Имиерфекаи</i>	
кѡвѧх	кѡвѧсмо
кѡвѧше	кѡвѧсте
кѡвѧше	кѡвѧху

Глаюлски ирило садашњи
кѹјѹћи

Глаюлски ирило прошли
(с)кѡвѧвши / (с)кѡвѧв

Радни глаюлски иридев
кѡвао, кѡвала, кѡвало
кѡвали, кѡвале кѡвала

Трини глаюлски иридев
кѡвѧн, кѡвѧна, кѡвѧно
кѡвѧни, кѡвѧне, кѡвѧна

Д. V ВРСТА

252. По V глаголској врсти мењају се глаголи с презентском основном на дуго *a* (ā) или дуго *e* (ē), а инфинитивном основном на кратко *a* (a) или кратко *e* (e):

<i>Презенти</i>		<i>Инфинитиви</i>	
пѣвѧм	пѣвѧмо		пѣвати
пѣвѧш	пѣвѧте		
пѣвѧ	пѣвѧјѹ		

<i>Имиерациив</i>		<i>Аориси</i>	
—	пѣвѧјмо	пѣвах	пѣвасмо
пѣвѧј	пѣвѧјте	пѣвѧ	пѣвасте
(нека пѣвѧ)	(нека пѣвѧјѹ)	пѣвѧ	пѣваше

<i>Имиерфекаи</i>		<i>Имиерфекаи</i>	
		пѣвѧх	пѣвѧсмо
		пѣвѧше	пѣвѧсте
		пѣвѧше	пѣвѧху

Глаюлски ирило садашњи
пѣвѧјѹћи

Глаюлски ирило прошли
(зѧ)пѣвѧвши / (зѧ)пѣвѧв

Радни глаюлски иридев
пѣвао, пѣвала, пѣвало
пѣвали, пѣвале, пѣвала

Трини глаюлски иридев
пѣван, пѣвана, пѣвано
пѣвани, пѣване, пѣвана

НАПОМЕНА. — М Стевановић у датом прегледу врста глагола истиче да глагола с односом основа *ѡ* (у презенту) и *e* (у инфинитиву) има врло мало и наводи само три: *смѡм* — *смѡши*, *ѡмѡм* — *ѡмѡши* и *разѡмѡм* — *разѡмѡши*.

Ђ. VI ВРСТА

253. По VI глаголској врсти мењају се глаголи чија се презентска основа завршава дугим *ѡ*, а инфинитивна основа кратким *и* или вокалом *e*:

<i>Презент</i>		<i>Инфинитив</i>
нѡсѡм, вѡдѡм нѡсѡш, вѡдѡш нѡсѡ, вѡдѡ	нѡсѡмо, вѡдѡмо нѡсѡте, вѡдѡте нѡсѡ, вѡдѡ	нѡсѡти, вѡдѡти

<i>Империив</i>		<i>Аорисѡ</i>	
—, — нѡси, вѡдѡ (нека нѡси, нека вѡди)	нѡсѡмо, вѡдѡмо нѡсите, вѡдите (нека нѡсѡ, нека вѡдѡ)	нѡсѡх, вѡдѡх нѡси, вѡде нѡси, вѡде	нѡсѡсмо, вѡдѡсмо нѡсите, вѡдѡсте нѡсише, вѡдѡше

<i>Импѡрфекѡ</i>	
нѡшѡх, вѡшѡх нѡшѡше, вѡшѡше нѡшѡше, вѡшѡше	нѡшѡсмо, вѡшѡсмо нѡшѡсте, вѡшѡсте нѡшѡху, вѡшѡху

<i>Глаѡлски ѡрилоѡ садашњи</i>	<i>Глаѡлски ѡрилоѡ ѡрошли</i>
нѡсѡћи, вѡдѡћи	нѡсѡвши / нѡсѡв вѡдѡвши / вѡдѡв

<i>Радни глаѡлски ѡридев</i>	
нѡсно, нѡсила, нѡсило нѡсили, нѡсиле, нѡсила	вѡдео, вѡдела, вѡдело вѡдели, вѡделе, вѡдела

<i>Трини глаѡлски ѡридев</i>	
нѡшен, нѡшена, нѡшено нѡшени, нѡшене, нѡшена	вѡшѡен, вѡшѡена, вѡшѡено вѡшѡени, вѡшѡене, вѡшѡена

E. VII ВРСТА

254. По VII глаголској врсти мењају се глаголи чија се презентска основа завршава вокалом *и*, а инфинитивна основа вокалом *а*:

<i>Презент</i>		<i>Инфинитив</i>	
држѡм држѡш држѡ	држѡмо држѡте држѡ	држати	
<i>Империив</i>		<i>Аорисѡ</i>	
— држи (нека држѡ)	држѡмо држѡте (нека држѡ)	држѡх држѡ држѡ	држѡсмо држѡсте држѡше
		<i>Импѡрфекѡ</i>	
		држѡх држѡше држѡше	држѡсмо држѡсте држѡху
<i>Глаѡлски ѡрилоѡ садашњи</i>		<i>Глаѡлски ѡрилоѡ ѡрошли</i>	
држѡћи (држѡћи)		(о)држѡвши / (о)држѡв	
		<i>Радни глаѡлски ѡридев</i>	
		држѡо, држѡола, држѡола држѡоли, држѡоле, држѡола	
		<i>Трини глаѡлски ѡридев</i>	
		држѡан, држѡана, држѡано држѡани, држѡане, држѡана	

255. Облици наведени у табели од I до VII глаголске врсте јесу прости глаголски облици. Они се састоје од једне речи. Осим њих, у употреби су и сложени глаголски облици. Они се састоје од најмање две речи, од којих је једна неки од простих глаголских облика, а друга неки од облика помоћних глагола, који имају своју посебну промену.

5. ПРОСТИ ГЛАГОЛСКИ ОБЛИЦИ

256. Прости глаголски облици се граде од презентске или од инфинитивне (аористне) основе додавањем на те основе наставака за облик (време, одн. начин) и лице.

(а) Од презентске основе граде се:

1) Презент, додавањем само личних наставака на ту основу

једн.	1.	-м		множ.	1.	-мо		
	2.	-ш			2.	-те		
	3.	-ø			3.	-у		
						⏟ I—IV	⏟ V	⏟ VI, VII
						врсте	врста	врсте

2) императив, од облика 3. лица множине презента одбацивањем његовог наставка и додавањем наставака за облик императива и наставака за лице:

једн.	1.	— —	— —	— —
	2.	-и -ø	-j -ø	-ји -ø
		⏟ I, II, III, VI, VII	⏟ IV _{A-B} V	⏟ неки гл. IV _B и VI
		врсте	врсте	врсте
	/ 3.	— —	— —	— — /
множ.	1.	-и -мо	-j -мо	-ји -мо
	2.	-и -те	-j -те	-ји -те
	/ 3.	— —	— —	— — /

НАПОМЕНА. — За прво лице једине нема облика императива. За 3. лице једине и множине употребљава се конструкција која се састоји од речце *нека* и 3. лица једине, односно множине презента глагола који се мења.

Зависно од глаголске врсте, граматички наставци за облик императива су, дакле, *-и*, *-j* и *-ји*, а граматички наставци за лица су: *-ø* (за 2. лице једине), *-мо* (за 1. лице множине) и *-ѝе* (за 2. лице множине).

3) глаголски прилог садашњи, од пуног облика 3. лица множине презента додавањем граматичког наставка за тај облик *-ћи*, што вреди за све (I—VII) глаголске врсте:

презент

3. л. множ. трéсү + -ћи → трéсүћи
 дрџē + -ћи → дрџēћи итд.

(б) Од презентске, односно од инфинитивне основе граде се:

1) Имперфект, и то

— од презентске основе одбијањем њеног крајњег вокала и додавањем на тако окрњену основу наставака за облик и наставака за лице:

једнина	1.	-ијāх	-ø	/	-āх	-ø
	2.	-ијāш	-е	/	-āш	-е
	3.	ијāш	-е	/	-āш	-е

множина	1.	-ијас -мо	/	-ас -мо	
	2.	-ијас -те	/	-ас -те	
	3.	-ијах -у	/	-ах -у	
		I		III, IV _A , VI	
		врста		врсте	

НАПОМЕНА. — Испред -ахØ, -аше... код глагола III и VI врсте сугласници се јотују (*дрийъах, виђах* од *бринем, видим*).

— од инфинитивне основе, додавањем обличких наставака за имперфекат на пуну ову основу:

једнина	1.	-ах -Ø	множина	1.	-ас -мо
	2.	-аш -е		2.	-ас -те
	3.	-аш -е		3.	-ах -у
		II, IV _B , V, VII			
		врсте			

НАПОМЕНА. — Вокал *a* из наставака за облик имперфекта заједно са вокалом *a* из инфинитивне основе сажима се у један дуги вокал *ā*:
инфинитив *иѣваши*

осн.: *иѣва-* + -ахØ, -аше... → *певаахØ* → *пѣвāх...*

2) трпни глаголски придев, и то

— од презентске основе, додавањем на њу обличког наставака *-ен* (са граматичким наставцима рода, за м. р. -Ø, за ж. р. -а, за ср. р. -о једн., и множине — *-и, -е, -а*):

/през. основа/ + *-ен* /-Ø, -а, -о.../

I, IV_A, VI
врсте

НАПОМЕНА. — Када се основа завршава на *-и* или *-је*, долази до јотовања (*види-м: виђен*), или до појаве *в*, односно *ј* (*лије-м: ливен, пије-м: пијен*).

— од инфинитивне основе, додавањем наставака за облик трпног глаголског придева (са граматичким ознакама м., ж., ср. рода и броја, једн. и множине), и то:

/инф. основа/ + *-н* /-Ø, -а, -о.../

II, IV_B, V, VII
врсте

(нпр.: *дран*Ø, *драна*... од *дра-ти, ийсāн*Ø, *ийсāна*..., *држан*Ø, *држана*...)
односно:

/инф. основа/ + *-и* /-Ø, -а, -о.../

III и неки гл. V
врсте

Тако се добијају трпни глаголски придеви: *забринуи*Ø, *забринуиа*, *забринуио*, *забринуиџи*, *забринуиџе*..., *иокренуи*, али и *иродаи*, *уиознаи*, *удаиа*, први од глагола *забрину-ти, забрине-м*... (III врста), други од глагола *ирода-ти, ирода-м* (V врста).

(в) Од инфинитивне (аористне) основе граде се:

1) Инфинитив, и то

— код глагола II, III, IV_{A-B}, V, VI, VII врсте додавањем обличког наставка за инфинитив *-иши* на њихову основу која се завршава на вокал: *ора-* + *-ти*, *шса-* + *-ти*, *брину-* + *-ти*, *чу-* + *-ти*, *кова-* + *-ти*, *јева-* + *-ти*, *носи-* + *-ти*, *виде-* + *-ти*, *гржа-* + *-ти*;

— код глагола I врсте јавља се у два вида:

(а) са обличким наставком *-иши* испред којег се налази сугласник *-с-*: *шрѣс-иши*, *мусиши*, *крѣсиши*, *илѣсиши*, чије се инфинитивне основе (аористне) завршавају на *-с-*, *-з-*, *-г-*, *-ш-*: *шрѣс-* (-ох), *мус-* (-ох), *крѣг-* (-ох), *илѣш-* (-ох); и

(б) са обличким наставком *-ћи*, у чијем се сугласнику *ћ* налази и завршни сугласник аористне основе и *и* из инфинитивног наставка *-иши*: *рећи* (постало од *рек-иши*, аорист: *рек-|*-ох), *лећи* (постало од *леи-иши*, аорист: *леи-|*ох/), *врћи* (постало од *врх-иши*) и сл.

НАПОМЕНА. — Промена групе *-зи-* у *-си-* (муз-ох: мус-ти) резултат је асимилације по звучности, а промене група *-гш-*, *-шш-* у *-сш-* (крад-ох: краг-иши, илеш-ох: илеш-иши → красти, плести), *-кш-*, *-иш-* у *ћ* (рек-ох: рек-иши → рећи, лег-ох: леи-иши → лећи) резултат су фонетских промена извршених у давној прошлости нашег језика. Фонетским променама добијене групе су сачуване у облицима инфинитива чија је аористна основа на сугласник. Резултат сличних промена је и инфинитив глагола *ићи* и свих сложених с њим (*иоћи*, *доћи*, *наући*...), с тим што су неке од њих (код ових сложених глагола) много ближе нашем времену од првих наведених.

Такође фонетским променама у прошлости добијени су инфинитиви *ирѣиши* (аорист: *ирѣб-ох*, аор. осн. *ирѣб-* + *-иши*), *зеиши* (аорист: *зеб-ох*, аор. осн. *зеб-* + *-иши*), у којима се између усненог сугласника *б* из основе и *и* из инфинитивног наставка *-иши* у изговору јавио сугласник *с*.

2) Аорист, и то

— код глагола I врсте додавањем на инфинитивну (аористну) основу наставка за облик и лице

једн.	1.	-ох- \emptyset	множ.	1.	-ос- -мо
	2.	- \emptyset -е		2.	-ос -те
	3.	- \emptyset -е		3.	-ош -е

НАПОМЕНА. — У 1. једнине и у 1—3. л. множине наставак за облик аориста, са гледишта историје језика, јесте *х*, који се у томе облику сачувао само у 1. лицу једнине, док су у множини сада видљиви алтернанти *с* и *ш* добијени фонетским променама. Наставци за лице су \emptyset (у 1. л. јд.), *-мо* (у 1. л. мн.), *-ше* (у 2. л. множ.), и *-е* (у 2. и 3. лицу једнине и у 3. лицу множине).

— код глагола свих осталих врста (II—VII) на инфинитивну основу долажу се наставци за облик аориста и за лица:

једн.	1.	-х - \emptyset	множ.	1.	-с -мо
	2.	- \emptyset - \emptyset /		2.	-с -те
	3.	- \emptyset - \emptyset		3.	-ш -е

НАПОМЕНА. — Наставци за облик аориста у 1. лицу једнине и 1—3. л. множине јављају се као *-х*, *-с* и *-ш*, што значи да је наставак за аорист *-х*, које у множини, из историјскофонетских разлога, алтернира са *с*, односно *ш*. У сва три лица једнине ових глагола лични наставак је \emptyset (нулти), а у множини *-мо*, *-ше* и *-е*.

3) Радни глаголски придев гради се додавањем наставака на инфинитивну основу, и то

— код глагола I врсте, наставцима:

једнина /инфин. основа/ -а- -о за мушки род (трес-а-о)
/инфин. основа/ -ла, -ло за ж. и ср. род (*шрес*-ла, -ло)

множина /инфин. основа/ -ли, -ле, -ла за м., ж., ср. р. (*шрес*-ли, -ле, -ла)

НАПОМЕНА. — Код глагола I врсте између основе и наставка -о за м. р. једине јавља се непостојано а: трес-а-о, лег-а-о, рек-а-о.

— код глагола свих осталих врста (II—VII), код којих се инфинитивна основа завршава на вокал, наставци за облик додају се подједнако непосредно на инфинитивну основу:

једнина /инфин. основа/ -о, -ла, -ло (брао, брала, брало . . .)

множина /инфин. основа/ -ли, -ле, -ла (брали, брале, брала . . .).

4) Глаголски прилог прошли гради се додавањем наставака за тај облик -вши или -в на основу инфинитива (аориста), и то

— код глагола I врсте између сугласника основе и наставка јавља се вокал \bar{a} (дуго а):

/инфин. основа/ - \bar{a} -вши / -в (отр \bar{e} савши / отр \bar{e} сав)

— код глагола осталих врста (II—VII) наставак за облик -вши или -в додаје се непосредно на основу:

/инфин. основа/ -вши / -в (проч \bar{i} тавши / проч \bar{i} тав, кр \bar{e} н \bar{u} вши / кр \bar{e} н \bar{u} в . . .)

6. ГЛАГОЛСКИ ОБЛИЦИ НЕПРАВИЛНОГ ГРАЂЕЊА

257. Уз сваку од седам датих врста глагола и уз просте облике глагола у њиховом оквиру граматика српскога језика наводи и један број неправилних глагола. Неправилност њихове промене је само у друкчијем односу инфинитивне (аористне) и презентске основе од датог, из чега проистичу и неки облици који се разликују од облика са правилним грађењем. Тако се у књижевном језику налазе глаголски облици неправилног грађења:

— I врсте, међу којима су:

(а) инфинитив глагола чија се аористна основа завршава било којим задњонепчаним сугласником: *вући, сећи, гући, врћи*; глагола с том основом на *г, ш*: *красићи, месити, њлесити*; глагола с том основом на *б*: *ирейсити, зейсити*;

(б) радни придев глагола *красићи, месити, њлесити* . . . — *крао, мео, њлео, крала, њела, мела* (место: *краг*-а-о, *краг*-ла, *краг*-ло);

(в) имперфекат глагола *ићи* — *ићах, ићаше, ићаше; ићасмо, ићасице, ићаху*;

(г) радни придев истог глагола: *ишао, ишла, ишло*;

(д) I. лице једине презенте глагола *моћи* — *моју*;

(е) презент глагола *сесити*, који има облике III врсте: *седнем, седне, седнемо, седнеице, седну*;

— II врсте, међу којима су:

(а) промена глагола *берем* — *браїи*, *зовем* — *звайи*, *жањем* — *жейи*, *мељем* — *млейи*, који су неправилни само зато што у основама имају различите корене (лексичке морфеме): *бер-* : *бра-*; *зов-* : *зва-*;

(б) трпни придев глагола *млейи* и *жейи* — *млевен* и *жњевен*, који су направљени по IV_A Стевановићевој врсти:

— III врсте, међу којима су:

(а) облици глагола *кунем* — *клеїи*, *їочнем* — *їочейи*, *їоїнем* — *їоїейи* . . . који се граде од инфинитивне основе, јер је та основа окрњена, без наставка *-ну*: *клеїи* (инфин.) — *клех* (аорист), *клевиши*, *клео*, *клела* (гл. прилог прошли, радни гл. придев);

(б) облици аориста и радног гл. придева глагола *саїнуїи*, *їрїнуїи*, *уїреїнуїи*, јер се граде и од окрњене основе, без *-ну*, дакле, по промени глагола I врсте: *саї-ох*, *саж-е* . . . — *саї-а-о*, *саї-ла*; *їрї-ох*, *їрж-е* . . . — *їрї-а-о*, *їрї-ла* . . . ;

— IV врсте, међу којима су

(а) радни гл. придев *гео*, *огео*, *нагео*;

(б) трпни гл. придев *одевен*, *садевен*

— гј. глаголи других врста (I врсте) који ове облике граде по обрасцу IV_A врсте;

— V врсте, међу којима су

(а) 3. лице множине презента глагола *гаїи*, које осим *гаїју* има и облик *гагају*;

(б) аорист истог глагола *гаїи*, који најчешће има промену по обрасцу I врсте: *гадох*, *гаде*, *гаде* — *гадосмо*, *гадосїе*, *гадоше*;

(в) презент и аорист глагола *знаїи*, *имаїи*, који осим правилних облика по V врсти (*знам*, *знаш* . . . , *їмам*, *їмаш* . . .) имају и облике по I врсти: *знагем* — *знадох*, *їмагем*, *їмадох* . . . ;

— VI врсте, међу којима су

(а) 3. лице множине презента глагола *врїи* и *зрїи*: *врї* и *зрї*;

(б) глаголски прилог садашњи: *врїћи*, *зрїћи* (према правилним других глагола облицима: *носећи*, *видећи*) и

— VII врсте, у које спадају

(а) облици презента глагола *засїаїи* — *засїїм*, који се уместо са основним вокалом *ї* испред личних наставака *-м*, *-ш*, *-ї*; *-мо*, *-те*, *-е*, често упогребљавају са *е* испред тих наставака: *засїїем*, *засїїеш*, *засїїе*; *засїїемо*, *засїїеше*, *засїїу*.

Може се узети да у неправилне глаголе иду и помоћни глаголи *јесам*, *оїиши* и *хїїїи*, који имају посебне промене и посебну функцију у морфологији, односно у конјугацији (в. т. 258 и д.).

Задатак. — У тексту из Андрићевог романа (у т. 245) нађите све глаголске облике и одредите којим глаголским врстама припадају. Одвојте глаголе неправилног грађења од глагола правилног грађења (правилног односа презентске и инфинитивне основе).

7. ПРОМЕНА ПОМОЋНИХ ГЛАГОЛА

258. Помоћним глаголима зову се они глаголи помоћу којих се граде сложени глаголски облици (перфекат, плусквамперфекат, футур I, футур II, потенцијал). У нашем књижевном језику помоћни глаголи су: *јесам*, *бићи* и *хидићи*, који имају посебне облике промене.

(а) Помоћни глагол *јесам* има само облике презента:

једнина	пуне облике	краће (енклитичке) облике
	1. јесам	сам
	2. јеси	си
	3. јест(е)	је
множина	1. јесмо	смо
	2. јесте	сте
	3. јесу	су

У одричним облицима одрична речца *не* спаја се са глаголом дајући облике:

једине	1. нисам	множине	1. нисмо
	2. ниси		2. нисте
	3. није		3. нису

(б) Помоћни глагол *бићи* има све облике осим трпног глаголског придева:

<i>Презенти</i>			<i>Инфинитиви</i>	
једнина	1. б'уд'ем	множина	1. б'уд'емо	бити
	2. б'уд'еш		2. б'уд'ете	
	3. б'уд'е		3. б'уд'у	

<i>Империјиви</i>			<i>Аориси</i>	
јд	1. —	множ. 1. б'уд'имо	1. б'их	1. б'исмо
	2. б'уди	2. б'уд'ите	2. б'и	2. б'исте
	3. (нека б'уд'е)	3. (нека б'уд'у)	3. б'и	3. б'ише

Глаг. прилог садашњи
б'уд'ући (и б'уд'ући)

Глаг. прилог прошли
б'ивши / б'ив

Радни глаг. придев
б'ио, б'ила, б'ило
б'или, б'иле, б'ила

Имперфекти

1. б'еј'ах, б'ех	1. б'еј'асмо, б'есмо
2. б'еј'аше, б'еше	2. б'еј'асте, б'есте
3. б'еј'аше, б'еше	3. б'еј'аху, б'еху

(в) Помоћни глагол *хидићи* има све облике осим трпног придева:

<i>Презенти</i>			<i>Инфинитиви</i>	
јд	1. х'о'ћу, ћу	мн.	1. х'о'ћемо, ћемо	х'т'ети
	2. х'о'ћеш, ћеш		2. х'о'ћете, ћете	
	3. х'о'ћ'е, ће		3. х'о'ће, ће	
<i>Империјиви</i>			<i>Аориси</i>	
1. —	1. х'т'ед'нимо	1. х'т'ех, х'т'едоx	1. х'т'есмо, х'т'едосмо	
2. х'т'едни	2. х'т'едните	2. х'т'е, х'т'еде	2. х'т'есте, х'т'едосте	
3. (нека х'о'ћ'е)	3. (нека х'о'ћ'е)	3. х'т'е, х'т'еле	3. х'т'еше, х'т'едоше	

Глаг. прилог садашњи
х'о'тећи

Глаг. прилог прошли
х'т'евши / х'т'е

Имперфекти

1. х'о'ћ'ах	1. х'о'ћ'асмо
2. х'о'ћ'аше	2. х'о'ћ'асте
3. х'о'ћ'аше	3. х'о'ћ'аху

Радни глаг. придев
х'т'ео, х'т'ела, х'т'ело
х'т'ели, х'т'еле, х'т'ела

Презент глагола *хїеїи* (*хоћу, хоћеш...*) има пуне (акцентоване) и краће (енклитичке) облике, који су дати у наведеном обрасцу. У о д р и ч н о м облику речца не спаја се са облицима презента дајући једну реч: *нећу нећеш, неће; нећемо, нећете, неће*.

8. СЛОЖЕНИ ГЛАГОЛСКИ ОБЛИЦИ

259. Сложени глаголски облици јесу они глаголски облици који се састоје од помоћног глагола (*јесам, сам...* *биїи* или *хїеїи*) у личном глаголском облику (обично енклитичком) и од одговарајућег глаголског придева, односно инфинитива. У нашем књижевном језику има пет сложених глаголских облика.

1) П е р ф е к а т (п р о ш л о в р е м е) је систем глаголских облика који се граде од свих глагола везом облика презента помоћног гл. *јесам* и радног глаголског придева глагола који се мења:

јл.	м. р.	ж. р.	ср. р.
	1. ја сам певао	ја сам певала	—
	2. ти си певао	ти си певала	—
	3. он је певао	она је певала	оно је певало
мн.	1. ми смо певали	ми смо певале	—
	2. ви сте певали	ви сте певале	—
	3. они су певали	оне су певале	она су певала

Када се употребљава без именице или без личне заменице, енклитички облик помоћног глагола долази после радног придева: *їевао сам, їевала сам, їевали смо, їевале смо* итд.

2) П л у с к в а м п е р ф е к т (д а в н о п р о ш л о в р е м е) је систем глаголских облика који се граде од:

а) облика имперфекта помоћног глагола *бїїи* (*бејаш...*) и радног глаголског придева глагола који се мења:

једн.	1. бѣјѧх / бѣх пѣвао	множ.	бѣјѧсмо / бѣсмо пѣвали
	2. бѣјѧше / бѣше пѣвао		бѣјѧсте / бѣсте пѣвали
	3. бѣјѧше / бѣше пѣвао		бѣјѧху / бѣху пѣвали

или:

б) од облика перфекта помоћног глагола *бїїи* (*бїо сам...*) и радног глаг. придева глагола који се мења:

једн.	1. бїо сам пѣвао	множ.	бїли смо пѣвали
	2. бїо си пѣвао		бїли сте пѣвали
	3. бїо је пѣвао		бїли су пѣвали

Наравно, радни глаголски придев је у мушком, женском или средњем роду (Петар *бејаше їевао*: Марија *бејаше їевала*: Дете *бејаше їевало*).

3) Ф у т у р I (б у д у ћ е в р е м е) је систем глаголских облика који се граде од облика презента глагола *хїеїи* (*ћу, ћеш, ће, ћемо, ћете, ће*) и инфинитива глагола који се мења. Јавља се у два лика:

(а) као сложени глаголски облик

једн.	1. ја ћу пѣвати	множ.	1. ми ћемо пѣвати
	2. ти ћеш пѣвати		2. ви ћете пѣвати
	3. он } она } оно } } ће пѣвати		3. они } оне } она } } ће пѣвати

(б) као прост глаголски облик

једн.	1. пѣваћу	множ.	1. пѣваћемо
	2. пѣваћеш		2. пѣваћете
	3. пѣваће		3. пѣваће

Прост облик футура I-ог настао је додавањем енклитичких облика пом. глагола *ћу, ћеш, ће* . . . на о к р њ е н и инфинитив *иѣваѣи-*: пѣват- + *ћу*, пѣват- + *ћеш* . . . → *иѣваћу, иѣваћеш* . . . , при чему је сугласник *и* из окрњенег инфинитива испао јер се већ садржи у артикулацији африкате *ћ*.

Футур I је увек сложен глаголски облик када се гради од глагола чији се инфинитив завршава на *-ћи*, дакле:

једн.	1. ја ћу рѣћи	и	једн.	1. рѣћи ћу
	2. ти ћеш рѣћи		2. рѣћи ћеш	
	итд.

НАПОМЕНА. — Када је реч о писању футура I од глагола са инфинитивом на *-ти* (*иѣваѣи, радѣи*) у случају када се тај облик гради од окрњенег инфинитива (пѣват-, радѣт-) и енклитика *ћу, ћеш, ће* . . . , правопис нашег књижевног језика сматра правилним обе форме — и форму простог футура I: *радићу, иѣваћу* . . . , *радићеш, иѣваћеш* . . . , и форму сложеног футура I: *радић ћу, иѣваћ ћу* . . . , *радић ћеш, иѣваћ ћеш* . . . Једино ограничење је да се у једном тексту не мешају.

4) **Футур II** (предбудуће време) је систем глаголских облика који се граде од облика презента помоћног глагола *бићи* и радног глаголског придева глагола који се мења:

једн.	1. /кад/ будем рáдио	множ.	1. /кад/ будемо рáдили
	2. будеш рáдио		2. будете рáдили
	3. буде рáдио		3. буду рáдили

— наравно, са радним придевом м., ж. или ср. рода (/кад/ Петар буде *радио*: /кад/ Марија буде *радила* : /кад/ дете буде *радио*).

5) **Потенцијал** (могућни начин) је систем глаголских облика који се граде од облика аориста помоћног глагола *бићи* и радног глаголског придева глагола који се мења:

једн.	1. ја бих рáдио	множ.	1. ми бисмо рáдили
	2. ти би рáдио		2. ви бисте рáдили
	3. он би рáдио		3. они би рáдили

У 3. л. множине не употребљава се одговарајући облик аориста *бише* него исти онај који је у 3. л. једнине (*би*). Природно, помоћни глагол може доћи и иза радног придева: *рáдио бих, рáдио би* . . . , *рáдили бисмо* . . .

Уз облик потенцијала иде и конструкција потенцијала прошлог, која се гради помоћу потенцијала помоћног глагола бити (*био бих, била бих* . . . , *био би, била би* . . .) и радног глаголског придева глагола који се мења:

једн.	1. ја бих био радио	множ.	1. ми бисмо били радили
	2. ти би био радио		2. ви бисте били радили
	3. он би био радио		3. они би били радили

Наравно, 3. лице има облике за сва три граматичка рода: уз наведене за м. р., облике за ж. и ср. р. — она *би била радила* и оно *би било радило*. Треба напоменути да се ова конструкција доста ретко употребљава.

Задатак. — У датом тексту подвуците сложене глаголске облике.

- (I) Аранђел Исакович храбрио се, и по стоти пут, мислима да нико неће сазнати. Био је уверен да ће и она ћутати... Напољу је завијао ветар, пун лавеза паса, и шумела је вода... И она се уплашено покри душеком, као да јој на постељу беше скочио пас... Да јој је дошао муж, она би му била рекла зашто је то учинила. Рекла би му била да је то учинила зато што је онако осрамоти пред светом, при расанку, не опростив се у реду од ње... А и тај муж, који је сад беше оставио, и живот с њим, чинио јој се као једна дубока несрећа... Ни за каква блага овог света,... не би се била одрекла тог човека и његовог чудног осмеха...

(М. Црњански, *Сеобе I*, Просвета, Београд, 1983, 73, 74, 76—77)

- (II) ДО КОПЕНХАГЕНА КОПНОМ, МОСТОВИМА И ТУНЕЛОМ

Копенхаген, 18. марта

Бродом „Кага“ дошли смо до острва Спрого на којем се налази отвор — градилиште новог тунела који ће бити дуг осам километара и спајаће Силанд и ово мало острво... Нови тунел има две цеви да би се саобраћај одвијао несметано. Тунелске цеви удаљене су једна од друге 25 метара и сваких 250 метара су спојене због циркулације ваздуха. Петер Ленгерер, генерални директор данских железница, рекао је да вредност овог пројекта износи три милијарде долара. Највећи део средстава обезбедила је држава, а постоје и други учесници у финансирању.

(Политика, 19. III 1992,4)

Који сложени глаголски облици су употребљени у тексту (I), а који у тексту (II)? Колико има више различитих облика у првом тексту? Којих облика које сте нашли у првом, нема у другом тексту?

9. ОБЛИЦИ ПАСИВА (ТРПНОГ СТАЊА)

260. Облици пасива (трпног стања) су заправо конструкције које означавају да се радња врши на субјекту као на објекту. У њима се јављају само прелазни (транзитивни) глаголи, а таквим се конструкцијама означава да радњу врши какав спољни (извансубјекатски), познати или непознати вршилац. Тако у реченици *Јабукa је обрана њен субјекат* (који је означен номинативом) *јабукa* „трпи“ радњу коју је неко (из)вршио онако као што би је, да је употребљена активна реченица, „трпео“ објекат (означен акузативом без предлога): *(Домаћин) је обрао јабукy*. Пасивном конструкцијом име појма које би било у реченици објекат представља се као средиште реченице и тако постаје **г р а м а т и ч к и с у б ј е к а т**, изражен номинативом.

У српскоме књижевном језику постоје следећи облици пасива (трпног стања).

261. а) Од трпног глаголског придева и облика помоћних глагола *бићи* и *јесам* за:

- инфинитив: *бићи хваљен, бићи њохваљен*
- перфекат: *хваљен сам, њохваљен сам*
- плусквамперфекат: *био сам (или бејах) хваљен, био сам њохваљен (или бејах њохваљен) | бејах био хваљен*
- фугур I: *бићу хваљен, бићу њохваљен*
- фугур II: *|кад| будем хваљен, |кад| будем њохваљен*
- имперфекат: *бејах хваљен, — |само од имперфективних глагола|*
- императив: *буди хваљен, буди њохваљен*
- потенцијал: *био бих хваљен, био бих њохваљен*
- аорист: *бих хваљен, бих њохваљен...*

262. б) Од трпног глаголског придева и облика глаголских прилога помоћног глагола *бићи* за:

— глаг. прилог садашњи: *будући хваљен, будући похваљен*.

— глаг. прилог прошли: *бивши хваљен, бивши похваљен* . . .

263. в) Од активног облика глагола који се мења са повратном речцом (партикулом) *се* за

— презент: *хвалим се, похвалим се* . . .

264. Трпни придеви у датим пасивним конструкцијама имају ознаке граматичког броја (једине и множине: ученик је *похваљен* — ученици су *похваљени*) односно ознаке граматичког рода (м., ж. и ср. р.: ученик је *похваљен* / ученици су *похваљени* : ученица је *похваљена* / ученице су *похваљене* : дете је *похваљено*).

НАПОМЕНА. — (а) Пасивни презент у савременом књижевном језику је наведена конструкција *активни облик + се*: Ових дана *се* тај ученик доста *хвали* као добар. — Селенићеви романи *се читају* са интересовањем. — *Кад се похвалим*, обично боље учим.

(б) Пасивни презент у виду конструкције *бивам, биваш* . . . + трпни глаголски придев употребљава се ретко, и то само за означавање радњи које се понављају: *бивам похваљен, биваш похваљен, бива похваљен, бивамо похваљени*.

(в) Поред пасива презента означеног активом с речцом *се* (*Та књига се чита ових дана у Београду*), и за остала времена и начине, уместо конструкција са трпним придевом и помоћним глаголима, све је чешћа употреба активног облика одговарајућег дотичном времену, односно начину, са речцом *се*: *Та књига се читала прошле године у Београду* (место: *Та књига је читана прошле године у Београду*), *Та књига ће се читати идуће године* (место: *Та књига ће бити читана идуће године*).

Задатак. — Употребите у пасиву глаголске облике следећих реченица:

1. Они ће предати писма на пошту. — 2. Госте су испраћали после поноћи.
- 3. У свету су много писали о значају „источне железнице”. — 4. Говорили су сељацима много о аграрној реформи. — 5. У касабима би читали све новине које би добијали у току дана.

256. **Одрични (негирани) глаголски облици** граде се на следећи начин:

(1) Код простих облика додавањем одричне речце *не* испред дотичног облика (*ићи* — *не ићи*; *ићи* — *не ићи*; *ићи* — *не ићи*);

(2) код сложених облика са помоћним глаголом *бићи*, *будем* — додавањем одричне речце *не* пред помоћне глаголе (*ја бих дошао* — *ја не бих дошао*; *ако будем дошао* — *ако не будем дошао*);

(3) код сложених глаголских облика с помоћним глаголима *јесам* и *хоћу* — одрични облици граде се помоћу одричних облика тих помоћних глагола (*ја сам дошао* — *ја нисам дошао*; *ја ћу доћи* — *ја нећу доћи*).

Ово правило примењује се, на одговарајући им начин, и на активне облике и на пасивне облике (*Данас људи не читају ову књигу*; *Прошле године људи нису читали ову књигу* — *Данас се ова књига не чита*; *Прошле године ова књига није читана*).

19. СУПЛЕТИВИЗАМ У ПРОМЕНИ ОБЛИКА РЕЧИ

266. У већини прегледаних врста променљивих речи, граматички облици се добијају додавањем наставака за облик (именски, глаголски) на граматичке основе. Код именица, придева, заменица,

неких бројева (*један, два, три, четири*) облички наставци се додају на једну основу, код глагола се облички и лични наставци додају на две основе — презентску и инфинитивну (аористну). И у највећем броју случајева то је за сваку врсту промене иста основа (једна одн. две). Такво образовање облика назива се системским (или правилним).

Међутим, неки облици у наведеним променљивим речима добијају се и друкчије — допуњавањем, употребом различитих облика који се некад делимично, а некад и потпуно разликују од системских облика. Такво образовање назива се суплетивизам (лат. *supplere* — допунити, заменити), а огледа се у појави суплетивних (допунских) облика у промени речи.

267. Суплетивизам је основан на значењским односима, тј. повезују се у једном заједничком, лексичком значењу два различита скупа гласова (фонема) на пример: *човек* (= једн.) и *људи* (= множ.), у категорији именица, или *добар* (= позитив) и *бољи* (= компаратив), у категорији придева, или *бићи* (= инфинитив) и *јесам* (= презент), у категорији глагола. Сваки члан у овим паровима има сопствену промену, иако су везани истим основним лексичким значењем.

У нашем језику суплетивизам се појављује у два вида.

(1) Суплетивне речи, односно облици су потпуно различитих корена (и основа) од речи с којима чине дату промену. Такви су на пример, облици множине именице *човек*: *људи, људи, људима*; облици за презент који означава да се радња коју значи глагол *бићи* врши у време када се о њој обавештава: *јесам, јеси, јеси(е)* . . . (Ја сам ученик), док је за друге ситуације облик презента *будем, будеш, буде* . . . (Кад будем студент, живећу у Београду). Такви су, даље, облици зависних падежа личне заменице I-ог лица *ја, ми; мене, мени, [са] мном, одн. нас, нама* . . . ; затим облици компаратива придева *добар, зао: бољи, јори*; облик имперфективног глагола *јоворићи* према перфективном *рећи* (Петар је јоворио: Петар је рекао), који значећи исту радњу, показују разлику само у граматичкој категорији вида.

(2) Суплетивни облици су и речи истог корена којег и облици с којима чине дату промену, али су то облици који припадају другим (различитим) врстама промене. Такви су, на пример, облици множине за именице: *браћ, деће, шле, шеле*, за које се употребљавају збирне именице: *браћа, деца, њилаг, њелаг*. Код њих је корен једнак са кореном једнине, али док једнина припада I и II врсти именичке промене (*браћ, браћа* . . . , *деће, дећења* . . .), множина припада III и IV врсти (*браћа, браће* . . . , *њелаг, њелаги* . . .). Осим тога, облици множине припадају значењској групи збирних именица, док облици једнине припадају значењској групи заједничких именица.

До суплетивизма може доћи и фонетским променама. Тако се сигурно разликује основа номинатива једн. именице *судац* од основе генитива исте именице: *суц-а, датива суц-у* итд. Наиме, *суц-а, суц-у* . . . је фонетски дало: *суиц-а, суиц-у* . . . , а ови облици: *суц-а, суц-у* . . . , јер се *и* изгубило испред африкате *ц*. Али облике *судац* и *суц-* у истом систему чува јединство значења. Због тога се зна да је реч о истом појму у двама реченицама: *Фудбалски судац је уишчао на терен. Навијачи су бурно поздравили суца, који је познат као објективан* — једном у облику номинатива једнине, други пут у облику акузатива једнине, који као облици показују различите синтаксичке функције именице чији је основни облик *судац*.

20. ПРИЛОЗИ

268. Прилози (адверби) су речи које стоје уз глаголе, придеве, именице и друге прилоге одређујући их по неком од њихових сталних пратилачких елемената. У највећем броју, они су непроменљиви, осим што неки од њих имају облик компарације (в. ниже).

а) Прилози који стоје уз глаголе одређују сталне пратилачке елементе глагола, а то су место, време и начин вршења радње, односно стања или збивања, или неки други елеменат (нпр. узрок).

Тако су прилози за место: *овде, онде, овамо, онамо, где, куда, камо, доле, горе, напред, изади, ван, близу, десно, далеко*; прилози за време су: *јуче, данас, сушра, ујутру, увече, пре, после, лане, кад(а), сад(а), некада, никада, шек, већ*; прилози за начин су: *добро, лепо, како, овако, шако, брзо, изврсно, сјоро, некако, никако, људски, енглески*; прилози за узрок су: *зашто, стога*; прилози за количину: *мало, многа, доста, неколико, још*.

б) Прилози који стоје уз придеве и прилоге одређују степен особине која се придевима и прилозима означава, на пример, (1) уз придеве: *Он је врло вредан.* — *Имала је на себи врло лепа хаљину.* — *Пећар је био необично јак*; (2) уз прилоге: *То си сасвим тачно рекао.* — *Врло радо ћу ићи с тобом.* Такви су истакнути прилози: *врло, необично, сасвим*.

в) Прилози који стоје уз именице одређују количину онога што значи именица, нпр.: *Понели су нешто новца са собом.* — *Пошли су мало млека и појели много хлеба.*

269. У оквирима морфолошке особине непроменљивости, треба истаћи да су прилози за начин, количину и неки прилози за место, и то најчешће они који имају исти облик као придеви средњег рода (*добро, лепо, мало, многа*) — и променљиве речи, у елементу поређења (компарације). Дакле, биће: *Он слабо чисти.* — *Марија слабије чисти, а Пећар чисти најслабије.* — *Пећар има много другова.* — *Марко има више другова него Пећар.* — *Америка је далеко, али је Аустралија даље.*

270. По својој служби у реченици (функционално), посебно место међу прилозима имају они типа *бар, баш, чак, ево што, шек, већ*, који служе или за истицање других речи: *Дошао је баш он* (а не неко други) — *Дошао је чак Пећар Пећровић* (= којем се нисмо надали). — *Тај сат кошта чак десет хиљада динара*; или за обавештавање о читавој ситуацији означеној датом реченицом: *Пећровић још није дошао* (а чекамо га већ неко време). — *Пећровић је већ дошао* и сл. (в. и под Речце).

271. Прави прилози су речи које са гледишта нашег језичког осећања: нису настале од других речи: *јуче, рано, пре, близу, често* и сл. Неправи прилози су они који су постали од других врста речи, нпр. од разних падежних облика именица: *зими, лепо, крадом, кришом, ноћу*, или од некадашњих скупова речи: *синоћ, данас, јесенас*, односно од изведених речи: *овде, онде, овамо*. Прилози за начин и количину најчешће су постали од придева и имају облик придева средњег рода: *добро, лепо, занимљиво, мало, многа*, или облике придева на *-ски* (али са кратким *и* за разлику од придева одређеног вида): *Поступио је пријатељски.* — *Јуначки је поднео муке.* — *Разговарали су енглески, па их нисмо разумели.*

Што се њихове службе у реченици тиче (функционално), између правих и неправих прилога нема никакве разлике.

Задатак. — У овде датим примерима нађите прилоге, покажите које речи и по чему они одређују.

Дуго је тако киша тукла о прозоре и свијећа је пуцкетала и ура туцкала на дасци од стола. — Запалио је цигарету и бацио је одмах. Прошао је неколико пута по соби и опет је клонуо на диван. — Дошла сам да те питам, остајеш ли дома на вечери? Пресвијетли је доље! Имамо зеца с кнедлицама. — Не, најљепша хвала! Вечерат ћу вани! — А лампу да ти запалим, дијете? Овдје је сасвим тамно! — Није потребно, мама! Ја и онако одлазим за неколико минута! — Задња два мјесеца ниси се никада вратио прије зоре: онда спаваш, а ноћу ја спавам... — О, мама, мама, с тим вашим лампама и разговорима, како је све то досадно! — Устао је и прешао неколико пута собом... — Већ сам хиљаду пута молио да ми се пошта донесе овамо горе!

(М. Крлежа, *Повраћак Фелија Лайновића*, Просвета, Београд, 1968, 183—184)

21. ПРЕДЛОЗИ

272. Предлози су непроменљиве помоћне речи које стоје испред одређених падежних облика самосталних речи и служе за означавање њиховог односа према другим речима у реченици, као и за ближе одређивање (прецизирање) тога односа. Ти односи могу бити врло различити, па тако постоје:

(а) Просторни однос — однос по месту: *Пред кућом* је расло велико дрво. — *Над кућом* се вио беличаст дим. — Бели голуб је долетео *над кућу* и стреловито слетео *на кров*. — *У прагу* је било необично живо. — Брод је кренуо *из луке*. — Авион се подигао *са њише*;

(б) временски однос — однос по времену: Ласте се враћају у *пролеће*. — Радио је неуморно *од јуна до мрака*. — *Од ране* младости желео је да буде пилот;

(в) односи узрока, поређења, заједнице, циља, намене и други: — Није дошао у школу *због болести*. — Нема бољег ученика *од њега*. — Цео дан игра се *са својим друговима*. — Живели су *ради своје жеље*. — Радници су довозили камен *за мост* који ће спојити две обале.

Предлози прецизирају значења падежних облика, па различити предлози с истим падежом прецизно одвајају општа значења тога падежа. Тако је једно од значења *генитива*, на пример, и значење да се нешто одваја од појма с именом у генитиву, али се разним предлозима прецизно означава да је то одвајање: (1) *од целине* — Петар је отишао *од куће*, или (2) *од унутрашњости* — Петар је отишао *из куће*; или (3) *од горње површине* — Голуб је полетео *са куће*, или (4) *са стране*: Прошли смо *крај куће* итд.

273. Са гледишта морфологије, прави предлози су скупови фонема или фонеме као што су: *од, до, на, у, уз, из, за, к(а), њод, над, њред, њри*, док су неправи предлози постали од других врста речи, од *прилога*: *близу, више, ниже, њре, њосле, око, њреко*; од *именица*: *врх, дно, чело, дуж, њуш*. И једни и други могу бити просте речи (*од, до, уз, низ / врх, чело, дуж . . .*), али и сложене речи (*изнад, њосод, њовише / уздуж . . .*). Функционално, без обзира на састав, сви предлози су исти.

Такође морфолошки узето, неки предлози који се завршавају на сугласник јављају се у две варијанте: са непостојаним *а* на крају или без њега: *ка*

граду: *к* лекару; *са* сестром : *с* мајком; *низа* зид: *низ* поље. Појава непостојаног *а* условљена је гласом којим почиње реч с којом се предлог употребљава. Ако је тај глас једнак или сличан гласу којим се предлог завршава, у највише случајева предлози се завршавају с непостојаним *а*.

Задатак. — У датом тексту обележите све предлоге, одредите њихов састав и однос који означавају:

Вукашин се наслони на зид поред пећи. Црне птице бешумно налећу на прозор, играју по евенкама... Безглаве зверке мрака чуче под креветом и по угловима, спремне да скоче на њега. Изнад кревета, његова велика фотографија из Париза истопила се у суву, велику мрљу. Воштана свећа, заборављена на пећи, изгорела: ваздух отужно мирише на смрт. По Вукашину се хитро стврдла језа. Он се брзо скиде и баца у кревет... У грудима кипи нешто горко и врело. Скида фотографију са зида, преко колена ломи рам, баца је у ватру.

(Д. Ћосић, *Корени*, „Отокар Кершовани“, Ријека, 1982, 91)

22. ВЕЗНИЦИ

274. Везници су непроменљиве речи које у језику служе за означавање везе међу појединим речима у реченици, као и везе међу реченицама. Функционално повезани у посебну врсту речи, везници не означавају само везу међу речима (и реченицама), него и врсту везе, односно врсту односа. Тако везник *као* и означава поређење, везници *но*, *али* и *а* супротност, *јер* — узрок, *или* означава истовестност (Доћи ће Петар *или* Павле), везник *кад* — време и ређе — узрок, *како* — поређење.

Са гледишта морфологије (која укључује и творбу речи), **п р а в и** везници су: *или*, *али*, *и*, *иа*, *ше*, *га*, *док*, *јер*, *ако*, а **н е п р а в и**: *када*, *већ*, *само*, *докле*, *иош*, *како*, *који*. Ови други су и прилози, односно облици заменица (упитних, односних).

275. Функција и значење везника се посматрају заједно, и без обзира на њихов састав. Они се према томе које реченице везују могу поделити на: (а) **н а п о р е д н е** (саставне, раставне, супротне, закључне) и (б) **н а з а в и с н е** (намерне, временске начинске, односно поредбене, изричне, узрочне, следичне, погодбене, допусне). Први повезују и речи у реченици и реченице у сложеној реченици: *Петар и Марија су дошли / Петар је дуго ишао и зауставио се у парку*. Други повезују само зависне реченице са њиховим управним реченицама, нпр.: *Наставили су пут иако су били уморни*. Али — упркос таквој подели — може се рећи да се многи везници употребљавају и у независно и у зависно сложеним реченицама. Поред тога, неки везници служе и као средство за истицање. Такви су везници *и*, *а*, *ше*. Тачна значења везника, односно њихове функције одређују се у синтакси реченице, као и у реченицама, где се дају као лексеме.

Задатак. — У датом тексту означите везнике, одредите их са гледишта морфологије (прави: неправи) и са гледишта функције.

Преста да плаче и сва задрхта, кад се сети како брзо прођоше те лепе године, чим он први пут оде у рат, а она први пут роди. Из рата се био вратио убојен и ћудљив. Нису више ишли на игранке у тврђаву, нити је више онако често жахао са њом... У неизмерној досади те године, док је дојила дете, она први

пут осети да је гледа као и неку ствар у кући, као постељу, пећ... Када оде из војске, као бајаги болестан, и поче трговати, њен живот постаде сасвим узалудан. Остављаше је свуд саму..., нити је питао што кад би се враћао... Поживеше кратко време врло весело, али је затим остави, одлазећи и по други пут.

(М. Црњански, *Сеобе* I, Просвета, Београд, 1983, 78)

23. РЕЧЦЕ (ПАРТИКУЛЕ)

276. Речце (партикуле) чине посебну врсту речи по својој значењу, односно функцији у реченици. Морфолошки, оне су прилози или везници, али, за разлику од њих, речце се употребљавају за означавање личног става говорног лица према ономе што се износи реченицом. Речце, дакле, нису одредбе глагола или знаци везе међу речима (појмовима које оне означавају), него језички знаци који се односе на целу реченицу и то

а) за истицање супротности — *међу њим, њак*:

Звали су га, *међу њим*, он није хтео да дође. — Звучи убедљиво, што, *њак*, не мора бити истина;

б) за посебно истицање — *баш, бар, и*:

Е па, кад хоћеш *баш*, да знаш, тако је! — То *бар* један од вас мора знати. — Јер, колико знам, ти си поред тога *и* говорник, *и* агитатор, *и* пјесник, *и* љубавник;

в) за истицање личног става (модалне речце) — *да, дакако, уистину, заиста, нишомшо, вероватно, ваљда, збиља, можда*:

Он је, *дакако*, у праву. — Суд је, *наравно*, мјеродаван, али Пуба има исто тако право. — *Уисталом*, имаш право. — Он ће, *ваљда*, доћи. — — *Штавише*, њему је у интересу да дође;

г) за показивање — *ево, ето, ено*:

Ево вам аутобуса. — *Ево* нас, другови. — *Ето* видиш, да студираш, ти би видео;

д) за питање — *зар, да ли*:

Зар нисте служили војску? — Како, Мишковићу, *зар* ниси ратовао? — *Да ли* је дошао Петровић?

ђ) за потврђивање и одрицање — *да и не*:

Ви рекосте нешто Гркиње? — *Да*, то је наша српска слабост. — Имате право. — *Не*, ја кажем нешто друго.

24. УЗВИЦИ

277. Узвици (интерјекције) су поједини гласови или скупови гласова који се у језику употребљавају да означе лична осећања и расположења, односно стања: *ах, ох, јао, хај, а, о, ој*. Узваницама се спонтано одговара на утиске спољњег света (па је често узвик каква нова комбинација гласова) или се

истим скупом гласова у различитим околностима изражавају различита значења (осећања). На пример, *ах* може значити и радост и бол, и протест и слагање.

Но, и поред спонтаности у стварању узвика, у свакој језичкој заједници извесни узвици се устаљују, бивају прихваћени од већине чланова језичке заједнице као везани за одређена значења. Тако се добијају, мање-више, устаљени узвици: *ô, ôj, äx, ùx, jão, jãõj, oxô* — за изражавање ужаса, страха, бола, жалости, изненађења; затим узвици: *äjs, iñi, ìni, шñи* — за вабљење или терање стоке; узвици: *гум, бум, фију, кврџи, шрџс* и сл. — за подражавање звукова у природи.

278. Узвици су условни језички знаци, релативно слабо устаљени иако их има који то јесу (в. горе), али могу служити и као језички материјал за стварање правих речи, нпр. *ономагопеја* (од *фију* — глагол: *фијукаши*, односно именица *фијук*, од *кврџи* — гл. *кврџуши* итд.).

ТВОРБА РЕЧИ

25. ОСНОВНИ ПРИНЦИПИ ТВОРБЕ

279. У свакој од у морфологији наведених врста речи, велики део чине просте речи. Такве су међу именицама: *син, браћ, сестра, жена*; међу придевима: *црн, бео, добар, чврст*; међу заменицама: *ја, ти, он*; међу бројевима: *један, два, три*; међу глаголима: *рећи, чекаћи, пасти, знаћи*; међу прилозима: *сада, када*; међу предлозима: *у, наг, дог, до, о, за*; међу везницима: *и, а*; међу речцама (партикулама): *иа, иак, шек, баш*. То су речи које се, по нашем језичком осећању, не могу раставити на мање делове који би имали значењску или обличку везу са другим речима, које би постале од других речи, односно биле мотививисане другим речима. У граматици се оне разматрају само са гледишта морфологије, или као речи које су грађа за творбу других речи, у истој или у другој врсти.

280. У наведеним врстама речи налази се још више њих као што су, на пример: *синовац, браћанац, њолусестра, праг, њароброд, црнац, белчасић, злашан, дрвен, шамносив; њоредњи, сачекаћи, сачекиваћи, дознаји; одмах, брзо; изнад, испод, њоврх; њокоји, нечији*. То су изведене и сложене речи свих врста, којима се граMATика бави јер су то речи које се умножавају, које су продуктивне, а типови њиховог образовања су предвидљиви. ГраMATика одређује те типове, описује их, а део њен (и науке о језику) који проучава правила творбе речи и процесе стварања нових речи назива се **творба речи**. Осим тога, тим термином назива се и само стварање нових речи, које се остварује срастањем двеју или више речи у једну, односно срастањем творбене основе (творбене основинске морфеме) једних речи са истим тим делом других или са везаним творбеним морфемама (префиксима и суфиксима).

281. Најобичнији начини творбе речи у српскохрватском језику јесу: извођење речи и слагање речи.

1. **Извођење (или деривација)** је творба речи помоћу додавања суфикса, наставака за творбу речи. Они се додају на **творбену основу**, која чини заједнички (општи) део речи од које нова реч настаје и речи која се суфиксом од ње добија. Пошто нова реч остаје у значењској и обличкој вези са речју од чијег основног дела настаје, она је мотививисана (образложена) реч. Реч чији се део налази у творбеној основи нове речи назива се **мотивном речју**. Тако, на пример, од

а) **мотивне именице — суфиксима — добијају се**

мотивисане речи

именица: листић

глагол: листати

придев: лисни, -а, -о

б) мотивног придева — суфиксима — добијају се мотивисане речи:

црн	→ -ац	именица: црнац
	→ -е-/-и- [-ти]	глаголи: црнети / црнити
	→ -касѝ [-ѡ, -а, -о]	придев: црнкаст

в) мотивног глагола — суфиксима — добијају се мотивисане речи:

ловити	→ -ац	именица: ловац
	→ -ѡ	именица: лов
писати	→ -кара [-ти]	глагол: пискарати
	→ -ац	именица: писац
	→ -ар	именица: писар
	→ -мо	именица: писмо
	→ -м-ен [-ѡ, -а, -о]	придев: писмен
	→ -ћ [-и, -а, -е]	придев: писаћи, -а, -е

г) мотивног броја — суфиксима — добијају се мотивисане речи:

шест	→ -ак	именица: шестац
	→ -ор [-ѡ, -а, -о]	придев: шестор, -а, -о
	→ -оро	збирни број: шесторо

итд. Образложене (мотивисане) речи, настале од других наведеним суфиксима, уобличене су граматичким наставцима (који су овде приказани у угластим заградама).

Део мотивне речи који учествује у творби мотивисане речи може се састојати из граматичке основе те речи (за *лисѝ* = ген. јд. *лисѝ-а*, тј. морфема која остаје одбијањем наставка *-а*, за *ловиѝи* = 1. лице јд. презента *лови-мо*, тј. презентска основа, или *ѝиса-ти*, тј. инфинитивна основа), или из корена речи (за *ловиѝи* = *лов-*, *ѝисаѝи* = *ѝис-*). У много случајева творбена основа може бити и окрњена граматичка основа.

282. Спадајући у везане морфеме (в. т. 144 и 145), суфикси су носиоци значења само у вези са творбеном основом. То значи да, на пример, међу наведеним примерима суфикс *-ац* само са творбеном основинским морфемом *ѝис-*, *лов-* значи „човек који пише“, „човек који лови“, односно са основом *ѝисар-*, *црн-* значи „стар човек“, „црн човек“:

Како суфикси могу бити именички, придевски, глаголски, прилошки, они додавањем на творбену основу мотивних речи преводе те речи из њихове врсте у врсту именица, придева, глагола, прилога (гл. *ѝисаѝи*: творб. основа *ѝис-* + *-ац* > *ѝисац*; творб. осн. *ѝис-* + *-мен* > придев *ѝисмен*; именица *лисѝ*: творб. основа *лисѝ-* + *-а* /-ти/ > глагол *лисѝаѝи* итд.). Или их само модификују, тј. делимично мењају значење остављајући их у истој врсти речи (именица *лисѝ*: творб. основа *лисѝ-* + *ић* > именица *лисѝић* „мали лист“; глагол *уѝисаѝи*: творб. основа *уѝис-* + *-ива* /-ти/ > имперфективни гл. *уѝисиваѝи*).

283. На граници творбене основе, тј. између гласова те основе и гласова суфикса, долази често до фонетских процеса чији су резултат разне сугласничке алтернације. Тако ће у творби деминутива са *-ић* мотивна реч *вук* бити са *к-* у творбеној основи а мотивисана реч *вучић* — са *ч-* испред суфикса

в и с а н е (образложене) и према њима се могу стварати нове. Зато се за њих каже да су п р о д у к т и в н е (плодне), па и да су суфикси, ако се говори о изведеницама, односно префикси, ако се говори о сложеним с њима речима — продуктивни. Рецимо, по типу односа *йисаџи*, *мислиџи*: *йисац*, *мислилац* ствара се безброј девербативних (од глагола) именица: *кѡсац*, *ловац*, *сѣрелац*, *борац*, *куџац*, *носилац*, *хранилац*, *молилац*. Или по типу *йрѡдиџи*: *йѡйрѡдиџи* ствара се много других глагола с префиксом *йѡ-*: *йѡседаџи*, *йѡустѡјаџи*, *йѡзигаџи*, *йѡузимаџи*.

288. 4. Творба претварањем. — Осим што настају извођењем и слагањем, речи у свим наведеним врстама граде се и претварањем речи једне врсте у речи друге врсте. Тако долази до п о и м е н и ч а в а њ а (супстантивизације), тј. претварања, нпр., придева (описних, присвојних, глаголских) у именице: пољопривредно *дѡбро* (од *добар*, *добра*, *добро*), *млѡда* (= невеста, од придева *млѡд*, *-а*, *-о*), *Енѡлѡскѡ* (ид придева *енѡлески*, *-а*, *-о*). Исто тако долази до п о п р и д е в љ а в а њ а (адјективизације) — претварања глаголских прилога и глаголских придева у придеве: *свеѡлећа* реклама, *леѡећа* бригада, *бивѡши* председник; Лечили су *ѡболеле* људе; више лепо *йѡвезаних* књига. Овим се начином творбе добијају и друге врсте речи, нпр. прилози *науѡзлѡд* (Он је *науѡзлѡд* добро : Он пази *на излѡд*), предлози: *Уврх* стола / или *врх* стола / седели су почасни гости (од именице *врх*, односно од синтагме у *врх*).

289. При овом претварању (које би се због примера као што су у *врх* → → *уврх* и сл. могло назвати и л е к с и к а л и з а ц и ј о м, тј. добијањем нових речи сједињавањем граматичких морфема у једну реч), новодобијене речи узимају граматичке ознаке врсте у коју ступају. На пример, глаголски прилог садашњи, који у својој глаголској служби има непроменљив облик на *-ѡи* (Граната је *свеѡлећи* јарко прелетела преко неба — Пројектил је *свеѡлећи* јарко прелетео преко неба), попридевљен, употребљаваће се са обликом граматичког рода, броја и падежа именице уз коју стоји: *Свеѡлећи* часовник показивас је тачно време; На *свеѡлећем* часовнику видело се тачно време; Поставили су *свеѡлећу* рекламу; Било је много *свеѡлећих* реклама. Исто ће бити са глаголским придевима (радним и трпним) који су постали прави придеви, као и са неким именицама које су постале од придева (*добро*, *зло*), које ће имати промену именица. Али ће многи други поименичени придеви чувати своју придевску деklinацију (*Енѡлѡскѡ*, *Енѡлѡскѡ*, *Енѡлѡскѡј* . . . , *Хрѡѡѡѡскѡ*, *Хрѡѡѡскѡ*, *Хрѡѡѡскѡј* . . .), док ће се њихова именичка категорија видети из функција које у реченици имају.

26. ТВОРБА РЕЧИ И ПОЗАЈМИЦЕ ИЗ ДРУГИХ ЈЕЗИКА

290. Нове се речи у нашем књижевном језику стварају и позајмљивањем (преузимањем) из других, словенских и несловенских, језика. При томе оне су скупови фонема (гласова) који се прилагођавају творбеним и морфолошким моделима нашег језика, и то у потпуности. За њихово преузимање постоје углавном два начина: (а) позајмица основног облика и (б) значењска позајмица.

293. в) У преузимању речи из других језика у наш, било директно, које је овде описано под (а), било калком, овде под (б), речи се одомаћују српским творбеним средствима: уобличавањем фонетским и граматичким према нашој речи (нпр. енгл. *bank* наш облик и промену: *шенк*, *шенк-а*, *шенк-у* . . ., *шенк-ов-и* итд.), одн. префиксима (нпр., *џри-* + *ручник* > *џриручник*) и суфиксима (нпр., грч. *sporadikós* — франц. *sporadique*: *сх сџорадичан*, *сџорадична*, *сџорадично* < *спорадич-* /а/н < *спорадик-* + /а/н). Ти префикси и суфикси могу бити такође позајмљени и одомаћени (са страним или нашим основама), па тако међу њима имамо суфиксе: *-изам*, *-исџи(а)*, *-ер*, *-ација*, *-ор* (*модернизам*, *џелефонисџи/а/*, *минер*, *елекџтрификација*, *гесџилаџор*) одн. префиксе: *а-*, *анџи-*, *ре-*, *ге-*, *архи-* и друге (*алогичан*, *анџидржавни*, *реанимација*, *рекреација*, *реизбор*, *деблокада*, *архигобар*).

А уз њих се у нашем књижевном језику појављују као средство творбе и префиксоиди — везане морфеме сличне префиксима, тј. стварно основе речи из грчког, одн. латинског језика које се у датом облику налазе само у сложеницама: *аеро-*, *ауџо-*, *хидро-*, *макро-*, *микро-*, *агро-*, нпр., у речима као што су *аеродором*, *аеродинамика*, *аерофоџографија*, *ауџо-сугесџија*, *хидроградња*, *хидродинамика*, *макроекономија*, *микроаџмосфера*, *агроиндустрија*, *агроџроизводи*.

Исто тако, као творбене морфеме јављају се и суфиксоиди — везане морфеме сличне суфиксима, тј. стварно основе грчких, одн. латинских речи, као што су: *-бус*, *-гром*, *-фил*, *-фоб*, *-лог*, *-џека*, *-иг* и др. у позајмљеницима типа: *ауџобус*, *омнибус*, *џролебјус*, *аерогром*, *хиџогром*, *библиофил*, *англофоб*, *филолог*, *анџроџолог*, *библиоџека*, *видеоџека*, *гаџоџека*, *ромбоиг*, *хуманоиг* и сл.

И у једном и у другом случају, обе основе у таквим речима имају своја значења (нпр. *аеро-* = „ваздух, ваздушни, који је у вези са ваздухом“ + *-гром* = грч. *drómos* „путања“), али као сложеница дају и ново значење које је у вези са значењима делова сложенице (*аерогром* = „место где стоје, одакле полазе и где се спуштају ваздухоплови“). Осим што се тумаче у речницима српских речи, јер су потпуно одомаћене, ове речи се тумаче и у речницима страних речи (в. т. 56).

Задатак. — У датим одломцима издвојте све речи у одговарајуће им врсте (именице, придеве, глаголе итд.) а затим одредите да ли су: а) просте, б) сложене, в) изведене, г) сложено-изведене.

(I)

Логика је уморна, али не оним благословеним и слатким умором од многог посла и велике зараде, који је некад нагонио да у овој истој соби тражи одмора и предаха. Стигла старост и наишла времена која нису добра... Кад је она, пре тридесет година, дошла у Босну и отпочела рад, живот је изгледао као да је из једног комада. Сви су ишли у истом правцу у коме и она: за послом и са породицом... А сада се све померило и испремештало. Људи се деле и издвајају, и то, како њој изгледа, без реда и видљивог смисла. Закон добитка и губитка, дивни закон који је увек управљао људским поступцима као да више не важи.

(И. Андрић, *На Дрини ћурџија*, Просвета, Београд, 1981, 323)

(II)

Сједи Филип у сутону (у сламнагом наслоњачу пред верандом), гледа у предвечерњем зеленилу ластавице како круже око крова стрмим и смионим кривуљама, и мисли о томе, како је живот заправо крволочан и округан криминал.

„И та најидилничнија и људима тако драга птица, чије гнијездо доноси људима легендарну срећу, а дјеча већ по пучкошколским писанкама пишу о њој заносне пјесме, та мала црнокрила птица... не разликује се заправо ни по чему од морског пса... Сједи тако Филип у сутону... Круже слике око њега као

птице и око његова погребног расположења и унутарњих потиштености, и око винограда и ораница.

(М. Крлежа, *Повраћак Филија Лашиновића*, Нолит-Просвета, Београд, 1968, 91, 92)

27. ТВОРБА ИМЕНИЦА

1. ТВОРБА ИМЕНИЦА ИЗВОЂЕЊЕМ (ДЕРИВАЦИЈА)

294. Изведеном именицом назива се именица која настаје од творбене основе мотивне речи додавањем творбеног наставка (суфикса). Мотивне речи за творбу ових именица могу бити друге именице (просте, изведене, сложене), као и речи других врста (придеви, глаголи, заменице, бројеви и др.). Тако се, у следећој схеми, према:

мотивној речи	— од које је <i>творбена основа</i>	— са суфиксом	налази <i>изведена именица</i>
књига	књиг-	-ар -ица -урина	књижар књижница књижурина
слеп, -а, -о	слеп-	-ац -оћа -ило -ић	слепац слепоћа слепило слепић
ловити	лов-	-ац -ица -џ	ловац ловица лов
свој, -а, -е	свој-	-га -ина	својта својина
пет	пет-	-ак -ина	петак петина

Изведене именице у значењској су вези са мотивним речима, па тако *књижар* означава особу која се бави *књигом* (издаје књиге, продаје књиге), *књижница* означава „малу књигу“, *књижурина* — „велику дебелу књигу“; *слепац* има значење „слеп човек“, *слепоћа* значи стање некога ко је слеп, *слепић* је гмизавац за којег се верује да је слеп.

295. У српском језику творба именица суфиксима је врло жива, а овде су дати продуктивнији суфикси, груписани по значењима која носе у комбинацији са творбеном основом мотивних речи.

А. ИМЕНИЦЕ СА ЗНАЧЕЊЕМ ЛИЦА (ОСОБЕ)

М у ш к а л и ц а

296. Продуктивнији суфикси за творбу именица са значењем мушког лица једновремено носе и информацију која је у вези са творбеном основом, дакле са мотивном речју, па тако постоји неколико значењских група у њима.

а) Изведене именице са значењем вршиоца радње, имаоца занимања, ствараоца, које стоје према

мотивним речима: — односно њиховим основама: — са суфиксом:

1) глаголима

писати	пис-	-ац (писац) (а)
мислити	мисли-	-лац (мислилац) (б)
певаати	пева-	-ач (певач) (в)
чувати	чува-	-ар (чувар) (г)
учити	учи-	-ишељ (учитељ) (д)

Сви ови даставни спадају у продуктивне наставке (суфиксе), па се по овоме моделу гради велики број именица: (а) *писац, косац, ловац, шртовац*; (б) *сисилац, носилац, чиналац, јонилац*; (в) *ковач, возач, носач, извикивач*; (г) *кувар, зидар, пекар*; (д) *родитељ, редитељ, чиститељ*.

2) именицама

књига	књиг-	-ар (књижар)
-------	-------	--------------

Овим се суфиксом граде многобројне именице као што су: *бачвар, вращар, јоведар, овчар, математичар, физичар, планинар, ошћиник*.

математика	математик-	(математик)
------------	------------	-------------

Овим се граде именице као што су: *бошаник, физик, граматик*, синонимне са именицама на -ар.

3) придевима

путни	путн-	-ик (путник)
-------	-------	--------------

Овим се суфиксом граде именице као што су, уз наведену: *заручник, одмејник, добитник, губитник*, у којима — упркос томе што су изведене од придевске творбене основе — ипак преовлађује значење вршиоца радње (*заручити се, одметнути се, добити, губити*).

297 б) Изведене именице са значењем имаоца особине, носиоца стања, које стоје према

мотивним речима: — односно њиховим творбеним основама: — са суфиксом:

1) глаголима

мучити	трпни гл. придев	мучен-	-ик (мученик) (а)
--------	------------------	--------	-------------------

2) придевима

дивљи	дивљ-	-ан (дивљан) (б)
бео, бела . . .	бел-	-ац (белац) (в)
глуп, -а, -о	глуп-	-ац (глупак) (г)

Овим се суфиксима граде именице типа: *ујољеник, храненик, осуђеник* (а); *рићан, дебелиан* (б); *црнац, влашљивац, крадљивац* (в); *вештак, левак* (г).

298. в) Изведене именице са значењем становника, припадника народа, вероисповести, које стоје према

мотивним речима: — односно њиховим — са суфиксом:
творбеним основама:

1) и м е н и ц а м а

Атина	Атин-	-ј а н и н (Атињанин) (а)	
Задр	Задр-	-а н и н (Задранин) (б)	
Срби	Срб-	-и н (Србин) (в)	

Овим се суфиксима граде именице као: (а) *Еиџанин, Норвежанин*; (б) *Чачанин, Мачванин*; (в) *Бујарин, Арајин*, односно именице као: *муслиманин, хришћанин*.

Ваљево	Ваљев-	-а ц (Ваљевац) (г)	
Америка	Америк-	-а н а ц (Американац) (д)	
Пирот	Пирот-	-ј а н а ц (Пироћанац) (ђ)	

Овим се суфиксима граде именице као: *Приморац, Зајечарац, Новоселац* (г) *Белцијанац* (ђ).

299. Међу творбеним наставцима за творбу именица мушких лица посебно треба навести суфиксе страног порекла:

(а) *-исџ*(а), који је врло продуктиван у творби именица са значењем имаоца занимања: *арабисџ, њерманисџ, слависџ, лажинисџ* (које значе стручњаке који се баве науком о народу чије је име мотивна реч за њих); *џаксисџ, џелеграфисџ, журналисџ*; присталице и припаднике учења, праваца, идеологија: *реалисџ, модернисџ, маркисџ, сџрукџуралисџ*.

(б) *-лој*, који се сматра суфиксоидом (в. т. 293) и који је продуктиван као назив за стучњаке: *археолог, филолог, биолог, сџомаџолог*, које стоје према именицима на *-ија*: *археологија, филологија, биологија, сџомаџологија* (па се може узети да су и изведенице од њих помоћу одбацивања *-ија* и додавања нултог суфикса -∅);

(в) *-ија*, који се задржао у ограниченом броју речи: *бојаџија, башџованија, мејданџија, кавџија буреџија* и сличним турцизмима.

НАПОМЕНА. — У додиру творбене основе са суфиксом *-аџ* у творби од придева *десни, јорску* сугласници основе дају јотоване алтернанте: *дешњаџ, јоршџаџ*, исто и са *-јанин*: *Аџина — Аџињанин*, односно *-јанаџ*: *Пирој — Пироћанаџ*. Задњонепчани сугласници *к, і* и *х* краја творбене основе испред суфикса *-ар* замењују се предњонепчаним, *ч, ж* и *ш*: *даска — дашџар, књиџа — књиџар*, чинећи битне морфофонолошке састојке ових изведеница.

Ж е н с к а л и ц а

300. Поред тога што суфикси за творбу именица са значењем женског лица носе информацију која је у вези са творбеном основном, због чега су и овде основна значења вршиоца радње, носиоца стања и друга, многи од продуктивнијих суфикса једновремено су ознака за женски род. Тако је овде заступљено више творбених група.

а) Изведене именице са значењем женског лица — вршиоца радње, имаоца занимања и сл., које стоје према

мотивним речима: — односно њиховим — са суфиксом:
творбеним основама:

1) г л а г о л и м а

прати	пра-	-љ а (праља) (а)	
грабити	граб-	-у љ а (грабуља) (б)	
молити	моли-	-џ е љ к а (молитељка) (в)	

врачати	врач-	-а ра (врачара)	(г)
удавати се	удава-	-а ча (удавача)	(д)
брбљати	брбљ-	-у ша (брбљуша)	(ђ)

По овом се моделу граде изведене именице као што су: (а) *белиља, везиља, њреља*; (б) *чехуља*; (в) *шужийељка, чийаишељка, родийељка, сиасийељка*; (г) *јајара*; (д) *нарикача, алајача*; (ђ) *блебейуша, шорокуша*, од којих је највеће продуктивности тип са *-шељка*.

2) и м е н и ц а м а

млинар	млинар-	-ка (млинарка)	(а)
учитељ	учитељ-	-и ца (учитељица)	(б)

По овом се моделу граде бројне именице као што су: (а) *брашнарка, професорка, њекарка, злајарка, министарка*; (б) *учитељица, професорица, берачица, васишчачица, иирачица* и сличне именице, које имају исто значење као и именице м. р. које су им мотивне речи, уз информацију да је реч о жени — вршиоцу радње, односно имаоцу занимања.

301. б) Изведене именице са значењем жене — носиоца стања, особине и сличне, које стоје према

мотивним речима: — односно њиховим творбеним — са суфиксом:
основама:

1) глаголима	гпни гл. придев		
мучиги	мучен-	-и ца (мученица)	

Такве су: *ученица, хайшеница, осуђеница* и сл. које одговарају именицама м. р. на *-ик* (*ученик* и сл.).

2) п р и д е в и м а

плав, -а, -о	плав-	-ка (плавка)	(а)
грешни, -а, -о	грешн-	-и ца (грешница)	(б)

По овом се моделу граде именице: (а) *бељка, црнка, јаловка, машорка*; (б) *илашљивица, смушљивица, љубавица* и сл., као што су: *најамница, љомоћница, радница, службеница*, које могу имати и друге значењске нијансе (вршилац радње — жена), или: *мајоровица, бејовица, љашиница*, које су од присвојних придева (мајоров-...) и имају значење „супруга“ *мајора, беја, љаше*.

302. в) Изведене именице са значењем припаднице народа, вероисповести, становнице и сличног, које стоје према

мотивним речима: — односно њиховим творбеним — са суфиксом:
основама:

1) и м е н и ц а м а

Ваљево	Ваљев-	-ка (Ваљевка)	(а)
Хрватска/ Срб/ин/ија	Хрват- Срб-	-и ца (Хрватица) -к и њ а (Српкиња)	(б) (в)

То су суфикси који се могу узети и само као ознаке за лица женског рода (према именицама које значе лица м. р.), али који су и носилац значења „становница“, „припадница народа“: (а) *Босанка, Вараждинка, Београђанка, Зајрејчанка, сељанка, хришћанка*; Американка; (б) *Хрвајшица*; (в) *Енглескиња, Бечкиња, њрошесјаншикиња, Пољакниња, зајоркиња, њриморкиња*.

2) и м е н и ц а м а на -исй-(а), -лој

славист	славист-	-к и њ а (слависткиња)	
стоматолог	стоматолог-	-к и њ а (стоматолошкиња)	
		-и ца (славистница)	

Ови суфикси означавају жене — вршиоце радњи, занимања, што значи да су моционог карактера (означавају разлику у роду). У додиру *i* из завршетка *-лоi* и суфикса *-киња*, сугласник *i* се замењује сугласником *ш*: стоматолог: стоматолошкиња).

Мушка и женска лица

303. Именице са значењем и мушког и женског лица изведене су према мотивним речима

1) глаголима:	— односно од њихове творбене основе:	— суфиксом:	
/крв/пити	/крв/пи-	-ија (крвопија)	(а)
пискарати	пискара-	-ло (пискарало)	(б)
пропасти	пропа-	-лица (пропалица)	(в)
звати	зван- (грп. прид.)	-ица (званица)	(г)

То је модел који даје бројне именице: (а) *јочобија*, *винојија*; (б) *злойашило*, *закерало*, *наклајало*, *чанризалo*, *йецкало*; (в) *лујшлица*, *избејлица*, *незналица*; (г) *званица*; *удворица*, *улизица*.

2) придевима

пијан, -а, -о	пијан-	-ица (пијаница)	(а)
---------------	--------	-----------------	-----

То је модел који даје именице: (а) *йијаница*, *сйрашивица*, *кукавица*.

3) именицама

издаја	издај-	-ица (издајица)	(а)
--------	--------	-----------------	-----

То је модел мале продуктивности, који даје примере: (а) *издајица*, *йисарица*.

Ове именице, углавном, значе мушкарце и жене вршиоце радњи или имаоце особина и често су погрдног (пејоративног) значења (*йискарало*, *йисарица*).

Млада мушка и женска лица

304. Изведене именице са значењем младих мушких и женских лица мотивисане су именицама на чију се творбену основу додаје суфикс *-че*: *йасйирче*, *йасйирче*, *Сриче*, *Сарајевче*, *нахоче* (од *наход*), *ройче* (од *роб*), који се као суфикс образовао у савременом језичком осећању.

Имена и презимена

305. Када је реч о творби именица са значењем лица (особе), са гледишта извођења речи треба споменути и продуктивније суфиксе којима се творе лична имена. Тако су наставци за женска имена: (а) граматички наставак за ж. р. *-а* — *Драјана*, *Драја*, *Злаја* (којима су мотивне речи мушка имена, или разне именице, придеви); (б) суфикс *-ана*, који је настао од поменутог граматичког наставка и завршетка неке именице м. р. — *Гордана*, *Божана*, *Љиљана*, *Мирјана*, *Сйојана*; (в) суфикс *-ија* — *Злајија*, *Миланија*, *Миленија*, *Хајрија*; (г) суфикс *-ица* — *Милица*, *Драјица*, *Зорица*, *Верица* (који је најчешће био прво деминутивно-хипокористични суфикс); (д) суфикс *-ка* — *Душанка*, *Миланка*, *Милојка*, *Перка* (од мотивних мушких имена *Душан*, *Милан*).

За мушка имена продуктивнији је суфикс *-ко*: *Славко*, *Миљенко*, *Мирко*, *Винко*, *Жарко*, *Живко*; затим *-ој(е)*: *Милој(е)*, *Миливој(е)*, *Рагивој(е)*.

306. Продуктивнији суфикс за образовање презимена је суфикс присојних придева *-ов/-ев*, *-ин*, *-ски*, којим од тих придева (поименичавањем) по-

стају презимена: *Миљанов, Веселинов, Бошков, Милин, Емин, Црѓански, Гађански* и сл. Такође је врло продуктиван суфикс *-ић*, којим се добијају презимена било од присвојних придева, било од самих личних имена: *Пејровић, Ковачевић, Војиновић, Божић, Мишић, Сијанић* итд.

Б. ИМЕНИЦЕ СА ЗНАЧЕЊЕМ ЖИВОТИЊА И БИЉАКА

307. Изведене именице са значењем *животиња* граде се тако што се за творбену основу узимају речи које најчешће означавају неку особину по изгледу (придеви), или по понашању (глаголи). Међу продуктивније суфиксе иду:

-*а* *и*: белац, шарац, сивац (коњ, магарац) -*о* *в*: шаров, жујов (пас)
 -*о* *ња*: шароња, сивоња (во) -*ли* *ца*: крешилица (птица)
 -*у* *ља*: шаруља, сивуља, кусуља (крава) -*ља*: носиља (кокош)
 -*к* *а*: белка, црнка (крава, коза, овца), шарка (змија).

Суфикс *-ица* употребљава се и као моциони суфикс — за деривацијску творбу именица са значењем *женке*: *вучица, ширица, лавица* (према мотивним речима *вук, шипар, лав*), као што се суфикси *-ац* и *-ак* употребљавају за творбу имена мужјака према именицама са значењем (*врсте и*) *женке*: *жабац, ишиак* (према мотивним *жаба, ишика*).

308. Изведене именице са значењем *биљке* као продуктивније суфиксе имају:

-*в* *а*: мрква, ројква, блишва, којрива (које пре иду у просте речи),
 -*а* *ка*: дивљака, водењака (крушка),
 -*и* *ца*: цвешница / бесцвешница, жишарица, младица, џузавица,
 -*а* *ц*: џребранац (пасуљ), каучуковац, какаовац (дрво),
 -*и* *ка*: оморица, џрешика, зеленика, млечика,
 -*а* *к*: маслачак, дренак, сјоменац (цвет), шипак.

Задатак

(I) Према мотивним *глаголима*: суфиксацијом начините *именице са значењем особа*:

читати	мушкарац	жена
орати		
носити		
васпитати		

Одредите творбену основу, суфикс и значење изведених именица.

(II) Са гледишта творбе речи, значења и порекла опишите следеће именице:

странац	скитница	родитељ	покојник
Милан	кошкар	бестија	синовица
противник	потурчењак	Туркиња	социјалиста
Јеврејин	жандарм	учитељица	пијанисткиња
синовац	доктор	докторка	бјелица /риба/
Јеврејка	Ужичанин	Ристић	Станојка

В. ИМЕНИЦЕ ЗА ОЗНАЧАВАЊЕ ПРЕДМЕТА

309. У творби именица са значењем предмета (ствари) најпродуктивнији су они њихови модели који дају именице са значењем *предмета на мењених вршењу радње*. Зато ће њихове мотивне речи бити најчешће глаголи. Такви су типови именица са суфиксима:

-ā ч: баџач (минобаџач), коџач, оџирач, њрекиџач, окиџач, носач,
 -а ч а: дрљача, џовезача, џодмеџача,
 -љ к а: баџаљка, казаљка, возаљка, носилка,
 -а љ к а: џриаљка, џресалка,
 -л и џ а: вршалиџа, џрејалиџа, дробилиџа, мазалиџа, џрскалиџа,
 -л о: џегило, сџирашило, дизало, џојачало, ренџисало, бројило,
 -е ж: бодж.

Осим овакве творбе од глагола (девербативна творба), именице са значењем разних предмета добијају се и од других врста речи (придева, именица, збирних бројева, трпног глаголског придева и др.), помоћу других суфикса, као на пример:

-а и: резанџи, жџанџи, рибанџи, сџоџараџи, хлебаџи,
 -и џ а: шљивовиџа, џрејечениџа, џегесеџиџа; разљедниџа, исџисниџа,
 -а ч а: јабуковача, крушковача, лозовача; брезовача,
 -и н а: џелеџина, јаџеџина, џоведина; боровина, храсџовина,
 -а р к а: сџоџинарка, хиљаџарка,
 -а ч: бакраџ, жарџ, колаџ,
 -л о: белило, џрnilo итд.;

— тј. именице које означавају најразличитије ствари, у разним стањима, почев од нечега што је добијено у резултату вршења радње, нпр. *резанџи*, преко течности (*шљивовиџа*), до предмета од онога што значи мотивна именица (*бакраџ*) и материја за прераду (*џелеџина* = месо телеће), бојење (*белило*).

НАПОМЕНА. — Гласовна алтернаџија јавља се испред суфикса (сложеног) *-е џ и н а*: *овчеџина* (од *овца*), тј. ч : џ, *зечеџина* (: *зеџ*).

Г. ИМЕНИЦЕ ЗА ОЗНАЧАВАЊЕ МЕСТА (ПРОСТОРА)

310. Продуктивнији суфикси налазе се у изведеним именицама трију група са основним значењем места (простора).

(а) Место на којем се врши радња глагола који мотивише изведену именицу, или место на којем се проводи време, означавају именице са суфиксима:

- (1) -џ ш џ е: *ловишџе*, џрсиџанишџе, џасишџе, џојишџе, *седишџе*; џозоришџе
 -л џ ш џ е: *џливалишџе*, *казалишџе*, *клизалишџе*, *шеџалишџе*
- (2) *данишџе* | *обданишџе*, *ноћишџе* | *џреноћишџе*, *леџишџе*, *зимовишџе*;
леџовалишџе, *зимовалишџе*.

Будући да су и једне и друге именице од глагола, треба рећи да су ове под (2) од глагола који су и сами изведени од именица (*дан*, *ноћ*: *данишџе*, *ноћишџе*).

Мање су продуктивности у овој групи изведених именица оне изведене наставком -л о: *џојило* (од *појити*), *солило* (од *солити*), *јаџило* (од *јаџњити*), са значењем места где се стока џоји, где јој се даје со, где се јаџе овце.

311. (б) Место или просторију (отворену или затворену) где се налазе ствари којима се послује (ради), просторију у којој се што ради, производи и сл. означавају именице које се изводе суфиксима:

-н и џ а: месница, књиџница, џивница,
 -а р н и џ а: месарница, књиџарница, млекарница,
 -о н и џ а: учионица, џреџионица, џерионица, шџеџионица,
 -а н а: барушана, кречана, џиљана, елекџирана, шећерана,
 -а р а: грвара, цреџара, џивара, хлебара.

312. (в) Земљишне просторе на којима се налази оно што значи мотивна именица означавају изведене именице које се граде суфиксима:

-и ја: висџија, низџија,
 -а̄ к: воћњак, сењак, шрњак,
 -џ к: букџик, брезџик, цџџик, борџик, шљивџик, кесџџеник,
 -а̄ р: шљивар, јабуџар,
 -џ ш џ е: куџуџишџе, кромџиришџе, реџишџе, ланишџе, сџрњишџе, бо-
 сџанишџе.

Овим последњим суфиксом граде се и именице које уопште значе место где се налази нешто: оџишџе (од оџањ), сџеџенџишџе (од сџеџенице), или где је нешто било: куџишџе, црџвишџе (место где је била кућа, црџва).

313. У најширем смислу, овој категорији значења припадају и именице ж. р. на суфикс -и ја са значењем земаља, области, покрајина: Србија, Иша-лија, Аустџрија, Далџација, Макеџонија, Словџенија, Либија, Аустџралија; затим подручја: кайџџанија, нахија, жуџанија. У највећем броју случајева ту је суфикс -џја латинског порекла давно одомаћен.

НАПОМЕНА. — Земљишне просторе где се нешто налази значе и именице изведене суфиксом -је: џрибреџе, џорџе, заџорје, забрџе, од којих многе постају имена географских појмова: Заџорје, Забрџе, Подунавље, Подриџе. Испред -је ненеџчани сугласници се јотују (за+брџ- + -је > забрџје > забрџе). Исто тако, простор испуњен оним што значи мотивна именица значе изведене именице са суфиксом -л у к (турскога порекла): куџуџилуџ (= крај града у којем су куџуџије), аџаџилуџ (крај у којем су аџаџије), босџанлуџ (земљишни простор са босџаном).

Д. ГЛАГОЛСКЕ И АПСТРАКТНЕ ИМЕНИЦЕ

314. 1) Глаголске именице су изведене именице чија је мотивна реч глагол, а означавају радње, стања или збивања.

(а) Типичне глаголске именице су оне које се граде од прелазних глагола, односно од њихове творбене основе коју чини трпни придев на -н и -џи, додавањем суфикса -је, па према мотивним глаголима

чиџаџи (књигу)	од	чиџан-	додавањем	-је	имамо	чиџање
ораџи		оран-		-је		орање
расџеџи		расџеџ-		-је		расџење.

Сугласници -н и -џи из творбене основе јотују се са ј из наставка, дајући њ и џ. Од сваког трпног придева имперфективних (и прелазних) глагола може се тако начинити именица, па је овај модел творбе именица врло продуктиван (џевање, кошење, низање, џрављење).

(б) Исте именице од непрелазних глагола граде се додавањем суфикса -ње и -ње на творбену основу коју чини граматичка основа: шрџаџи — шрџа- /-џи/ > шрџа- + -ње > шрџање; свану-/џи/+ -ње > свануње.

Тако су добијене именице: лешње, блисџање, сијање, свануње, ускрснуње, боловање, обољење.

Највише је, у обе групе, именица од несвршених глагола (имперфективних), али их има и од перфективних (свршених): *оболеџи* — *обољење*, *расцеџи* — *расцеђе*.

315. Осим наведеним суфиксима, глаголске именице творе се и другим, мање продуктивним суфиксима, па се тако према моћивној глаголској речи (глаголу) налазе именице са суфиксима:

-*ба*: *борба*, *берба*, *журба*, *џурџба*, *џорџба*, чија је творбена основа окрњена граматичка основа глагола (*бори-ти*, *бор-и-м*, *бра-ти*, *бер-е-м*), односно именице: *жениџба*, *косиџба*, *џловиџба*, чија је творбена основа окрњени инфинитив (*жениџи-и* + *-ба*), при чему се *џ* из тако добијеног инфинитива по звучности једначи са *б* из суфикса *-ба*, дајући *џ* (*жениџба*);

- ва*: *жеџва*, *сеџва*, *клеџва*,
- њава*: *ломњава*, *герњава*, *кукњава*,
- еж*: *џалеж*, *џрабеж*, *сврабеж*, *џријеж*,
- ај*: *џдисај*, *удисај*, *размеџај*, *џроџај*,
- а к*: *џлазак*, *долазак*, *одлазак*, *џочешак*, *добиџак*,
- љава*: *ломљава*, *дремљава*,
- Ø*: *лов*, *зов*, *џазов*, *зев*, *џис*, *џвоз*, *џвон*, *беџ*, *дрем*,
- ња*: *вожња*, *џрадња*, *џџрадња*.

НАПОМЕНА. — Многе од глаголских именица, уз главно њихово значење радње, стања или збивања могу имати и значење времена (*берба*, *жеџва*), па и друга значења (предмета, нпр.: *расцеђе*, *џлеџице*, *џрање*).

316. Апстрактне именице (мислене) творбено су сродне са глаголским именицама, посебно када се граде од глагола који значе какво осећање. Такве су именице са суфиксима:

- ај*: *осећај*, *наџражај* (нервни),
- Ø*: *џазов* (која је и глаголска, наравно).

Или оне које се граде од глагола који значе добијање неког стања, долажење у неко стање, као код именица са суфиксом:

- ло*: *руменило*, *блеџило*, *беснило*, *лудило*

— које су добијене према изведеним глаголима *румениџи*, *блеџи*, *беснеџи*, *лудеџи*, од њихове презентске основе (*румени-м*, одбацивањем личног наставка *-м* и додавањем суфикса *-ло*: *руменило* = „стање када је неко румен“).

317. Највећи број изведених апстрактних именица означава особине, а продуктивнији суфикси за творбу су:

- џсџ*: *џорџсџ*, *џлашљивосџ*, *блискосџ*, *храбросџ*, *џушевностџ*

— којим се гради врло велики број именица, које знатно увећавају IV граматичку врсту именица (тип *сџвар*, *ноћ*, *љубав*);

- џџа*: *џброџа*, *леџџа*, *џисџџа*, *џивоџа*, *џлухоџа*, *џросџџа*,
- џџа*: *џлувоџа*, *слеџџа*, *хладноџа*, *џврџџа*, *скуџџа*, *мирноџа*.

— од којих се неке могу међусобно замењивати (*џисџџа* | *џисџџа*, *слеџџа* | *слеџџа*);

- сџво*: *кумсџво*, *браџсџво*, *џединсџво*, *џрубиџансџво*, *сџромашџво*

— са значењем особине, али и стања, док многе од њих могу значити и активности: *новинарсџво*, *џрађевинарсџво*, *ваџарсџво*, *сликарсџво*, па и скупове

изведеним именицама стоје као мотивне речи искључиво именице, што значи да се те изведенице граде одређеним суфиксима од именичких творбених основа. Ти суфикси, дакле, не преводe друге врсте речи у именице, они само уносе у значење мотивне именице извесну измену значења, најчешће према говорничковој оцени. Зато се ти суфикси називају суфикси субјективне оцене, па и саме тако добијене именице — именице субјективне оцене. Показано на примеру, који смо дали, именица *лисџић* значи *мали лисџ*, именица *кућица* значи *мала кућа*, *кућерина* значи *велика* (или *ружна*) *кућа*.

1) Тако изведене именице значењски се деле на две групе.

а) Прву чине аугментативи (са пејоративима) — именице са значењем увећаног појма који означава мотивна именица, и с тим у вези понекад и погрдног значења, са продуктивнијим суфиксима:

- и на: *јласина, комадина, облачина, волина, коњина, месина, лончина, људина, момчина, војничина;*
- е џи и на; -ур и на, -у џи и на: *јлавейина, ножејина, жабейина, ручејина, џравуљина, ножурина, ручурина, мајлушјина, барушјина;*
- ч и на: *будалчина, лажовчина, жангарчина, официрчина.*

То су изведенице којима су мотивне речи именице и м. и ж. рода (*комад* : *комадина, јлава* : *јлавейина*), као и именице ср. рода (*месо* : *месина*).

б) Другу групу чине деминутиви (са хипокористцима) — именице са значењем умањеног појма који означава мотивна именица, и с тим у вези каткад осећајно пристрасног (одмила) значења, са продуктивнијим суфиксима:

- а к: *каменак, јрозорак, цвејак, облачак, синак,*
- и ћ | -ч и ћ: *каменчић, зубић, зидић, сјолић, авиончић, ирозорчић, брајшић, синчић,*
- а ц: *брајцаи, хлебцаи, извораи, језичаи,*
- и ца: *јтравица, бубица, кућица, шумица, ијлица, сукњица, ручица и рукица, ножица и нојица,*
- ц е: *дрвце, јерце, коленице, осјрвце, јисамце,*
- а н це | -е н це, -а ш це | -е ш це: *јсејанце, брашанце, дејенце, јаренце; сунатице, јајћешце.*

309. Морфофонолошки гледано, на саставу творбене основе и суфикса гласовне алтернације су *к, ј, х* : *ч, ж, ш* пред суфиксом *-и на* : *војник* : *војничина*, *рој* : *ројина*, *дух* : *душина*, пред префиксом *-е џи и на* : *рука* : *ручџина*, *ноја* : *ножејина*, пред префиксом *-ур и на* : *ноја* : *ножурина*. Иста је алтернација и испред деминутивно-хипокористичких наставака *-а к*, *-и ћ*, *-а ц*, *-и ца* : *облак* : *облачак*, *рој* : *ројак*, *дах* : *дашак*; *вук* : *вучић*; *рука* — *ручица*, *ноја*, — *нојица*. Пред овим последњим суфиксом (*-ица*) сугласник *к, ј, х* може остати и непромењен (*рукица, нојица, снахица*).

Е. ИМЕНИЦЕ ИЗВЕДЕНЕ ГРАМАТИЧКИМ СУФИКСИМА

322. Уколико се укаже потреба да се од именице природног или граматичког м., ж. или средњег рода изведе именица супротног граматичког (или природног) рода, у језику се то чини посебним суфиксима, који се називају *моциони суфикси*. Тако када се именицом *вук* именује врста животиње, подразумева се да та врста има *мужјаке* и *женке*. Именица која означава *мужјака* дате врсте је *вук*, док ће се за означавање *женке* исте врсте од мотивне речи *вук* начинити изведена именица помоћу суфикса *-и ца*: *вучица*.

Обрнуто, од именице *жаба*, која је име врсте и име женке, суфиксом *-ац* добија се именица са значењем мужјака те врсте: *жабац*. Такви су и суфикси:

-ица: *лавица* (од *лав*), *мајарица* (од *магарац*), *ждребица* (од *ждребе*), *јуница* (од *јуне*),

-ац: *лисац* (од *лисица*), *ждребац* (од *ждребе*), *јунац* (од *јуне*).

323. Овај начин творбе продуктиван је и у творби именица за означавање женских особа које се баве истим пословима којима и мушке особе, означене именицама (природног и граматичког) мушког рода:

-ица: *професорица* (од *професор*), *учишелоца* (од *учишело*), *радница* (од *радник*), *блајаница* (од *блајаник*), *студенткица* (од *студент*),

-ка: *професорка* (од *професор*), *кондуктерка* (од *кондуктер*), *кочничарка* (од *кочничар*), *министарка* (од *министар*),

-киња: *студенткиња* (од *студент*), *ајсолвенткиња* (од *ајсолвент*).

НАПОМЕНА. — Може се узети да именице с овим последњим суфиксом означавају припаднице народа у односу на припаднике (ж. р.: м. р.): *Енглескиња*: *Енглес*, *Рускиња*: *Рус*, *Српкиња*: *Србин*, као што то исто значе суфикси *-ица* и *-ка*: *Хрвајкица*: *Хрвај*, *Муслиманка*: *Муслиман*, *Американка*: *Американац*, иако су већ наведене да стоје и као именице за значењем припадница, становница и другог према именицама са значењем народа, земаља, области, градова.

324. Таквим, граматичким, могу се сматрати и суфикси који према мотивној речи — именици са значењем јединке учествују у творби облика множине: једн. *шле*: множ. *шлаг*, стварајући тако збирне именице (различитих граматичких врста) које служе као суплетивна множина за мотивне именице. То су суфикси:

-аг: *шлаг* (од *шле*), *јањаг* (од *јање*), *бураг* (од *буре*), *унучаг* (од *унуче*),
-је: *дрвеће* (од *дрво*), *лишће* (од *лишћ*), *ирање* (од *ирани*), *тирње* (од *тирн*), *цвеће* (од *цвет*).

Сличне природе је суфикс *-ство*:/радник: радници: /радничтво; | сељак: сељаци: /сељаштво, па и суфикс *-ићи*: пиле: пилад: /пилићи, јагње: јагњад: /јагњићи, с тим што овај последњи суфикс нема значења збира (скупа).

2. ТВОРБА ИМЕНИЦА СЛАГАЊЕМ (КОМПОЗИЦИЈА)

325. Сложена именица је она која је настала срастањем дате именице са другим речима (именицама, придевима, предлозима), односно са њиховим творбеним основама, или са префиксима. При томе је носилац свих граматичких (морфолошких) особина именице управо именица у другом делу сложенице. Именица која се налази у другом делу сложенице може бити и проста реч и изведена реч. Тако су, на пример, именице *Београд* и *велеград* сложене од придева *бео* и *веле* (тј. старог облика придева *велик*) и прости именичке речи *град*. Именице *водоград* и *лавобоља* сложене су од именица у првом делу (спојног вокала *о*) и изведене именичке речи *град* (нултим суфиксом *-о* од глагола *иасити*, *иагаити*) односно од изведене именице *боља* (према мотивном глаголу *болеити*, суфиксом *-ја*).

326. Именичке сложенице имају један акценат (*Београд*, *велеград*, *водоград*, *лавобоља*), а настају —

Хѣрцеі-Нѣвѣ (из *Хѣрцеі-Нѣвѣі*, у *Хѣрцеі-Нѣвѣм* . . .)
радио-аѣараѣи (из *радио-аѣараѣиа*, у *радио-аѣараѣиу* . . .)
сѣдмѣн-ѣлѣчѣ (из *сѣдмѣн-ѣлѣчѣ*, на *сѣдмѣн-ѣлѣчи* . . .)
Смѣил-ѣи (од *Смѣил-ѣиѣ*, *Смѣил-ѣи*, са *Смѣил-ѣиом* . . .).

Код неких устаљених група именица у основном облику (номинативу) нема срастања у полусложеницу: *Хѣјгѣк Вѣљко*, *кнѣз Михаило*, *хѣѣи Омер*, али у зависним падежима, кад први део остаје непроменљив а други се мења; добија се именичка полусложеница: *Хѣјгѣк-Вѣљка*, *кнѣз-Михѣила*, *кнѣз-Михѣилом* итд.

4. КОМБИНОВАНА ТВОРБА ИМЕНИЦА

330. Како се и из показаних начина творбе именица може видети, велики број именица постаје једновременим процесима слагања (композиције) и извођења (деривације).

а) Нарочито су бројне међу њима оне које постају од предлога и именице, па се тако, на пример, оно што би се описно означило групом речи (падежном синтагмом), означава именицом која се састоји од предлога (сада у служби префикса), именичког творбеног дела (творбене основе) и суфикса:

„оквир *до вѣраѣи*“ = до- врат- + -ак = *довѣраѣак*
 „нешто *на рамену*“ = на- рам- + -ак = *нарамак*
 „део *ѣод брадом*“ = под- брад- + -ак = *ѣодбрадом*
 „земља *за ѣором*“ = за- гор- + -је = *заѣорје*
 „биљка *без коре*“ = без- кор- + -ка = *бескорка*
 „одевни предмет *на рамену*“ = на- рамен- + -ице = *нараменице*.

б) Такође су продуктивна образовања сложено-изведених именица од именица и глагола, где се може видети каква допунска (објекатска) служба именице употребљене уз глагол од којег се прави изведена именица:

„/*човек који ѣије вино*“ = вин-о- + пи-/-ти/ + -ја = *виноѣија*
 „/*човек који сребро љуби*“ = сребр-о-љуб/-ити/ + -ац = *среброљубац*
 „/*наука која ѣиисује земљу*“ = земљ-о- пис- + -ѣ = *земљѣиис*
 „/*оно што се ѣише руком*“ = рук-о- + -пис- + -ѣ = *рукоѣиис*
 „/*оно што се ѣивори руком*“ = рук- о- ѣвор- + -ина = *рукоѣиворина*
 „/*време кад се месо једе*“ = мес- о- -јед- + -је = *месојеђе*.

в) Продуктивна су образовања сложено-изведених именица и од осталих врста речи и глагола које те речи одређују:

„/*ученика у школу* / у *ѣисѣиѣи*“ = у- -пис- + -ѣ = *ѣиис*
 „/*нешто у земљу* / у *возиѣиѣи*“ = у- -воз- + -ѣ = *увоз*
 „/*радња кад се сам убије*“ = сам- о- уби- + -ство = *самоубиѣиѣво*
 „/*човек који се млад жени*“ = млад- о- жен- + ја = *младѣжења*
 „/*човек који рано рани*“ = ран- о- -рани- + лац = *раноранилац*.

Суфикси у оваквој творби, наравно, припадају обема врстама: и онима које су изражене гласовима (фонемама): -ак, -ја, -ка, -ац, -сѣиѣво, -ина, као и онима које су изражене као -ѣ (нулти суфикс, односно као „одсуство сваког наставка“): *рукоѣивор* (-ѣ), *увоз*(-ѣ). Природно, именице као што су *ѣиис*, *ѣиѣиис*, *увоз*, *извоз*, *ѣодвоз*, *нанос* и сл. сврставају се и у именице добијене деривацијом (извођењем) од глагола, односно њихове творбене основе додавањем наставка -ѣ (*увозиѣиѣи*: *увоз*- + -ѣ > *увоз*).

331. Значења сложених именица у оквирима су значења која су наведена и за изведене именице (мушка, женска лица, млада бића — особе, животиње, биљке, предмети, места, простори, радње, стања, осећања итд.). Ако је у другом делу изведена именица, њено значење доминираће (преовлађивати), док ће је делови с којима је у вези ближе одређивати: *сарадник* је „радник са којим се ради“, *риболовац* је „ловац на рибе“, *мишоловак* је „сјрава која лови мишеве“.

Задатак

(I) Одредите састав и значења следећих именица:

адвокатовица	бескућник	волонтерка	развалина	коњоводац
адвокатство	бесмртник	граматичар	свилара	коњић
ауто-пут	блистање	губитник	свиларство	коњче
Авној	вијугавост	домарка	свињетина	трозубац
угљенокоп	угљен-моноксид		угљевље	столече
стручак	стручњак	цветача (цвјетача)		незнанац
Новљанка	новодошлица	мукотрпник	носорог	нафтовод

(II) Нека вам глагол послужи као мотивна реч за добијање именица

<i>глагол:</i>		<i>именица са значењем</i>
	<i>особе:</i>	<i>предмета: месица; просиорије</i>
читати		
бројати		
мерити		

(III) У датом тексту подвуците и одредите просте, изведене и сложене именице, као и именице страног порекла.

(а) Настојница спрема у својој кухињи вечеру за Бојка. Отац није ухапшен. Горе, пред вратима стана на четвртом спрату дворишне зграде, два агента га чекају... А још је требало додати слутње и претпоставке. — Чиме доказујеш да не сматраш дезертерством сваки мушко-женски однос? Тишина, напољу. У њему.

(О. Давичо, *Песма*, Београд, 1974, 342—343)

(б) Бобочка је била племкиња. У њеном тијелу шумио је крвоток прозирноплав, као што су били прозирни аквамарини њене огрлице. Та бујна крв, љубичаста као тинта којом је писала своја фатална писма, тај њен чудесни темперамент...

(М. Крлежа, *Повраћац Филија Лајиновића*, Београд, 1968, 108—9)

(IV) У датим речима издвојте изведене, сложене и сложено-изведене именице, одредите њихове творбене основе, суфиксе и покажите гласовне алтернације, тамо где их има.

подлистак	робље	физичар	пажња
упис	Поморавље	облачак	пловидба
грађење	злопамтило	брежић	гуликожа
прађење	властољубље	пуноглавац	биљојед
ручица	бездушник	надлактица	стручњак

Наведите затим према којим мотивним речима стоје.

28. ТВОРБА ПРИДЕВА

1. ТВОРБА ПРИДЕВА ИЗВОЂЕЊЕМ (ДЕРИВАЦИЈА)

332. Изведени придев је онај придев који је настао додавањем суфикса на творбену основу мотивних речи, простих, изведених и сложених. У извођењу придева одмах пада у очи да се деле у две велике групе, управо на основу

односа према мотивној речи. То су: 1) изведени присвојни придеви и 2) изведени описни и сродни њима придеви.

А. ПРИСВОЈНИ ПРИДЕВИ

333. Изведени присвојни придеви граде се само од именица, а не и од других врста речи. Тако, на пример, према мотивној именици *брај* стоји изведени придев *брајов*, чија је творбена структура:

/творбена основа узета од именице:/ *брај*- + /суфикс:/ -о в;

или према мотивној именици *школа* стоји изведени придев *школски*, чија је творбена структура:

/творбена основа узета од именице:/ *школ*- + /суфикс:/ -с к и.

Ови су придеви добили назив по првом, основном и најобичнијем значењу: они означавају да појам уз чије име стоје припада појму који је означен мотивном именицом (*брајова* књига, *школско* двориште). Међутим, њихова значења се не ограничавају само на значење припадања, већ обухватају и друге односе. Тако, на пример, придев *храјов* (*храј*- + -ов) уз именицу *лист* сигурно означава да лист и *йријага* х р а с т у, али и да је то *лист* одређене врсте, друкчији од других листова, или уз именицу *столица* — х р а с т о в а *столица*, значи да је с т о л и ц а /начињена/ од *храјта* (тј. његовог дрвета). По својој служби, дакле, присвојни придеви могу бити једнаки описним придевима, без обзира на термин којим се називају.

334. Продуктивнијих суфикса којима се гради ова група изведених придева има четири, а мање продуктивних три.

1) Суфикс -о в /-е в: братов, зетов, синов, Славков, Петров, војников, младићев, стричев, краљев, Милошев, Драгићев

— чије је значење право поседовање, тј. појам уз чије име стоје ти придеви припада, по било чему, ономе што значе мотивне именице (по власништву: *брајова* књига, по сродству: *грујова* сестра, *Милошева* мајка итд.);

купусов, антимонов, хмељев, пиринчев, ражев,
храстов, грабов, боров, шљивов, трешњев

— чије је значење п о р е к л о, тј. да је предмет од чијег се имена граде придеви г р а ђ а о д к о ј е је оно уз чије име такви придеви стоје, или од оне врсте које је појам означен мотивном речју (*лијов* чај, нпр.).

Суфикс -о в долази иза творбене основе која се завршава ненепчаним сугласником, а -е в долази иза предњонепчаних сугласника те основе (*брајов* : *младићев*).

2) Суфикс -о в љ е в /-е в љ е в /-о в љ и /-е в љ и: братовљев, синовљев, мужевљев; братовљи, синовљи, мужевљи

— чије је значење, првих — припадање, других — квалитет (својство): *брајовљева* књига — *брајовља* љубав.

3) Суфикс -ин: сестрин, женин, Маријин, судијин, пашин, лавичин, земљин, ружин, песмин, свастичин, материн

— којим се изводе придеви од именица на -а (ж. и м. рода), а могу означавати пре свега припадање (*Маријина* књига), али и све што значе описни придеви (*ружино* уље, *земљина* кора, *йрешњин* цвет).

Испред суфикса *-и* и сугласници на крају творбене основе *к*, и *ц* алтернирају са *ч*: мајка — мајчин, банка — банчин; кртица — кртичин, иако се у многим случајевима допуштају дублетни облици: *банчин* и *банкин*, *шкољчин* и *шкољкин*; *Зоричин* и *Зорицин*, *друјарицин* и *друјарицин*; неће се мењати *ц* у придевима са *-ин*: *ишрачичин*, *кројачичин*, *девојичин* и сл., у којима се испред *ц* из основе налази и нека друга африката (*ч*, *и*, *ћ*, *џ*), осим у ретким примерима (*домаћица* — *домаћичин*); сугласник *с* краја творбене основе уопште се не замењује: *ајин*, *слујин*, *Гриин*, *загрујин*, као ни *х*: *снахин*, *Мехин*, *сјрехин*.

4) Суфикс *-ски*: школски, градски, општински, армијски, шумадијски, кајкавски, плебејски, македонски, трачки, педагошки

— којим се изводе придеви од пуне основе (граматичке) именица као творбене: *школа* — *школ-* + *-ски*, или од окрњене (граматичке) основе као творбене: *Кајкавац* — *Кајкавц-* /минус *ц*/ — *кајкав-* + *-ски* > *кајкавски*. Означаваше припадност онда када значе припадање појма уз чије име стоји тачно одређеном, и н д и в и д у а л и з о в а н о м појму: Изиђите, децо, у *школско* двориште (= “у двориште које припада нашој *школи*”). Кад означавају друге одnose, или чак припадност целој врсти појмова, ови придеви означаваће исто што и описни придеви (својство, квалитет, особину): *школски рад*, *сеоски живот*, *градско* понашање.

НАПОМЕНА. — У додиру завршног сугласника творбене основе и суфикса *-ски* настају гласовне алтернације: а) по звучности, нпр., *роб-* + *-ски* — *ројски*; б) по звучности и сажимањем сугласника, нпр., *порез-* + *-ски* — *иорес-* + *-ски* — *иорески*; в) по правилима палатализације, тј. са алтернацијама *к*, *г*, *х*, *ц*: *ч*, *ж*, *ш*, *ч* и са упрошћавањима сугласника, нпр., *војник-* + *-ски* > *војнич-*ски > *војнички*; *Паи-* + *-ски* > *пај-*ски > *пајски*; *монах-* + *-ски* > *монаш-*ски > *монашки*; *болниц-* + *-ски* > *болнич-*ски > *болнички*.

5) Суфикс *-овски*/*-евски*; *-ински*: воловски, топовски, принчевски, његошевски; матерински, хоџински, агински

— којим се граде придеви који означавају особине (*његошевски* стих), намену (*шојовска* граната).

6) Суфикс *-ји* (*-ја*, *-је*)/*-иј* (*-и*, *-а*, *-е*): мишији, мачји, жаблији, дечји, човечји / мишији, мачији, дечији

— којим се граде придеви са значењем припадности врсти, па тиме и особине: *дечја соба* је „соба за *гецу*“, соба која има друкчије особине од *дневне собе*.

НАПОМЕНА. — У додиру ненепчаних сугласника, као и задњонепчаних *к*, *г*, *х*, са суфиксом *-ји* (*-и*, *-а*, *-е*) добијају се предњонепчани (јотовани) алтернанти тих сугласника: *бивољ-* + *-ји* (*-и*, *-а*, *-е*) > *бивољи*, *жаб-* + *-ји* (*-и*, *-а*, *-е*) > *жаблији*; *човек-* + *-ји* (*-и*, *-а*, *-е*) > *човечји*; *враг-* + *-ји* (*-и*, *-а*, *-е*) > *врајји*; иза тако добијених *ч*, *ж*, *ш* сонант *ј* из суфикса остаје у изговору и писању. Са ненепчаним се сугласницима *ј* слива (јотујући их): *бивољи*, односно са *б*, *й*, *в*, *м* — даје сонант *љ*: *жаблији*. Сугласници *с* и *з* се не мењају испред овог наставка: *козији*, *иасји*.

7) Суфикс *-ињи* (*-а*, *-е*): детињи, пчелињи, голубињи, очињи (од *око*)
— којим се, пре свега, означавају особине (*детињи* плач).

Задагак. — Нека вам следеће наведене именице послуже као мотивне речи за творбу *присвојних* придева. Опишите затим њихова значења.

Рибар, капеган, јелен, бреза, хмељ, Америка, Југославија, Куба, бисер, братаница, лисица, Милан, теле, Ибар, Загорје, Пељешац, радник, професорка, професорица, јеж, мрав.

Утврдите у којим случајевима у тој творби има гласовних алтернација. У поглављу *Морфофологија* потражите одговор у коју групу спадају.

Б. ОПИСНИ И ЊИМА СРОДНИ ПРИДЕВИ

335. Изведени описни и њима сродни придеви граде се додавањем суфикса на творбене основе мотивних речи, простих, сложених и изведених, свих

врста — именица, глагола, заменица, бројева, збирних бројева и придева. Тако, на пример, према мотивној именици *зла̄шо* може стајати изведени придев *зла̄шан*, *зла̄шани*, чија је творбена структура:

/творбена основа узета од именице:/ *зла̄ш-* + /суфикс:/ *-(а)н*

— који има значење описног придева, дакле значење особине, овде добијене по томе што је предмет уз чије име такав придев стоји начињен од онога што значи мотивна именица (*зла̄шан сат* = сат „од *зла̄ша*“).

Према мотивном глаголу *јоворӣши*, на пример, може стајати изведени придев *јовор̄љив*, чија је творбена структура:

/творбена основа узета од глагола:/ *говор-* + /суфикс:/ *-љ и в*

— окрњена грамат. основа

— са значењем особине коју има онај ко „много *јовори*“: *јовор̄љив човек*, *јовор̄љива жена*.

336. Или према мотивном придеву *йлав* може стајати изведени придев *йлавичас̄и*, чија је творбена структура:

/творбена основа узета од придева:/ *йлав-* + /суфикс:/ *-и ч а с̄и*

— са значењем умањивања особине коју означава мотивни придев: *йлавичас̄и* значи „мало *йлав*“.

337. На исти начин граде се придеви од сложених и изведених речи наведених врста. На пример, од изведене именице *воденица* (= „млин на воду“) као мотивне, додавањем суфикса *-(а)н* на творбену основу *водениц-*, добија се изведени придев *воденични*, *-а*, *-о* (*воденични камен*). Или на пример, од групе речи, синтагме која служи као одредба именици: човек *край̄кој вида* — добија се од сложенице која садржи елементе

край̄к- + /спојни вокал/*-о-* + *вид-* + /суфикс:/ *-∅* или *-(а)н*

— додавањем, дакле, суфикса *-∅* или *-(а)н* — изведени придев *край̄ковид*, *-а*, *-о* или *край̄ковидан*, *край̄ковидна*, *край̄ковидно*.

338. Продуктивнији наставци за творбу ових придева јесу следећи.

1) Суфикс *-(а)н / -ни*, којим се граде најчешће према

(а) мотивним и м е н и ц а м а: бесан / бесни, видан / видни, вечан / вечни, источни, брижан / брижни, воденични, кућни, умни, страшан / страшни, влажан / влажни, болестан / болесни;

(б) према мотивним г р у п а м а речи (с и н т а г м а м а): злоћудан / злоћудни, безочан / безочни, безбрижан / безбрижни; великодушан, дуговечан, бистроуман, благогласан;

(в) према мотивним г л а г о л и м а:

бујан / бујни, грајан / грајни, хитан / хитни;

(г) према мотивним п р и л о з и м а, п р е д л о з и м а и др.; изненадан / изненадни, хотимичан / хотимични; противан / противни.

Овим се суфиксом граде придеви врло различитог значења: означавају да појам уз чије име стоји такав придев има оно што значи мотивна реч, да је богат тиме: *жијно* поље, *умни* човек, *влажно* земљиште; да је намењен ономе што значи мотивна именица: *кућна* врата, *воденични* камен; да припада ономе што значи мотивна именица: *очни* капак; да се одликује као особиним оним што даје вршење радње коју значи мотивни глагол: *бујно* растиње, *бујна* коса, *ирајни* напори.

НАПОМЕНА. — Сугласници *к, л, х и ц* с краја творбене основе испред суфикса *-(а)н/-н* и алтернирају са својим предњонепчаним парњацима *ч, ж, ш*: век — вечан / вечни; влага — влажан/влажни; страх — страхан/страшни; воденица — воденични.

2) Суфикс *-и в / -љ и в*, којим се ови изведени придеви граде (а) према и м е н и ц а м а:

жалостив, језив, димљив, сањив, болешљив, црвљив;

(б) према мотивним глаголима:

лепљив, ломљив, грабљив, спојив, неспојив, описив, неописив, незајазив, незајажљив, властољубив, јестив, говорљив, читљив, нечитљив, кажњив, опростив.

То је врло бројна група придева у нашем језику, што значи да је њихов модел образовања (творбе) врло продуктиван. Имају најопштија значења: (а) да појам уз чије име стоји тако изведен придев има оно што значи мотивна именица (*димљива* соба = „соба са димом, пуна дима“, *црвљива* јабука); и (б) да се појам уз чије име стоји од глагола изведен придев одликује вршењем даге радње као особиним, да је може / не може вршити (*јоворљив* човек = „човек који може много *јоворити*“, *несајорива* тканина = „тканина која не може *сајорити*“), да се (не) може на њему вршити радња (*читљива* књига / *нечитљива* књига).

НАПОМЕНА. — Суфикс *-и в* углавном се употребљава у творби где се творбена основа завршава на групе *-сиј, -зг* и *-шиј*: *милосијив, ојросијив, недојусијив, неунитијив, неодмаздијив*; затим — на *-ј* или неки меки сугласник: *несијојив, одвојив, неошјујив*; на *р* испред којег је још који сугласник: *неободријив, охрабријив*. У другим случајевима је, углавном, могућна напоредна употреба *-и в* и *-љ и в*: *неусијрашијив* и *неусијрашљив, незајазив* и *незајажљив, недокучив* и *недокучљив*. Од глагола *љубити* (најчешће у сложено-изведеним придевима) само је са суфиксом *-и в*: *власијољубив, славољубив*.

339. Осим наведених, у књижевном језику продуктивни су и још неки суфикси.

3) Суфикс *-а н / -а н и*: уљани, ражани, циглани, земљан / земљани, срчан / срчани, новчан / новчани, грожђан / грожђани

— којим се граде придеви мотивисани именицама, са значењем имати оно што значи основна именица, обиловати тиме, бити од тога (*земљана* здела, *јрожђани* сок).

4) Суфикс *-е н / -е н и*: бакрен(и), дрвен(и), стаклен(и), друштвен(и), воден(и), свадбени, службен(и), црквени, изложбени

— којим се граде придеви изведени од именица, са значењем да је појам уз чије име такав придев стоји од онога што значи мотивна именица (*бакрен* суд), да припада ономе што значи мотивна именица (*грушћивена* средства), да је намењен томе (*селигбени* трошкови).

5) Суфикс *-а в*: бодљикав, брашњав, варничав, ћелав, чађав; брбљав, јецав, блистав, пенушав, клизав, треперав

— којим се од именица и глагола граде придеви са значењем — у првом случају, да појам уз чије име придев стоји има оно што значи мотивна именица, односно — у другом случају, да дотични појам може вршити радњу означену мотивним глаголом (*ћелав* човек — *блистава* звезда);

6) Суфикс *-а њ*: рогат, зубат, брадат, бркат, плећат, гранат
— којим се од именица граде придеви са значењем да појам уз који стоји такав придев има оно што значи мотивна именица (*рогања* стока нпр., за разлику од стоке која нема рогове), или да се тиме нарочито истиче (*плећањ* човек, *гранањ* дрво).

7) Суфикс *-на њ*: лиснат, пернат, меснат, травнат
— којим се од именица граде придеви са значењем имати оно што значи мотивна именица, или бити од тога (*лиснањ* дрво, *њањ* кеса).

8) Суфикс *-ас њ*: јегуљаст, маслинаст, сабљаст, свиласт, бадемаст
— којим се од именица граде придеви са значењем да је појам уз чије име стоји такав придев сличан ономе што значи именица у творбеној основи изведеног придева (*сабљасњ* кљун = кљун као *сабља*, *бадемасњ* очи = очи као бадем).

9) Суфикс *-и њ* / *-о ви њ*: каменит, бусенит, поносит, узорит, баровит, ветровит, кишовит
— којим се од именица граде придеви са значењем да појам уз чије име такав придев стоји има изражено оно што значи мотивна именица (*кишовињ* дан = дан с много кише).

В. ПРИДЕВИ СУБЈЕКТИВНЕ ОЦЕНЕ

340. У творби придева помоћу суфикса граде се изведени придеви субјективне оцене. То су придеви чија је мотивна реч *п р и д е в*, а изведени су од његове творбене основе додавањем суфикса који мења значење основног придева (мотивног).

Продуктивнији придевски суфикси субјективне оцене јесу:

-кас њ: сивкаст, белкаст, црвенкаст, црнкаст, жућкаст (од *сив*, *бео*, *бела...*);

-ас њ: дрвенаст, сиваст, округласт, рићаст, жаркаст (од *дрвен*, *сив...*);

-икав: модрикав, плаветникав, розикав (од *модар*, *њлавешан...*);

-ичас њ: беличаст, плавичаст (од *бео*, *бела*, *њлав...*).

То су изведени придеви којима се означава нешто умањена особина означена мотивним придевом. Такви су и други суфикси, нешто мање продуктивности, као: *-ахан* (груб : грубахан, жив : живахан), који алтернира са *-ашан*: грубашан, малашан, слашан, *-ушас њ*, *-ушкас њ* (лепушкаст), *-уњав*: бледуњав, слабуњав.

За појачавање особине коју означава мотивни придев узима се суфикс *-ове њ*: *дујовешан* (од *дуј*, *-а*, *-о*), *исњовешан* (од *исњи*), односно *-ца њ*: *целцањ*, *голцањ*, *савцањ*, обично у изразима (цео целцањ, го голцањ).

2. ПРИДЕВИ ДОБИЈЕНИ ПОПРИДЕВЉАВАЊЕМ

341. Прави описни придеви настају и попридевљавањем глаголских облика, и то

а) г р п н о г глаголског придева: читан, прочитан, купљен, копан, ископан, увезен, извезен, рађен, урађен, уписан, исписан — од сваког прелазног глагола, имперфективног или перфективног вида подједнако:

б) радног глаголског придева: зрела / сазрела (крушка), врео, оболео (оболела, оболело,) погинуо (погинула, -ло), процветао (процветала, -ло), увео (увела, -ло), залутао (залутала, -ло) — од непрелазних и медијалних глагола, свршеног (перфективног) вида (уз изузетак придева *зрео*, *врео*, који су од несвршених глагола);

в) глаголског прилога садашњег: светлећи (-а, -е), дршћући (-а, -е) летећи (-а, -е), текући (-а, -е), могући (-а, -е), viseћи (-а, -е) — од глагола који се вршиоцима приписују као сталне радње, које их као такве квалификују, одређују (*шекућа* вода је „вода којој је стална особина да тече“, „изворска, речна, поточна вода“, која се разликује од воде у барама);

г) глаголског прилога прошлог: бивши, кад има промене значење — *некадашњи* (*бивши* председник владе).

Ови придеви имају све особине описних придева, морфолошке и значењске, тј. мењају се као и сви други придеви, и речи су за означавање особина.

3. СЛОЖЕНО-ИЗВЕДЕНИ ПРИДЕВИ

342. Сложено-изведени придеви су они који настају од вишечланих група речи (синтагми) у служби одређивања именица. Већ смо их споменули (в. т. 337) јер се њихови суфикси сматрају средством уобличавања тих група речи и њиховог превођења у категорију придева.

Врло су чести са нултим суфиксом (-∅): *белобрад*, *седобрад*, *седокос*, -а, -о, *жујиној*, -а, -о, *дујовек*, -а, -о, *дрволик*, -а, -о, *брзаној*, -а, -о, али, су исто тако бројни и са другим суфиксима: -ан (*илавокрван*, *бисироуман високородан*), -асиј (*јолошијасиј*, *јолобрадасиј*), -ски (*зайагноафрички*) и сл.

Одређују именице онако како би их одређивала група речи (синтагма), па, нпр., *седобрад* човек значи „човек са *седом брадом*“, *зайагноафричка* пустиња значи „пустиња у *зайагној Африци*“.

4. ТВОРБА ПРИДЕВА СЛАГАЊЕМ (КОМПОЗИЦИЈА)

343. Сви сложено-изведени придеви могу се сматрати и сложеним придевима, али се у групу типичних сложених придева издвајају следећи:

а) придеви настали срастањем два придева који оба одређују именицу уз коју стоје: *ситармали*, *ллухонем*, *срискохрвајски*, *ситарогрван*, *злехуд(ан)*, *звездасијојлав* (*звездасијојлава* застава), од којих је највећи број са спојним вокалом -о-, док их је мало насталих простим срастањем;

б) придеви настали срастањем прилога и придева, у којима први прилошки део одређује нијансу или интензитет (јачину) заступљености основне особине коју казује придев у другом делу сложенице: *мркожуј*, *сивојлав*, *јаркоцрвен* (*јаркоцрвена* јабука = „јабука *јарко црвене* боје“), *мнојоштовани*;

в) придеви настали срастањем префикса са мотивним придевом, који се могу сматрати (кад је други део изведени придев) и сложено-изведеним придевима: *безној*, -а, -о, *безбојан*.

Уколико се посматра само однос префикса и придева, каже се да су продуктивнији модели образовања са префиксима:

а- : алогичан, аморалан, аполитичан, анационалан

— који је страног порекла, а у придев уноси значење одсуства особине коју означава основни придев;

анџи-: антиалкохолни, антиуметнички, антикњижевни

— који је страног порекла, а у придев уноси значење „супротан“;

архи-: архидобар, архизао, архипаметан

— који је страног порекла, а у придев уноси значење увећавања особине коју означава основни придев;

не-: невесео, несрећан (несретан), нечист, нерад

— који је одрична речца *не*, а у основни придев уноси значење одрицања особине појма уз чије име стоји (*несрећан човек* : *срећан човек*)

344. Многи предлози се у творби ових сложених придева јављају са службом (функцијом) префикса, као: *без-* (безбојан, безбрад), *го-* (доратни, донебан, доножни), *за-* (загорски, загробни, загорели); *йо-* (погранични), *јог-* (подземни, подводни).

345. Посебну групу у сложеним с префиксима придевима чине они који се могу назвати придевима субјективне оцене, са продуктивним префиксима:

на-: наглух (наглув), накрив, накисео, натруо

о-: омален, онизак, осредњи

йо-: повелик, повисок, подугачак

јри-: приглух (приглув), прилењ, пританак

јро-: просед, проћелав, прохладан

— који сви означавају умањену, ублажену особину основног придева, односно нијансу дате особине;

јре-: предобар, пресладак, прељут, предуг, предраг, прехладан

архи-: архидобар, архизао . . . (и други, горе дати придеви)

улира-: ултракратки, ултрамодеран, ултралеви, ултрасавремен

— који сви означавају у највећој мери заступљену особину означену основним придевом;

квази-: квазиматеријалан, квазинов

јсеудо-: псеудокласичан, псеудонаучни

— који сви означавају тобожњу, лажну особину изречену основним придевом;

јолу-: полусвестан, полусиров, полухладан, полугопао

— који означавају недовољну заступљеност особине означене основним придевом.

5. ПРИДЕВСКЕ ПОЛУСЛОЖЕНИЦЕ

346. Придеви у групи полусложеница настају од најмање два придева који чувају сваки свој акценат, и који сваки означава посебну особину појма уз чије име стоје: *црвено-јлава* марама, тј. = *црвена* и *јлава* марама, *срјско-хрвајски* народни обичаји, тј. = *срјски* и *хрвајски* народни обичаји, *јурско-руски* рат, тј. = *јурски* и *руски* рат (рат Турске и Русије једне против друге). Придевске сложенице се могу састојати и из више чланова: *јлаво-бело-црвени* (*јлаво-бело-црвена* застава), што значи „плав, бео и црвен“ и сл.

Први придев (или први придеви) у овој полусложеници завршава се спојним вокалом -о-, а између свих чланова пише се цртица, која указује да су ти први делови срасли у полусложеницу, те да у промени не мењају свој облик: девојка са *црвено-јлавом* марамом, купили смо *црвено-јлаву* мараму, пример је из *руско-срјскоја* речника.

29. ТВОРБА ГЛАГОЛА

1. ТВОРБА ГЛАГОЛА ИЗВОЂЕЊЕМ (ДЕРИВАЦИЈА)

347. Глагол који је настао додавањем суфикса на творбену основу добијену од било које речи назива се изведеним глаголом. Тако се по моделу:

/именичка творбена /суфиксом:/ добија изведени глагол:
основа:/ *лисѝ-* *-а* *лисѝаѝи*

(што значи да према мотивној именици *лисѝ* стоји изведени глагол *лисѝаѝи*) — може градити неограничен број изведених глагола. При томе, суфиксом се сматра м о р ф е м а између *творбене основе* и граматичког наставка за инфинитив *-ѝи*. Значење изведеног глагола увек је у вези са мотивном речју, па наведени глагол *лисѝаѝи* значи „добијати, развијати *лисѝ*, *лише* /код билке/“, или „окретати *лисѝ/ове* /у књизи“.

У нашем језику се као мотивне речи изведених глагола могу јавити речи свих главних врста.

348. 1) Глаголи су изведени од творбене основе узете од и м е н и ц а као мотивних речи продуктивнијим суфиксима

-а: гласати (према *глас*), класати (према *клас*), оружати (према *оружје*), санкати се (према *санке*), корачати (према *корак*), гомилати (према *гомила*), шибати (према *шиба*)

— са општим значењем „вршити радњу која је на различит начин у вези са оним што значи мотивна именица“;

-о ва: момковати (према *момак*), робовати (према *роб*), боловати (према *бол*), зимовати (према *зима*), школовати (према *школа*), адресовати (према *адреса*)

— са општим значењем „бити оно што значи мотивна именица“, „провести време означено мотивном именицом“ итд.;

-и ра: моделирати (према *модел*), адресирати (према *адреса*), лакирати (према *лак*), паузирати (према *пауза*), телефонирати (према *телефон*);

-и са: каналисати, телеграфисати, малтерисати, мајсторисати, зборисати (према именицама *канал*, *телеграф*, *малтер*, *мајстор*, *збор*).

Последњи, и једни и други, имају опште значење „вршити радњу у вези са оним што значи основна именица“. Многи се јављају као дублетни (и триплетни) глаголи у нашем језику; тј. заједно са глаголима изведеним суфиксом *-о ва* (ти): адресовати / адресирати; телефонирати / телефонисати; гипсовати / гипсирати; стартовати; *-о ва* је словенски суфикс, док су *-и ра* и *-и са* страног (лат./грч.) порекла.

-и: биберити, бојити, јагњити, бројити, бунити, шећерити, солити, судити, данити, ноћити (према *бибер*, *боја*, *јање* . . .)

— са општим значењем „вршити радњу у вези с оним то значи мотивна именица“, од значења „посипати *бибером*“ до „проводити *ноћ*“, на пример.

349. 2) Глаголи су изведени од творбене основе узете од п р и д е в а као мотивних речи продуктивнијим суфиксима:

-а: јачати, горчати, дебљати, брзати (према *јак*, *јорак* . . .)

— при чему они значе „постајати *јак*, *горак*“;

-и: белити, дужити, кратити, ситнити, хладити, црвенити, киселити
(према *бео, дуї, крашак, сийан, хладан, црвен, кисео, кисела*)

— са општим значењем „давати некоме особину означену мотивним придевом“;

-е (-је у ијекавском): белети (бијељети), жугети (жугјети), оживети (оживјети), модрети (према *бео, жуї, жив, модар*)

— са општим значењем „добити / добијати особину означену мотивним придевом“;

-о в а: лудовати, радовати (према *луг, рдг*).

350. 3) Глаголи изведени од творбених основа узетих од *з а м е н и ц а, б р о ј е в а, п р и л о г а* као мотивних речи мање су продуктивности. Изводе се суфиксима:

-и: својити, ништити (од заменица); *двојиїи* / *одвојиїи*, издвојити (од збирних бројева); прогивити се (од прилога)

-а / -к о в а: деветати / издеветати; десетковати (од бројева)

-о в а: напредовати, назадовати, опетовати (од *наїред, назад, оїеї*, тј: прилога).

351. 4) Изведени глаголи од *у з в и к а* као мотивних речи су бројнији, а њихови творбени суфикси су:

-а: шкљоцати, зујати, грувати (од узвика *шкљоц!*, звука *зу...*)

-н у: куцнути, бућнути, лупнути (од узвика *куц!*...)

-к а: куцкати, крцкати, шљискати, шушкати (од звука *крц...*)

— који су ономагопејског карактера, а значе „производити звуке које означавају дати узвици“, а који могу бити природни или вештачки феномени.

352. 5) Изведени глаголи од творбених основа узетих од других *г л а г о л а* су значајна, као и прве групе, категорија у творби речи, а најпродуктивнији суфикси за њихову творбу јесу:

-а: враћати, рађати, јављати, лупати, сѣдати, изједати

— којим се добијају глаголи који стоје према простим (или сложеним) глаголима *враїиїи, родиїи, јавиїи, сесїи, изјесїи* — п е р ф е к т и в н о г вида, што значи да се суфиксом -а обележава њихова имперфектизација, тј. да се њиме добијају имперфективни глаголи.

НАПОМЕНА. — Када се суфикс -а(ти) додаје на основу која се завршава на *и* (*враїи-(ти), роди-(ти)*), долази до јотовања ненепчаног сугласника испред тога *и*, односно суфикса -а(ти): *враїиїи* — *враћати*, *родиїи* — *рађати*. Вокал *о* у основи таквих глагола у изведеном глаголу је замењен вокалом *а* (*рдд-и-ти: рађ-а-ти- скдч-и-ти: скдк-а-ти, в. у Морфофологији поглавље о алтернацијама вокала, т. 119—121*)

-а в а / -е в а: задавати, заигравати, засмејавати, закључавати; доспевати, захтевати, загревати

— којим се граде глаголи који стоје према перфективним глаголима као својим мотивним речима: *загаїи, засмејаїи... доспеїи, заїрејаїи*, и у којима суфикси означавају промену глаголског вида у имперфективни вид (најчешће итеративног лика);

НАПОМЕНА. — Када се суфикс -а в а(ти) додаје на основу са завршетком на *и* (*изрази-ги, исели-ги, казни-ги...*), ненепчани сугласник испред тога *и* се јотује: израж-а в а-ти, исељ-а в а-ти, кажњ-а в а-ти.

-и в а / -и ј а: скривати, заграђивати, задобивати, замрачивати, залепљивати; испијати, пребијати, савијати, добијати

— којим се граде глаголи што стоје према мотивним (најчешће сложеним) глаголима перфективног вида: *скријити, заградити* . . . ; *исити, пребити*, а означавају према њима несвршене (имперфективне) глаголе;

НАПОМЕНА. — Испред суфикса *-ива* (ти) у многим случајевима ненепчани сугласник из основе мотивног глагола се јотује: *заградити* — *заграђива-ти*; *залейти* — *залейљива-ти*; *заљубити се* — *заљубљивати се*.

-ка/-кара -уцка: *говоркати, биркати, шеткати; пискарати, дремуцкати, певуцкати*

— којим се граде глаголи што стоје према мотивним глаголима *јоворити, бираити, шейтити, йсаяити, дремаити, њеваити*, и у којима суфикс означава само промену видског лика. Глаголи са њима су итеративно-деминутивног значења, често са нијансом субјективне оцене (нпр. *йскараити* = „вршити радњу писања у ружном смислу“).

353. Суфикси за извођење (деривацију) глагола од глагола углавном служе за имперфектизацију (добивање имперфективних глагола од перфективних). Изузетак је суфикс *-ну* (ти), којим се од имперфективних добијају перфективни глаголи: *кајнуити* (од *кајайити*), *клизнуити* (од *клизайити*), *линуити* (од *лиити*), *довикнуити* (од *довикивати*), *севнуити* (од *севати*).

2. ТВОРБА ГЛАГОЛА СЛАГАЊЕМ (КОМПОЗИЦИЈА)

354. Глаголска сложеница може бити од два типа. Један тип представљају глаголи срасли од најмање две речи — прве која припада некој другој врсти речи и друге која мора бити глагол: *данјубити, злостављати, злоупотређивати, руководити, чинодејствовати, злојайити се, блајословити*. При томе су ти делови најчешће спојени вокалом *-о-*. То је мало продуктиван тип у творби глагола. Други тип глаголске сложенице је онај у којем се на првом месту налази *преф* и *кс*, а на другом мотивни глагол: *јрочитити, дочитити, начитити се* и сл., који стоје према глаголу *читити*, очито са предметком *јрочо-*, *на-*. То је врло продуктиван тип творбе сложених глагола.

3. ПРЕФИКСАЛНА ТВОРБА ГЛАГОЛА

355. Префикси (предмеци) су по своме пореклу најчешће предлози (неки од њих и прилози), али су они у вези са глаголом при творби *везане морфеме*, које најчешће мењају значење глагола са којим срастају у сложеницу, уносећи у значење глагола оно значење које би имали као предлози. Тако ће, на пример, префикс *из-* са глаголом *бацити* дати сложени глагол *избацити* који значи „извршити радњу глагола *бацити* тако што ће се тиме неко/нешто покренути *из* унутрашњости ван“. Ако се префикс *из-* (односно било који други) дода имперфективном глаголу, сложен са префиксом тај глагол постаће перфективан: *из-* + *муити* > *измуити*, који значи „свршени *завршени* *јренуити*ак радње означене глаголом *муити*“.

У неким случајевима префикс ће мењати и глаголски род (по предмету /објекту). На пример, од *непрелазног* глагола *јрчати, ићи*, слагањем с префиксом *јре-*, добиће се *прелазни* глагол: *јрејрчати* /улицу/, *јрећи* /реку/.

356. Префикса има врло много, а продуктивнији су међу њима:

go-: дотрчати добежати, дошетати; дозидати, дописати, дохранити, дозвати, досетити се

— са различитим значењима, које је спојено заједничким значењем „вршењем радње основног глагола довести некога/нешто до неког места, времена, фазе у раду“ итд.; и, наравно, с функцијом перфектизације онда када се као префиксална морфема додаје имперфективном глаголу;

za-: загнури, закуцати, заковати, заштитити, забелети се, загрмети, запевати, залајати, засвирати, затрести

— са значењем залажења за нешто вршењем дате радње, приањања уз нешто (завезати, закрпити, залепити), и, наравно — с функцијом грађења перфективних глагола (загнури: гњури);

iz-: избацити, изгорети, излечити, испунити, изубијати, исполагати, излепити, ископати, иселити се

— са значењем вршења дотичне радње кретањем од унутрашњости, са нижег места према вишем, довршења радње, извршења радње на већем броју објеката (*исполагати* испите); и са функцијом перфектизовања;

na-: написати, намотати, научити, наквасити, напунити, нахранити, напснути, нагрести, најести се, нагледати се

— са значењем вршења радње основног глагола у вези с каквом површином, стављањем на нешто (налепити), вршења у великој мери, и са значењем свршености дате радње (перфектизација);

pro-: прочитати, пробушити, пробости, продати, проживети, проговорити,

— са основним општим значењем пролажења, вршењем основне радње, кроз нешто, започињања радње или стања (*проговорити*), вршења радње у великој мери, са свршеношћу (перфектизација);

s(a)-: сјединити, саставити, смешати, здружити; слетети, сићи, сјурити, спасти

— са основна два општа значења, у првом низу: извршења радње које доводи до окупљања јединки, и у другом: извршења радње одозго наниже (Људи су се *сјединили*: Авион је *слетео*).

357. Своја посебна предлошка значења уносе у сложене глаголе, тако, и други префикси: *od-* (одјурити, одучити), *io-* (позидати, попадати), *iod-* (подшишати, подлопати, подрити), *ire-* (претрчати, прегазити, прескочити, презимити), *iri-* (приступити, прилепити, причувати), *raz-* (размотати, раставити, разбуктати се), *y-* (уписати, улетети, ући).

30. ТВОРБА У ОСТАЛИМ ВРСТАМА РЕЧИ

358. У осталим врстама речи творба је углавном заступљена као процес слагања (композиције), и то много мање него код описаних главних врста речи. Тако, поред простих речи дотичних врста (немотивисаних), у нашем језику постоје:

а) Сложене заменице: *ѿокоји, ѿонеки, икакав, ико, ииѿѿа, којеко, никакав, нико (ниѿко), коѿод, ииѿѿод* и др., које постају од предлога, везника, речца и самих заменица у другом делу (придевских, именских);

б) сложени бројеви: *двaдесет̄, деведесет̄, двест̄а, дванаест̄* и др., који постају спајањем бројева (*двaдесет̄ < два + десет*) а од којих су неки за наше језичко осећање већ просте речи (*дванаест̄, ѿринаест̄* итд.):

в) сложени прилози: *узбрдо, увелико, увек, одока, навелико, ујуѿро насуво* и сл., који настају од прилошких израза у чијој се основи, заправо, налазе одређени падежни облици с предлозима (*одока < од + ока*);

г) сложене модалне речце (партикуле): *годуше, можда, ваљда*, које настају исто као и наведени прилози;

д) сложени предлози: *исѿод, изнаг, усред, уврх, ѿврх, насуйроѿ* и сл., који се добијају или срastaњем двају предлога (*из + наг*), или срastaњем предлога и именице (*у + врх*), односно других речи (*на + суйроѿ*);

ђ) сложени везници: *кагли, камоли, некмоли, акамоли* и сл., који настају срastaњем везника с речцом *ли*.

Неке од ових речи настају и од простих облика (падежних, без предлога), на пример, модалне речце (*среѿом*), прилози (*куѿи*), предлози (*крајем, средином*: Ићи ћемо на распуст *крајем* јула, *средином* августа), као што прилози постају и од сваког придева у облику ср. р. једнине (*мирно* дете: Он *мирно* говори) одређеног вида, што се види по акценту.

Задатак

- (I) Од датих речи, примењујући правила о извођењу придева, направите придеве: јунак, ученик, ученица, читати, говорити, зајазити, Анка, Јовица, творница, млин, плав, зелен; планина, река, производити, урадити.
- (II) Од датих речи направите сложено-изведене придеве: Северна Америка, црна коса, блед лик, дуго крило.
- (III) Нека вам дате речи послуже као мотивне за творбу глагола: санке, црвен, зелен, зима, лето, књига, зарадити, читати, скочити, истрчати, певати. Опишите све гласовне алтернације које сте запазили у творби у свакој групи.
- (IV) У датим одломцима обележите све изведене и сложене речи, одредите којим врстама речи припадају и опишите начин њихове творбе. Посебно одвојте немотивисане (просте) речи и поделите их по врстама речи.
- (1) У дољи и на брду видела се цела варош, расута међу баруштинама и трском, а, даље, прокрчене шуме и, дубље, широка река... међу врбацама, из којих се указа бескрајна раван... Сунце је било страшно припекло, тако да се кола, као усијаним гвожђем окована, батргала међу јаругама и дрвећем, праћена изнемоглим псима, до воћњака епископа Ненадовича, који је то лето био подигао малу, дрвену црквицу,... и окупио око себе неколико калуђера, који беху драговољно пристали да се одрекну пустињачког и дивљег живота... Мислећи на снаху, он се решавао да измоли кога од калуђера,... само да би ућукао онај њен грозничави врисак и безумни шапат...
(М. Црњански, *Сеобе I*, Просвета, Београд, 1983, 178—179)
- (2) „Човјек је животиња у својој појединачној осамљености савршено тужна,... готово депласирана! У стаду живећи већ прилично дуго, човјек је човјеку човјек, округлији на име од сваке друге звијери. Бестидна, лажљива, глупа, злобна и мајмунска звијер! Најсмјешнија међу животињским врстама је сигурно врста мајмунска, а колико је мајмун ближи непосредном и логичном животу од човјека? Та звијер је прождрљивија од хијене, јер хијена преждерана стрвином може покрај смрдљивога меса да заспи, док човјек,

који се преждерао толико, да му се од ситости диже утроба — још увијек ждере, и проматрајући око себе друге гладне себи сличне животиње, облизује се задовољно...”

(М. Крлежа, *Повраћајак Филија Лашиновића*, Просвета, Београд, 1968, 144)

- (3) Субјективно, он се јавља као самодопадање. Дакле... — Не. Ти бркаш пријатност с допадљивошћу. Треба разликовати... Тад поче Ђорђе својим обичним немарним а неумољивим гласом у коме је, поред стрпљења, мекоте, увек присутне неозбиљности, било и неке добродушне педагошке самосвести, искуства и знања, које је Петру импоновало. Не само то знање него и сам његов начин говорења: смирен, кротак, тих, а неумољив... — Новости! Бар за мене! — одврати Мића спремно — ми смо од данас, дакле, равнодушни према моралу?... Ја нисам социјалдемократа. Ја нисам према субини света равнодушан. Јер ако ме се не тиче лични живот другова,... не тиче ме се ни мој! Ја ћу се пропити,... а рад, а борба? Извини,... али чини ми се, иако сам млад уседелац са старофрајлинским схватањима,... да је... пријатније, безопасније и лакше пити вино и љубакати девојке,... но гинути...

(О. Давичо, *Песма*, Нолиг, Београд, 1974, 34, 35)

ЛЕКСИКОЛОГИЈА

359. Лексикологија (од грч. *lexikon* речник, *logia* наука) део је науке о језику који проучава речи. А реч је — како је већ казано (в. т. 154) — утврђени гласовни скуп, одн. најмање један глас, који има значење и синтаксичку службу (функцију). За разлику од реченице, која је основна јединица комуникације, реч је основна јединица именовања ствари, радњи, појава, тј. — како кажемо — појмова уопште.

Да би такав скуп гласова могао бити реч, потребно је да се одликује следећим минималним бројем особина:

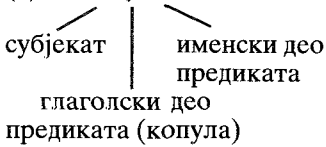
— Да има гласовно (фонетско) обличје, које ће у писаном језику бити означено словима, па ће се у том језику речју сматрати онај скуп гласова који има графемско обличје (*чдвек*, *радиџи* и *радиџим*, *ја*, *он*, *илав*, *брзо*, *и*, *у*, *кад*, *џрдчиџао сам*);

— да нема више од једног акцента (*он*, *гџџе*, *чиџаџи*, *каџиџрџи*, *џрочиџаџи*, *изненадиџи*);

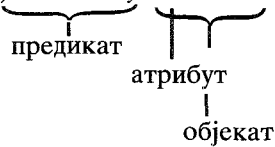
— да има значење, тј. да се као знак везује за неки појам (*камен* = „одломљени део стене у облику компактне масе“, *џрозор* = „отвор у зиду зграде кроз који улази светлост и оквир са стаклом који тај отвор затвара“, *разбиџи*, *разбиџем* = „учинити да се што распрсне, разломи, сломи“, *сив* = „који је боје пепела, боје која се добива мешањем црне и беле боје“); и

— да има синтаксичку функцију, нпр.:

(1) *Камен је сив.*

(2) *Нашли су сив камен.*

(3) *Разбили су каменом џрозор.*

Пошто српски језик припада флексивним језицима, речи у њему деле се на променљиве и непроменљиве (в.т. 160—161). *Променљива реч* остварује се као систем облика (*Ученик чџџа: Видели смо ученика: Послали смо књигу ученику*), па ће променљиве речи — пошто имају више облика — имати један од тих облика као основни облик, док ће сви остали бити од њега зависни. У примерима који су дати у загради наведена су 3 облика речи (именице) *ученик*, од њих основни облик је *ученик*, остали (*ученика*, *ученику*) — јесу зависни (овде — падежни) њени облици. Основни облик за именске речи је облик падежа номинатива једнине, за гласке речи — облик инфинитива (нпр., за наведене речи у горњем примеру: *чиџа*, *видели смо*, *џослали смо* основни облици су инфинитиви: *чиџаџи*, *видџи*, *џослаџи*). Појам *реч*, међутим, обухвата сваки од тих облика.

Непроменљива реч, дакако, остаје увек у једном истом облику (в. т. 268—277).

Лексика (= све речи) српскога књижевног језика проучава се у лексикологији (1) са гледишта индивидуалних значења речи и (2) са гледишта састава лексике и сфере употребе речи. Порекло појединачних (индивидуалних) речи испитује посебна лингвистичка грана — етимологија, упоређивањем сличних речи у различитим језицима, свођењем речи на корен и сл. Етимолошка испитивања дају етимолошке речнике, какав је за наш језик *Етимолошки рјечник* (I—IV) П. Скока (в.т. 56.) Као врло специфична грана, етимологија остаје изван лексикологије која се даје са граматицом књижевног језика.

31. ПОЈЕДИНАЧНО (ИНДИВИДУАЛНО) ЗНАЧЕЊЕ РЕЧИ

360. Посматрајући индивидуално значење речи, пре свега говоримо о основним типовима значења српских речи. Као и у свим природним језицима, и у нашем реч је језички знак којим се означавају предмети и појаве стварности. При томе, највећи број речи означава бића, предмете, радње и стања, особине (*човек, лав, чистији, боловаји, зелен, ђети, брзо*). Њих лексикологија назива пунозначним речима, а у граматици смо их описали као: именице, придеве, глаголе, бројеве, заменице и прилоге. Остале речи у језику јесу непунозначне, или помоћне речи. Њихово потпуно значење јасно је тек онда када су у реченици, а грамика их описује као: предлоге, везнике, речце и узвике (*Иде са братом у позориште. — Рекао сам да дођете. — Сутра ћемо, можда, отпутовати. — Ух, што си ме уплашио!*). Лексикологија се, углавном, бави пунозначним речима, али ће реченици, лексикографија (примењена лексикологија), наравно, описивати значења и употребу свих речи, па и непунозначних.

361. Тако ћемо, лексиколошки, један исказ Иве Андрића (Свеске, Сабрана дела, књ. 17, Београд, 1981, стр. 128), који гласи:

„Индускиња. Тумач.

Гледам како њије воду. Сркуће само држећи увек чашу са обе руке. Зајим одложи чашу и оба кажипрста њријисне на влажне руке.“

— анализирати на следећи начин.

(1) Истакнуте речи у овим реченицама су пунозначне речи српскога језика;

(2) има их 17 (2 речи се понављају: *чаша, оба*);

(3) од тих речи

— *Индускиња, тумач, вода, чаша, руке, кажипрст* и *усне* означавају предмете стварности: бића или ствари;

— *њије* (*њији*), *сркуће* (*сркућаји*), *држећи* (*држаји*), *одложи* (*одложији*), *њријисне* (*њријиснуји*) означавају радње;

— *обе* (*оба*) означава број јединки (руку, кажипрста);

— *влажне* (*влажан, влажна, влажно*) означава особину појма уз чије име стоји (усне).

Ако те речи, у њиховом основном облику, потражимо у Речнику српскохрватског књижевног и народног језика САНУ, видећемо да се за сваку од њих даје индивидуално значење. На пример: „*Индус* м. припадник ет-

ничке групе народа индоевропског порекла, Индијац уопште“, одакле је — **Индускиња** — „припадница те етничке групе, Индијка уопште“; или: „**вода** ж. . . . 1. провидна безбојна течност, хемијско једињење водоника и кисеоника (H₂O)“; или: „**гледати гледам** . . . 1. примати чулом вида светлосне утиске, служити се чулом вида“; „**влажан, влажна, влажно** . . . 1.а. који садржи много влаге“ итд.

Исто тако, реч *бућкаџи* у исказу једног другог писца:

„Сунце млако обасјава двориште и воденицу с црним, гломазним колесима, која лагано *бућкају* по води“

Речник САНУ ће објаснити: „**бућкати, -а̄м** несврш. оном/атопејски/ 1.а. ударати, плескати по води или по нечем житком производећи шум исп/ореди/ *бућ* . . . “

362. (а) Мотивисане и немотивисане речи. — Поредиши истакнуте пунозначне речи у ова два кратка текста, тј. речи као што су *бућкаџи*, *бућкам*, из другог текста, са осталим пунозначним речима и из истог (*сунце*, *млако*, *дворишће* и др.), и из првог текста (*вода*, *чаша*, *усне*, *џриџиснуџи* и др.), долазимо и до друге поделе међу речима. Лексикологија, дакле, дели речи још и на *мотивисане* и *немотивисане*. Па кажемо да се, у најужем значењу ова два термина, под **мотивисаним речима** подразумевају оне речи чији се скуп гласова може довести у непосредну везу са предметом или појавом коју означавају. Тако је, дакле, мотивисана реч *бућкаџи* — јер је настала од комплекса гласова *бућ* којим се имитира звук у природи, онај који се добија ударом по води. Такве су и речи: *куцаџи*, *кукаџи*, *кукавица* (птица), *џљуснуџи*, *џљусак*, *џљескаџи*, *џљесак*, *буџнуџи*, *ојкаџи* („*викати ој*“), *јаукаџи*, *јаук*, *шуџџаџи*, *фијук*, *фијукаџи*, *џврчаџи*, *џврчак*, *зунзара* (мува).

Немотивисане речи јесу оне које су као ознаке појмова, предмета и појава у природи, гласовни скупови слободни од тих појава, нису у непосредној вези с њима. На пример, гласовни скуп *вода* ни у једном свом елементу није везан ни за коју особину „провидне безбојне течности“ која се може јавити у виду извора, потока, реке, кише. Тај комплекс гласова не имитира ни звук, ни визуелне ефекте материје коју означава. Исто су тако слободни од предмета скупови гласова: *сунце*, *чаша*, *усне*, *џриџиснуџи*, *дворишће*, *млак*, *-а*, *-о* и други. У српскоме језику, као и у другим језицима, највише је оваквих — немотивисаних речи, било да су пунозначне, било да су помоћне: *земља*, *оџац*, *мајка*, *син*, *кућа*, *џруџа*, *брдо*, *џлав*, *црвен*, *реџи*, *чиџаџи*, *седеџи*, *мноџо*, *добро*, *брзо*, *два*, *џри*, *у*, *на*, *код*, *и*, *ако*, *да*.

Напомена. — У граматичи (творби речи) термин **немотивисане речи** означава **просте речи**, оне које се састоје од гласовних скупова који не садрже друге речи (*син*, *џлав*, *чиџаџи*), док термин **мотивисане речи** означава **сложене и изведене речи**, тј. оне које садрже у себи основе других речи (*Београд* је реч која садржи *бео-* и *-град*, *синов* је реч која садржи *син-* и *-ов*, *чиџач* је реч која осим суфикса *-ач* садржи *чиџа-* из глагола *чиџаџи*). В. т. 279—287.

363. (б) Полисемија. — И пунозначне и помоћне речи, оба типа (и оне мотивисане, и оне немотивисане), имају свака своје, индивидуално, значење. При томе, речи могу имати или само једно значење, или могу имати више значења. У првом случају говоримо о **моносемичним** (једнозначним) речима, какве су, на пример: *зоб*, *сир*, *миш*, *клавир*, *канаџ*, *брзо*, *два*, *џри*, *засџој*, *довраџак*, *џреџовараџи*, *зимски*, *казаљка*.

У другом случају говоримо о **полисемичним** (вишезначним) речима. На пример:

— За именицу **глава**, поред основног значења (1) „горњи део човечјег и одговарајући део животињског тела у коме је мозак“, **речници** ће навести

и значења: (2) ум, разум, ѿаменѿ; (3) живоѿи (. . . сѿаси главу!); (4) особа, човек, ѿојединац, сѿиановник; (5) личностѿ која руководи, уѿравља, ѿолавар; (6) ѿочейни, чеони гео, ѿредњи гео нечеѿа, ѿочейшак; (7) ѿроширени или задебљали гео нечеѿа (нпр., ексера); (8) комад некоѿ ѿрехрамбеноѿ ѿроизвода (нпр., глава шећера); (9) ѿлавица (биљке: глава купуса); (10) гео књиѿе или сѿиса, одломак, ѿолавлѿе; или

— за глагол **дѿлити**, **дѿлѿм**, осим основног значења (1) „рашчлањавати, одвајати на делове, комадати“, речници ће навести и значења: (2) *изналазити колико се неки број садржи у другом броју, радња суѿројсна множењу* (у математици); (3) *давати коме шѿо*; (4) *раздвајати, расѿављати од коѿа или чеѿа, одвајати*.

Такве речи називамо полисемичним речима, а ту језичку појаву полисемија (вишезначност). Она има велики значај за речничку страну језика.

Полисемија (вишезначност) једне реч и настаје зато што се појам који се иначе означава неком другом речју по некој сличности доводи у везу са појмом означеним употребљеном речју. На пример: *Задебљали гео ексера* /по положају који има на ексеру/ сличан је *ѿлави човека*, зато је за тај део ексера узета реч *ѿлава*. Другим речима: у синтагми *ѿлава ексера*, реч *ѿлава* добила је значење „задебљали гео ексера“, у реченици: *Петѿар II Петѿровић Његош је био ѿлава државе и цркве* — иста реч *ѿлава* има значење „личност која управља“, у реченици: *Прочитали смо јуче ѿрећу ѿлаву романа* — реч *ѿлава* значи „део књиѿе“.

Код полисемичне (вишезначне) речи сва значења остају у оквиру једне те исте речи, а полисемија се развија у контексту, у реченици, што значи да је она резултат увећавања броја значења једне речи. Описаним процесом, једна иста реч нашега језика добија, поред основног, многа значења. На пример:

— Уочавањем сличности по облику:

реч **лѿнац**, уз основно значење „низ металних карика“ има и значење „венац“ („планински“): *Вуче се лѿнац високих ѿора*;

реч **кѿрито**, уз основно значење „подужи суд начињен од дрвета, камена, метала или бетона“, има и значења: „труп лађе“, „удубљење којим тече или је текла река, поток“, „удубљење испуњено морском или језерском водом“;

— уочавањем сличности по боји:

реч **цѿрн**, **-а**, **-о**, уз основно значење „који је боје угљена или чађи“ (*Имала је цѿрну хаљину а бео шал*), има и значења: „опаљен од сунца“, „мрачан, таман“, „који је боје тамније, затвореније него нешто друго исте врсте (*цѿрн хлеб, цѿрно вино, цѿрна кафа*)“;

реч **цѿрило**, уз значење „црна боја“, има значења: „материја, средство којим се боји у црно“ (*цѿрило за цѿиеле*), „мастило“ (*Донесе ѿаѿира, цѿрило и ѿѿеро*);

реч **цѿрница**, осим што значи „црна земља, хумус“, има и значења: „калуђерица, монахиња“ и „црнкиња“;

— уочавањем и преношењем значења уопште по било којој сличности (акцији, стању, јачини, акустичким и другим ефектима):

реч **нѿсѿч**, уз основно значење „човек који носи“, има и значење „брод који носи авионе“, „грѿда која носи кровну конструкцију“;

реч **грѿмети**, уз значење „звучање при прањњѿу електрицитѿта у природи, има и значење „врло јако викати“;

реч **цѿрначки**, уз значење „као код црнаца (*цѿрначка музика*), значи и „тежак, напоран“ (*Ово је цѿрначки рад*);

реч **кѿола** — означава и запрежно саобраћајно средство, и аутомобил, и железнички вагон.

364. Избор сличности међу појмовима је слободан и, како видимо, врло разноврстан — по облику, по боји, по грађи, по унутрашњим особинама. У полисемији реч је о различитим лексичким значењима вишезначних речи, реч је о значењским варијантима једне те исте речи, које су омогућене уочавањем сличности по многим елементима, од којих смо само неке навели. Полисемија је, пре свега, и појава најобичнијег, неутралног језичког израза у језичкој заједници, која омогућује, како смо видели, да у српскоме језику реч *лава* значи и „део тела једног бића“ (*Пейтра боли лава*), и „део предмета“ (*лава ексера, лава шећера, III лава романа*), да реч *ноћа* означава појам који могу имати *човек* и *животиња*, али и *сто* и *столица*, да реч *ручица* може значити „мала, дејча рука“, али и „део предмета (алата, посуђа, машине, оружја и сл.) који се хвата руком“ (ручица мењача, ручица лонца). Полисемија омогућује сасвим уобичајене исказе: *Тече вода (млеко, нафта . . .)* — *Тече животи;* *Тече разговор;* *јуна чаша* — *јуна слобода;* *јуна увереност*. Али је ова способност речи и основа бескрајних моћи говорника, па међу њима и прозних и поетских стваралаца да граде и нови, оригинални језички израз.

365. (в) **Хомонимија.** — Сваки говорник којем је српски матерњи језик кад чује реченицу:

(1) *Овај ће хладни ветар замрзнути Дунав.*

— разумеће да она значи:

(1^a) „Овај ће хладни ветар учинити да се улед превори Дунав.“

Исто тако, кад чује реченицу:

(2) *Најушћена и сама, Марија је морала замрзнути своје простио одело, тишину, самоћу.*

— разумеће да она значи:

(2^a) „Најушћена и сама, Марија је морала осетити и мржњу у према своје простио оделу, тишини, самоћи.“

Истакнуте речи у реченици (1) — *замрзнути* и у реченици (2) *замрзнути*, потпуно једнаке по облику (фонетском и графемском), имају потпуно различита значења, значења која се никакo не могу схватити као повезана:

(1) *замрзнути*, *замрзнѐм* = „учинити да се нешто претвори у лед“

(2) *замрзнути*, *замрзнѐм* = „осетити мржњу према коме/чему“.

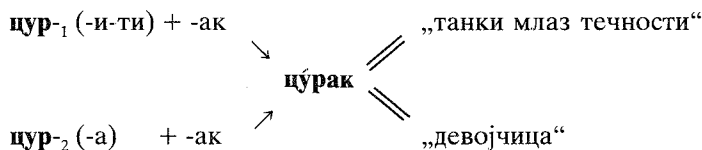
Говорећи о речима које стоје у таквом односу, говоримо о хомонимији и о хомонимији, па кажемо да је хомонимија појава двеју или више речи које су потпуно једнаке по фонетском, графемском и граматичком облику а које имају потпуно различита значења, значења која нису ни у каквој вези, нити се могу изводити једна из других.

Тако ће, на пример, српски језик имати хомонимски низ речи: *кода* „длака на човечјој глави“ (*Расустила кода се и њлаче*) — *кода* „пољопривредно оруђе“ (*Забацише кода се на раме и одоше у ливаду*) — *кода* „нагнута пољски на брега“ (*Пастури су ишли њланинском кодом*), затим парове хомонима као што су: *шужити*, *шужим* „бацати кривицу на кога“ — *шужити*, *шужим* „осећати тугу, туговати“; *кључ* „метално оруђе за затварање врата“ — *кључ* „млаз течности“ или „врутак при врењу“; *бар* „мања кафана“ — *бар* „јединица атмосферског притиска“; *јдл* (мушки, женски) — *јдл* (северни, јужни); *шрџа* „већа војна јединица“ — *шрџа* „пањ на којем се сече месо“; *шић* „биљка шийак“ — *шић* „балван пободен у воду, земљу као носач/ослонац бране или моста“; *џурак* „танки млаз течности“ — *џурак* „девојчица, цуретак“;

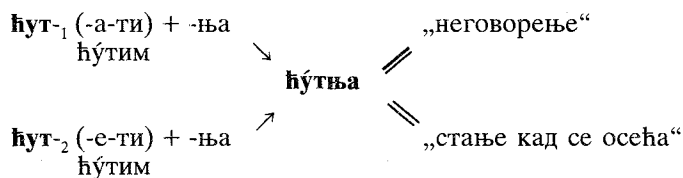
čâsî (нпр. у реченици: *Посеговао је осећање за чâсî*. Указали су ми *чâсî* и *пошîтовање*) — *чâсî* (у реченици: *Делили су све на равне чâсî* и — „делове“).

366. Хомонимију треба строго разликовати од полисемије јер х о м о н и м и су речи које н и с у н и у к а к в о ј з н а ч е њ с к о ј в е з и, речи које се случајно (коинциденцијом), одн. стицајем историјских промена разних речи, или савременим фонетским променама, међусобно подударају по облику. Тако се позајмљеница из латинског језика *gradus* „степен“, током историје, изједначила се српском речју *îrâg* „веће насељено место“ — по облику, створивши хомонимски пар *îrâg* — *îrâg*, у којем сваки члан има с в о ј е горе описано значење. Исто тако, у новије време, позајмљеница из енглеског језика *stîrèc* (*stress* „притисак, услов који узрокује тешкоће, немир“), која је у наш језик узета са значењем „брза и јака реакција којом психофизички организам настоји превладати неку изузетну ситуацију“, изједначила се облички са домаћом именицом *stîrèc*, која значи „удар, потрес“ (од глагола *stîrècîти*, *stîrècêm*, одн. *stîrècнуîти*) и с њом сачинила хомонимски пар, у којем један члан, наравно, има своје посебно значење, без везе са значењем оног другог.

Као што се у описаном случају позајмљеница подударила са домаћом речју, тако се и домаће речи могу међусобно подударати. Рецимо, пар хомонима *цурак* („танки млаз течности“) — *цурак* („девојчица“) настао је од две домаће речи, различитих граматичких врста (од глагола *цурити* „тећи у танком млазу“ и од именице *цура* „девојка“), додавањем истог домаћег суфикса на творбене основе тих речи, које се сасвим случајно, и без икакве значењске везе подударају:

Исто тако, творбом речи, и од две речи које припадају истој граматичкој врсти могу се добити хомоними:

— у чему учествују творбене основе узете од 2 глагола (*ћутиати* „не говорити“ и *ћушеити* „осећати чулима“) и суфикс — *-ња*.

Речи које налазимо у описаном односу називамо **правим хомонимима** јер је реч о најмање две потпуно, у изговору, писању и граматичком облику, једнаке речи, из исте граматичке врсте, а различитих значења која нису ни у каквој вези.

367. Уз њих, а са истицањем и разлике према њима, можемо навести: (а) хомографе и (б) хомоформе, речи које имају неке од особина хомонима.

(1) Речи у синонимском пару, или низу, означавају често један исти појам виђен са различите тачке гледишта. На пример: *погозрив* је придев са значењем „који изазива сумњу, сумњив“ и у томе је једнак са придевом *сумњив* „који изазива сумњу, неповерење“, али придев *сумњив* има и значење „непоуздан“ и „лош“ (*Кућили су сумњиву робу*). Или именица *украс* значи „оно што служи за улепшавање или украшавање“, а именица *накит*, значећи и то, значи и обавезно „украс од злата, драгог камења, бисера и слично“. Реч је, дакле, о делимичној неједнакости или, друкчије речено — о разликама у н и ј а н с а м а з н а ч е њ а . Исто се може показати и на примерима синонимских низова као што су: *дохваћити се — дочећати се; чезнути — жудети; суморан — џмуран — безвољан; благ — џићом — кроћак; брзо — хитро — нагло* и сл. За такве разлике међу синонимним речима кажемо да су засноване на семантичком (значењском) нивоу језика.

(2) Делимична различитост у значењу двају синонима долази и из стилских разлика. Наиме, зависно од тога о којем функционалном стилу је реч, говорник (писац) ће изабрати реч у синонимским низовима. Тако је, на пример, вероватније да ће се у језику књижевног дела, песничком или прозном, појављивати и *ваћра* и *ојан*, или и *џућ*, и *друм*, и *цесћа*, и *џага*, док ће се у језику неутралног саопштења, у стандардном језику, из првог пара употребити *ваћра*, а из другог низа — *џућ* и *цесћа*. Или ће се глагол *верификовати* употребити у језику законодавства (*верификовати уговор двеју држава у парламентарној држави*), школства (*верификовати диплому*), док ће се у стандардном књижевном говору употребити његов синоним *оверити* (*оверити џрећис дипломе у ојшићини*). За ово је карактеристичан избор речи међу синонимима који врше говорници у зависности од струке (професије).

(3) Отуда је разумљиво што ће и социално бити разлог за различит избор синонима, па и за онај заснован на различитом виђењу исте ствари, радње, појаве. Човек који се бави геологијом или географијом, или има нека знања о њима, употребиће и реч *седимент*, и *џало*, речи које у целини значе исто („материја која настаје таложењем, наслага“). Али ће прву, напоредо с другом, употребљавати у стручном исказу: „Први *седименти* и *џало* — *з и џокривају* и *знаћан гео динарске брдске системе*“, док ће у свакодневном разговору рећи само: „У овој *кафи* има *досћа џало*“.

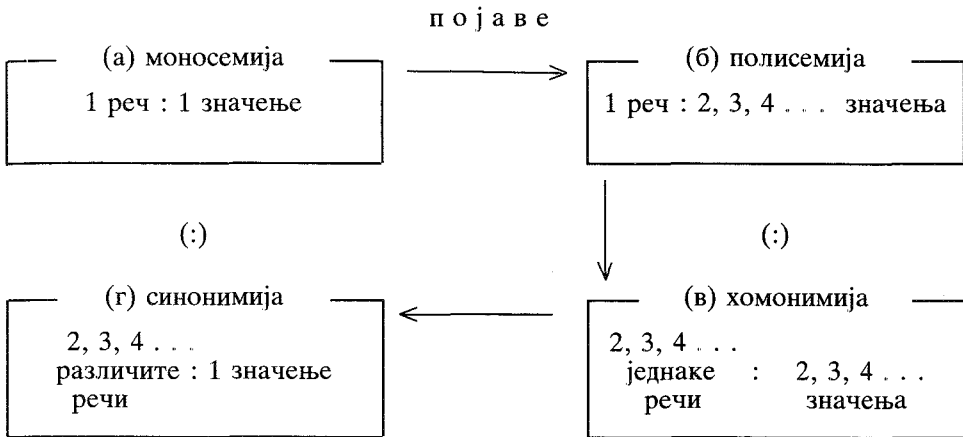
У оквиру српскога књижевног језика, управо највише и апсолутних синонима (лексичких дублета) везано је за употребу речи у језичком слоју који ствара професионална група говорника. Они на располагању обично имају синонимске низове које чине позајмљенице из страних језика са српским речима: *експеримент* — *ојлед* — *ојић*; *експериментални* — *ојледни* — *ојићни*; *реципрочан* — *узајамни*; *екстремистички* — *удови*; *ортографија* — *џравојис*; *консонант* — *сујласник*; *географија* — *земљојис*.

370. (4) Најзад, за наш књижевни (стандардни) језик, као и за друге језике који имају варијанте (нпр. за енглески, који има британску и америчку варијанту), значајни су и синоними који су варијантно обележени. У паровима лексичких синонима, у којима обе речи имају апсолутно исто значење, као што су, на пример: *ајошека* — *лекарна*; *џелејрам* — *брзојав*; *музика* — *јлазба*; *иностраниство* — *иноземство*; *инострани* — *иноземни*; *лекар* — *лијечник*; *ојасносћ* — *џојибел*; *џородица* — *објићел*; *новчаник* — *лисница*; *џонављати* — *ојећоваћи*; *ојеријати* — *ојерисаћи* и многим таквим — сваки просечни говорник српског књижевног језика ће препознати прву реч као реч која припада лексичком фонду српског књижевног језика, а други као реч која је у лексичком фонду хрватског стандарда, засно-

ваног на истом новоштокавском дијалекту. Уз потпуну значењску једнакост двеју речи у датом пару, различитост им је само припадност једноме од два сродна стандардна језика.

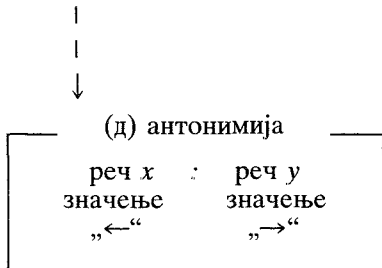
Задагак. — У нашој лексикографији познат је речник синонима М. С. Лалевића, *Синоними и сродне речи српскохрватског језика*, Лексикон „Свезнање“, 1, Београд, 1974. Потражите га у школској библиотеци и видите, за неке од речи које овде наводимо као чланове синонимских парова, опис који тај речник даје.

У лексикологији до сада смо, како видимо, описали: (а) моносемију, (б) полисемију, (в) хомонимију и (г) синонимију. Стављајући ове категорије (појаве) у односе (А) „1 реч: више речи“, (В) „1 значење: више значења“ и (С) „више једнаких речи: више различитих речи“, с х е м а т с к и приказано, описали смо:

Проучавајући ове језичке појаве, могли смо запазити да је у средишту наше пажње однос речи и значења.

371. (д) Антонимија. — И даље посматрајући однос речи и значења, најзад, запазићемо да се, као што се у синонимији око 1 значења „окупља“ 2 или више речи, такође и 2 или више речи „окупља“ око 2 изразито сујројина значења, око два значења, дакле, која су у међусобном односу

по по изразитој супротности. Ова појава у језику назива се а н т о н и м и ј а , а речи које су у вези по изразито супротним значењима називају се а н т о н и -

ми: *црн* — *бео*; *добар* — *зао*; *добро* — *зло*; *гајти* — *узетти*; *дан* — *ноћ*; *свештосћ* — *шама*; *живој* — *смрт*; *доћи* — *ошћи* и слични парови. Антонимија је, дакле, појава најмање две ју различитих речи сасвим супротних значења.

По својој саставу, антоними се могу поделити на две групе, које чине:

(1) Антоними различитих корена, каква је већина горе наведених: *црн* — *бео*; *дан* — *ноћ*; *живој* — *смрт*; *рагосћ* — *жалосћ*; *север* — *југ*; *горе* — *доле*; *шито* — *хладно*, и

(2) антоними истих корена, какви су: *доћи* — *ошћи*; *пријатиљ* — *непријатиљ*; *миран* — *немиран*; *ући* — *изаћи*; *мере* — *ипротивмере*; *велик* — *невелик*; *рајини* — *антирајини*; *наглеши* — *подглеши*.

У овим другим, који су резултат грађења речи помоћу префикса, супротно значење добија се супротстављањем значења префикса значења саме речи којој се додаје, а не међусобним супротстављањем значења корена речи (*миран*: *не-* + *-миран*), или се добија супротстављањем значења префикса (*наг-* + *леши*: *под-* + *леши*).

372. Иако се антоними јављају најчешће у паровима, може се према некој речи јавити и неколико антонима. На пример, као антоними речи *чврст* могу се употребити: (1) реч *мек* (*чврст* као *смена*: *мек* као *шамук*), (2) реч *шечан* (*чврст* о *аирејино* *сћање*: *шечно* *аирејино* *сћање*) и (3) *колебљив* (*чврст* *човек*, *чврст* *сав*: *колебљив* *човек*, *колебљив* *сав*).

Ова појава везана је и за полисемију (вишезначност), па ће једна реч према себи имати више антонима уколико сама има више значења.

373. Метафорска и метонимијска значења. — Већ у опису појаве да једна реч има више значења (полисемије), запазили смо да је она основана на уочавању сличности међу предметима, одн. појавама.

Реч *корито* — чије је основно значење „подужи суд начињен од дрвета, метала или бетона за прање рубља, храњење и напајање стоке и за друге кућне потребе“ — на пример, у реченици:

Брод је у млазевима пропуштао воду у своје старо и зарђало *корито* — употребљена је зато што је одговарајући део брода (*шруц*, *носећи део*, *носећа конструкција*) сличан *корити*, по облику и по другим особинама. Исто тако, поређење и уочавање сличности оног дела *столола*, *стололице*, *ормана* којим се они ослањају о подлогу („стоје“) са *ногом* *човека*, *животиње* — омогућило је синтагме: *нога* *столола*, *нога* *стололице*, *нога* *ормана*. Отуда и кажемо: речи *корито* и *нога* имају поред основног још и једно или више других значења. Устаљеност тих значења даје полисемичне (вишезначне) речи.

У основи ових речи увек можемо замислити двоје:

(1) поређење у којем реч са значењем предмета (појаве) који се пореди није изречена, као што није изречена ни конструкција поређења („што је као“), дакле — схемом приказано:

[„труп“. . .] **БРОДА** [. . . „што је као“] **КОРИТО**
[„ослонац“. . .] **СТОЛА** [. . . „што је као“] **НОГА** и

(2) пренос значења употребљене, изречене речи на онај предмет (појаву), с неизреченим именом, који се пореди, дакле — схемом приказано:

[„труп“ . . .] БРОДА [.] КОРИТО]
 ↑ значење „корито“

[„ослонац“ . . .] СТОЛА [.] НОГА]
 ↑ значење „нога“

Пренос значења заснован на уочавању сличности између два појма, добијен поређењем, при којем се име појма који се пореди не изриче, као што се не изриче ни конструкција поређења, назива се метафора (грч. *metaphorá* — пренос). За реч која се употребљава да значи непоменути појам на који се мисли (а који се пореди са оним што сама употребљена реч значи) кажемо да има метафорско (пренесено) значење.

Осим полисемичких речи, које су у језику устаљене, и велики број других речи може имати метафорско значење. Тако се, природно, и у свакодневном говору речи употребљавају

— и (а) са правим значењем: и (б) са пренесеним значењем:

<i>јесџи</i>	Деца су <i>јела</i> хлеб са џемом.	Рђа је <i>џојела</i> метал.
<i>џиџи</i>	Жедни људи <i>џију</i> воду.	Сува земља <i>џије</i> воду.
зуб	Боли га <i>зуб</i> .	На тестери се <i>сломио зуб</i> .
<i>зглоб</i>	Петар је <i>ишчашио зглоб</i> .	Покварио се <i>зглоб</i> осовине.
<i>грисџи</i>	Пас <i>гризе</i> .	Мраз <i>гризе</i> .
<i>бакрен</i>	Купили смо <i>бакрену</i> цезву.	Изнад нас је <i>бакрено</i> небо (при заласку сунца).
<i>злаџан</i>	Он има <i>злаџан</i> сат.	<i>злаџно</i> класје, <i>злаџно</i> сунце, <i>злаџно</i> (= добро) дете

У сваком од ових примера преноса значења може се препознати конструкција поређења којом се две ствари или две појаве доводе у везу по сличности, с тим што се могућно име прве од њих (1) не изриче, као што се не изриче ни ознака поређења (*као*), него се уместо њега изриче име друге (2):

злаџно класје ← „*боје*⁽¹⁾ *као злаџна*“⁽²⁾ *класје*
рђа је де метал ← рђа „*разлаже*⁽¹⁾ *као да је де*“⁽²⁾ *метал*

374. Метафора је нарочито карактеристична за песнички језик, као средство повезивања у свести разних појмова помоћу асоцијације по сличности, као средство оживљавања слике:

Још *бакрено* небо *расџаљено* сија,
 И *цвеџи* река од вечерњег *жара*;
 Још *џодмукли* пожар као да избија
 Из црне шуме старих четинара. (Ј. Дучић)

Зато је, као стилска фигура великих могућности, метафора предмет проучавања и теорије књижевности.

Међутим, основана на поређењу двају појмова, метафора је појава универзалне природе у језику. Метафорско изражавање, тј. употреба метафоре свакодневна је појава у језику. Зато придев *жив* може бити и у исказима као што је *Док је жив, човек учи* (основно значење), али и у синтагмама: *живи њесак*, *живо сребро* (= *жива*), *живо деџе* (*немирно*), *жив дух*, *живо*

интересовање — у којима има пренесено значење. Или, на пример, *придев ведар* — у *вед ро* небо (основно значење), али и — *вед ро* *чело*, *вед ро* *расположење* (пренесено значење), као што *јорак* може бити и *чај*, *кафа*, *лек* (основно значење), али и *јорак* *животи*, *јорка* *лаж*, *јорки* *илач* (метафора). Или, глагол *отворити* може бити употребљен са основним значењем: *отворити* *и* *враћа*, *отворити* *и* *кофер*, али и са пренесеним: *Луче* *су* *отворити* *ли* *нову* *самојослужу* („пустили у рад“); *Дозволиће* *ми* *да* *отворим* *седницу* *савешта*; *ишитајти* значи „испуштати писац“: *Живина* *је* *по* *двористи* *и* *и* *и* *ала* (основно значење), али и *метафорски* значи „илакајти“: *Нејако* *деће* *и* *и* *и*, и „фијукати“: *Вешар* *је* *и* *и* *и* *о* *непријатно*.

Врло често се терминологија посебних области живота преноси на општије појмове. Рецимо, извештач са боксерског такмичења употребио је реч *рунда* са основним значењем када је рекао: „*Почела је шрећа рунда . . .*“, док је исту реч извештач са неке међународне дипломатске конференције у реченици: „*У Паризу је почела шрећа рунда прејовора . . .*“ — употребио метафорски.

Такође, врло често, речи с конкретним значењима употребљавају се за означавање апстрактних појмова: *висок* (човек, брег) — *високо* *мишљење*, *висок* *морал*; *шопли* (*сендвичи*) — *шопли* *дочек*, *шоп* *а* *пријем*, *шоп* *ле* *речи*; *широк* *пут* — *широки* *погледи*; *свећ* *а* *о* (дан) — *свећ* *ла* *будућности*, *свећ* *а* *о* *поглед*; *откријти* (се, некога, нешто) — *откријти* *и* *закон* *правичности*; *осветлити* (собу) — *осветлити* *и* *проблем* и сл., што све иде у метафорско изражавање, које, практично, нема ограничења. Зато се и сматра да метафора игра велику улогу у стварању лексике и њеног богатства у сваком природном језику.

375. Исто тако, значајну улогу и универзалну заступљеност у језику има и метонимија (грч. *metonymia* — замена имена). Овим се термином у науци о језику назива промена значења речи (или групе речи) која је употребљена уместо неке друге речи с којом је логички повезана. Тако ће у реченици:

Пазите! Ври лонче . . .

— упућеној домаћици која је приставила лонче с водом на штедњак да би госту скувала кафу — реч *лонче* имати значење „вода“, јер се именица *лонче* налази, у датој ситуацији, у логичној вези са *водом*, која се у њему налази ради кувања.

Та реченица, дакле, може бити приказана у два облика:

— на језичком нивоу

(на нивоу знака): (а) *Пазите! Ври лонче . . .*

↓ ↓ ↓

— на значењском нивоу:

(б) „Пазите!“ „Ври“ „вода_(x)“ „у“ „лончету_(y)“ . . .

↑ ↑

Уопште узевши, метонимија је језичка појава означавања неког појма (x) речју којом се означава други неки појам (y) који је у каквој вези с првим (x).

Везе међу појмовима (стварима, појавама) су врло разноврсне, па се метонимијски пренос врши тако што се, на пример,

— реч која означава средство узима да значи радњу која се тим средством врши:

Он живи од *својих* *руку* = „Он се издржава *радећи* *сам*, *својим* *рукама*“

Храни мајка два нејака сина,
На *ћреслицу* и *десницу* руку (нар. песма) = . . . „*рагећи* пресли-
цом . . .“;

када је — другим речима — име средства употребљено уместо
имена радње;

— реч која означава какав суд узима да се означи његов са-
држај:

Ври *лонче*, кипи *лонац* = „ври *вода* . . . , кипи *млеко*“

Поједе по који тањир и попије коју чашицу, па оде = „ . . . који тањир
јела“, . . . „*чашицу вина*“;

— реч која означава *ма ѿ е р и ј у* узима се да означи *ћ р е д м е ѿ* који
је од ње направљен:

Купили су *сребро* за трпезарију = . . . „сребрн *ћрибор* за *јело*“

Читав оркан *челика* сручи се на непријатељске ровове = . . . „*ћранайћа*
од *челика*“;

— реч која означава радњу узима се да означи место где се до-
тична радња врши:

Наћи ћемо се код *улаза* у позориште = . . . „код *улазних вратића*“;

— реч која означава радњу узима се да означи време када се
дотична радња врши:

За (време) *жетиве* има много машина и људи на пољима = . . . „у *време*
када се жање“;

— реч која означава радњу узима се да означи резултат рад-
ње:

Ове године *жетива* је богата = . . . „*ћлогов*и убрани жетвом“;

— реч која означава оруђе узима се да означи лица која раде тим
оружјем/оружем:

Скупило се сто *ћушака* = . . . „*људи* с пушком“, „*војника*“

Кад устане *кука* и *мошника* = . . . „*људи* који раде куком и мотиком“; —

— реч која означава део целине узима се да означи дату це-
лину:

Важно је имати *кров* над главом = . . . „*кућу*“

Дошло је десет *лица* = „ . . . *особа*“;

— реч која означава неку установу узима се са значењем људи
који раде у њој:

Он је добар друг. Цела *школа* га воли = . . . „*сви људи* у школи“;

— реч која означава насељено место узима се да означи ста-
новнике тога места:

Београд је изашао на улице = „*Београђани* су изашли . . .“

На сеоском раскршћу се било слегло готово читаво *село* = . . . „*слегли*
се готово *сви сељани*“.

376. Оваквих или сличних метонимијских преноса има, наравно, и више,
теоријски без ограничења. Исто тако, природно, осим именица, и друге врсте
пунозначних речи подлежу правилима метонимијског преноса. Тако ћемо има-
ти, на пример, парове синтагми са придевом: *ћамешан* човек — *ћамешан*
поступак, *ћрек* човек — *ћрека* опасност, *храбар* војник — *храбар* одговор и
сл., у којима је придев у другом члану пара метонимијски употребљен. Или ће
у метонимијском односу бити глаголи у синтагмама: *кувајћи* дуње — *кувајћи*
слатко од дуња (јер слатко је већ добијено *кувањем*), *копайћи* земљу
(право значење) — *копайћи* јаму (метонимија, јер јама је већ добијена
копашњем земље!), *сликајћи* човека — *сликајћи* портрет, јер увек је овде реч
о логички повезаним појавама.

377. Најзад, треба рећи да се метонимија јавља и у виду синегдохе (*synekdochē* — грч. „заједничко узимање“). То је појава употребе имена дѐла неке целине за означавање те целине и, обрнуто, употреба имена целине за означавање нечега мањег у тој целини. Такви су већ горе дати примери: имати *кров* = „имати *кућу*“, „десет *лица*“ = „десет *људи*“, а посебно је изражена када се

— употребљава име каквог посебног појма који је у оквиру општијег:

Наступило је *време жеџве* за „Наступило је *лејџо*“;

— употребљава име општег појма да се означи посебан:

Смртници и греше за „*Људи греше*“ (*смртници* је општији појам јер нису смртни само људи, него бића уопште);

— употребљава јединина (граматичка) да се означи множина:

Златиборске пашњаке *џрекрила је овца* за „*џрекриле су овце*“;

На Сајму у Франкфурту отворена је изложба *јујословенске књије* за „*јујословенских књија*“.

Ова последња синегдоха, употреба граматичке јединине за множину, излази из оквира промене значења у индивидуалној речи, није, дакле, лексичко-семантичка појава, већ улази у семантичко-синтаксичке појаве.

Метафора, метонимија и њена подврста синегдохе, како смо видели, универзалне су језичке појаве. Због њиховог нарочитог значаја за индивидуално језичко остварење, међутим, оне су и посебно предмет изучавања и у теорији књижевности.

32. САСТАВ ЛЕКСИКЕ И СФЕРЕ УПОТРЕБЕ РЕЧИ КЊИЖЕВНОГ ЈЕЗИКА

378. **Састав лексике српскога књижевног језика.** — Наш књижевни језик већ у тренутку свог настанка, тј. онда када је његово језгро засновао на новоштокавском дијалекту народног језика Вук. Ст. Караџић, имао је — како наука каже — „ту једноставну и велику врлину да је био лак, њега је просечан Србин знао, у главним цртама, самим тим што је знао свој матерњи говор (П. Ивић, *Поговор Српском рјечнику* (1818), Просвета, Београд, 1966, 20)“. Тај језик је био, значи, заснован на народном говору и такав је и остао. С тим, наравно, што то не значи да је књижевни језик једнак са свакодневним говором необразованог човека. Књижевни језик је имао много развијенији фонд речи, и онда када је настао, а поготову данас, после развитка од скоро два века.

1. Када се у светлу горње тврдње посматра лексика (тј. све речи) нашег језика, природно је што као основу речничког фонда истичемо ону која припада народном српском слоју језика: *зеленко, дорайџ, џландишиџе, џрисиџанишиџе, сир, клас, класати, црн, црница, џоџок, џоџочара, свечар, џвожђе, џвожђар, џвоздени, лекар, џоџиџар, џрјовац, џрјоваџи, златџар, војник, народ, обавеза, ојраничиџи, ираница, џовеси, џубав, измислиџи, радосџи, џоџиџење, уредџи, уредба, живнуџи, заборавиџи, џоучиџи, џокоран, сведочансџиво, смеџиња* итд.

При томе, треба знати да у слој српских речи књижевног језика улазе све оне речи које се, и долазећи као позјамљенице из

других језика, прилагођавају облику наших речи. Тако српском слоју речи припадају и речи као *телефонираџи*, *ијисоваџи* — *ијисираџи*, *ваздухоџлов*, *џриручник*, *сџилисџика*, *сџилизоваџи*, *комџијуџеризоваџи* и многе сличне, било да у неком свом делу садрже неку страну реч (*телефон*, *сџил*, *комџијуџер*), било да садрже неку страну везану морфему, нпр., суфикс или префикс који су се давно одомаћили и постали једнаки са домаћим (нпр., суфикс *-џра-* у *ијисираџи*, који потпуно одговара домаћем *-ова-* и у *ијисоваџи*, *сџилизоваџи*, с позајмљеним творбеним основама, али и у *вероваџи*, *леџоваџи*, *зимоваџи* — с домаћим творбеним основама; или префикс *а-*, *ре-* у речима *алоџчан*, *аморалан*, *реџабраџи* и др.), или да су добијене калкирањем, домаћим саставним деловима, по угледу на речи из других језика (нпр.: *џриручник*, *ваздухоџлов*, *услџд*).

2. П о з а ј м љ е н и ц е, како се већ и из горе реченог види, значајан су слој нашег књижевног језика. То су речи које је српски књижевни језик, као уосталом и сви други језици с том функцијом, преузео из других језика и које су постале саставни део речничког (лексичког) фонда тог језика.

Услови уласка страних речи и у наш језик су најчешће географског и културноисторијског карактера; то су, наиме, најчешће географско суседство, културни и уопште цивилизацијски контакти. Отуда и у народном, а посебно у књижевном српском језику има доста позајмљеница из других европских језика, наравно о б л и ч к и (гласовно и граматички) п р и л а г о ђ е н и х нашим речима. Тако се у укупном лексичком фонду нашег књижевног језика налазе:

Р о м а н и з м и — речи из романских језика, латинског, италијанског, француског, шпанског: *формула*, *акција*, *нација*, *лиџература*, *докџтор*; *џенор*, *оџера*, *балкон*; *балеџи*, *машина*, *комџоџи*, *баџаџон*, *авениџа*, *булевар*; *канибал*, *канибализам*, *хунџа*;

г р ц и з м и — речи из грчког језика: *хиџада*, *друм*, *монокл*, *иџис*, *икона*, *манаџџир*, *хор*, *хлор*, *библиоџека*, *филолоџ*, *обелиск*, *анџео*;

т у р ц и з м и — речи из турског језика (или оне које су преко турског дошле из арапског и персијског): *боџа*, *чамаџ*, *џоџи*, *бурџиџа*, *кавиџиџа*, *меџдан*, *џилиџи*, *џезва*, *кундак*, *олук*, *калуџ*, *чиџлук*, *бакар*, *ерџела*;

г е р м а н и з м и — речи из германских језика, пре свега из немачког језика: *ваџа*, *џела*, *џех*, *буџер*, *маџраџ*, *џраф*, *лаџџмоџив*, *лозинка*, *молер*, *маџџор*, *фарба*, *фарбаџи*, *џиџлер*, *џаџџер*, *џине*, *џлифовати*, *џминка*;

б о х е м и з м и — речи из чешког језика: *џасоџис*, *џовод*, *сџис*, *улоџа*, *џлак*;

р у с и з м и — речи из руског језика: *заџеџа*, *услџд*, *боџеви* (метак), *сџуџиџиџ*, *круџок*;

х у н г а р и з м и — речи из мађарског језика: *соба*, *ашов*, *лоџов*, *вароџ*, *џиџеле*, *ваџар*, *џулаџ*, *салаџ*;

а н г л и ц и з м и — речи из енглеског језика: *сџорџи*, *дџк*, *џенк*, *џрамваџ*, *џракџор*, *џемџер*, *викенд*, *џаркиџи*, *филм*, *сквер*, *комбаџн*, *биџџек*, *комџијуџер*, *сџарџи*, *сџарџиоваџи*, *џрес-џенџар*, *видео рикорџер*, *клуб*.

Овакве позајмљенице, од којих су многе ушле одавно и у народни језик (*џарбол*, *џалаџа*, *хиџада*, *друм*, *боџа*, *чамаџ*, *ваџа*, *џиџеле*, *вароџ*) и као народне у књижевни, чине интегрални део српског речничког фонда и њихово преузимање из других језика у наш најтеџње је повезано са т в о р б о м р е ч и, која се проучава у граматички (в. поглавље 26, т. 290—292).

379. 3. Исто тако интегрални део српске лексике чине црквено-словенске речи, које су везане било за црквене потребе, било за језик апстрактнијег расправљања о етичким и духовним питањима. Те речи

наука о језику одређује као (а) црквенословенизме српскословенског карактера: *оѡшѡѡи, оѡшѡѡина, мошѡѡи, свешѡѡеник, васиона, Васкрс, Васкрсеније, васкрснуѡѡи*; и као (б) црквенословенизме рускословенског карактера: *двери, честѡѡ (= частѡѡ), љубовник, љубовница, ѡраведан, ѡраведник, нишчи*, односно као (в) речи које могу бити и једног и другог овог карактера: *бденије, Боѡјављеније и Боѡјављење, ѡриказаније, Преображеније и Преображење*.

И од ових речи, неки њихови типови предмет су проучавања у граматичици, у њеном делу творбе речи (нпр., именице на суфикс *-ѡѡељ; сѡасиѡѡељ, учѡѡељ*; на суфикс *-ѡѡе-ѡѡе: мољење, расѡѡе*, в.т. 296, 314), јер се јављају у облицима који су одавно понарођени (*Преображеније: Преображење*, од којих друга реч има завршетак *-ње*, баш као и народне речи *орање, коѡање*).

380. Лексика српскога језика с обзиром на сферу употребе. — Све речи нашег књижевног (стандардног) језика остварују се у врло различитим приликама, а када се те прилике уопште у извесне системе, можемо рећи да лексика живи у одређеним сферама (областима) употребе и у одређеним функционалним стиливима језика. Када се они узму у обзир, лексички састав нашег књижевног језика, уз наведене, имаће још и категорије *исѡѡоризама, архаизама, неологизама, дијалекѡѡизама* (са *реѡѡионализмима*) и *ѡѡермина*, које, дакако, улазе у горе описане елементе састава речничког фонда и у књижевни језик као целину.

1) Историјски у књижевном српском језику су оне речи које су се престале употребљавати у савременом језику са престанком употребе предмета и појава које су означавале.

Тако је, на пример, у XIX веку постојао порез (такса) на *вино*, па је у књижевном језику била у употреби реч *винѡѡрина* која је тај порез означавала. Са нестанком тога пореза, нестала је и реч *винѡѡрина*. Тако су са нестанком дотичних предмета и појава нестале из активне (и широке) употребе речи: *газдалук, кнежина, кметѡѡ, ѡрњавор, абаѡија, кириѡија, симѡија, сврѡибрада, нахија, оборкнез*.

Овакве ће се речи, наравно, као део наше лексике, употребити у текстовима који се баве историјом, али не и у свакодневном комуницирању.

2) Архаизми у књижевном (стандардном) српском језику су оне речи које су се престале употребљавати у савременом језику зато што су их замениле друге речи за означавање истих предмета, појава, особина.

Тако је реч *ѡѡерѡија* замењена речју *кројач*, па се сматра архаизмом, као што су речи: *чобанин, самарѡија, бојаѡија, алас, крчмар* (и *механѡија*), *видар, Анѡлија, ѡѡенерал, шанаѡѡ, самовољаѡѡ, ѡѡесар, ѡѡисмениѡѡа* — данас, дакле, архаизми — јер су замењене другим речима за исте појмове: *ѡѡасѡѡир, сеглар, молер* (*фарбар*), *рибар, уѡѡсѡѡиѡѡељ, лекар, Енглеска, ѡѡенерал, ров, добровољаѡѡ, цар, ѡѡрамаѡѡика*.

Архаизми се, углавном, употребљавају у уметничкој књижевности (прози, поезији) као стилистичко средство евокације прошлих времена, какву имамо, на пример, онда кад писац (М. Црњански, *Сеобе I*) каже: „ . . . Морао је да проводи вечери са писарима, што су спремали спискове Славонско-подравског *ѡѡолка*“ (место *ѡѡука*), или: „Тако је, године 1744, у пролеће, Вук Исаковић пошао на војну“ (м. у *раѡѡ*).

3) Неологизми су нове речи којима се обично замењују позајмљенице (речи из других језика) или које се граде за означавање нових предмета, односно појава, а да при томе још нису ушле у најопштију употребу. Такве су, на пример, речи: *крајѡѡуѡѡаш* „надгробни споменик крај пута“, *крајѡѡобраз* „пеј-

динамика, равношјежа, механика; граматички припадају речи: акузатив, њлурал, синулар, деклинација, фонема, њлас, именица, њригев, адверб, њрилој; информатички припадају термини: рачунар, компјутер, инђуи, њринђи, генерисатђи, њшабулација; медицински припадају речи: анђибиотђици, њеницилин, вазодилајторан, хђерђензија, хђођензија, мускулајтура, сулфаниламиди, кардиоваскуларни; географички — речи: изохђиса, кођша, седиментђи, њромагне сђене, еруђђивне сђене.

Скуп свих посебних (специфичних) речи једне струке назива се терминологичком дотичне струке, а речник у коме се наводе такве речи — терминолошки речник дотичне струке.

382. Терминологије појединих наука и струка садрже и домаће, српске називе, и речи интернационализме, засноване најчешће на основама грчког и латинског језика: различитост — диверзитет; суласници — консонанси, њрилој — адверб, њлајолски вид — ађекаји; њшаложи — седиментаран; убризађи — инђицирађи. Међутим, врло велик број термина је одомаћени интернационализам: њалаксија, ађмосфера, ађом, ађрофија, библиографичка, вијадукђи, дђиђђални, екђодерм, изођој, инђектор, капитализатор, лумбалин, мејаволђи, музеј, неутђрон, њараболичан, њроцес, семђтермеабилан, њтриода, дијаграм, флуор, фосфор, хђрођен, — на грчко-латинским основама, али и на основама других језика, у другој половини XX века — посебно на основама енглеског језика.

Карактеристика термина је пре свега једнозначност (моносемичност), што је резултат тежње сваке науке, одн. струке да што тачније означи појмове које проучава. Уз то, терминологија сваке науке тежи да утврди своју терминологију у својим оквирима.

Наравно, има термина који припадају и већем броју наука, одн. струка, али тада у свакој од њих такав ће термин имати значење које му даје дотична наука, одн. струка. На пример, реч њроцес ће у праву означавати „судски спор“, „парницу“, док ће у медицински значити „ток (болести или лечења)“; операција ће у медицински означавати „лечење хируршким путем“, у математици — „рачунску радњу“, у армији — „плански изведен покрет јединица“ итд.

383. Наведени елементи састава речничког фонда српскога књижевног језика оствариваће се и у условима које стварају правила раслојавања књижевног језика, тј. категорије територијално-дијалекатског слоја, територијално-варијантног слоја, социолекти и функционални стилови (в. т. 44 — 49).

Задагак. — (а) У Речнику срђскохрватђској књижевној језика, I — VI, Матица српска, Нови Сад, 1967—1976, потражите неке од речи које смо као примере навели у овом поглављу и видите како су објашњене.

(б) Исто учините за речи које смо навели као примере позајмљеница, прво у Речнику Матице српске, а онда у Лексикону сђраних речи и израза М. Вујаклије

33. ФРАЗЕОЛОГИЗМИ

384. Осим што проучава посебну (индивидуалну) реч као устаљену основну језичку јединицу именовања (в. т. 359), лексикологија проучава и сложенију устаљену језичку јединицу, устаљени скуп од две

или више речи, који се назива фразеологизам (*исход жића, до гна, Ахилова ђећа, царски рез, обећавајћи злаћна брда и долине, кад на врби роди њрожђе* и сл.).

За такве скупове речи, осим термина фразеологизам, код нас се употребљавају и термини: *фразеолошка јединица, фразем, устаљени обрт, израз, идиом и идиоматски израз*. Сви такви скупови речи чине фразеологију српскога језика, а и део лексикологије који их проучава назива се фразеологија (од грч. *phrasis* — „израз, говорни обрт“ и *logos* — „учење“, „наука“).

Као што нам показују примери *исход жића* и *кад на врби роди њрожђе*, или било који други од горе наведених, такви устаљени скупови речи одликују се (1) сличношћу са слободним скуповима речи као деловима реченице — по томе што су то, најчешће, синтагме, групе речи синтаксичком функцијом у реченици или, пак зависне реченице (*радити исход жића, кад на врби роди њрожђе*), одн. незавршене реченице (*зајраће меча и њред њвојим враћима*), и (2) сличношћу са једном речи — по томе што сваки такав скуп има јединствено значење (*радити исход₁ жића₂ = радити њајно₁; кад₁ на₂ врби₃ роди₄ њрожђе₅ = никад₁*). Зато њихова дефиниција, поред тога што садржи састојак устаљености, мора садржати и састојак структуре (састава) и састојак значења (семантике), па кажемо:

Фразеологизми су устаљене језичке јединице састављене од најмање две речи које имају јединствено значење.

Да би скуп речи, дакле, био фразеолошка јединица у језику — фразеологизам, мора задовољити три захтева: (1) мора бити устаљен, што значи да мора бити употребљаван у истом распореду делова који чине скуп; (2) мора имати сложену структуру, што значи да мора бити састављен од најмање две речи и (3) мора имати јединствено значење.

Тако ће, на пример, Речник српскохрватског књижевног језика Матице српске (II, Нови Сад, 1967) под речју **жито**, пошто је прво дао дефиницију основних значења те речи (1. „заједнички назив за биљке од чијег се плода меље брашно и прави хлеб; назив за пшеницу“ и 2. „кувана пшеница која се једе на даћи или слави, кољиво“) и примере употребе као што су: *На њољу дозријева жићо ѡ ѡласајући се на ѡвјећарцу и Свећњеник излази да очића /молићву/ над жићом*, — навести, испод наслова *И з р . / а з и /* и мере:

испод жита (радити) *кришом, ѡѡћајно*

бела жита *ѡшеница, јечам, раж, овас*

стрмна жита (*ѡшеница, јечам, раж, овас*)

На исти начин протумачиће фразеологизме: *Ахилова ѡећа = слабост*, (искоренити) *до гна = (искоренити) ѡѡћуно, царски рез = ѡѡерација (врста), кад на врби њрожђе роди = никад* и, наравно, многе друге фразеологизме. При томе треба имати на уму чињеницу да пунозначна реч у фразеологизму обично има пренесено значење, да је, дакле, фразеологизам обично заснован на коришћењу метафоре (*обећавајћи злаћна брда и долине = „обећавајћи много“; вући кога за нос = „вараћ и кога“*).

385. (а) По своме саставу (по типу структуре) фразеологизми могу бити:

— Предлошко-падежне конструкције: (радити) *исход жића*, (купити) *исход ѡезје*, (искоренити) *до гна*, (опљачкати) *до ѡле коже*;

— синтагме: *Ахилова пета, алајбегова слама*, (урадити) *од а до ш*, *алфа и омега*, *немајти глаке на језику*, *обећавајти златна брда и долине*, *ледајти као шеле у шарена врајта*, не зна ни *две унакрси*, *навраћајти воду на своју воденицу*, *очишћајти лекцију*;

— зависне реченице (клаузе): *кад на врби роди јрожје* (= „никад“), *где је Бој рекао лаку ноћ* (= „далеко“);

— реченице са незавршеном структуром: *Заираће мечка и њиховим врашима . . .* (= „и њима ће се нешто непријатно десити“).

(б) По значењу (по семантичком типу) фразеологизми се деле на два типа.

Први тип чине глобални фразеологизми: *сајтерајти у мишију рују*, *боју иза леђа*, *очишћајти лекцију*, тј. они фразеологизми код којих постоји узајамна зависност међу пунозначним речима које их чине. Само у целини (глобално), на пример, фразеологизам *сајтерајти у мишију рују* значи „надвладати“, „потпуно потиснути“, *боју иза леђа* — „далеко“, *очишћајти лекцију* — „изгрдити“, „укорити“. На пример, да је уместо гл. *сајтерајти* употребљен глагол *ошићи*, *леђи*, *завиријти*, већ не бисмо имали исто значење, као што би то било и да је уз глагол *сајтерајти* употребљена нека друга синтаagma (у *ров*, у *кртичину рују*).

Други тип чине компонентни фразеологизми: *обећавајти златна брда и долине*, *не вреди ни пребијене џаре*, *ледајти крајем ока*, *говоријти на сва уста*, тј. они фразеологизми у којима је само један саставни део њихов (једна компонента) носилац фразеолошког значења, и то тако што управо он има пренесено значење. У наведеним примерима компонента *златна брда и долине* има (пренесено, метафорско) значење „све најлепше“, „много“, компонента *ни пребијене џаре* има значење „нимало“, компонента *крајем ока* има (пренесено) значење „овлаш“, састојак *на сва уста* има значење „много“, „јак“, „не уздржавајући се“.

386. Што се експресивне (изражајне) стране фразеологизма тиче, сматра се да је она у томе што је фразеологија обележена природом језичког слоја. Наиме, у књижевном (стандардном) српском језику и фразеологија се раслојава зависно од функционалног стила. Зато нам лексикологија, углавном, даје шест типова фразеологије, као најопштију поделу, додајући јој и једну условну, емоционалноекспресивну, поделу. Тако у стандардном језику постоје следеће фразеологије.

(1) Међустилска (интерстилска) фразеологија, неутрална фразеологија коју чине фразеологизми што се јављају у различитим стилевима књижевног језика, прелазећи из једног у други и у свима њима природни: *мртва тишина*, *ирајти улоју*, *висити у ваздуху*, *скинути / навући маску*, *дићи руке* (од чега), *изаћи на светлости дана*, *ошворијти широм врајта* (чему), *наћи заједнички језик* (с ким), *ирајти се ваширом*, *држајти се златне средине*.

(2) Књижевна фразеологија из усмених и писаних извора — коју чине фразеолошке јединице преузете из разноврсних списа или предања и које чине традиционални део европске, али и специфичне народне традиције: *камен сјошцања*, *камен смутње*, *обећана земља*, *јас вајјуће у џушњи*, *одвојити жићо од кукоља*, *буре без дна*, *Гордијев чвор*, *између Сциле и Харибде бити*, *Дамоклов мач / виси му мач над јлавом*, *Ариусове очи*, *предсјавити се у Госјоду* (свечано), *преселијти се у вечности* (иронично).

(3) Професионална фразеологија — коју чине фразеологизми из различитих стручних делатности, спорта, саобраћаја, филма, позоришта, разних уметности, трговине, војне делатности, заната, школске праксе и

других, с примерима као што су: *добити прелазну оцену, укњижити богове, добити зелено светло, кренути пуном паром, подићи завесу, довести до усијања, бити прва виолина, остворити вайру (палбу) на која, бацити коње у шрње.*

(4) Научна фразеологија — коју чине фразеологизми у различитим наукама: (ставити) *знак једнакости, (дићи) на куб, заједнички именицељ, неуралична тачка, (дићи) на квадрант, (имати) специфичну тежину, царски рез, вишак вредности.*

(5) Административно-правна фразеологија — коју чине фразеологизми стручних области које теже да у највећој мери прецизирају односе у друштву, у држави: (платити) *на име таксе, сировести оставински поскупак, право доживотној уживања на кући, у диспозицију решења, ставити ад акта, ставити на дневни ред, извести на ошуженичку кљуцу, решавати за зеленим столом.*

(6) Разговорна фразеологија — коју чине фразеологизми из језика свакодневног комуницирања у различитим животним приликама. Ова је фразеологија најчешће емоционално (осећајно) обојена, обележена је ставом говорника — ироничним, шаљивим, добронамерним или злонамерним, или сличним: *млатити празну сламу, пресипати из шуље у празно, сушити зубе (= „гладовати“), лупати лавом о зид, бити боју иза леђа, сипати у исту врећу, намести (коме) ребра („изударати кога“), с неба па у ребра (= „изненада“) ледати кроз ружичасте наочаре, држати језик за зубима, проговориће на лакају (= „никако не може ћутати“), прави се луд (= „претвара се да не зна“), с мене па на уштак (= „врло ретко“), обрати босан (= „зло проћи“), даји (коме) по њуци (= „ударити по лицу“).*

387. Као што се види, ова подела фразеологије дата је на основу мерила за поделу функционалних стилова, за које се најчешће узима област употребе језика (наука, књижевност, новинарство и публицистика, законодавство и администрација, разне струке, разговорне ситуације).

Уз ову функционалну стилску поделу, лексикологија даје и емоционално експресивну поделу фразеологизама — према сликовитости фразеологизама, па их — зависно од контекста, одн. говорне ситуације — дели на:

(1) Фразеологизме с позитивном обојеношћу, који могу бити фамилијарни, шаљиви, нежни, с изражавањем поштовања, одушевљења, одобравања: *бити луд за ким (чим), бити десна рука, љубим руке, бити чистих руку, свити се (коме) око срца, свити нездо; и*

(2) фразеологизме с негативном обојеношћу, који могу бити иронични, презриви, вулгарни, потцењивачки: *не знати ни две унакрсти, забадати нос у нечији нос, соко из враниној незда (= „особа без вредности“), намести (коме) ребра, завежи њушку (= „умукни“).*

388. Посебно место у фразеологији стандардног језика имају фразеолошке јединице терминолошког карактера. То су, најчешће, по саставу — фразеологизми типа синтагме, вишечлани називи појмова у наукама и струкама, али и у свакодневној комуникацији. Тако ћемо, на пример, у медицини имати фразеологизме као што су: *царски рез, крвни прилиасак, ангина текторис, мале боине; у граматици: фрикативни суласници, тачка и зарез; у економији: вишак вредности, моноличка економија, шржишна економија; у физици: шренуто убрзање, правoliniјско кретање, инерцијална сила итд.*

У свакодневном језику такви су многи сложени називи: *дивља ружа*, *дивља ђрешиња* (према: *ружа*, *ђрешиња*), *дикино (царево) око* (народни назив једне врсте пољског цвећа), *љуша ђајрика*, *ужички сир*, *месни нарезак*.

Овакви се фразеологизми, посебно они у научном стилу језика, врло често сматрају и само в и ш е ч л а н и м т е р м и н и м а , а не фразеологизмима.

389. Стереотипни изрази (клишеи). — У фразеологију нашег књижевног језика сврставају се и синтаксичке, фразеолошке и лексичке у с т а љ е н е ј е д н и ц е (реченице, синтагме, фразеологизми и речи) које се врло учестало употребљавају у одређеној врсти текста (или говорне ситуације), па се, зато, о д м а х препознају. Такве јединице називамо с т е р е о т и п н и м и з р а з и м а (с т е р е о т и п и м а или клишеима).

Посебно много стереотипни изрази заступљени су у административном функционалном стилу и у новинарско-публицистичком стилу, где, када се умерено употребљавају, имају оправдања.

Оправданост стереотипног израза заснована је на потреби да читалац ш т о б р ж е прихвати информацију, садржај израза, а то ће најлакше бити онда када је изнета у њему ш т о п о з н а т и ј о ј форми. Тако ће, на пример, у административном језику, на крају неке писмене одлуке, решења, пресуде и сличног читалац наћи у с т а љ е н у реченицу:

„Поука о правном леку: Против овог решења радник може поднети захтев Савету Школе у року од 30 дана од дана пријема решења“

— која и сама садржи низ у с т а љ е н и х конструкција: *у року од, од дана пријема, ђрођив овој решења*.

У новинарском језику с т е р е о т и п н и и з р а з (клише) биће, рецимо, на синтаксичком нивоу употреба *крње ђерфекџа* у насловима чланака:

ЈЕЉЦИН ЗБУНИО БЕЈКЕРА

УХВАЂЕНА САМО ТРЕЋА ИСПОРУКА

— оправдан функцијом: поред тога што обавештава да је радња глагола (*збунити*, *ухватити*) извршена, обавештава читаоца да је то новост.

Стереотипни израз биће и *елиђићна реченица* употребљена уместо пуне реченице, такође увек на одређеном месту текста — у насловима:

КАРИНГТОН ДАНАС У ЈУГОСЛАВИЈИ

ВАШИНГТОН ЗАДОВОЉАН ОДЛАГАЊЕМ

СПОСОБАН ПРИВРЕДНИК, ЕФИКАСАН ШЕФ

— такође оправдан функцијом: на најупадљивијем месту кратко указује на информацију из текста који је под насловом, представљајући најчешће понављање пуне реченице сведене на елиптичну, при чему се обично пуна реченица налази у тексту чланка.

390. Фразеолошки и лексички стереотипи (синтагме и речи), међутим, постају и рђава страна стила, када се због превелике учесталости претварају у изразе и речи које готово и немају значења. Најчешће су такви стереотипи фразеолошки изрази који се састоје од у с т а љ е н и х с к у п о в а р е ч и у којима се и м е н и ц е употребљавају м е т а ф о р с к и (са пренесеним значењем).

На пример, именица *биџка* из војне терминологије, а најчешће уз глаголе *водиџи*, *добииџи*, *изџубииџи*, преноси се у разне друге сфере људске активности: *водиџи б и џи к у за стиџабилџизацију / за боље суџира / за оџштиџанак / за доџодак / за жеџиџву / за хлеџб / за аџрар / за квалиџиџеџи*. Тако се тај израз типизира, постаје једнак за сваку прилику, и постаје читаоцу (слушаоцу) досадан. Уз то неумесно тежи сликовитости (која проистиче из метафорске употребе речи). А у сваком од ових исказа била би пре на месту употреба речи са основним њиховим значењем (без метафоре): *раџи џи да се стиџабилџује* (привреда), *в реџно раџи џи* и *за бољи живоџи у будуџности*, *џи р у џи џи и се да зараџа буде веџа* итд.

Исто је тако са фразеолошким стереотипима (клишеима) као што су: *заџаџи у џа р а џ инфлаџији / џроџресу / разџиџку* (уместо бољег: *зауџтавиџи*, *сиџречиџи инфлаџију / џроџрес / разџиџак*), *чиниџи ко р а к најреџд / назаџд* (уместо бољег: *наџреџдоваџи / назаџоваџи*); или са употребом именица *каџиџулаџија*, *сиџрој* у спортским извештајима: *џреџба очеџиваџи ка џи џи у л а џ и ј у џроџивџника*, *избаџиџи џроџивџнички џим из с џи р о ј а*; или са употребом лексике из саобраћаја: *добииџи зе ле но све џи ло* уместо једноставног — *добииџи о џо б р е њ е*, *џреџи џ у н у л и н и ј у*, уместо, опет једноставног и јасног — *учиниџи неџиџо џиџо је забрањено*.

Једнако се језик типизира (шаблонџује) и употребом *п о м о д н и х и з р а з а* — речи или конструкција за које се сматра да их је „модерно“, тј. у складу са (обично погрешно) замишљеном савременошћу, што више употребљавати. Тако помодно типизирање огледа се и у синтакси, на пример, када се непотребно замењује *ф у т у р* глагола *виџеџи се*, обликом *п р е з е н т а*: *Виџи м о се у џонеџеџак*, уместо *Виџе џе м о се у џонеџеџак*, при чему се глагол *виџеџи се* употребљава уместо више других глагола — *сресиџи се*, *наџи се*, *сасџаџи се*, сигурно сиромашеџи језик говорника.

Нарочито много се језик шаблонџује претераном употребом појединих *р е ч и и и з р а з а* из терминологије разних стручних области — у језику свакодневног општења: *џиџаџноза*, *џосџавиџи џиџаџнозу* (уместо *схваџиџање*, *схваџиџиџи о чему је реч*, *реџи о чему је реч*), *џе ж у р н и криваџ* (уместо *сиџални*, *уобичајени криваџ*); или употребом описних *к о н с т р у к ц и ј а р е ч и* уместо устаљених, у народу уобичајених речи, на пример: *образовно-васџиџни ценџтар* уместо *школа*, *орџанизација удруженој раџа* уместо *џреџузеџе*, *усџанова*, *комџанија*; *раџна орџанизација за џромеџи робе* уместо *џиџровинско џреџузеџе*; *лични доџодак* уместо *џлаџиџа*.

Такви изрази, које с разлогом називамо помодним, и који се са губљењем утицајних говорника који их намећу језичкој заједници и сами губе, такође су врста стереотипа (клишеа) који нису од користи за књижевни језик.

Задатак. — У Речнику срџскохрваџској књижевној језика, I — VI, Матица српска, Нови Сад, 1967—1976, потражите речи: *врана*, *џлава*, *џлас*, *здрав*, *заџрисџи*, *клиџ*, *куџа*, *леџен*, *овџа*, *оџаравиџи*, *оџтаџ*, *џеро*, *џрџи*, *рука*, *свеџиџосџи*, *слеџ*, *џџеџак*, *џруо*, *уџе*, *усџаџи*, *чуџи* и упознајте се са значењима неких од фразеологизама чији су део те речи.

34. ОСНОВНИ ПОЈМОВИ

1. ДЕФИНИЦИЈА СИНТАКСЕ

391. *Синтакса* је део граматике који изучава *синтаксички систем* неког језика, тј. принципе на основу којих се, формирањем и комбиновањем одговарајућих језичких јединица, од речи формулишу реченице као целовите (завршене) јединице усмене или писане комуникације.

Напомена. — Термин „синтакса“ води порекло од старогрчке речи *syntaxis* (читај: синтаксис), која је, између осталог, означавала науку о грађењу реченице односно о слагању и уређивању речи у реченици (упореди и: *syn* = са, заједно; *taxis* = ред, распоред).

2. СИНТАКСИЧКЕ ЈЕДИНИЦЕ: КОМУНИКАТИВНЕ РЕЧЕНИЦЕ, ПРЕДИКАТСКЕ РЕЧЕНИЦЕ, СИНТАГМЕ, РЕЧИ

А. КОМУНИКАТИВНА РЕЧЕНИЦА (РЕЧЕНИЦА У ШИРЕМ СМISЛУ)

392. У примеру:

(Пример 1) Време се пролепшало и разред је отишао на излет.

наведена је једна комуникативно целовита односно завршена језичка јединица, састављена од речи српскога књижевног језика према принципима српског синтаксичког система. Ова језичка јединица написана је на посебан начин: са великим словом на почетку и са тачком на крају. У усменој комуникацији, тј. у говору, оваква јединица се изриче са посебном интонацијом (= реченичном мелодијом), која обједињава све делове ове јединице у целину и спуштањем гласа на крају јединице показује да је порука завршена.

За овакву језичку јединицу употребљава се термин *реченица*. А пошто овај термин има и своје уже значење, оваква јединица се прецизније може звати *реченица у ширем смислу* или *комуникативна реченица*.

Комуникативна реченица (= *реченица у ширем смислу*) јесте, дакле, синтаксичко-комуникативна јединица којом се исказује целовита (одн. завршена) порука. Ова јединица је састављена од речи, и то према принципима синтаксичког система; а изговара се односно пише на начин који показује њену комуникативну целовитост (завршеност). (Дефиниција комуникативне реченице заснована на њеном саставу дата је у тачки 405.).

Б. ПРЕДИКАТСКА РЕЧЕНИЦА (РЕЧЕНИЦА У УЖЕМ СМISЛУ)

393. Термином *реченица* употребљеним у ужем смислу именује се језичка јединица формирана помоћу глагола у личном (финитном) облику употребљеног у функцији предиката. Зато се таква јединица може звати *предикатском* (или *финитном*) *реченицом*.

У примеру бр. 1 предикатске реченице су: *време се њролепшало и разред је ошшиао на излећѝ*. У првој реченици централну реч, односно њено лексичко је з гр о , представља глагол „пролепшати се“, а у другој глагол „отићи“. Зато се ове реченице могу означити као: предикатска реченица (= предикатска реченица формирана од глагола „пролепшати се“) и предикатска реченица (= предикатска реченица формирана од глагола „отићи“).

Предикатском реченицом означава се нека радња, збивање, процес, стање и сл. У недостатку бољег термина који би обухватио сва ова значења, у лингвистици се као *технички термин* (тј. као реч која није употребљена у свом свакодневном значењу) употребљава термин *ситуација*. Зато се може рећи да је *предикатска реченица* (*реченица у ужем смислу*) језичка јединица која је формирана помоћу предиката и која означава неку ситуацију.

Напомена. — О специјалним типовима реченица у ужем смислу види у глави 48.

V. ОДНОС ПРЕДИКАТСКИХ И КОМУНИКАТИВНИХ РЕЧЕНИЦА

394. За образовање комуникативне реченице, тј. целовите поруке, потребно је да се исказе бар једна предикатска реченица, и то изговорена одређеном интонацијом односно написана са одговарајућим завршним знаком интрупункције (тачком, упитником или узвичником). Нпр.:

(Пр. 2) Време се пролепшало.

(Пр. 3) Да ли се време пролепшало?

Но комуникативна реченица може имати у свом саставу и две или више предикатских реченица (уп. пример бр. 1, у коме постоји једна комуникативна, а две предикатске реченице).

Ако се комуникативна реченица састоји само од једне предикатске реченице (уп. пр. 2 и 3), за њу се каже да је по свом саставу *једноставна реченица*. А ако у састав комуникативне реченице улазе две или више предикатских реченица (уп. бр. 1), каже се да је она *сложена реченица*.

Напомена. — 1. На питање „Колико има реченица у примеру бр. 1“ могу се дати два тачна одговора: „Једна реченица.“ и „Две реченице.“ Зашто? — Зато што постоји једна јединица која почиње великим словом и завршава се тачком и две јединице образоване помоћу предиката. То је илустрација двозначности термина „реченица“. У ствари, исправна питања би била: „Колико има комуникативних реченица (или реченица у ширем смислу)?“ и „Колико има предикатских реченица (или реченица у ужем смислу)?“

2. За комуникативну реченицу употребљава се и термин *исказ*, а за предикатску реченицу термин *клауза*.

Вежбе

1. Колико има комуникативних, а колико предикатских реченица у примеру: *Марко је купио карће и извао Ивана и Зорана, ња су заједно ошшили да легају у љакмицу*. Каква је комуникативна реченица по свом саставу? Идентификуј предикатске реченице навођењем одговарајућег глагола.

2. Зашто питање: „Колико има реченица у наведеном примеру?“ није исправно постављено?

Г. РЕЧ КАО СИНТАКСИЧКА ЈЕДИНИЦА

395. Комуникативна реченица је највећа (= највиша, најшира) јединица синтаксе. А најмања (= најнижа, најужа) синтаксичка јединица је реч. За синтаксу је то е л е м е н т а р н а, тј. проста, недељива, нерашчлањива јединица. (Рашчлањавањем речи бави се други део граматике — морфологија).

Под термином „реч“ не подразумева се увек иста појава. То се може показати на примеру:

(Пр. 4) Рука руку мије.

У једном смислу може се рећи да су у овој реченици употребљене две речи различитог значења: реч „рука“, која означава одређени део тела, и реч „мити“, која означава одређену радњу. Када се овако под термином „реч“ подразумева јединица р е ч н и к а (= лексике, лексичког фонда), уместо термина „реч“ користи се и термин *лексема*. Дакле, у наведеном примеру двапут је употребљена лексема „рука“ и једном лексема „мити“.

Н а п о м е н а. — Променљиве лексеме се наводе у свом основном облику, и то: глаголи — у инфинитиву, именице — у номинативу јединице, придеви — у номинативу јединице мушког рода неодређеног вида позитива (ако придев нема неодређени вид, онда у одређеном виду).

Међутим, може се рећи и да су у примеру бр. 4 употребљене две именице (прва у функцији субјекта, а друга у функцији правог објекта) и један глагол (у функцији предиката). Наиме, све речи, односно све лексеме, систематисане су у одређене врсте речи. Стога се под термином „реч“ подразумева и језичка јединица одређене врсте: именица, глагол, придев итд. То је од битног значаја за синтаксу јер се принципи (правила) синтаксичког система не односе на појединачне речи (лексеме), него на врсте речи; на пример, функцију предиката врши глагол, а функцију субјекта именица.

Да би се повезале врсте речи и лексеме употребљене у датој реченици, лексеме се (у свом основном облику) могу навести уз називе одговарајућих врста речи: на пример, именица „рука“, глагол „мити“. Зато се може рећи да се реченица у примеру бр. 4 састоји од именице „рука“ употребљене двапут и глагола „мити“.

Променљиве врсте речи се у реченици увек употребљавају у одређеном граматичком облику који одговара синтаксичкој функцији и граматичком значењу које реч има у реченици: на пример, именица у функцији субјекта стоји у облику номинатива, и то јединице или множине, а глагол у функцији предиката стоји у личном облику, конгруентном са субјектом. Зато се термин „реч“ употребљава у још једном значењу: да значи лексему одређене врсте у одређеном граматичком облику, који је у вези са њеном употребом у реченици. Пошто се граматички облик речи тиче морфологије, а употреба тог граматичког облика синтаксе, овде се говори о *морфосинтаксичким речима*. Дакле, у примеру бр. 4 употребљене су три морфосинтаксичке речи: *рука* (именица „рука“ у номинативу јединице), *мије* (глагол „мити“ у трећем лицу јединице презента) и *руку* (именица „рука“ у акузативу јединице).

Термин „морфосинтаксичка реч“ не примењује се само на променљиве речи, него на све речи посматране као одређена врста речи (у одређеном граматичком облику — ако је променљива) употребљена за формирање неке синтаксичке конструкције. Тако се у примеру бр. 1 може говорити о лексеми „на“ (као јединици речника) и о морфосинтаксичкој речи *на* (предлогу „на“ употребљеном за формирање одређене предлошко-падежне конструкције).

Д. ИДЕНТИФИКОВАЊЕ ГРАМАТИЧКОГ ОБЛИКА МОРФОСИНТАКСИЧКИХ РЕЧИ

396. Граматички облик променљиве морфосинтаксичке речи чине конкретне вредности њених морфолошких категорија (о морфолошким категоријама види у делу о морфологији). Посматране по врстама речи, морфолошке категорије изгледају овако:

Именице имају две морфолошке категорије: *падеж* (са конкретним вредностима: *номинатив*, *јенитив*; *дајив* итд.) и *број* (тј. *једнину* и *множину*), с тим што неке именице имају само једнину или само множину.

Напомена. — Код именица (за разлику од придева) *род* је тзв. класификациона категорија јер је свака именица одређеног рода (или мушког или женског или средњег). Другим речима, именице немају облике мушког, женског и средњег рода, него се деле на именице мушког, именице женског и именице средњег рода.

Придеви имају следеће морфолошке категорије: (1) *род* (*мушки*, *женски* и *средњи*), (2) *број* (*једнину* и *множину*); (3) *падеж* (*номинатив*, *јенитив*, *дајив* итд.), (4) *вид* (*неодређени* и *одређени*) и (5) *својен* (*јоређења* (*јозитив*, *компаратив* и *суперлатив*)), с тим што немају сви придеви оба вида нити се сви они пореде.

Глаголи имају следеће морфолошке категорије: (1) *глаголски облик* (*јрезив*, *инфинитив*, *футур* итд.), с тим што се сви ти облици могу сврстати у две велике групе: *личне* (= *финитивне*), тј. оне који разликују лица, а то су *времена* и *начини*, и *неличне* (= *инфинитивне*), који не разликују лица, а то су *инфинитив*, *радни* и *трпни* глаголски придев и садашњи и прошли глаголски прилог; (2) категорију *појављивости/одричности* (са конкретним вредностима: *појављив облик* и *одрични облик*); ако су у личном облику, глаголи разликују још и (3) *лице* (*јрво*, *грубо* и *шређе*) и (4) *број* (*једнину* и *множину*), а ако је глаголски облик формиран од глаголског придева, радног или трпног, разликују и (5) *род* (*мушки*, *женски* и *средњи*); код прелазних глагола треба разликовати и (6) *стање* (тј. *актив* и *пасив*).

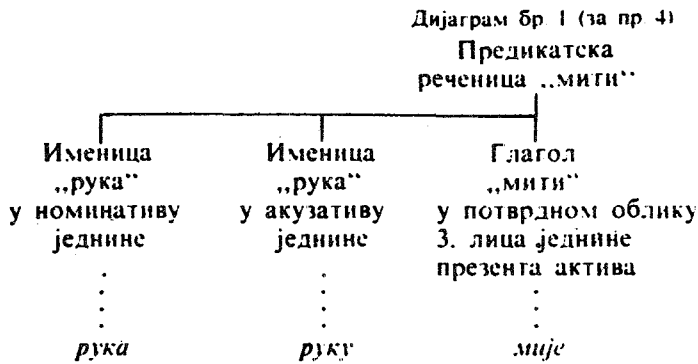
Напомена. — *Глаголски вид* (*аспекат*) је класификациона категорија, тј. неки глаголи су свршеног, а други несвршеног вида, с тим што постоје и двовидски глаголи.

Карактеристике морфосинтаксичких речи у примеру бр. 4 могу се табеларно представити на следећи начин.

Табела бр. 1

Пример	Морфосинтаксичке речи	Врста речи	Лексема	Граматички облик
4	<i>рука</i>	Именица	„рука“	номинатив једнине
	<i>руку</i>	Именица	„рука“	акузатив једнине
	<i>мије</i>	Глагол	„мити“	потврдни облик 3. лица једнине презента актива

Ово се може представити и следећим дијаграмом.

Б. КОНСТИТУЕНТСКЕ И ПОМОЋНЕ РЕЧИ

397. За формирање и систематизацију синтаксичких јединица посебно је важна подела речи на *конституентске* и *помоћне речи*.

Конституентске речи су оне речи које означавају бића, предмете, својства, ситуације и сл. и захваљујући томе представљају лексичко језгро конституената (= делова, чланова) синтаксичких јединица. Такве речи су:

- *именичке речи*: именице, именичке заменице (личне и неличне) и бројеви са деklinацијом сличном деklinацији именица;
- *придевске речи*: придеви, придевске заменице, редни бројеви и сви други бројеви који имају деklinацију сличну деklinацији придева;
- *прилошке речи*: прилози и непроменљиви бројеви;
- *глаголи*.

Помоћне речи се употребљавају уз синтаксичке јединице да конкретизују њихове функције и односе и обележе и истакну разна граматичка значења. Такве речи су:

- *предлози*;
- *везници* (зависни и напоредни);
- *речице* (*партикуле*).

Е. ИМЕНИЧКЕ, ПРИДЕВСКЕ, ПРИЛОШКЕ И ГЛАГОЛСКЕ СИНТАГМЕ

398. Важна особина именица, придева, прилога и глагола јесте да њихово значење може бити допуњено или одређено значењем синтаксичких јединица које се везују за њих. Тако настаје посебан тип синтаксичке јединице који се назива *синтагма*.

Као примери за овакве јединице могу да послуже следеће синтагме формиране од именице „књига“:

- (Пр. 5) а. занимљива књига
 б. књига о шаху
 в. занимљива књига о шаху
 г. једна занимљива књига о шаху

Све ове синтагме састоје се од два или више *конституената* (=чланова). Централни конституент је именица „књига“. То је, наиме, конституент који представља лексичко језгро синтагме (свуда је реч о књизи) и на основу

кога се одређује врста синтагме (у овом случају: именичка синтагма). Свака наведена синтагма се зато може идентификовати као: именичка синтагма. За централни конституент може се рећи да има функцију ГЛАВНОГ КОНСТИТУЕНТА синтагме, односно, пошто се увек ради о само једној речи — да има функцију ГЛАВНЕ РЕЧИ синтагме.

Поред главне речи, у синтагми постоји и један или више ЗАВИСНИХ КОНСТИТУЕНАТА, тј. конституената који се својом синтаксичком функцијом (као допуна или одредба) и својим значењем везују за главну реч синтагме. У наведеним примерима функцију ЗАВИСНОГ КОНСТИТУЕНТА врше јединице: *једна, занимљива, о шаху*.

Према томе, конституенти синтагми (=синтагматски конституенти) јесу: ГЛАВНА РЕЧ и један или више ЗАВИСНИХ КОНСТИТУЕНАТА.

Зависно од тога да ли је главна реч именица, придев, прилог или глагол, синтагме се деле на *именичке, придевске, прилошке и глаголске синтагме*. Упореди:

(Пр. 6) а. књига (=именица „књига“): занимљива књига

(= именичка синтагма „књига“)

б. занимљив (= придев „занимљив“): врло занимљив

(= придевска синтагма „занимљив“)

в. пажљиво (= прилог „пажљиво“): врло пажљиво

(= прилошка синтагма „пажљиво“)

г. читати/читајући (= глагол „читати“): пажљиво читати/читајући књигу

(= глаголска синтагма „читати“)

Именичке, придевске и прилошке речи употребљене саме и именичке, придевске и прилошке синтагме могу се посматрати заједно као *именичке, придевске и прилошке јединице*. На пример, може се рећи да је субјекат именичка јединица, тј. именичка реч или именичка синтагма, у номинативу.

Напомена. — У сличном значењу се употребљава и термин *фраза* (нпр. субјекат је именичка фраза у номинативу).

Што се тиче глагола, ако је употребљен у личном облику, он служи за образовање предикатске реченице. А када стоји у неличном облику (инфинитиву или глаголском прилогу), он се употребљава за образовање глаголских синтагми.

Врста, и лексичко језгро синтагме и граматички облик главне речи могу се приказати помоћу табеле и помоћу дијаграма.

Табела бр. 2

Пример	Синтагма	Врста синтагме и лексичко језгро	Облик главне речи
ба	<i>занимљива књига</i>	Именичка синтагма „књига“	номинатив јединице
бб	<i>врло занимљив</i>	Придевска синтагма „занимљив“	номинатив јединице мушког рода неодређеног вида позитива
бв	<i>врло пажљиво</i>	Прилошка синтагма „пажљиво“	—
бг	<i>пажљиво читати књигу</i>	Глаголска синтагма „читати“	потврдни облик инфинитива актива

Дијаграм бр. 2 (за пр. ба)

Именичка
синтагма „књига“
у ном. јд.

Дијаграм бр. 3 (за пр. бв)

Прилошка
синтагма „пажљиво“

Н а п о м е н а. — Употребом троугла лингвисти показују да дата конструкција није рашчлањена. У овом случају синтагме нису рашчлањене на главну реч и зависни конституент.

Вежба

Помоћу табеле прикажи карактеристике синтагми у примерима: (а) Марко је испробао свој нови бицикл. (б) Пут је био прилично напоран. (в) Он станује врло далеко.

3. НЕЗАВИСНЕ И КОНСТИТУЕНТСКЕ ЈЕДИНИЦЕ И ЊИХОВЕ ФУНКЦИЈЕ

А. КОМУНИКАТИВНЕ ФУНКЦИЈЕ НЕЗАВИСНИХ РЕЧЕНИЦА

399. У реченицама:

- (Пр. 7) Иван чека Марка.
- (Пр. 8) Да ли Иван чека Марка?
- (Пр. 9) Кога чека Иван?
- (Пр. 10) Нека Иван чека Марка!
- (Пр. 11) Чекај Марка!

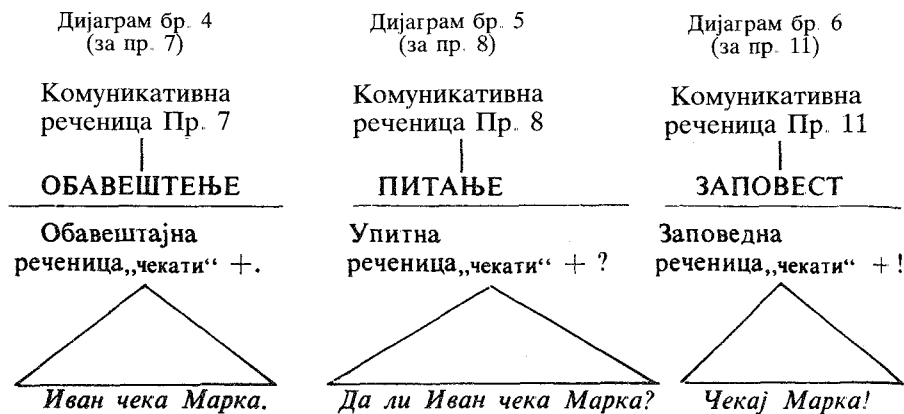
употребом предикатске реченице „чекати“ означена је одређена ситуација. Но комуникативни циљ, односно *комуникативна функција*, исказивања дате ситуације није исти у свим овим примерима: првом реченицом (пр. 7) пружа се ОБАВЕШТЕЊЕ, другом и трећом (пр. 8 и 9) поставља се ПИТАЊЕ, а четвртном и петом (пр. 10 и 11) изриче се ЗАПОВЕСТ. Ове комуникативне функције омогућавају саговорнику да схвати не само садржај поруке него и циљ који говорник жели да постигне исказивањем комуникативне реченице.

Комуникативне функције остварују се употребом одговарајућих *врста* (типова) предикатских реченица и одговарајуће интонације односно интерпункције. У овом случају употребљене су: обавештајна (или изјавна) реченица (пр. 7), упитне реченице (пр. 8 и 9) и заповедне (императивне) реченице (пр. 10 и 11). Пошто ове врсте предикатских реченица (а и жељне и узвичне реченице, в. гл. 43) не само што означавају одређену ситуацију него показују и комуникативну функцију, оне су довољне (уз употребу одговарајуће интонације односно интерпункције) за исказивање завршне поруке, тј. за формирање комуникативне реченице. Другачије речено, овакве предикатске реченице могу да „стоје саме“. Зато се називају *независним реченицама*.

Свака врста независних реченица има свој посебан *синтаксички облик*. Тај облик, зависно од врсте реченице, чине: глаголски облик (уп. императив у пр. 11), речце (уп. *да ли* и *нека* у пр. 8 и 10), упитне заменице (*ко*, *шта*, *који* итд.) и упитни прилози (*где*, *кад*, *како*, *зашто* итд.). Међутим, одсуство посебног обележја код само једне врсте независних реченица, а то су обавештајне реченице, довољно је да се та врста разликује од осталих. (Зато се то функционално одсуство обележја назива *нултим обележјем*.)

Пошто постоји одређени број врста независних реченица са одређеним комуникативним значењима и функцијама и одређеним обележјима, независне реченице чине посебан с и с т е м у оквиру синтаксичког система (о том систему в. гл. 43).

Однос комуникативне реченице и независне предикатске може се приказати следећим дијаграмима.

(Види и дијаграме бр. 20, 21, 22)

Вежба

Направи дијаграме за следеће реченице: (а) Тања зове Јасну. (б) Зашто Тања зове Јасну? (в) Нека Тања зове Јасну!

В. КОНСТИТУЕНТСКЕ ЈЕДИНИЦЕ И КОНСТИТУЕНТСКЕ ФУНКЦИЈЕ

400. Поред комуникативних функција (које се реализују независним реченицама), постоје и *конституентске функције*. Оне се јављају у оквиру предикатских реченица и синтагми, а реализују се (1) именичким, придевским, прилошким и глаголским речима и синтагмама у одговарајућем облику и (2) зависним реченицама.

Однос конституентских јединица и конституентских функција у предикатској реченици и показаћемо на следећим примерима и на примеру бр. 17:

- (Пр. 13) Авион није полетео.
- (Пр. 14) Авион није полетео због невремена.
- (Пр. 15) Наш авион није полетео због великог невремена.
- (Пр. 16) Авион није полетео јер је било невреме.

Наведени примери илуструју основни тип српске предикатске реченице, а то су *субјекатско-предикатска реченица*, тј. реченица која има два ГЛАВНА КОНСТИТУЕНТА — СУБЈЕКАТ и ПРЕДИКАТ. СУБЈЕКАТ именује носиоца ситуације означене реченицом, а по свом саставу је именница (уп. пр. 13, 14 и 16) или именичка заменица (лична или нелична) или именичка синтаagma (уп. пр. 15) у номинативу. У неким случајевима функцију субјекта врше и зависне реченице и глагол у облику инфинитива. ПРЕДИКАТОМ се дата ситуација именује, конкретизује (у наведеним примерима се показује да је то прошла ситуација која се није реализовала) и приписује субјекатском

појму. Зато је типични облик предиката глагол (именовање ситуације) у неком личном облику (конкретизовање) конгруентном са субјектом у лицу, броју и, ако глаголски облик разликује род, у роду (приписивање). У наведеним реченицама субјекти су именица „авион“ односно именичка синтагма „авион“ у номинативу, а предикат је глагол „полетети“ и одричним облику 3. лица једине мушког рода перфекта.

Као што показује пример 13, субјекат и предикат могу бити довољни за образовање субјекатско-предикатске реченице. Међутим, многи глаголи захтевају ДОПУНЕ, без којих реченично значење не би било потпуно; упореди реченицу:

(Пр. 17) Јасна је написала писмо.

у којој се поред С¹ БЈЕКТА (*Јасна*) и ПРЕДИКАТА (*је написала*) мора употребити као ДОП¹/НА конституент који има функцију ПРАВОГ ОБЈЕКТА, тј. именичка јединица у акузативу (без предлога) којом се означава појам на који се односи ситуација именована глаголом. У овој реченици то је именица „писмо“ у акузативу.

Дакле, поред ГЛАВНИХ РЕЧЕНИЧНИХ КОНСТИТУЕНАТА — СУБЈЕКТА и ПРЕДИКАТА, у реченици се јављају и ЗАВИСНИ КОНСТИТУЕНТИ. Они могу бити разне ДОПУНЕ (ОБЈЕКТИ и др.) или ОДРЕДБЕ тј. конституенти којима се пружа додатна информација о месту, времену, начину, узроку итд. реализовања ситуације означене реченицом. У примерима 14—16 употребљена је ОДРЕДБА УЗРОКА, исказана именицом „невреме“ у генитиву с предлогом *због* (пр. 14), именичком синтагмом „невреме“ у генитиву с предлогом *због* (пр. 15) и узрочном реченицом (пр. 16), тј. једном врстом *зависних* реченица, односно реченица које служе за формирање ширих предикатских реченица, а и за формирање синтагми (в. пр. 20).

В. СИНТАКСИЧКИ ОБЛИК КОНСТИТУЕНТСКИХ ЈЕДИНИЦА

401. Синтаксички облик конституентске јединице, тј. показатељ њене функције (и значења), представља њен *конституентски облик*. Тај облик чине (1) граматички облик лексичког језгра и (2) помоћне речи и друге речи које су везане за употребу конституентских јединица, нпр. предлози код именичких јединица, а зависни везници и односне и упитне заменице и прилози код зависних реченица.

Код *именичких јединица* конституентски облик чини: (1) *падеж* именичке речи, и то независни падеж или зависни падеж без предлога; (2) *предлошко-падежна конструкција*, тј. комбинација предлога и одговарајућег зависног падежа; нпр. *о књизи* је именица „књига“ употребљена у оквиру предлошко-падежне конструкције *о + локатив*, а *о занимљивој књизи* је именичка синтагма употребљена у оквиру исте предлошко-падежне конструкције.

Код *придевских јединица* је битан *конјунктивни облик* придевских речи, тј. њихов род, број и падеж; а у неким случајевима је важан и *придевски вид*.

Код *глагола* је најважнији *лајолски облик* (лични облик или неки од неличних облика). А код глагола у личном (=финитном) облику важна је *конјунгија* (=слагање) са субјектом у лицу и броју (и роду). Сем тога, за све глаголске облике је важно и да ли глагол стоји у *јошврдном* или *одричном облику*.

Код *прилога* и *прилошких синтагми* нема посебног конституентског облика, него је важна врста прилога (за место, време, начин и сл.).

Код зависних реченица најбитније обележје су тзв. *субордина-
тори*, тј. речи и изрази који имају функцију показатеља типа зависне рече-
нице. То су зависни везници и везнички изрази, односне и упитне заменице и
прилози и неке речце. Поред тога, значајно је и у ком *глаголском облику* стоји
глагол у предикату.

Г. ПРИКАЗИВАЊЕ КОНСТИТУЕНТСКИХ ЈЕДИНИЦА

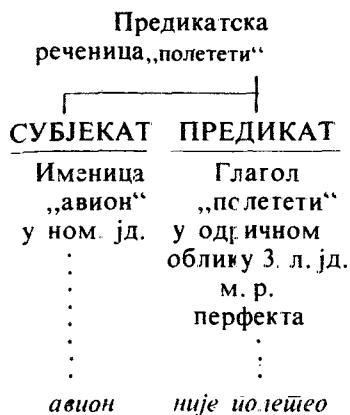
402. Конституентске јединице и конституентске функције у примерима
13—17 приказане су следећом табелом.

Табела бр. 3

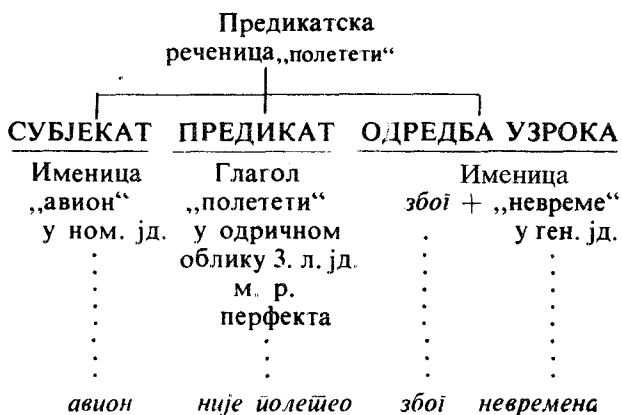
Пример	Конституентска јединица	Тип и лексичко језгро конституентске јединице	Конституентски облик	Конституентска функција
13, 14, 16	<i>авион</i>	Именица „авион“	ном. јд.	СУБЈЕКАТ у предикатској реченици „полетети“
15	<i>наш авион</i>	Именичка синтаagma „авион“	ном. јд.	— „ —
13—16	<i>није полетео</i>	Глагол „полетети“	одрични облик 3. л. јд. м. р. перфекта	ПРЕДИКАТ у реченици „полетети“
14	<i>збој невремена</i>	Именица „невреме“	збој + ген	ОДРЕДБА УЗРОКА у реченици „полетети“
15	<i>збој великој невремена</i>	Именичка синтаagma „невреме“	збој + ген.	— „ —
16	<i>јер је било велико невреме</i>	Узрочна реченица „бити“	јер + ...	— „ —
17	<i>Јасна</i>	Именица „Јасна“	ном. јд.	СУБЈЕКАТ у предикатској реченици „написати“
	<i>је написала</i>	Глагол „написати“	потврдни облик 3. л. јд. з. р. перфекта	ПРЕДИКАТ у реченици „написати“
	<i>писмо</i>	Именица „писмо“	акуз. јд.	ПРАВИ ОБЈЕКАТ у реченици „написати“

Конструкције наведених реченица представљене су следећим дијаграмима.

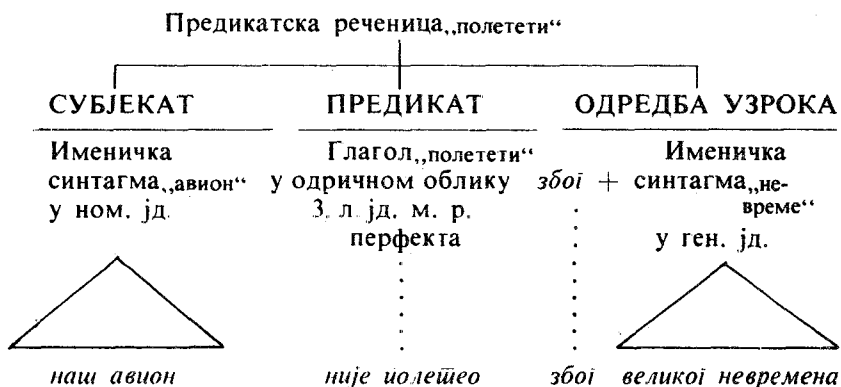
Дијаграм бр. 7 (за пр. 13)

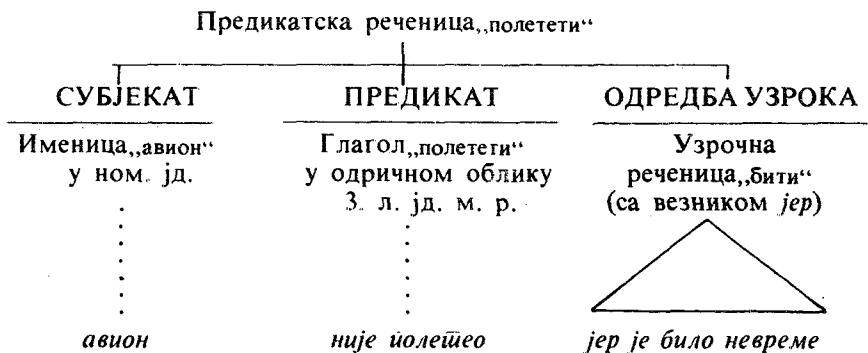
Дијаграм бр. 8 (за пр. 14)

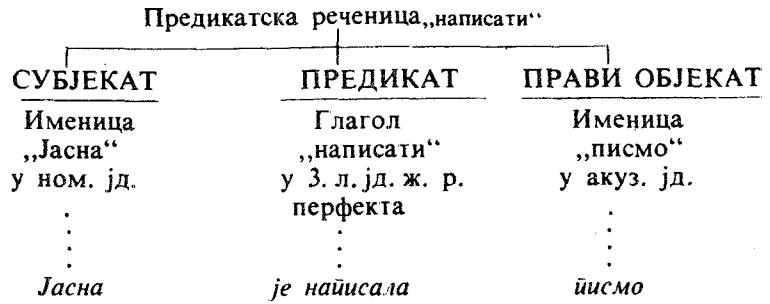
Дијаграм бр. 9 (за пр. 15)

Дијаграм бр. 10 (за пр. 16)

Дијаграм бр. 11 (за пр. 17)

Што се тиче синтагми, функцију ГЛАВНЕ РЕЧИ врше конституентске речи, а као ЗАВИСНИ КОНСТИТУЕНТИ, тј. различите ОДРЕДБЕ и ДОПУНЕ, јављају се: пуне речи (саме или с неком помоћном речи), уже синтагме и — нешто мање — зависне реченице. Употребу конституентских јединица за формирање синтагми илуструју следећи примери и одговарајући дијаграми.

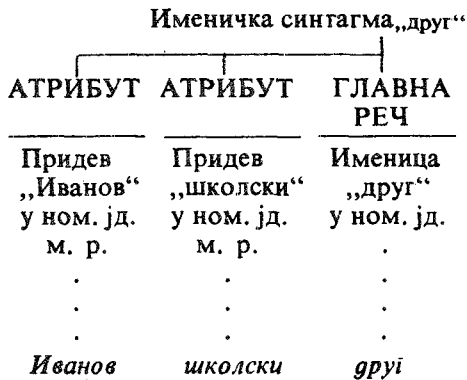
(Пр. 18) Иванов школски друг

(Пр. 19) Иванов друг из основне школе

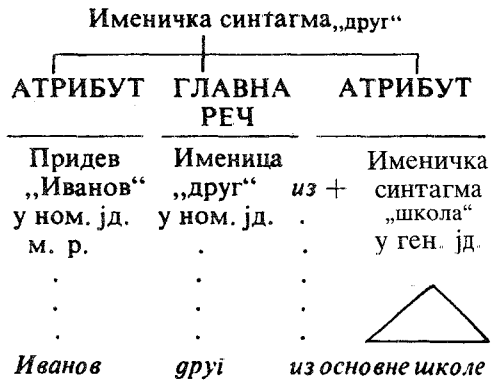
(Пр. 20) неки друг с којим је Иван ишао у основну школу

У свим овим синтагмама зависним члановима се пружа информација о појму означеном именицом, те они имају функцију АТРИБУТА.

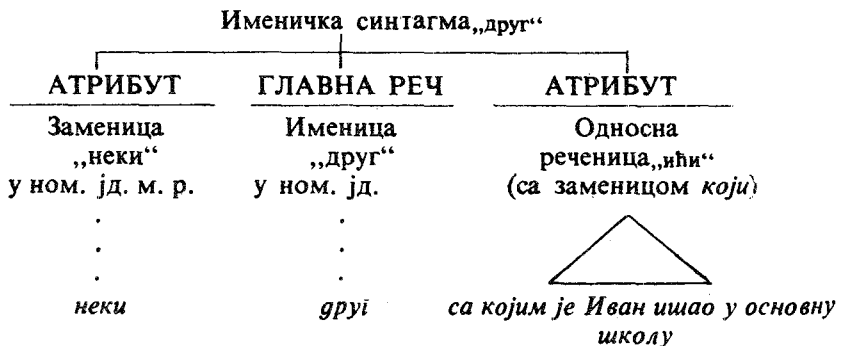
Дијаграм бр. 12 (за пр. 18)

Дијаграм бр. 13 (за пр. 19)

Дијаграм бр. 14 (за пр. 20)

Вежбе

1. Анализирај помоћу табеле и дијаграма конструкцију следећих реченица (синтагме и зависну реченицу не треба рашчлањавати): (а) Иван је завршио задатак. (б) Концертна дворана се врло брзо напунила. (в) Другови су обилазили Марка док је био болестан.

2. Анализирај помоћу табеле и дијаграма конструкцију следећих синтагми: (а) лепо време; (б) небо без облака; (в) нова плоча класичне музике.

Д. НЕЗАВИСНЕ И ЗАВИСНЕ РЕЧЕНИЦЕ

403. За независне предикатске реченице већ је речено да образују с и с т е м јер се деле на врсте од којих свака има одређено значење и функцију и одговарајућа обележја. Исто се може рећи и за зависне реченице. Наиме, да би се садржај зависне реченице на одговарајући начин повезао са значењем више јединице чији је зависна реченица конституент, зависне реченице су т и п и з и р а н е односно систематисане у врсте. Главне врсте су: изричне, односне, месне, временске, узрочне, условне, допусне, намерне, поредбене и последичне реченице. Свака врста има своје одређено значење и с њим повезане конституентске функције, као и посебна обележја, у која улазе: зависни везници (и речце), упитно-односне заменице и прилози и глаголски облици.

Пошто су и независне и зависне реченице врсте предикатских реченица, оне у ствари све заједно чине један комплексни систем — *систем предикатских реченица*. Ово ћемо илустровати навођењем неких врста реченица формираних од предикатске реченице „чека“ *Иван чека Марка*:

Табела бр. 4

Независне реченице		
Обавештајна	—	Иван чека Марка (.)
Упитна	<i>Да ли</i>	Иван чека Марка (?)
Заповедна	<i>Нека</i>	Иван чека Марка (!)
.....		

Зависне реченице

Изрична	<i>да</i>	Иван чека Марка
Временска	<i>док</i>	Иван чека Марка
Узрочна	<i>јер</i>	Иван чека Марка
Условна	<i>ако</i>	Иван чека Марка
Допусна	<i>иако</i>	Иван чека Марка
.....		

Вежба

Начини неколико врста независних и зависних реченица од следеће предикатске реченице: Јасна телефонира Мири.

Б. ФУНКЦИОНАЛНИ СИСТЕМ СИНТАКСИЧКИХ ЈЕДИНИЦА

404. Синтаксички систем српскохрватског књижевног језика обухвата следеће *синтаксичке јединице*:

1. *комуникативне реченице* (реченице у ширем смислу), које су истовремено и синтаксичке јединице и јединице комуникације;
2. *предикатске реченице* (реченице у ужем смислу), које могу бити:
 - а) *независне* (обавештајне, упитне, заповедне, жељне и узвичне);
 - б) *зависне* (изричне, односне, месне, временске, узрочне, условне, допусне, намерне, поредбене и последичне);
3. *синтагме* (именичке, придевске, прилошке и глаголске);
4. *речи*, које могу бити:
 - а) *конституентске* (именичке, придевске, прилошке и глаголске речи);
 - б) *јомоћне* (предлози, везници и речце).

Синтаксичке функције могу бити:

- а) *комуникативне* (ОБАВЕШТЕЊЕ, ПИТАЊЕ, ЗАПОВЕСТ итд.), које се изричу независним реченицама;
- б) *конституентске* (СУБЈЕКАТ, ПРЕДИКАТ, ОБЈЕКАТ, АТРИБУТ итд.), које се изричу речима или синтагмама и зависним реченицама:

По типу функције синтаксичке јединице се могу систематизовати на следећи начин.

1. Комуникативне реченице — исказују комуникативно целовиту (завршену) поруку.
2. Независне (предикатске) реченице — имају комуникативне функције и служе за реализовање комуникативних реченица:
3. Конституентске јединице — имају конституентске функције и служе за образовање предикатских реченица и синтагми. То су:
 - а) конституентске речи и синтагме
 - б) зависне реченице.

4. НАПОРЕДНИ (КООРДИНАТИВНИ) ОДНОС МЕЂУ ФУНКЦИОНАЛНО ПАРАЛЕЛНИМ СИНТАКСИЧКИМ ЈЕДИНИЦАМА

405. Кад се у оквиру неке шире јединице јаве две или више јединица са *паралелном* односно *напоредном функцијом*, такве јединице се међусобно *координирају*, односно повезују *напоредним (координативним) синтаксичким односом*. Као пример могу да послуже реченице:

- (Пр. 21) Иван чека Марка и Јасну.
(Пр. 22) Иван чека Марка или Јасну.
(Пр. 23.) Иван не чека Марка, него Јасну.

У овим синтаксичким јединицама јављају се по два објекта уз исти глагол, што значи да су јединице (именице) **којима су ти објекти изречени употребљене с паралелном (напоредном) синтаксичком функцијом**. У таквом случају синтаксички систем захтева следеће:

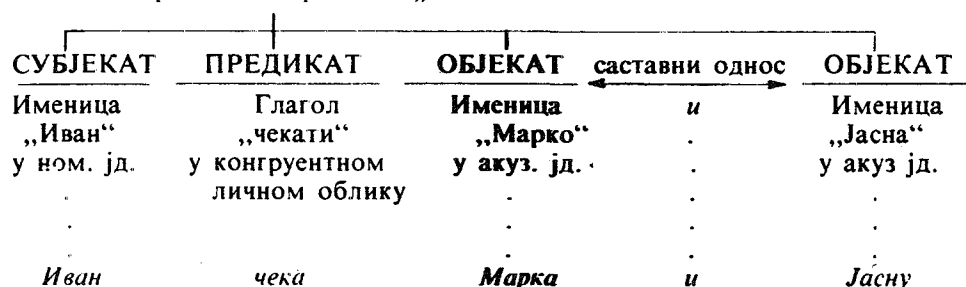
— напоредне јединице морају се **координирати**, тј. повезати неким напоредним односом: **саставним, раставним, супротним** итд. (в. гл. 43);

— да би саговорник (читалац) **могао тачно разумети како су напоредне јединице координиране**, мора се **обележити врста напоредног односа**. Најважнији начин обележавања је употреба **напоредних (координативних) везника**, (уп. *и, или, него* у пр. 21—23), али су у говору важне и интонација и паузе, а у писању — **arez**.

Структура предикатске реченице у примерима 21, 22 и 23 не обухвата, дакле, само синтаксичке функције (субјекат, предикат и два објекта) него и координативни однос међу напоредним објектима, (саставни, раставни, супротни). То показују следећи дијаграми.

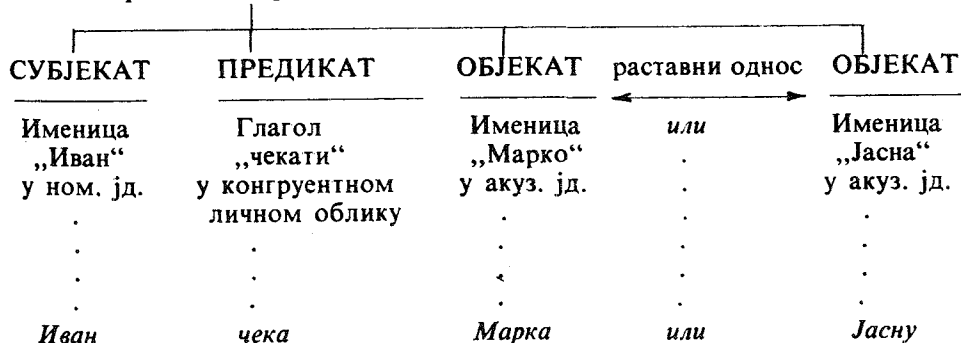
Дијаграм бр. 15 (за пр. 21)

Предикатска реченица „чекати“

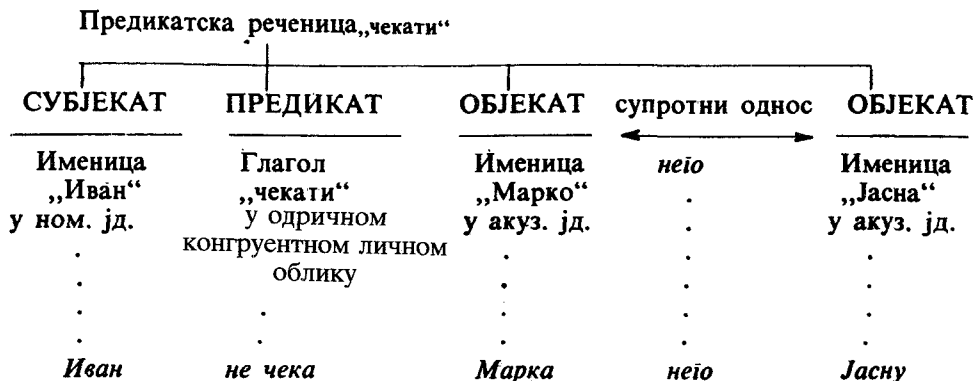

Дијаграм бр. 16 (за пр. 22)

Предикатска реченица „чекати“

Дијаграм бр. 17 (за пр. 23)

Као напоредне конституентске јединице јављају се:

- речи и синтагме;
- зависне реченице.

Примери за први случај су:

(Пр. 24) Иван чека *Марка, Јасну и Тању*. (=три речи с функцијом објекта).

(Пр. 25) Иван чека *Марка, Јасну и Тањину сестру*. (=две речи и једна синтагма с функцијом објекта)

(Пр. 26) Иван чека *Марковој браћи и Тањину сестру*. (=две синтагме с функцијом објекта)

За други случај, тј. за координирање зависних реченица, биће наведени примери изричних реченица с функцијом објекта и односних реченица с функцијом атрибута:

(Пр. 27) *Мира каже да Иван чека Марка и да Тања телефонира Јасни.*

(Пр. 28) *младић који познаје Ивана и који се дружи с Марком*

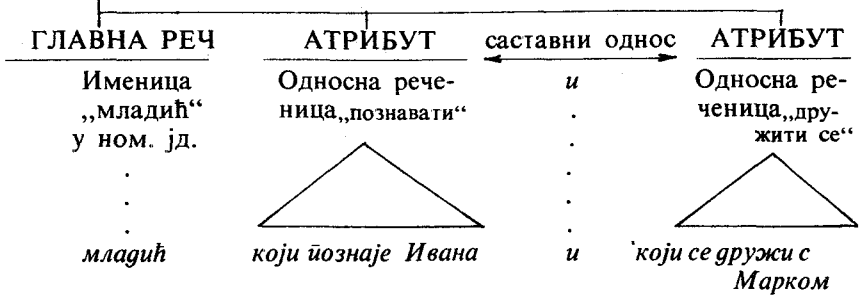
Дијаграми структуре предикатске реченице у пр. 27 и именичке синтагме у пр. 28 изгледају овако:

Дијаграм бр. 18 (за пр. 27)

Дијаграм бр. 19 (за пр. 28)

Именичка синтагма „младић“

И независне реченице могу стајати у напоредним односима. Наиме, у једној комуникативној реченици могу да се искажу два или више обавештења, питања, заповести и сл. Тада се независне реченице којима се реализују ове паралелне комуникативне функције морају *координирати*, односно повезати одговарајућим *напоредним* (= координативним) синтаксичким односом. Дакле, координирају се не само конституентске јединице са паралелним конституентским функцијама него и независне предикатске реченице које се јаве у оквиру исте комуникативне реченице.

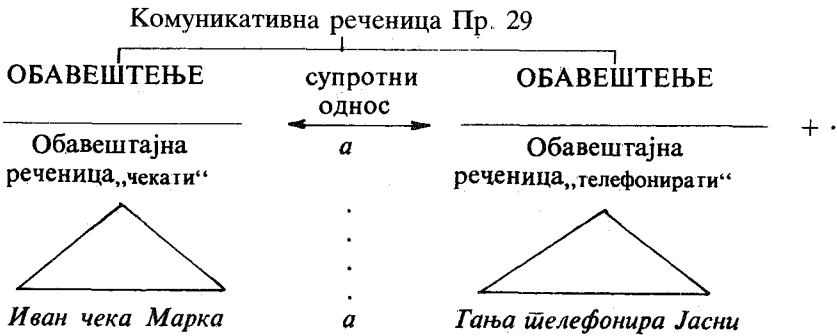
Као примере за координиране независне предикатске реченице са напоредним комуникативним функцијама у оквиру исте комуникативне реченице навешћемо следеће реченице и дијаграме.

(Пр. 29) *Иван чека Марка, а Тања телефонира Јасни.*

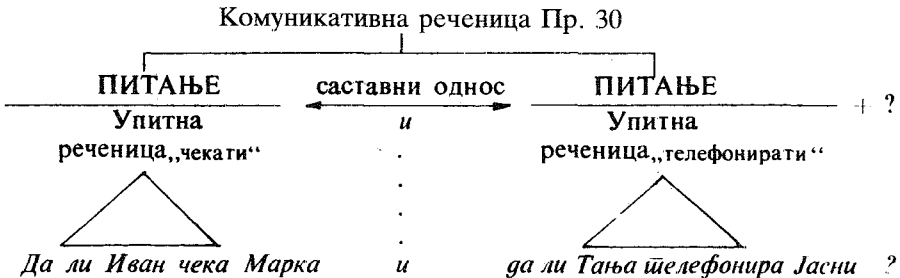
(Пр. 30) *Да ли Иван чека Марка и да ли Тања телефонира Јасни?*

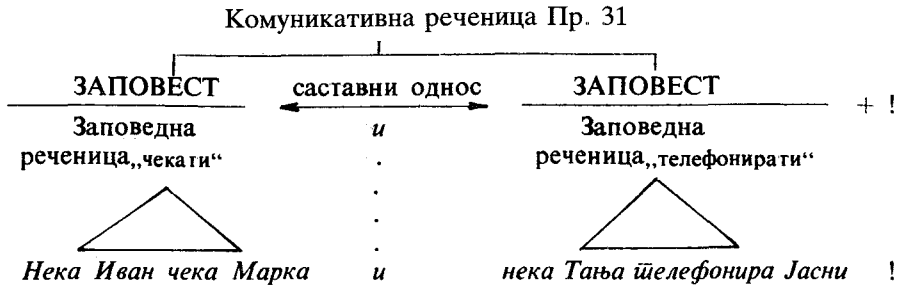
(Пр. 31) *Нека Иван чека Марка и нека Тања телефонира Јасни!*

Дијаграм бр. 20 (за пр. 29)

Дијаграм бр. 21 (за пр. 30)

Дакле, комуникативна реченица се може дефинисати овако: синтаксичко-комуникативна јединица коју чини или једна независна реченица или спој две или више међусобно напоредних независних реченица и која се изговара са одговарајућом реченичном интонацијом односно пише се почетним великим словом и са одговарајућим завршним знаком интерпункције.

Напоредне (координативне) конструкције у пр. 21—31 могу се описати и табеларно.

Табела бр. 5

Пример	Напоредне јединице	Тип, лексичко језгро и облик напоредних јединица	Напоредне функције	Врста напоредног односа	Обележје напоредног односа
21	<p><i>Марка</i></p> <p><i>Јасну</i></p>	<p>Именица „Марко“ у акуз. јд.</p> <p>Именица „Јасна“ у акуз. јд.</p>	<p>ОБЈЕКТИ у обавештајној реченици „чека ти“</p>	саставни	... и ...

Пример	Напоредне јединице	Тип, лексичко језгро и облик напоредних јединица	Напоредне функције	Врсте напоредног односа	Обележје напоредног односа
22	— „ —	— „ —	— „ —	раставни	... и.ш. ...
23	— „ —	— „ —	— „ —	супротни	... , неіо ...
24	<i>Марка</i> <i>Јасну</i> (и) <i>Тању</i>	Именица „Марко“ у акуз. јд. Именица „Јасна“ у акуз. јд. Именица „Тања“ у акуз. јд.	— „ —	саставни	... , и ...
25	<i>Марка</i> <i>Јасну</i> (и) <i>Тањину сестру</i>	Именица „Марко“ у акуз. јд. Именица „Јасна“ у акуз. јд. Именичка синтагма „сестра“ у акуз. јд.	— „ —	саставни	... , и ...
26	<i>Марковој браћи</i> <i>Тањину сестру</i>	Именичка синтагма „брат“ у акуз. јд. Именичка синтагма „сестра“ у акуз. јд.	— „ —	саставни	... и ...
27	<i>да Иван чека</i> <i>Марка</i> (и) <i>да Тања телефонира</i> <i>Јасни</i>	Изрична реченица „чекати“ Изрична реченица „телефонирати“	ОБЈЕКТИ у обавештајној реченици „казати“	саставни	... и ...
28	<i>који познаје</i> <i>Ивана</i> (и) <i>који се дружи</i> <i>с Марком</i>	Односна реченица „познавати“ Односна реченица „дружити се“	АТРИБУТИ у именичкој синтагми „младић“	саставни	... и ...
29	<i>Иван чека</i> <i>Марка</i> (а) <i>Тања телефонира</i> <i>Јасни</i>	Обавештајна реченица „чекати“ Обавештајна реченица „телефонирати“	ОБАВЕШТЕЊА у комуникативној реченици Пр. 29	супротни	... а ...

Пример	Напоредне јединице	Тип, лексичко језгро и облик напоредних јединица	Напоредне функције	Врста напоредног односа	Обележје напоредног односа
30	<i>Да ли Иван чека Марка</i> <i>(и) да ли Тања телефонира Јасни</i>	Упитна реченица „чекати“ Упитна реченица „телефонирати“	ПИТАЊА у комуникативној реченици Пр. 30	саставни	... и ...
31	<i>Нека Иван чека Марка</i> <i>(и) нека Тања телефонира Јасни</i>	Заповедна реченица „чекати“ Заповедна реченица „телефонирати“	ЗАПОВЕСТИ у комуникативној реченици Пр. 31	саставни	... и ...

Вежбе

1. Направи дијаграме за следеће синтагме: (а) добра и занимљива књига; (б) добра и врло занимљива књига; (в) врло добра и занимљива књига.

(Рашчлани све синтагме до краја).

2. Направи дијаграм за реченицу:

Марко мисли да се Иван наљутио и да неће доћи. (Изричне реченице не треба рашчлањавати.)

3. Направи дијаграм за синтагму: човек кога сам срео у возу и који познаје Ивана. (Односне реченице не треба рашчлањавати.)

4. Направи дијаграм за следеће комуникативне реченице: (а) Марко седи у библиотеци и чита књигу. (б) Иди у библиотеку и плати чланарину! (Независне синтаксичке реченице не треба рашчлањавати.)

5. Опиши помоћу табеле напоредне конструкције из задатака 1—4 (уп. табелу 5).

5. ДОДАТАК: ТРИ ПРИМЕРА АНАЛИЗЕ СИНТАКСИЧКЕ СТРУКТУРЕ

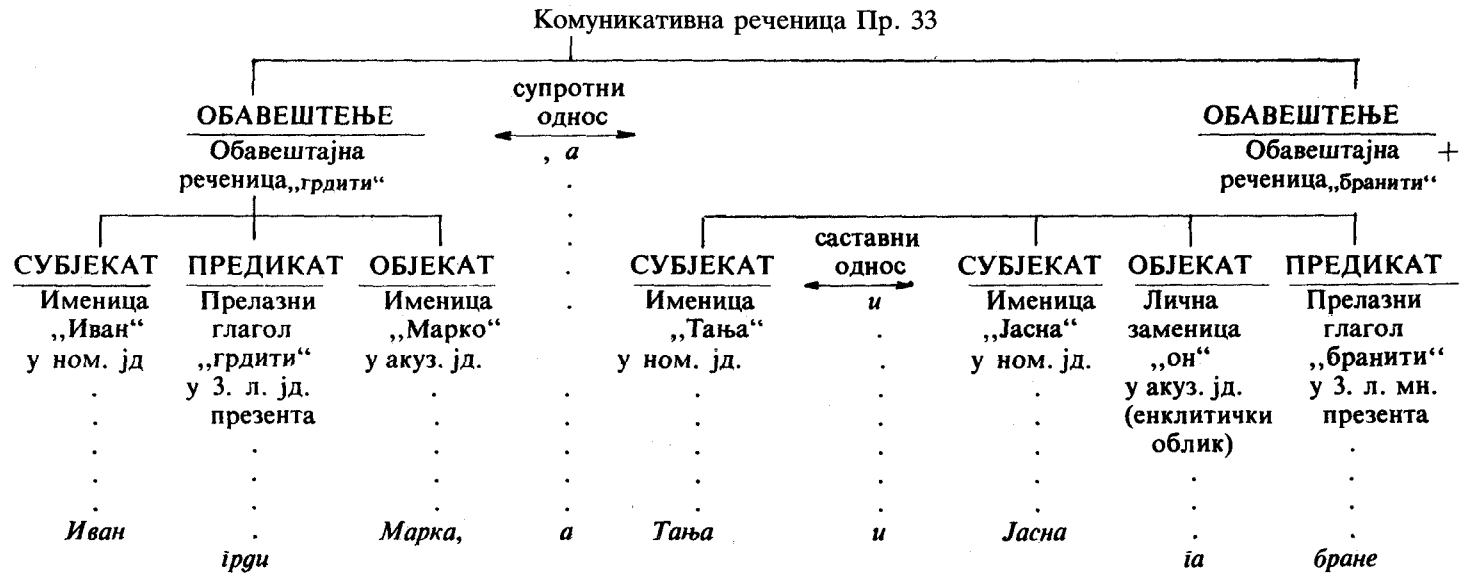
406. Као илустрација структурирања реченица на основу синтаксичког система српског књижевног језика биће дата анализа (помоћу дијаграма и табела) следеће три реченице:

(Пр. 32) Иван и његов друг из основне школе играју шах.

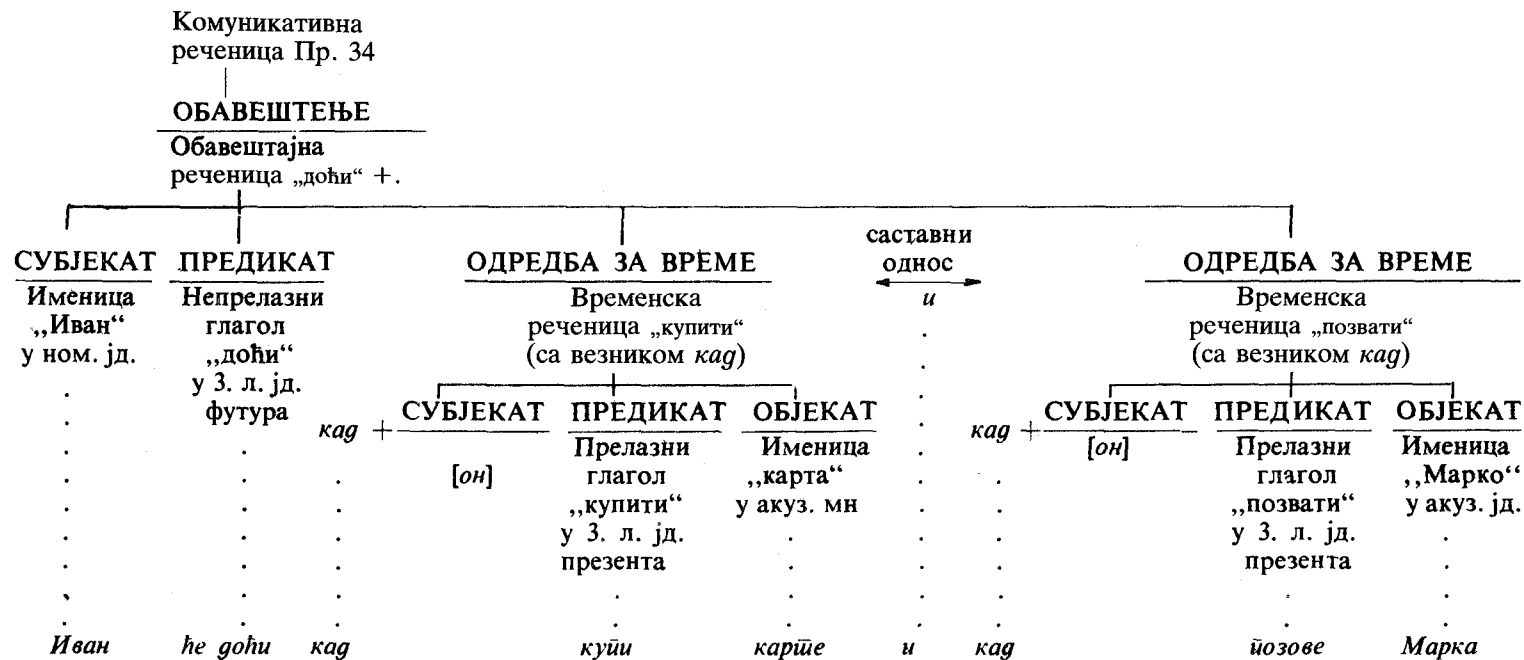
(Пр. 33) Иван грди Марка, а Тања и Јасна га бране.

(Пр. 34) Иван ће доћи кад купи карте и кад позове Марка.

Дијаграм бр. 24 (за пр. 33)

Дијаграм бр. 25 (за пр. 34)

Напомена. — Неизречени заменички субјекат представљен је са: [он] (употребом угластих заграда показује се да је тексту додато нешто што у њему није исказано).

Табела бр. 6 (за пр. 32)

Синтаксичке јединице	Тип и лексичко језгро јединице	Синтаксички облик јединице	Синтаксичка функција јединице
<i>Иван и њејов друј из основне школе играју шах</i>	Обавештајна реченица „играти“	нулти	ОБАВЕШТЕЊЕ у оквиру комуникативне реченице Пр 72
<i>Иван</i>	Именица „Иван“	ном. јд.	СУБЈЕКАТ у обавештајној реченици „играти“
<i>њејов друј из основне школе</i>	Именичка синтагма „друг“	ном. јд.	— „ —
<i>играју</i>	Прелазни глагол „играти“	3. л. јд. презента	ПРЕДИКАТ у обавештајној реченици „играти“
<i>шах</i>	Именица „шах“	акуз. јд.	ОБЈЕКАТ у обавештајној реченици „играти“
<i>њејов</i>	Заменица „његов“	ном. јд. м. р.	АТРИБУТ у именичкој синтагми „друг“
<i>друј</i>	Именица „друг“	ном. јд.	ГЛАВНА РЕЧ у именичкој синтагми „друг“
<i>из основне школе</i>	Именичка синтагма „школа“	из + ген.	АТРИБУТ у именичкој синтагми „друг“
<i>основне</i>	Придев „основни“	ген. јд. ж. р.	АТРИБУТ у именичкој синтагми „школа“
<i>школе</i>	Именица „школа“	ген. јд.	ГЛАВНА РЕЧ у именичкој синтагми „школа“

Табела бр. 7 (за пр. 33)

<i>Иван грди Марка</i>	Обавештајна реченица „грдити“	нулти	ОБАВЕШТЕЊЕ у оквиру комуникативне реченице Пр. 33
<i>а Тања и Јасна ја бране</i>	Обавештајна реченица „бранити“	нулти	— „ —
<i>Иван</i>	Именица „Иван“	ном. јд.	СУБЈЕКАТ у обавештајној реченици „грдити“

<i>јрди</i>	Прелазни глагол „грдити“	3. л. јд. презента	ПРЕДИКАТ у обавештајној реченици „грдити“
<i>Марка</i>	Именица „Марко“	акуз. јд.	ОБЈЕКАТ у реченици „грдити“
<i>Тања</i>	Именица „Тања“	ном. јд.	СУБЈЕКАТ у обавештајној реченици „бранити“
<i>Јасна</i>	Именица „Јасна“	ном. јд.	— „ —
<i>ја</i>	Лична заменица „он“	акуз. јд. (енклитички облик)	ОБЈЕКАТ у обавештајној реченици „бранити“
<i>бране</i>	Прелазни глагол „бранити“	3. л. мн. презента	ПРЕДИКАТ у обавештајној реченици „бранити“

Табела бр. 8 (за пр. 34)

<i>Иван ће доћи кад куйи карше и кад њозове Марка</i>	Обавештајна реченица „доћи“	нулти	ОБАВЕШТЕЊЕ у оквиру комуникативне реченице Пр. 34
<i>Иван</i>	Именица „Иван“	ном. јд.	СУБЈЕКАТ у обавештајној реченици „доћи“
<i>ће доћи</i>	Непрелазни глагол „доћи“	3. л. јд. футура	ПРЕДИКАТ у обавештајној реченици „доћи“
<i>кад куйи карше</i>	Временска реченица „купити“	<i>кад</i> + ...	ОДРЕДБА ЗА ВРЕМЕ у обавештајној реченици „доћи“
<i>кад њозове Марка</i>	Временска реченица „позвати“	<i>кад</i> + ...	— „ —
<i>куйи</i>	Прелазни глагол „купити“	3. л. јд. презента	ПРЕДИКАТ у временској реченици „купити“
<i>карше</i>	Именица „карта“	акуз. мн.	ОБЈЕКАТ у временској реченици „купити“
<i>њозове</i>	Прелазни глагол „позвати“	3. л. јд. презента	ПРЕДИКАТ у временској реченици „позвати“
<i>Марка</i>	Именица „Марко“	акуз. јд.	ОБЈЕКАТ у временској реченици „позвати“

Пример	Напоредне јединице	Тип и лексичко језгро напоредних јединица	Напоредне функције	Врста напоредно односа	Обележје напоредног односа
32	<i>Иван</i> <i>(и) његов друг из основне школе</i>	Именица „Иван“ у ном. јд. Именичка синтагма „друг“ у ном. јд.	СУБЈЕКТИ обавештајне реченице „играти“	саставни	... и ...
33	<i>Иван њрди Марка</i> <i>(а) Тања и Јасна ја бране</i>	Обавештајна реченица „грдити“ Обавештајна реченица „бранити“	ОБАВЕШТЕЊА у оквиру комуникативне реченице Пр. 33	супротни	..., а ...
	<i>Тања</i> <i>(и) Јасна</i>	Именица „Тања“ у ном. јд. Именица „Јасна“ у ном. јд.	СУБЈЕКТИ у обавештајној реченици „бранити“	саставни	... и ...
34	<i>кад кући карше</i> <i>(и) кад њозове Марка</i>	Временска реченица „купити“ Временска реченица „позвати“	ОДРЕДБЕ ЗА ВРЕМЕ у обавештајној реченици „доћи“	саставни	... и ...

35. СУБЈЕКАТСКО-ПРЕДИКАТСКА РЕЧЕНИЦА

1. ТИПОЛОГИЈА РЕЧЕНИЦА У УЖЕМ СМISЛУ

407. Реченица у ужем смислу је таква синтаксичка јединица којом се означава одређена ситуација. Типичан облик српске реченице у ужем смислу јесте *предикативска реченица*, тј. реченица формирана помоћу глагола у личном (=финитном) облику употребљеног с функцијом предиката. Захваљујући глаголу у личном облику могуће је именовати ситуацију и конкретизовати

је на временско-модалном плану, тј. одредити време реализације те ситуације или показати њен модални карактер (в.т. 413) и приписати је субјекатском појму. Предикатска реченица се може употребљавати с различитим функцијама, и комуникативним (независним) и конституентским (зависним).

Постоје, међутим, и *специјалне независне реченице*, које немају предикат и које су специјализоване за неке посебне комуникативне функције и за посебне услове употребе. Ево једног примера:

(Пр. 1) Ево аутобуса!

Ова реченица се може упоредити са реченицом:

(Пр.2) Долази аутобус!

Док је у овој другој реченици ситуација именована (долазак), приписана субјекатском појму и конкретизована као садашња (глагол је у презенту), у првој реченици се само наводи битни именички појам (аутобус) и скреће се пажња на његово појављивање (речцом „ево“). Дакле, конструкција прве реченице је сведена на битно, а употреба је сужена само на ситуацију где се може указати на појам који се појављује. Ипак, и то је реченица у ужем смислу, јер означава одређену ситуацију и има посебну синтаксичку конструкцију. Та конструкција се може изразити моделом:

Модел бр. 1

Специјална реченица за указивање на појаву неког појма	=	<i>ево</i> <i>ејо</i> <i>ено</i>	+	Именица или именичка синтагма у генитиву
--	---	--	---	--

У оквиру предикатске реченице такође се могу разликовати два типа. Основни (базични) тип је *субјекатско-предикатска реченица*, тј. реченица у којој постоји један синтаксички независни именички конституент с функцијом субјекта, односно означавања појма коме се приписује садржај предиката; уп. реченицу:

(Пр. 3) дан је свануо

Други, споредни тип је *безлична (имперсонална) реченица*, у којој нема субјекта; инпр.:

(Пр. 4) свануло је

И у једној и у другој реченици постоји предикат, односно глагол стоји у неком личном (= финитном) облику, тј. времену или начину. Међутим, у субјекатско-предикатској реченици глагол је употребљен у конгруентном облику, да би се обележило приписивање ситуације субјекатском појму (уп. 3. лице јд. мушког рода, јер је субјекат именица „дан“). У безличној реченици, пошто нема субјекта, нема ни конгруенције, него ту глагол стоји у неутралном облику (који се обично зове безлични или имперсонални облик), а то је 3. лице једине средњег рода (уп. *свануло је*).

Типологија српских реченица у ужем смислу изгледа, дакле, овако:

1. предикатске реченице
 - а) субјекатско-предикатске реченице
 - б) безличне (или имперсоналне) реченице
2. специјалне независне реченице

У овој глави биће речи само о основном типу српске реченице, тј. о субјекатско-предикатској реченици, и то о њеним главним типовима. У следећој глави ће бити обрађена безлична реченица и неке посебне варијанте и типови субјекатско-предикатске реченице. Специјалне независне реченице биће описане у глави 48.

Напомена. — Пошто у овој глави нема опасности од мешања појмова реченице у ширем и ужем смислу, уместо термина „реченица у ужем смислу“ даље ће бити употребљаван само термин „реченица“

2. ОСНОВНЕ РЕЧЕНИЧНЕ КОНСТРУКЦИЈЕ (РЕЧЕНИЧНИ МОДЕЛИ)

408. За све субјекатско-предикатске реченице карактеристични су субјекат и предикат, који представљају њихове главне реченичне конституенти (чланове). Међутим, и у оквиру субјекатско-предикатских реченица постоје различити реченични типови. Неколико њих илуструју следећи примери:

- (Пр. 5) Јасна се шета
- (Пр. 6) Јасна је паметна
- (Пр. 7) Јасна је купила књигу
- (Пр. 8) Јасна је ставила књигу на полицу

Чиме се разликују ове реченице? — Најпре, у прве две реченице употребљени су само субјекат и предикат, а у друге две постоје и други реченични конституенти. Затим, у првој реченици (пр. 5) предикат је само глагол у личном облику, тј. употребљен је *глагољски предикат*, а у другој реченици (пр. 6) предикат има два дела: пошто се ради о приписивању особине, она је изречена придевом, а веза субјекатског појма и особине прецизирана је глаголом „јесам-бити“ у личном облику. Овај глагол, дакле, повезује садржај придева са субјектом, односно представља *сјону* или *којулу*. Зато се такав предикат може назвати *којулашћиним предикатом*.

У друге две реченице (пр. 7 и 8) субјекат и предикат нису довољни за означавање датих ситуација; наиме, реченице:

- (Пр. 7а) Јасна је купила
- (Пр. 8а) Јасна је ставила

нису потпуне (целовите, завршене). Ту је, дакле, потребно да се значење глагола допуни другим конституентима, који се зову *глагољске дојуне*. Најтипичнија глагољска допуна је *објекат* (уп. именицу „књига“, одн. *књиу* у пр. 7 и 8). Међутим, некада су потребне и две допуне, као у примеру 8, где је неопходно да се поред објекта употреби и *дојуна за месју*. Наиме, реченица:

- (Пр. 8б) Јасна је ставила књигу

није потпуна јер није означено место завршетка кретања објекатског појма.

Из наведених примера види се да субјекатско-предикатска реченица има различите конструкције: некад је довољна само субјекатско-предикатска конструкција (са глагољским или копулативним предикатом), а некад су потребне једна или две допуне. Од чега то зависи? — Од типа ситуације означавање реченицом: некада је то радња, процес, стање и сл., који се могу сами приписати субјекатском појму, некада је то карактеристика, која захтева да се употребити придевски, именички или прилошки израз повезан копулом са субјектом, некада је потребно показати однос (релацију), између два именичка појма и зато предикат допунити објектом, а некад је потребна још нека допуна.

Типови реченичних конструкција регулисани су синтаксичким системом, односно реченичним моделима (обрасцима) које он садржи. Зато је веома важно схватити природу оваквих модела.

Као пример за објашњавање природе реченичног модела може да послужи реченична конструкција са прелазним глаголом, тј. конструкција коју илуструју реченице бр. 7 и 8. Погледајмо најпре реченицу у примеру 7. Пошто се ситуација именује глаголом, за идентификацију (одређивање) типа ситуације битан је семантички (= значењски) тип глагола који се употребљавају у таквим реченицама. У овом случају то су глаголи који показују однос (релацију) између два именичка појма, тј. прелазни (транзитивни) глаголи. Зато ће централни део датог модела изгледати овако:

$$\begin{array}{c} \text{Реченица} \\ \text{прелазни} \\ \text{глагол} \end{array} = \dots \frac{\text{ПРЕДИКАТ}}{\text{Прелазни} \\ \text{глагол}} \dots$$

у конгруентном
личном облику

Пошто се ради о релацији, потребна су и два именичка конституента — субјекат и објекат. Та два конституента су повезана преко глагола, тј. глагол „окуља“ око себе и повезује друге реченичне конституенте и на тај начин организује реченичну структуру. Зато се често говори о валенци глагола, тј. о његовом својству да уза се „веже“ друге реченичне чланове. У овом случају, реч је о двовалентним глаголима, јер се уз њих јављају још два конституента (субјекат и објекат). Што се тиче глагола који су не само прелазни него имају и месно значење (прелазни глаголи с месним значењем), као што је глагол „ставити“, уз њих ће се јавити још три конституента (субјекат, објекат и допуна за место); они су, дакле, тривалентни (уп. пр. 8). Глаголи уз које се јавља само субјекат (уп. пр. 5) имају једну валенцу, односно представљају једновалентни тип глагола.

Реченични конституенти који се јављају уз глагол не разликују се само по својој синтаксичкој функцији (нпр. субјекат, објекат, допуна за место) него и по својој улози у формирању реченичне перцепције. Наиме, да би се лакше схватио смисао поруке која се изриче реченицом, реченични конституенти се обично распоређују тако (1) да се садржај реченице исказује постепено (прогресивно) и (2) да конституенти који су смисаоно тешње повезани стоје један уз други. У српскоме језику за реченичну перспективу је нарочито важан распоред реченичних конституената у односу на глагол: да би се показало да се информација исказана реченицом везује за одређени именички појам, реченични конституент којим се овај појам означава распоређује се испред глагола („лево“ од њега), а чланови који се семантички и информативно надовезују на глагол распоређују се иза њега („десно“). Зато је уобичајено да се говори о левој и десној валенци. У субјекатско-предикатским реченицама типичан (иако не једини!) случај је да леву валенцу представља субјекат, а десну (ако је има) — допуне (уп. пр. 7 и 8). Ако постоје две допуне, обично је једна тешње везана с глаголом (уп. објекат у пр. 8), а друга се надовезује и на глагол и на претходну допуну (уп. допуну за место у пр. 8, која се надовезује на глагол и објекат).

Сада се могу направити и модели за реченице какве су оне у примерима 7 и 8:

Модел бр. 2

Реченица	прелазни глагол	<u>СУБЈЕКАТ</u>	<u>ПРЕДИКАТ</u>	<u>ПРАВИ ОБЈЕКАТ</u>
		Именица или именичка синтагма у номинативу	Прелазни глагол у конгруентном личном облику	Именица или именичка синтагма у акузативу

Модел бр. 3

Реченица	прелазни глагол с месним значањем кретања	<u>СУБЈЕКАТ</u>	<u>ПРЕДИКАТ</u>	<u>ПРАВИ ОБЈЕКАТ</u>	<u>ДОПУНА ЗА МЕСТО</u>
		Именица или именичка синтагма у номинативу	Прелазни глагол са значењем кретања у конгруентном личном облику	Именица или именичка синтагма у акузативу	Реч или синтагма са значањем места завршетка кретања

Да би реченица била потпуна, допуне се најчешће морају изрећи. Ипак, има глагола који се употребљавају с допуном, али могу стајати и без ње; уп.:

(Пр. 9) Јасна чита књигу.

(Пр. 10) Јасна чита.

Обе реченице пружају обавештење о томе шта ради Јасна. Међутим, реченицом у примеру бр. 9 се прецизира и појам који се чита (книга), док се у примеру 10 постојање таквог појма подразумева, али природа тог појма није прецизирана. Другим речима, уз прелазне глаголе као што је „читати“ објекат може, али не мора бити изречен. За допуне које се морају употребити каже се да су *обавезне дојуне*, а оне чија употреба није обавезна зову се *факултативне* (= *необавезне*) *дојуне*. При представљању модела, факултативност се показује стављањем датог реченичног члана у заграде, уп.:

Модел бр. 4

Реченица	факултативно прелазни глагол	<u>СУБЈЕКАТ</u>	<u>ПРЕДИКАТ</u>	(<u>ПРАВИ ОБЈЕКАТ</u>)
		Именица или именичка синтагма у номинативу	Факултативно прелазни глагол у конгруентном личном облику	

Напомена. — Конструкцију субјекатско-предикатске реченице треба повезати и са конструкцијом глаголских синтагми формираних од истих глагола (односно типова глагола) од којих су формиране и реченице. Наиме, иако се субјекат

и глагол у личном облику јављају само у реченици, тј. само као реченични конституенти, остали конституенти се јављају и у глаголским синтагмама, односно уз глаголе употребљене у облику инфинитива или глаголског прилога. То је и разумљиво јер су предикатска реченица и глаголске синтагме *глаголске јединице*, односно синтаксичке јединице формиране помоћу глагола. Упореди глаголске синтагме које одговарају реченицама у примерима бр. 6, 7 и 8:

- а) синтагме са глаголом у инфинитиву (инфинитивне синтагме): бити паметан (уп. пр. 6), купити књигу (уп. пр. 7), ставити књигу на полицу (уп. пр. 8);
- б) синтагме с глаголом у облику глаголског прилога: купивши књигу, ставивши књигу на полицу.

У оваквим синтагмама носилац ситуације није изречен, тј. не постоји субјекат, а глагол није употребљен у личном (финитном) облику него у неличном (инфинитном), и то у инфинитиву или у облику глаголског прилога (у наведеним синтагмама то је прошли глаголски прилог).

Вежбе

1. Направи моделе за следеће реченице: а) Зоран спава. б) Зоран решава задатак. в) Зоран пише писмо. г) Зоран пише. д) Зоран је убацио лопту у кош. (Тип глагола који може да стоји сам значи као „глагол без допуне“).

Напомена. — Десна рекција се обично наводи стављањем уз глагол у инфинитиву неодређене именичке заменице или неодређеног прилога; нпр. купити *нешто*, ставити *нешто* *негде*, читати *нешто*.

2. Направи по једну реченицу према сваком од модела из вежбе бр. 1.

3. ПРОШИРИВАЊЕ ОСНОВНЕ РЕЧЕНИЧНЕ КОНСТРУКЦИЈЕ (ОДРЕДБЕНИ КОНСТИТУЕНТИ)

409. Поред главних реченичних конституената (субјекта и предиката) и допуна, тј. поред реченичних конституената чија је употреба регулисана моделима валенце, у реченици се могу јавити и *одредбе*. То су конституенти којима се пружа додатна, и зато необавезна, информација о месту, времену, начину, узроку, циљу и сл. реализовања ситуације означене реченицом. Зато се свака таква одредба може окарактерисати по свом значењу као *одредба за место*, *одредба за време*, *одредба за начин* итд. Посебан тип одредбе је *актуелни квалификатив (ашибујско-крилошка одредба)*, којим се износи карактеристика субјекатског или објекатског појма актуелна у ситуацији означеној реченицом.

Пошто одредбе нису обавезне, него представљају додатну информацију, за њих се може рећи да *п р о ш и р у ј у* реченичну конструкцију односно да се њима могу проширити синтаксички модели на основу којих се формирају реченице.

Напомена. — Као и допуне, одредбе се јављају и у глаголским синтагмама.

Вежбе

Стављањем у заграда покажи који су конституенти следећих реченица факултативни (необавезни) и покушај да прецизираш њихово одредбено значење: а) Напољу пада киша. б) Тања је брзо прочитала писмо. в) Иван је јуче због прехладе остао код куће.

4. ГЛАВНИ И ЗАВИСНИ РЕЧЕНИЧНИ КОНСТИТУЕНТИ

410. Оно што је заједничко допунама и одредбама јесте и то да су оне *зависни конституенти* реченице (и глаголске синтагме). Наиме, предикат, као централни конституент реченице, и субјекат, као њен независни конституент, *главни су реченични конституенти* и образују *субјекатско-предикатску конструкцију*. Они се јављају у свим субјекатско-предикатским реченицама и могу и сами образовати потпуну реченицу одређеног типа. Допуне и одредбе јављају се само уз главне конституенте и ослањају се на њих, односно зависе од глагола у предикату или од субјекатско-предикатске конструкције.

Према томе, реченични конституенти јесу:

- 1 — главни реченични конституенти
 - а) субјекат,
 - б) предикат (глаголски или копулативни);
- 2 — Зависни реченични конституенти (чланови)
 - а) допуне,
 - б) одредбе.

Напомена. — У школској пракси се под непроширеном простом реченицом подразумева реченица као што је: *Сунце сјај*, тј. реченица која се састоји само од субјекта и предиката, и то изречених само по једном речју. Реченица у којој има и других чланова, односно више речи, назива се *проширеном простом реченицом*.

5. СУБЈЕКАТСКО-ПРЕДИКАТСКА КОНСТРУКЦИЈА

А. САСТАВ КОНСТРУКЦИЈЕ И ТИП ОЗНАЧЕНЕ СИТУАЦИЈЕ

411. Субјекат и предикат служе да се исказа *приписана ситуација*, и то конкретизована на временско-модалном плану и на плану потврдности / одричности. За исказивање овакве ситуације, потребни су дакле, СУБЈЕКАТ, тј. независна именичка јединица којом се означава носилац ситуације, и ПРЕДИКАТ, тј. глагол којим се именује ситуација и чијим се обликом она конкретизује и приписује носиоцу, односно субјекатском појму. Они образују *субјекатско-предикатску конструкцију* и представљају *главне конституенте* субјекатско-предикатског типа реченице.

Напомена. У овој тачки ће бити речи само о глаголском предикату, а о копулативном предикату, који поред глаголског има и именски или прилошки део, биће речи у следећој тачки.

Б. СУБЈЕКАТ

412. *Функција:* субјекат је независни именички конституент којим се означава носилац ситуације именоване и приписане предикатом.

Тий констѿиѿуенѿске јединице: то је и м е н и ч к а јединица, тј. именица, именичка синтагма или лична или нелична именичка заменица, с тим што се лична заменица може и само подразумевати.

Констѿиѿуенѿски облик: именичка јединица је у н о м и н а т и в у, тј. независном падежу.

Важност субјекта за формирање реченице и за организовање садржаја поруке исказане реченицом огледа се у следећем:

1. Глагол у предикату слаже се (конгруира) са субјектом.
2. Делови реченице који упућују на појам означен субјектом јављају се у облику повратне (= рефлексивне) заменице (*себе, свој*); упореди примере 16 и 17 и 18 и 19;

(Пр. 16) Марко прича о *Ивану*.

(Пр. 17) Марко прича о *себи*.

(Пр. 18) Марко је дошао са *Ивановим* братом.

(Пр. 19) Марко је дошао са (*својим*) братом.

(Заменица *свој* не мора увек бити исказана.)

3. Субјекат је најчешће носилац реченичне перспективе.

Дефиниција субјекта: Субјект је један од два главна реченична конституента; то је именичка јединица у номинативу којом се означава носилац ситуације именоване и приписане предикатом.

Напомена. О субјекту исказаном зависним реченицама и инфинитивом в. т. 506 и 520.

В. ГЛАГОЛСКИ ПРЕДИКАТ

413. Функција: глаголским предикатом се именује, конкретизује и приписује ситуација означена реченицом.

Констѿиѿуенѿска јединица: глагол.

Констѿиѿуенѿски облик: глагол је у личном (= финитном) облику, потврдном или одричном и конгруентном са субјектом.

Личним обликом, тј. неким глаголским временом или начином, или се (1) конкретизује време реалне ситуације, нпр.:

(Пр. 21) Иван трчи / је трчао / ће трчати.

где се глаголским обликом означава садашња, прошла или будућа радња; или се (2) показује модални карактер ситуације, тј. ситуација се не исказује као стварна односно остварена, него се показује однос говорника или носиоца ситуације према њеној реализацији. На пример, показује се да говорник захтева извршење радње:

(Пр. 22) Дођи!

или да је уверен у неминовност остварења ситуације:

(Пр. 23) Пропали смо!

(Пр. 24) Погибосмо!

(где се перфектом и аористом ситуација не исказује као чињеница смештена у прошлост, него као ситуација која као да је већ реализована, иако није). Или се означава да је субјекатски појам способан да реализује дату ситуацију, нпр.:

(Пр. 25) Тања би то боље урадила.

или да намерава да изврши радњу:

(Пр. 26) Иван је отишао у град [= реална радња] да би купио речник [= намеравана радња].

Или се пак ради о замишљеним (претпостављеним, хипотетичним) ситуацијама, нпр.:

(Пр. 27) Да си пожурио, не би закаснио на воз.

(Саговорник је у стварности закаснио, а две наведене ситуације су само хипотезе повезане условним односом.)

Напомена. — О временским и модалним функцијама глаголских облика в. гл. 50.

Потврдним односно одричним обликом глагола у предикату показује се да ли се говори о реализацији ситуације или се та реализација пориче. Нпр.:

(Пр. 28) Иван трчи /је трчао/ ће трчати.

(Пр. 29) Иван не трчи /није трчао/ неће трчати.

Избором лица и броја (и рода) показује се да ли се ситуација приписује говорнику, саговорнику или неком појму ван комуникације, и то једном или више њих. А истовремено се конгруенцијом (слагањем) са субјектом показује да му се приписује садржај глагола.

Дефиниција глаголског предиката: глаголски предикат је један од два главна реченична конституента; то је глагол у конгруентном потврдном или одричном личном облику којим се именује, конкретизује и приписује ситуација означена реченицом.

Г. ПРОСТИ СУБЈЕКАТСКО-ПРЕДИКАТСКИ МОДЕЛ

414. Многи глаголи могу сами да означе ситуацију која се приписује субјектском појму, тј. нису им потребне допуне. Зато се глаголи овога типа могу назвати глаголи „без допуне“, (или једновалентни глаголи), а са њима образовани модел — *просити субјекатско-предикатски модел*. Такви глаголи су: *седећи, спавајући, трчајући, шетајући се, њасјући, усмјајући (на)смејајући се, (за)плакајући, играјући се, спавајући, њивајући, лежећи, расјући* и многи други.

Формула простог субјектско-предикатског модела је:

Модел бр. 5

Реченица глагол „без допуне“	=	<u>СУБЈЕКАТ</u> Именичка јединица у номинативу	<u>ПРЕДИКАТ</u> Глагол „без допуне“ у конгруентном личном облику
---------------------------------	---	---	--

Примери:

(Пр. 30) Температура је порасла.

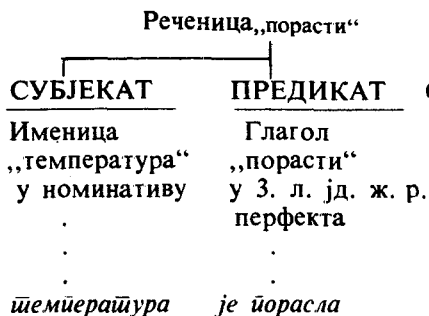
(Пр. 31) Мали дечак се игра.

(Пр. 32) Ја одлазим.

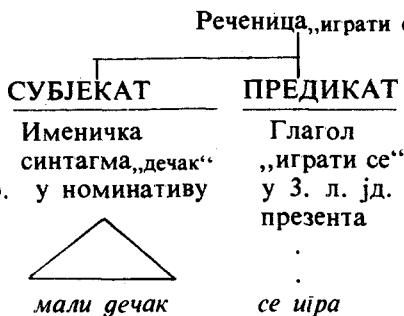
(Пр. 33) Неко је дошао.

Анализа помоћу дијаграма:

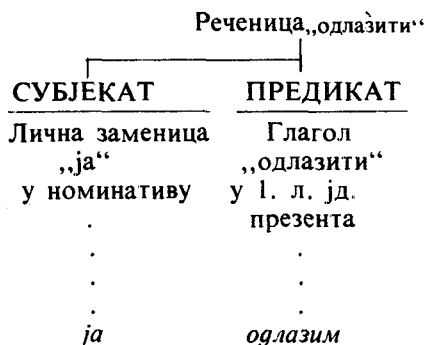
Дијаграм бр. 1 (за пр. 30)

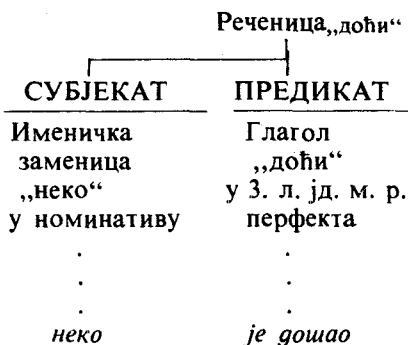
Дијаграм бр. 2 (за пр. 31)

Дијаграм бр. 3 (за пр. 32)

Дијаграм бр. 4 (за пр. 33)

Представљена табелом, анализа наведених примера изгледа овако:

Табела бр. 2

Пр.	Конституентска јединица	Тип јединице и њено лексичко језгро	Конституентски облик	Синтаксичка функција
30	<i>температура</i> <i>је порасла</i>	Именица „температура“ Глагол „порасти“	номинатив 3. л. јд. ж. р. перфекта	СУБЈЕКАТ у реченици „порасти“ ПРЕДИКАТ у реченици „порасти“
31	<i>мали дечак</i> <i>се игра</i>	Именичка синтагма „дечак“ Глагол „играти се“	номинатив 3. л. јд. презента	СУБЈЕКАТ у реченици „играти се“ ПРЕДИКАТ у реченици „играти се“

32	<i>ја</i> <i>одлазим</i>	Лична заменица „ја“ Глагол „одлазити“	номинатив 1. л. јд. презента	СУБЈЕКАТ у речени- ци „одлазити“ ПРЕДИКАТ у речени- ци „одлазити“
33	<i>неко</i> <i>је дошао</i>	Именична заме- ница „неко“ Глагол „доћи“	номинатив 3. л. јд. м. р. перфекта	СУБЈЕКАТ у речени- ци „доћи“ ПРЕДИКАТ у речени- ци „доћи“

Вежбе

1. Анализирај помоћу дијаграма реченице: а) Наши пријатељи су стигли. б) Ти се шалиш!
2. Анализирај помоћу табеле реченице: а) Сунце сија. б) Шта се десило?
3. Направи три реченице по моделу бр. 5.

6. ИМЕНСКА КОПУЛАТИВНА КОНСТРУКЦИЈА (ИМЕНСКИ ПРЕДИКАТ)

А. САСТАВ КОНСТРУКЦИЈЕ И ТИП ОЗНАЧЕНЕ СИТУАЦИЈЕ

415. Када субјектском појму треба приписати неко својство (квалификацију) које се исказује придевском или именичком речју или кад субјекатски појам треба идентификовати, употребљава се тзв. **ИМЕНСКИ ПРЕДИКАТ** (у овом значењу термин „име“ означава реч са деклинацијом, тј. именичку или придевску реч); Примери:

(Пр. 34а) *Иван је вредан.*

(Пр. 34б) *Иван је био вредан ученик.*

(Пр. 35) *Иван је онај вредни ученик.*

За садржај именског предиката битан је **ИМЕНСКИ ДЕО ПРЕДИКАТА**, а то је придевска или именичка јединица (уп. *вредан, вредан ученик*). **ГЛАГОЛСКИ ДЕО ПРЕДИКАТА** чини глагол *јесам/бићи* (уп. *је, је био*), који нема посебно значење него само *п о в е з у ј е* именски део предиката и субјекат и конкретизује реализацију приписивања (време/начин, потврдносћ/одричносћ). Зато се за глаголски део предиката каже да врши функцију **КОПУЛЕ (СПОНЕ)**, док се за функцију именског дела предиката употребљава назив **ПРЕДИКАТИВ**, или прецизније: именски **КОПУЛАТИВНИ ПРЕДИКАТИВ**. Функционална структура именског предиката изгледа, дакле, овако:

ИМЕНСКИ ПРЕДИКАТ = КОПУЛА (СПОНА) + ИМЕНСКИ КОПУЛАТИВНИ ПРЕДИКАТИВ

Напомена. — Копулативна конструкција (копула + предикатив) употребљава се и у синтагмама са глаголом у облику инфинитива; уп: *бићи вредан, бићи вредан ученик.*

Б. КОПУЛА (СПОНА)

416. Функција: то је део предиката (копулативне конструкције) који повезује предикатив и субјекат и конкретизује то приписивање на временско-модалном плану и на плану потврдности/одричности.

Тип конституентске јединице: као копула употребљава се копулативни глагол *јесам/бићи*.

Напомена. — Овај глагол не треба мешати са помоћним глаголима, тј с глаголима употребљеним за образовање сложених облика од главног глагола (у пр. 35 *је био* је копулативни глагол *бићи* у облику перфекта, тј. сложеног облика, а *је* је помоћни глагол).

Констиџиуенџиски облик: као и код глаголског предиката, и овде глагол у предикату стоји у конгруентном потврдном или одричном личном (финитном) облику. Треба, међутим, додати да потврдни облик презента обично има енклитички облик (уп. *је* у пр. 34).

В. ИМЕНСКИ КОПУЛАТИВНИ ПРЕДИКАТИВ

417. Функција: именским копулативним предикативом се означава садржај који се приписује субјекту.

Тџи констиџиуенџиске јединице и констиџиуенџиски облик: овде се јављају три случаја. То су:

1. Придевске јединице (придеви, придевске синтагме, придевске заменице, редни бројеви), које стоје у номинативу и конгруирају у роду и броју са субјектом. А ако разликује вид, придев стоји у неодређеном виду; уп.:

(Пр. 36) Иван је *вредан*/**вредни*.

где облик *вредни* није исправан, што се обележава звездicom (астериском).

2. Именичке јединице (именице, именичке синтагме, именичке заменице), које стоје у облику номинатива. Овде је важно уочити да именичка јединица може да послужи и за квалификовање и за идентификовање субјекта. Разлику показују примери:

(Пр. 37) Марко је *ученик*.

(Пр. 38) Марко је *онај ученик у њавом цемџеру*.

У првом случају (квалификација) поставља се питање: *Шџа је Марко?*, а у другом (идентификација): *Ко је Марко?* (У овим упитним реченицама и заменице *шџа* и *ко* имају функцију именског предикатива.)

3. Именичке јединице у неком падежу (обично с предлогом) који има квалификативно значење, нпр.:

(Пр. 39) То питање је *од оџромне важности*.

(Пр. 40) Тај филм је *у боји*.

Г. ДЕФИНИЦИЈА ИМЕНСКОГ ПРЕДИКАТА

418. Именски предикат је предикат састављен од копуле (споне) и именског предикатива, којим се субјекту приписује нека квалификација или се он идентификује.

Д. ИМЕНСКИ КОПУЛАТИВНИ МОДЕЛ

419. Његова формула је:

Модел бр. 6

Реченица <small>именски предикат</small>	=	СУБЈЕКАТ Именичка јединица у номинативу	КОПУЛА Копулативни глагол „јесам/бити“ у конгруентном личном облику	ИМЕНСКИ ПРЕДИКАТИВ 1. Конгруентна придевска јединица у номинативу (у неодр. виду) 2. Именичка јединица у номинативу
--	---	---	---	--

Напомена. — Овакве реченице се зову и копулативне реченице.

Примери:

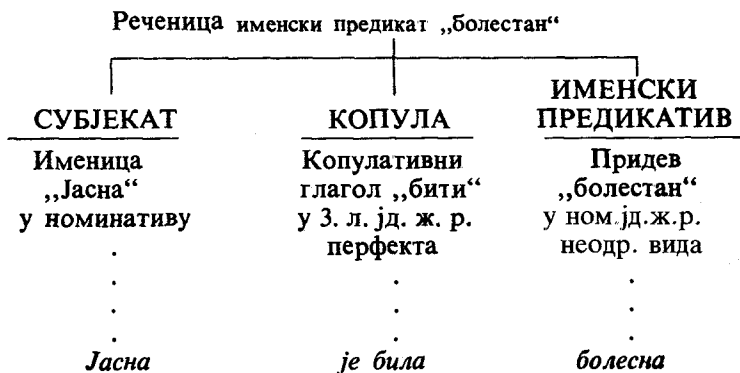
(Пр. 41) Јасна је била болесна.

(Пр. 42) Београд је главни град наше земље.

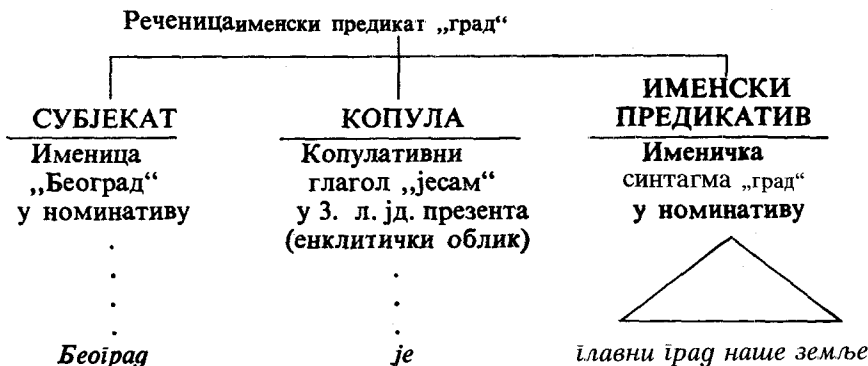
(Пр. 43) Марко је љут на Тању.

(Пр. 44) Ово је моја сестра.

Дијаграм 5 (за пр. 41)

Дијаграм 6 (за пр. 42)

Табела бр. 3 (за пр. 43 и 44)

Пример	Конституентска јединица	Тип јединице и њено лексичко језгро	Конституентски облик	Синтаксичка функција
43	<i>Марко</i>	Именица „Марко“	номинатив	СУБЈЕКАТ у реченициПр. 43
	<i>је</i>	Копулативни глагол „јесам“	3. л. јд. презента (енклитички облик)	КОПУЛА у реченициПр. 43
	<i>љуџи на Тању</i>	Придевска синтагма „љуџи“	ном. јд. м. р. неодређеног вида	ИМЕНСКИ ПРЕДИКАТИВ у реченициПр. 43
44	<i>ово</i>	Поименична придевска заменица „овај“	ном. јд. с. р.	СУБЈЕКАТ у реченициПр. 44
	<i>је</i>	Копулативни глагол „јесам“	3. л. јд. презента (енклитички облик)	КОПУЛА у реченициПр. 44
	<i>моја сестра</i>	Именичка синтагма „сестра“	номинатив	ИМЕНСКИ ПРЕДИКАТИВ у реченициПр. 44

Вежбе

1. Анализирај помоћу дијаграма реченице: (а) Ми смо веома заузети. (б) Зима је била блага.
2. Анализирај помоћу табеле реченице: (а) Овај ресторан је врло скуп. (б) Тања је најбоља ученица.
3. Направи четири реченице са именским предикатом.

7. ПРИЛОШКА КОПУЛАТИВНА КОНСТРУКЦИЈА (ПРИЛОШКИ ПРЕДИКАТ)

А. САСТАВ КОНСТРУКЦИЈЕ И ТИП ОЗНАЧЕНЕ СИТУАЦИЈЕ

420. Овакву конструкцију илуструју примери:

- (Пр. 45) Станица је далеко.
 (Пр. 46) Иван је у школи.
 (Пр. 47) Иванов брат је био на зимовању.
 (Пр. 48) Предавање је сушра.

У оваквим реченицама копулативном конструкцијом се субјекатском појму приписује неки прилошки (адвербијални) садржај: локализација

(место где се налази), неко стање (ситуација) или — ако се ради о неком догађају и сл. — време реализације. Зато оваква конструкција поред КОПУЛЕ има ПРИЛОШКИ ДЕО ПРЕДИКАТА, односно ПРИЛОШКИ (= АДВЕРБИЈАЛНИ) КОПУЛАТИВНИ ПРЕДИКАТ, тј. јединицу адвербијалног (прилошког) значења чији се садржај приписује носиоцу ситуације.

Б. КОПУЛА

421. Карактеристике копуле су изнете у претходној тачки.

В. ПРИЛОШКИ КОПУЛАТИВНИ ПРЕДИКАТИВ

422. *Функција*: прилошким копулативним предикативом, односно прилошким делом предиката, означава се месна, ситуациона или временска квалификација која се приписује субјекту.

Тип конститиуентске јединице и конститиуентски облик: то је или (1) прилошка јединица (прилог или прилошка синтагма) за место, начин (стање) или време; или (2) именичка јединица у таквом зависном падежу или — чешће — у таквој предлошко-падежној конструкцији који му дају месно, ситуационо или временско значење, дакле, именичка јединица са прилошким (адвербијалним) значењем.

Г. ДЕФИНИЦИЈА ПРИЛОШКОГ ПРЕДИКАТА

423. Прилошки предикат је предикат састављен од копуле и прилошког предикатива (прилошког дела предиката) којим се субјекту приписује локализација (место), стање (ситуација) или време његове реализације.

Д. ПРИЛОШКИ КОПУЛАТИВНИ МОДЕЛ

424. Његова формула је:

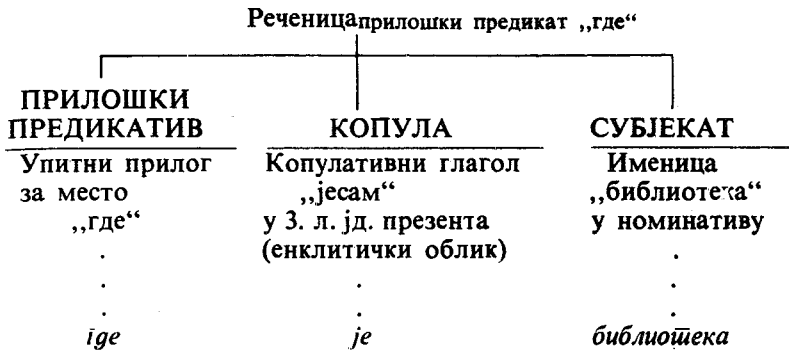
Модел бр. 7

Реченица прилошки предикат	СУБЈЕКАТ	КОПУЛА	ПРИЛОШКИ ПРЕДИКАТИВ
	Именичка јединица у номинативу	Копулативни глагол „јесам/бити“ у конгруентном личном облику	1. Прилошка јединица за место, начин или време 2. Именичка јединица у зависном падежу или предлошко-падежној конструкцији са месним, ситуационим или временским значењем

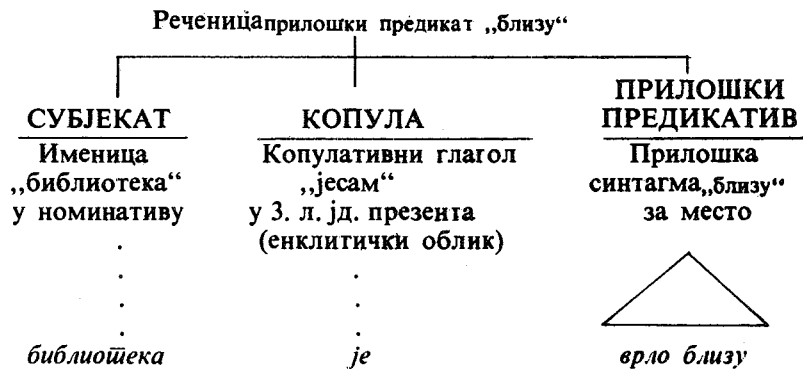
Примери

- (Пр. 49) Где је библиотека?
- (Пр. 50) Библиотека је врло близу.
- (Пр. 51) Јасна је била у шетњи.
- (Пр. 52) Када је концерт?

Дијаграм бр. 7 (за пр. 49)

Дијаграм бр. 8 (за пр. 50)

Табела бр. 4 (за пр. 51 и 52)

Пример	Конституентска јединица	Тип јединице и њено лексичко језгро	Конституентски облик	Синтаксичка функција
51	<i>Јасна</i>	Именица „Јасна“	номинатив	СУБЈЕКАТ у реченициПр. 51
	<i>је била</i>	Копулативни глагол „бити“	3. л. јд. ж. р. перфекта	КОПУЛА у реченициПр. 51
	<i>у шетњи</i>	Именица „шетња“	у + локатив	ПРИЛОШКИ ПРЕДИКАТИВ у реченициПр. 51

	<i>када</i>	Упитни прилог за време „кад(а)“	—	ПРИЛОШКИ ПРЕДИКАТИВ у реченициПр. 52
52	<i>је</i>	Копулативни глагол „јесам“	3. л. јд. презента (енклитички облик)	КОПУЛА у реченициПр. 52
	<i>концерт</i>	Именица „концерт“	номинатив	СУБЈЕКАТ у реченициПр. 52

Вежбе

1. Анализирај помоћу дијаграма реченице: а) Ми смо били у биоскопу. б) Они су у тешкој ситуацији. в) Како је Никола?
2. Анализирај помоћу табеле реченице: а) Тања је код куће. б) Никола је добро. в) Ми смо били на предавању.
3. Начини четири реченице на основу прилошког копулативног модела.

8. РЕКЦИЈСКЕ КОНСТРУКЦИЈЕ (КОНСТРУКЦИЈЕ С ОБЈЕКТИМА)

А. САСТАВ КОНСТРУКЦИЈЕ И ТИП ОЗНАЧЕНЕ СИТУАЦИЈЕ

425. У реченицама:

- (Пр. 53) Иван познаје *Зорана*.
 (Пр. 54) Иван чита *новине*.
 (Пр. 55) Иван се латио *посла*.
 (Пр. 56) Иван личи *на оца*.
 (Пр. 57) Иван се бави *сиорџом*.
 (Пр. 58) Иван прича *о зимовању*.

употребљени су глаголи који својим садржајем повезују субјекатски појам, односно носиоца ситуације, са неким другим именичким појмом. Конституент којим је означен тај други именички појам назива се ОБЈЕКАТ и служи као ДОПУНА глагола.

Објекат је увек исказан именичком јединицом, а облик у коме ће та јединица стајати зависи од глагола који се допуњава; нпр. уз глаголе *познавати* и *читати* именичка јединица стоји у акузативу (без предлога), уз *личити се* стоји у генитиву, уз *личити* — у предлошко-падежној конструкцији *на* + акузатив, уз *бавити се* — у инструменталу, а уз *причасти* — у предлошко-падежној конструкцији *о* + локатив.

Појава да нека реч тражи као допуну именичку јединицу у одређеном облику (у одређеном зависном падежу или предлошко-падежној конструкцији) назива се *рекција*. Зато се може рећи да је рекција глагола „познавати“ и „читати“ — акузатив (без предлога), а глагола „латити се“ — генитив и да именичка јединица у функцији објекта има *рекцијски облик*. Према томе, објекат се може дефинисати и као рекцијска допуна глагола. Глаголи који се допуњавају објектом могу се назвати *рекцијским глаголима*, а спој рекцијског глагола и објекта — *рекцијском конструкцијом*. Глагол при том може бити у личном

облику, као у примерима 53—58, или у облику инфинитива или глаголског прилога, нпр.: познавати Зорана, читати новине, латити се посла итд.; познајући Зорана, читајући новине, лативши се посла итд.

Б. ПРАВИ И НЕПРАВИ ОБЈЕКТИ

426. Најважнији и најопштији тип рекцијских глагола су *прелазни* (*транзитивни*) *глаголи*, који се допуњавају именичким изразом у акузативу (без предлога), тј. у општем допунском падежу. Таква допуна се назива ПРАВИ ОБЈЕКАТ, или једноставно — ОБЈЕКАТ (тј. објекат у ужем смислу); уп. пр. 53. и 54. Разлога за издвајање прелазних глагола и правог објекта од других рекцијских глагола односно од неправих објеката има више: прелазни глаголи се употребљавају и у пасиву; допуна у облику акузатива (без предлога) јавља се само уз глаголе, а не и у синтагмама са глаголском именицом (в. гл. 38); са оваквим глаголима односно са правим објектом образују се посебни реченични модели; прави објекат има и своје варијанте (в. даље).

Глаголи уз које не стоји прави објекат називају се *непрелазним* (*интранзитивним*) *глаголима*. Зато се рекцијски глаголи који се допуњавају именичким изразом у неком другом облику а не у акузативу без предлога могу назвати *непрелазним* (*интранзитивним*) *рекцијским глаголима*, а њихова допуна НЕПРАВИМ ОБЈЕКТОМ. Такви глаголи углавном означавају неки посебан тип односа и захтевају такав рекцијски облик који ће показати њихов значењски тип: нпр. глаголи који показују вршење радње до zasiћености подразумевају да је објекатски појам само делимично обухваћен глаголском радњом те именички израз стоји у облику партитивног генитива; уп.: *напити се воде*, *најести се колача*, *наслушати се њесама*.

В. ПРАВИ ОБЈЕКАТ

427. *Функција*: то је именичка јединица којом се допуњава прелазни (транзитивни) глагол.

Тип конституентне јединице: прави објекат, као и сви други објекти, увек је именичка јединица.

Конституентски облик: типичан облик правог објекта је акузатив (без предлога).

Прави објекат има и две варијанте: ПАРТИТИВНИ и ОДРИЧНИ ПРАВИ ОБЈЕКАТ. *Партитивним правим објектом*, који је обележен обликом партитивног генитива, показује се да је појам означен објектом само делимично (у извесној мери) обухваћен значењем прелазног глагола; уп. разлику:

(Пр. 59) Узми *колаче* (акуз.)/*колача* (парт. ген.)!

(Пр. 60) Донеси *млеко* / *млека* (= мало млека)!

Одрични прави објекти илуструју примери:

(Пр. 61) Није рекао ни *речи* (уп. ни *реч*).

(Пр. 62) Целе ноћи нисам *ока* склопио (уп. *око*).

Овде облик генитива не показује разлику у значењу, него је формална варијанта. Наиме, у словенским језицима је некада објекат уз прелазне глаголе у

од ричном облику обавезно стајао у генитиву (тзв. словенски генитив). Данас је у источној варијанти књижевног језика употреба генитива у оваквим случајевима ограничена на неке устаљене изразе (уп. пр. 61 и 62) и на допуњавање глагола „имати“, чије је значење и партитивно: имати/немати *времена, новца, ђалениа* итд. У западној варијанти употреба тзв. словенског генитива је шира и чешћа. Важно је не губити из вида да се код обе варијанте правог објекта ради о прелазним глаголима и да се уз све те глаголе употребљава и облик акузатива; ако се пак ради о неправом објекту у облику генитива, акузатив се не може употребити; уп. разлику између: пити *воде/воду* и пити се *воде/*воду* (звездицом је обележен облик који не постоји у језичком систему).

Као што је речено у тачки 2 (уп. модел 4), уз поједине прелазне глаголе употреба објекта је *ф а к у л т а т и в н а* (необавезна), тј. постојање објекатског појма може се и само подразумевати; такви су, нпр., глаголи: *писаџи, читаџи, ђеваџи, јесџи, џиџи*.

Г. НЕПРАВИ ОБЈЕКТИ

428. Функција: то су именичке јединице којима се допуњавају *непрелазни рекцијски глаголи*.

Тип и облик конституентске јединице: и неправни објекти су увек *именичке јединице*, а стоје у *рекцијском облику*, тј. у облику који је условљен (предодређен) глаголом који допуњавају. Као рекцијски облик се може јавити сваки зависни падеж, с тим што се акузатив и локатив увек употребљавају у оквиру појединих предлошко-падежних конструкција, генитив и инструментал и без предлога и с појединим предлозима, а датив углавном без предлога. У следећој табели ће бити наведени најчешћи облици неправног објекта, а уз сваки облик ће бити наведено по неколико глагола одговарајуће рекције (треба водити рачуна да један глагол може да има два или више посебних значења која захтевају различиту рекцију, а и да се понекад глагол с истим значењем може допунити на два начина.)

Табела бр. 5

Облик неправног објекта	Глаголи с одговарајућом рекцијом
партитивни генитив	најести се, пити се итд.; прихватити се, латити се, домоћи се; зажелети се
аблативни генитив	клонити се, чувати се, ослободити се, одрећи се; сећати се; бојати се, стидети се
<i>од</i> + генитив	одучити се; бојати се, стидети се, зависити; уздржати се, одустати; одударати
датив	обратити се; захвалити (се); дивити се, радовати се; помагати, сметати, служити; повлађивати; веровати
<i>према</i> + датив	охладнети
<i>на</i> + акузатив	личити; мислити; навићи се; одважити се; насрнути

у + акузатив	сумњати; заљубити се; уверити се; уживети се
за + акузатив	залагати се, одредити се, занимати се, интересовати се
инструментал	управљати, руководити, владати; руковати; служити се, користити се; бавити се; занимати се; одушевити се; слегнути (раменима), климнути (главом), махнути (руком) и сл.
с (а) + инструментал	почети, наставити, престати; одуговлачити; саосећати
за + инструментал	чезнути, жудети; жалити, туговати
о + локатив	говорити, причати, приповедати, расправљати, дискутовати и сл.; размишљати, мислити, маштати, сањати, сањарити и сл.
у + локатив	учествовати; уживати; успети
на + локатив	искалити се; заснивати се; инсистирати

Постоје и *дворекцијски глаголи*, тј. глаголи који захтевају две рекцијске допуне. Два најважнија типа таквих глагола су:

а) *глаголи давања*: дати, поклонити, пружити, додати, уручити, послати итд.

б) *глаголи саопшћивања*: рећи, казати, причати, саопштити, јавити, написати, прочитати итд.

Оба ова типа глагола допуњавају се неправим објектом у дативу и правим објектом; уп.: дати некоме нешто, поклонити некоме нешто, рећи некоме нешто, казати некоме нешто итд.

Дефиниција објекта: објекти су рекцијске допуне глагола, тј. именичке јединице којима се допуњавају прелазни и непрелазни рекцијски глаголи и који стоје у облику условљеном (предодређеном) рекцијом глагола.

Напомена. — О објектима исказаним зависним реченицама и инфинитивом в. т. 497—499 и 520.

Д. МОДЕЛИ РЕКЦИЈСКИХ КОНСТРУКЦИЈА

429. Модели реченица формираних са (једнорекцијским) прелазним глаголима наведени су у тачки 2; уп. моделе 3 и 4.

Општи модел за реченице са непрелазним рекцијским глаголима јесте:

Модел бр. 8

Реченица <small>непрелазни рекцијски глагол</small>	=	СУБЈЕКАТ Именичка јединица у номинативу	ПРЕДИКАТ Непрелазни рекцијски глагол у конгруентном личном облику	НЕПРАВИ ОБЈЕКАТ Именичка јединица у рекцијском облику
---	---	---	---	---

Бирекцијски модел за реченице са глаголима давања или саопштавања јесте:

Модел бр. 9

Реченица глагол давања или саопштавања	СУБЈЕКАТ	ПРЕДИКАТ	НЕПРАВИ ОБЈЕКАТ	ПРАВИ ОБЈЕКАТ
	Именичка јединица у номинативу	Глагол давања или саопштавања у конгруентном личном облику	Именичка јединица у дативу	Именичка јединица у акузативу

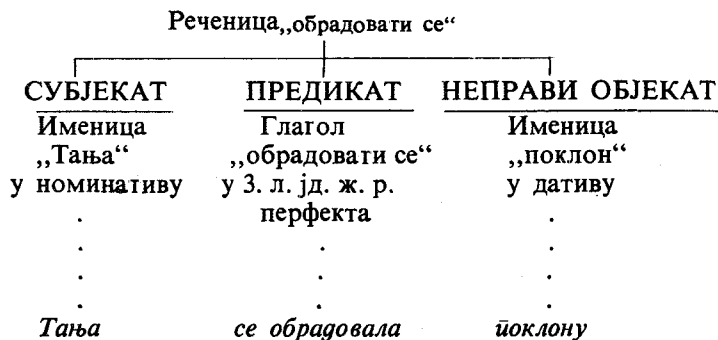
Примери

(Пр. 63) Тања се обрадовала поклону.

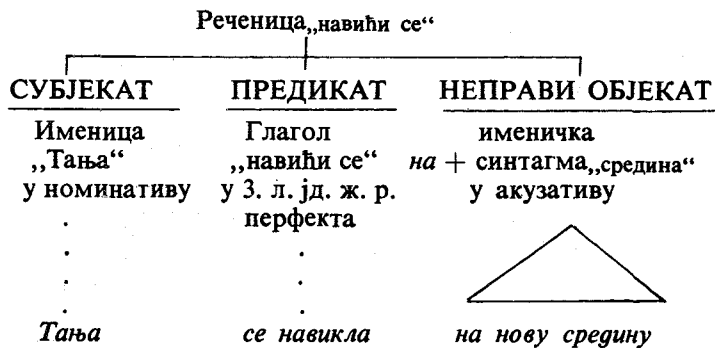
(Пр. 64) Тања се навикла на нову средину.

(Пр. 65) Тања је вратила Зорану књигу.

Дијаграм бр. 9 (за пр. 63)

Дијаграм бр. 10 (за пр. 64)

Табела бр. 6 (за пр. 65; анализирани су само чланови рекцијске конструкције)

Пример	Конституентска јединица	Тип јединице и њено лексичко језгро	Конституентски облик	Синтаксичка функција
65	<i>је вратио</i>	Дворекцијски глагол „вратити“	3. л. јд ж. р. перфекта	ПРЕДИКАТ у реченици „врати“
	<i>Зорану</i>	Именица „Зоран“	датив	НЕПРАВИ ОБЈЕКАТ у реченици „врати“
	<i>књиу</i>	Именица „књига“	акузатив	ПРАВИ ОБЈЕКАТ у реченици „врати“

Вежбе

1. Анализирај помоћу дијаграма реченице: а) Никола је климнуо главом. б) Никола се заљубио у Тању.

2. Анализирај помоћу табеле следеће реченице: а) Никола се интересује за сликарство. б) У кога се заљубио Никола?

3. Одреди рекцију следећих глагола и од сваког од њих направи једну реченицу: а) дотаћи се; смиловати се; оглушити се; заносити се; сањарити; искалити се; поверити. (За одређивање рекције уз глагол стави именичку заменицу „неко“ или „нешто“ у одговарајућем конституентском облику.)

4. У чему се разликује значење следећих реченица са истим глаголом а различитом рекцијом:

а) Иван се стиди брата. — Иван се стиди од брата.

б) Отац помаже сину. — Отац помаже сина.

9. КОНСТРУКЦИЈЕ СА ДОПУНСКИМ ПРЕДИКАТИВОМ

А. САСТАВ КОНСТРУКЦИЈЕ И ТИП ОЗНАЧЕНЕ СИТУАЦИЈЕ

430. Следеће реченице имају доста сличности с именском копулативном конструкцијом, односно с именским предикатом:

(Пр. 66) Марко је постао *расејан*.

(Пр. 67) Иван је постао *одличан кошаркаш*.

(Пр. 68) Другови сматрају Марка *расејаним*.

(Пр. 69) Другови сматрају Ивана *одличним кошаркашем*.

И овде се ради о приписивању придевског или именичког садржаја именичком појму, и то помоћу глагола. Зато се овакве конструкције често убрајају у именски предикат у ширем смислу, а глаголи који су у њима („постати“, „сматрати“ и др.) називају се *неправим копулативним глаголима* (или семикопулативним).

Међутим, постоје одређене разлике у односу на копулативну конструкцију. Пре свега, глагол има своје одређено значење, којим се прецизира тип приписивања и које се допуњава именичким или придевским изразом. Затим, неправи копулативни глаголи могу бити и прелазни и тада се садржај именичког или придевског израза не приписује субјекту, него објекту (уп. пр. 68 и 69).

Зато се именска (именичка или придевска) јединица може, као и код именског предиката, назвати предикативом, али не копулативним него **ДОПУНСКИМ ПРЕДИКАТИВОМ**, или прецизније: **ДОПУНСКИМ ИМЕНСКИМ ПРЕДИКАТИВОМ**.

Напомена. — Неправи копулативни глаголи, као и други глаголи, могу се употребити не само у личном облику него и у инфинитиву или у облику глаголског прилога; уп. постати расејан, поставши расејан, сматрати Марка расејаним, сматрајући Марка расејаним.

Б. ДОПУНСКИ ПРЕДИКАТИВ

431. Функција: то је именска (именичка или придевска) јединица која допуњава непрелазни или прелазни неправи копулативни глагол, чиме се њен садржај посредно приписује субјекту односно објекту.

Тип и облик конститиуентске јединице: то је именичка или придевска јединица, која — зависно од глагола — стоји у облику номинатива или инструментала или у предлошко-падежној конструкцији за + акузатив. Уз непрелазне неправу копулативне глаголе предикатив стоји:

а) уз *јосијаји*, *јосијајати*, *звати се*, *назваји се*, *називаји се*, *јрозвати се* — у номинативу или инструменталу;

б) уз *јројласији* се у конструкцији за + акузатив.

Уз прелазне неправу копулативне глаголе предикатив стоји:

а) уз *смајрати*, *јројласији*, *јројлашаваји* — у инструменталу или у конструкцији за + акузатив;

б) уз *изабрати*, *јризнаји*, *јосијавији*, *именовати* и сл. — у конструкцији за + акузатив;

в) уз *звати*, *јрозвати*, *назваји*, *називаји* — у номинативу или инструменталу.

Уз непрелазне глаголе придевска јединица се слаже (конгруира) у роду и броју са субјектом, а уз прелазне глаголе — са објектом! Ако придев разликује вид, у номинативу и у акузативу једнаком номинативу стоји у неодређеном виду.

В. МОДЕЛИ КОНСТРУКЦИЈА СА ДОПУНСКИМ ПРЕДИКАТИВОМ

432. Модел бр. 10 са непрелазним неправим копулативним глаголима

Реченица	непрелазни неправи копулативни глагол	СУБЈЕКАТ	ПРЕДИКАТ	ДОПУНСКИ ПРЕДИКАТИВ
		Именичка јединица у номинативу	Непрелазни неправи копулативни глагол у конгруентном личном облику	Именичка или придевска јединица у номинативу или инструменталу или за + акузатив

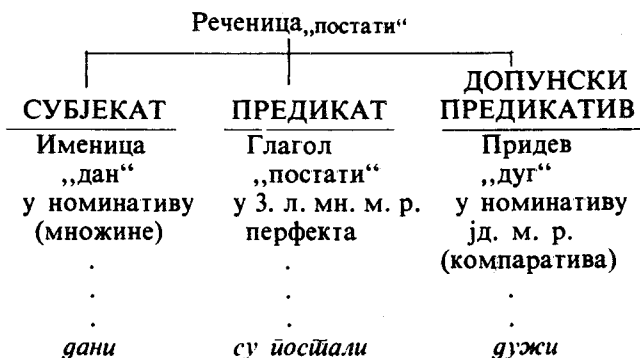
Реченица прелазни направи копулативни глагол	СУБЈЕКАТ	ПРЕДИКАТ	ОБЈЕКАТ	ДОПУНСКИ ПРЕДИКАТИВ
	Именичка јединица у номинативу	Прелазни неправи копулативни глагол у конгруентном личном облику	Именичка јединица у акузативу	Именичка или придевска је- диница у но- минативу, ин- струменталу или <i>за</i> + аку- затив (придевска реч конгруира с об- јектом!)

Примери

(Пр. 70) Дани су постали дужи.

(Пр. 71) Одељење је изабрало Тању за председника одељенске заједнице.

Дијаграм бр. 11 (за пр. 70)

Табела бр. 7 (за пример 71)

Пример	Конституентска јединица	Тип јединице и њено лексичко језгро	Конституентски облик	Синтаксичка функција
—	<i>одељење</i>	Именица „одељење“	номинатив	СУБЈЕКАТ у реченици „изабрати“
71	<i>је изабрало</i>	Глагол „изабрати“	3. л. јд. с. р. перфекта	ПРЕДИКАТ у реченици „изабрати“
—	<i>Тању</i>	Именица „Тања“	акузатив	ОБЈЕКАТ у реченици „изабрати“
—	<i>за председника одељенске заједнице</i>	Именичка синтагма „председник“	<i>за</i> + акузатив	ДОПУНСКИ ПРЕДИКАТИВ у реченици „изабрати“

Вежбе

1. Анализирај помоћу дијаграма реченице: а) Моја сестра се зове Весна. б) Жири је прогласио Зорана за победника.
2. Анализирај помоћу табеле реченице: а) Иван је постао капитен кошаркашког тима. б) Родитељи су Светлану прозвали Цеца.
3. Направи по две реченице према моделима бр. 10 и 11.

10. КОНСТРУКЦИЈЕ С ПРИЛОШКОМ ДОПУНАМА

А. САСТАВ КОНСТРУКЦИЈЕ И ТИП ОЗНАЧЕНЕ СИТУАЦИЈЕ

433. Да би информација која се приписује субјекту била потпуна, значење појединих непрелазних глагола мора се конкретизовати допуном јединицом с одговарајућим прилошким (адвербијалним) значењем, тј. мора се употребити ПРИЛОШКА (= АДВЕРБИЈАЛНА) ДОПУНА; нпр.:

(Пр. 72) Ја станујем *овде*.

(Пр. 73) Књига се налази *на стоу*.

(Пр. 74) Никола се понашао *чудно*.

(Пр. 75) Рачун износи *10.000 динара*.

(Пр. 76) Ова справа служи *за кошење траве*.

У пр. 72 и 73 глагол захтева ДОПУНУ ЗА МЕСТО, у пр. 74 — ДОПУНУ ЗА НАЧИН, у пр. 75 — ДОПУНУ ЗА МЕРУ, а у пр. 76 — ДОПУНУ ЗА НАМЕНУ. Све те допуне су исказане *адвербијалима*, тј. јединицама прилошког (адвербијалног) значења.

Прилошке допуне јављају се и уз *прелазне* глаголе, нпр.:

(Пр. 77) Иван је убацио писмо *у сагаче*.

(Пр. 78) Марко је положио документа *на писаћи сто*.

Овде се адвербијално значење (у овим примерима — месно) — тиче објекатског појма (показује се место завршетка кретања тог појма; уп. и модел бр. 3).

В. ПРИЛОШКЕ (= АДВЕРБИЈАЛНЕ) ДОПУНЕ

434. Функција: то су јединице с прилошким значењем (= адвербијали) којима се допуњавају глаголи одговарајућег значења.

Тип конституиентиске јединице и конституиентиски облик: адвербијали могу бити (1) прилошке јединице (прилози или прилошке синтагме) и (2) именичке јединице у зависном падежу или предлошко-падежној конструкцији с прилошким значењем.

В. МОДЕЛИ КОНСТРУКЦИЈА С ПРИЛОШКИМ ДОПУНАМА

435. Општи модели (бр. 12 и 13) за непрелазне и прелазне глаголе не-конкретизованог значења јесу:

Модел бр. 12

Реченица непрелазни глагол неконкретизо- ваног значења	=	<u>СУБЈЕКАТ</u>	<u>ПРЕДИКАТ</u>	<u>ПРИЛОШКА ДОПУНА</u>
		Именичка јединица у номинативу	Непрелазни глагол неконкретизо- ваног значења у конгруентном личном облику	Адвербијал (јединица при- лошког зна- чења)

Модел бр. 13

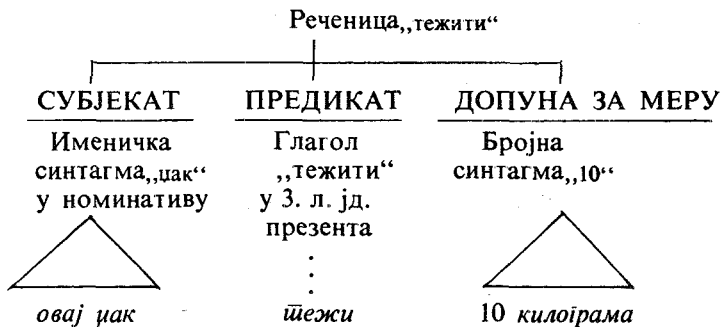
Реченица прелазни глагол неконкре- тизованог значења	=	<u>СУБЈЕКАТ</u>	<u>ПРЕДИКАТ</u>	<u>ОБЈЕКАТ</u>	<u>ПРИЛОШКА ДОПУНА</u>
		Именичка јединица у номинативу	Прелазни глагол неконкрети- зованог зна- чења у кон- груентном личном облику	Именичка јединица у акузативу	Адвербијал

Примери

(Пр. 79) Овај цак тежи 10 килограма.

(Пр. 80) Домаћин је увео госте у салон.

Дијаграм бр. 12 (за пр. 79)

Табела бр. 8 (за пример 80)

Пример	Конституентска јединица	Тип јединице и њено лексичко језгро	Конституентски облик	Синтаксичка функција
80	<i>домаћин</i>	Именица „домаћин“	номинатив	СУБЈЕКАТ у реченици „увести“
	<i>је увео</i>	Глагол „увести“	3. л. јд. м. р. перфекта	ПРЕДИКАТ у реченици „увести“
	<i>јошће</i>	Именица „гост“	акузатив (множине)	ПРАВИ ОБЈЕКАТ у реченици „увести“
	<i>у салон</i>	Именица „салон“	у+акузатив	ДОПУНА ЗА МЕСТО у реченици „увести“

Вежбе

1. Начини дијаграме за реченице: а) Торба лежи на клупи. б) Колико тежи овај цак? в) Марко је сместио ствари у торбу.

2. Анализирај помоћу табеле реченице: а) Иван живи у Београду. б) Никола се држи погрбљено. в) Ко је оставио књиге на клупи?

3. Начини реченице са глаголима „поступити“ и „наслонити“ и анализирај њихову синтаксичку структуру.

11. ПРИЛОШКЕ ОДРЕДБЕ**А. ФУНКЦИЈА, ЗНАЧЕЊЕ И ОБЛИК**

436. За разумевање ових одредби битни су и њихова функција (одредбена) и њихово значење (прилошко). А са значењем је повезан и њихов облик.

Функција оваквих одредби је да пружи додатну информацију о ситуацији означеној предикатом (глаголом), субјектом и допунама. То су, дакле, факултативни (необавезни) конституенти реченица или глаголских синтагми, који проширују (развијају) основну информацију исказану члановима синтаксичких модела. На пример, основна информација:

(Пр. 81) Јасна купује књиге

(Пр. 82) Иван је телефонирао Марку

исказана на основу модела бр. 2, односно бр. 8, може се проширити различитим додатним информацијама, нпр.:

(Пр. 83) Јасна *обично* купује књиге у *овој* књижари.

(Пр. 84) Иван је *јуче* телефонирао Марку *збој* уштакмице.

Значење: Овакве одредбе су а д в е р б и ј а л и, тј. јединице с прилошким значењем: месним, временским, начинским, узрочним и сл. Према томе, да би се окарактерисао допринос адвербијалне одредбе значењу реченице или глаголске синтагме, није довољно констатовати да се ради о адвербијалној одредби, него треба навести и које је њено прилошко значење; то су, дакле, ОДРЕДБЕ ЗА МЕСТО, ОДРЕДБЕ ЗА ВРЕМЕ, ОДРЕДБЕ ЗА НАЧИН, ОДРЕДБЕ ЗА УЗРОК итд.

Тип и облик конститиуентских јединица: — То су прилошке јединице (прилози или прилошке синтагме) или именичке јединице у таквом конституентском облику (зависни падеж, предлошко-падежна конструкција) који им даје прилошко значење (месно, временско, начинско, узрочно итд.)

Напомена. О прилошким одредбама исказаним зависним реченицама и глаголским прилозима в.т. 508—514 и 521.

Б. ДЕФИНИЦИЈА ПРИЛОШКИХ ОДРЕДБИ

437. Прилошке одредбе су адвербијали (јединице с прилошким значењем) којима се пружа додатна информација о месту, времену, начину, узроку итд. реализације ситуације означене реченицом или глаголском синтагмом.

В. ОПШТЕ И ПОСЕБНЕ ПРИЛОШКЕ ОДРЕДБЕ

438. По својој повезаности с глаголом, прилошке одредбе могу се поделити на два типа: на *опште* и *посебне*. *Опште одредбе* не зависе од типа глаголског значења, него од чињенице да одређују ситуацију односно њену реализацију, јер се подразумева да је та реализација локализована (везана за одређено место), да се врши у одређено време, на одређен начин и да је, евентуално, нечим проузрокована. Зато, ако реченица почне са: *Овде . . .*, *Јуче . . .*, *Често . . .*, *Збој лошеј времена . . .* и сл., не може се предвидети тип глаголског значења.

Посебне одредбе су условљене значењем глагола и по томе су сродне са допунама (заго није лако повући границу између допуна и посебних одредби). На пример, уз глаголе кретања јављају се посебне одредбе којима се пружа информација у вези с кретањем, као што је ОДРЕДБА ЗА ПРАВАЦ; уи.:

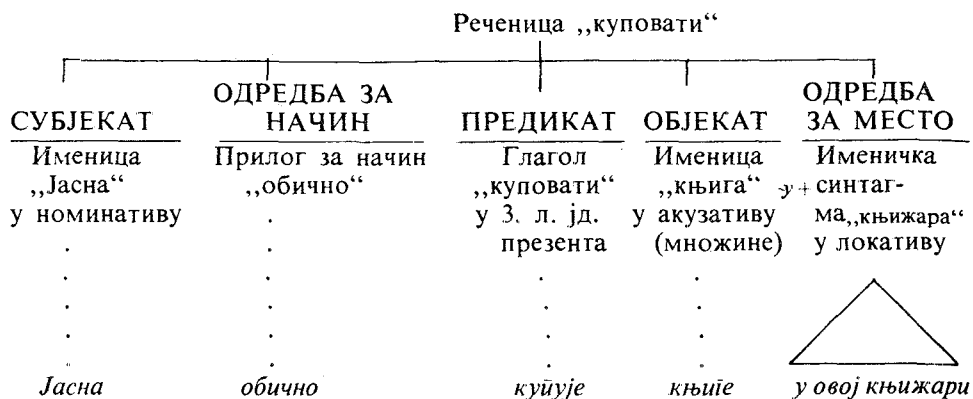
Јасна иде *кући*.

А поред опште одредбе за узрок (*збој* + генитив), која одговара на питање *Зашто?*, постоји и посебна ОДРЕДБА ЗА ПРОУЗРОКОВАЧА СТАЊА, у облику: *од* + генитив, која одговара на питање: *Од чега?* и стоји уз глаголе који значе стање; нпр.:

Никола се уморио *од шрчања* (не: због трчања).

Г. ПРИМЕРИ СИНТАКСИЧКЕ АНАЛИЗЕ

439. Дијаграм бр 13. (за пример 83)

Табела бр. 9 (за пример 84)

Пример	Конституентска јединица	Тип јединице и њено лексичко језгро	Конституентски облик	Синтаксичка функција
84	<i>Иван</i>	Именица „Иван“	номинатив	СУБЈЕКАТ у реченици „телефонирати“
	<i>јуче</i>	Прилог за време „јуче“	—	ОДРЕДБА ЗА ВРЕМЕ у реченици „телефонирати“
	<i>је . . . телефонирао</i>	Глагол „телефонирати“	3. л. јд. м. р. перфекта	ПРЕДИКАТ у реченици „телефонирати“
	<i>Марку</i>	Именица „Марко“	датив	НЕПРАВИ ОБЈЕКАТ у реченици „телефонирати“
	<i>збој утакмице</i>	Именица „утакмица“	збој + генитив	ОДРЕДБА ЗА УЗРОК у реченици „телефонирати“

Вежбе

1. Анализирај помоћу дијаграма реченице: а) Прошле недеље Никола је отпуговао у Сарајево. б) Дечак је поскочио од радости.

2. Анализирај помоћу табеле реченице: а) Марко радо игра кошарку. б) Иван је у аутобусу изненада угледао Тању.

12. АКТУЕЛНИ КВАЛИФИКАТИВ

А. ФУНКЦИЈА И ЗНАЧЕЊЕ

440. АКТУЕЛНИМ КВАЛИФИКАТИВОМ (зове се и: *аџрибуџско-џрилошка одредба, џредикатџски аџрибуџи, џривремени аџрибуџи*) исказује се нека карактеристика субјекатског или објекатског појма актуелна у време реализовања ситуације означене реченицом. **СУБЈЕКАТСКИ АКТУЕЛНИ КВАЛИФИКАТИВ** (АКТУЕЛНИ КВАЛИФИКАТИВ СУБЈЕКТА) илуструју примери:

- (Пр. 85) Марко се вратио с тренинга *уморан*.
(Пр. 86) Никола је изашао на испит *одлично џрипремљен*.
(Пр. 87) Застао сам *неодлучан*.
(Пр. 88) Тања је стигла *џрва*.
(Пр. 89) Иван је корачао *џоинуџе главе*.
(Пр. 90) Марко је дошао у школу *са завијеном руком*.
(Пр. 91.) (*Још*) *као деџе* се доселио у Београд.
(Пр. 92) Радила је у штампарији *као корекџор*.

Примери за **ОБЈЕКАТСКИ АКТУЕЛНИ КВАЛИФИКАТИВ** (АКТУЕЛНИ КВАЛИФИКАТИВ ОБЈЕКТА):

- (Пр. 93) Иван је брата затекао *болесно*.
(Пр. 94) Увек смо је виђали *окужену груџарицама*.

Актуелни квалификатив је сродан са предикативима јер се и његов садржај приписује субјекту или објекту. Међутим, то приписивање се не врши преко (семи)копулативних глагола, него се износи као једна од компоненти ситуације. Уз то је актуелни квалификатив најчешће одредба, тј. њиме се износи необавезна додатна информација. Ипак, уз неке глаголе, нпр. уз прелазни глагол *осџавиџи*, актуелни квалификатив има функцију д о п у н е јер се њиме исказује један од битних делова информације; нпр.:

- (Пр. 95) Николу смо оставили *лоше расџоложено* / у *лошем расџоложењу*.

Пошто је повезан са реализовањем ситуације, актуелни квалификатив може добити и функцију прилошког типа, нпр. може да служи као **НАЧИНСКИ АКТУЕЛНИ КВАЛИФИКАТИВ** (уп. пр. 89, где се може поставити питање: *Како* је корачао?) или **ВРЕМЕНСКИ АКТУЕЛНИ КВАЛИФИКАТИВ** (уп. пр. 91, где се може поставити питање: *Када* се доселио у Београд?) или **УЗРОЧНИ АКТУЕЛНИ КВАЛИФИКАТИВ** (уп. пр. 87, где је неодлучност разлог застајања).

Напомене. — 1. Актуелни квалификатив није члан именичке синтагме (субјекатске или објекатске), него је посебан конституент реченице (или глаголске синтагме). На то указују његов променљив распоред (уп. пр. 88: Тања је *џрва* стигла. *Прва* је стигла Тања.) и могућност распоређивања одвојено од субјекта или објекта (уп. пр. 85 и 93 и друге примере), као и могућност да субјекат не буде изречен (уп. пр. 87, 91, 92), а да објекат буде изречен енклитиком (уп. пр. 94).

2. И уз прелазне глаголе актуелни квалификатив може да се односи на субјекат; нпр.: Марко је *џоследњи* сазнао ту новост.

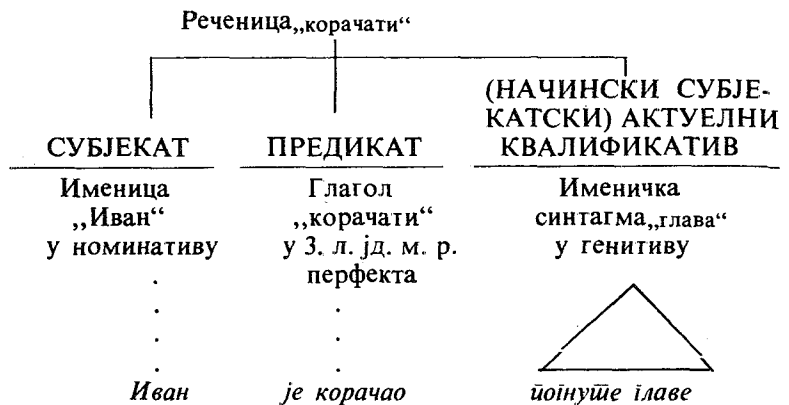
Б. ТИПОВИ И ОБЛИЦИ КОНСТИТУЕНТСКИХ ЈЕДИНИЦА

441. Актуелни квалификатив може бити изречен: (1) **придевском јединицом** (придевом, придевском синтагмом, придевском заменицом, редним бројем) **конституентним са субјектом односно објек-**

том у роду, броју и падежу (ако придев разликује вид, у номинативу и у акузативу једнаком номинативу стоји у неодређеном виду); (2) и м е н и ч к о м ј е д и н и ц о м у з а в и с н о м падежу или предлошко-падежној конструкцији са придевским значењем; (3) и м е н и ч к о м ј е д и н и ц о м у н о м и н а т и в у односно акузативу са речцом *као* (уп. пр. 91 и 92).

В. ПРИМЕРИ СИНТАКСИЧКЕ АНАЛИЗЕ

442. Дијаграм бр. 14 (за пример 89):

Табела бр. 10 (за пример 93)

Пример	Конституентска јединица	Тип јединице и њено лексичко језгро	Конституентски облик	Синтаксичка функција
93	<i>Иван</i>	Именица „Иван“	номинатив	СУБЈЕКАТ у реченици „затећи“
	<i>браћа</i>	Именица „брат“	акузатив	ОБЈЕКАТ у реченици „затећи“
	<i>је ... зашекао</i>	Глагол „затећи“	3. л. јд. м. р. перфекта	ПРЕДИКАТ у реченици „затећи“
	<i>болесној</i>	Придев „болестан“	акузатив јд. м. р.	(ОБЈЕКАТСКИ) АКТУЕЛНИ КВАЛИФИКАТИВ у реченици „затећи“

Вежбе

1. Направи дијаграме за примере 88 и 90.
2. Направи табелу за примере 87 и 94.

13. СПИСАК РЕЧЕНИЧНИХ ТИПОВА И РЕЧЕНИЧНИХ КОНСТИТУЕНАТА

443. Реченични *типови*

1. Са глаголским предикатом:
 - без допуне (т. 5),
 - са правим објектом (т. 8),
 - са неправим објектом (т. 8),
 - са два објекта (т. 8),
 - са допунским предикативом (т. 9),
 - са објектом и допунским предикативом (т. 9),
 - са прилошком допуном (т. 10),
 - са објектом и прилошком допуном (т. 10).
2. Са копулативним предикатом:
 - именским (т. 6),
 - прилошким (т. 7).

Реченични конституенти (чланови)

1. Главни реченични конституенти:
 - субјекат (т. 5),
 - предикат
 - а) глаголски (т. 6),
 - б) именски копулативни: копула + именски предикатив (т. 7),
 - в) прилошки копулативни: копула + прилошки предикатив (т. 8).
2. Зависни реченични конституенти:
 - допуне
 - а) рекцијске: прави и неправи објекти (т. 8),
 - б) допунски предикативи (т. 9),
 - в) прилошке допуне (т. 10).
 - одредбе
 - а) прилошке одредбе: (за место, време, начин итд.) (т. 11).
 - б) актуелни квалификативи (т. 12).

36. НЕКИ ПОСЕБНИ ТИПОВИ ПРЕДИКАТСКИХ РЕЧЕНИЦА

1. БЕЗЛИЧНЕ РЕЧЕНИЦЕ

А. ДВА ЗНАЧЕЊА ТЕРМИНА „ЛИЧНИ“

444. Да би се боље разумело шта су то безличне реченице, потребно је направити разлику између два значења термина „лични“ и истовремено се подсетити карактеристика субјекатско-предикатске реченице.

У једном значењу термин „лични“ се употребљава у подели свих глаголских облика на личне и неличне. Лични или финитни облици су они који морфолошки разликују прво, друго и треће лице (једине и множине), тј. имају посебне облике за свако од тих лица. То су времена и начини, тј. презент, перфект, футур итд. (уп. *радим, радиш, ради, . . .*). Ови облици су веома важни са синтаксу јер у њима стоје глаголи који имају функцију предиката. Зато се предикатска реченица може звати финитном реченицом. Нелични или инфинитни (не: инфинитивни!) облици су они који немају посебне облике за лица, а то су: инфинитив, глаголски придеви и глаголски прилози.

Типични облик српске предикатске реченице је субјекатско-предикатска реченица, тј. реченица у којој постоји носилац ситуације означен субјектом. Њему се приписује садржина глагола у предикату, што је обележено слагањем (конгруенцијом) у лицу и броју (и роду). У субјекатско-предикатској реченици глагол се дакле, употребљава у конгруентном личном облику. На пример, у реченици:

(Пр. 1) Дан је свитао.

предикат је глагол у личном (=финитном) облику (перфекту) а тај лични облик је употребљен као конгруентан: односно у 3. лицу једине мушког рода (јер конгруира са именицом *дан*). Пошто се избором конгруентног облика показује коме се „лицу“ приписује ситуација — да ли говорнику (1. лице) или саговорнику (2. лице) или појму који не учествује у комуникацији (3. лице) — за конгруентни облик се употребљава и термин *иперсонални облик*. Проблем је, међутим, у томе што се уместо овог термина латинског порекла употребљава наш термин „лични“ дакле исти термин који се употребљава и уместо термина „финитни“. Треба, дакле, разликовати „лични“ = „финитни“ (тј. облик који разликује три лица) и „лични“ = „персонални“ или „конгруентни“ (тј. облик који на основу конгруенције показује које је „лице“ субјекта, односно носиоца ситуације). Осим тога, треба водити рачуна да се субјекатско-предикатска реченица назива и *личном* или *иперсоналном* реченицом.

Б. БЕЗЛИЧНЕ (ИМПЕРСОНАЛНЕ, БЕСУБЈЕКАТСКЕ) РЕЧЕНИЦЕ

445. Безличне реченице може да илуструје пример:

(Пр. 2) Свитало је.

По чему се синтаксичка конструкција ове реченице разликује од синтаксичке конструкције субјекатско-предикатске реченице у пр. 1? — Основна разлика је то што овде нема субјекта, из чега проистиче да не може бити ни слагања с њиме, тј. конгруенције. Зато глагол не стоји у конгруентном него у *неутралном облику*, а то је: 3. лице једине (средњег рода). Разлика се види и у облику глагола у пр. 1 и 2 (*сви́тао је* : *сви́тало је*), и у променљивости глаголског облика у субјекатско-предикатској реченици, уп.:

(Пр. 3) Зора је свитала.

(Пр. 4) Дани су рано свитали.

У безличној реченици је, међутим, могућ само један облик (3. л. јд. с. р.).

Пошто неутрални облик не показује разлику у лицу (увек је у 3. лицу!), назива се и *безлични* или *имперсонални облик* (али и ту глагол

стоји у ф и н и т н о м облику, јер се увек ради о неком времену или начину; у пр. 2 то је перфекат). Отуда и назив за овај тип реченица: б е з л и ч н е или и м п е р с о н а л н е реченице; а пошто у њиховој конструкцији нема субјекта, зову се и *бесубјекатске*.

Каква разлика у значењу одговара овој разлици у синтаксичкој конструкцији? — У субјекатско-предикатској реченици се исказује ситуација приписана њеном носиоцу (субјекатски појам); у безличной реченици се износи ситуација која се реализује без учешћа неког носиоца ситуације, тј. нека појава или процес или стање које не зависе од неког другог појма.

Напомена. — Овде треба учити да се пре свега ради о језику, а не о објективној стварности. Наиме, у појединим случајевима се иста објективна ситуација може исказати и једним и другим типом реченице (уп. пр. 1 и 2). На ову разлику указује и то што се употреба безличних реченица у различитим језицима, чак и сродним, не подудара. Но за све језике је карактеристично да је главни тип субјекатско-предикатска реченица, којом се могу исказати све ситуације, а да се безличне реченице употребљавају само за неке типове ситуација, као што су атмосферске појаве, психолошка и физиолошка стања и процеси, постојање или непостојање неког појма и сл.

Разлике између предикатске реченице са субјектом и глаголом у персоналном (конгруентном) облику и оне без субјекта и са глаголом у безличном (имперсоналном, неутралном) облику резимиране су у следећој табели

Табела бр. 1

	Субјекатско-предикатска (лична, персонална) реченица	Безлична (имперсонална, бесубјекатска) реченица
Субјекат	постоји	не постоји
Облик глагола	конгруентан (лични, персонални)	неутралан (безлични, имперсонални): 3. л. јд. (с. р.)
Значење	ситуација приписана носиоцу (субјекатском појму)	појава, стање, процес који се реализују без учешћа носиоца ситуације

Напомена. — Реченице у којима заменички субјекат није изречен, али се подразумева, нпр. *идем* (= *Ја идем.*) или *Иди!* (= *Ти иди!*), нису безличне, него су личне (= субјекатско-предикатске) реченице.

В. МИНИМАЛНИ МОДЕЛИ БЕЗЛИЧНИХ РЕЧЕНИЦА

446. О безличним реченицама са тзв. логичким субјектом биће речи у следећој тачки, а овде ће бити наведена само два минимална модела безличних реченица. Оба модела означавају појаве, процесе или стања у атмосфери или на неком посебном месту. Модел бр. 1 приказује реченице формиране помоћу глаголског предиката, у коме је употребљен неки безлични (имперсонални) глагол, тј. глагол којим се исказују — или се могу исказати — неприписане ситуације; такви су глаголи: *свањивајши*, *сванујши*, *смрквајши се*, *смрћи се*, *смрчајши се*, *севајши*, *јрмејши*, *дувајши*, *иљушћашајши*, *наоблачијши се*, *разведријши се*, *ојојлијши*, *захладнејши* и сл. (многи ови глаголи могу бити и лични, одн. персонални; уп. пр. 1 и 2).

Модел бр. 1

Безлична реченица	безлични глагол	=	ПРЕДИКАТ
			Безлични глагол
			у 3. л. јд. (с. р.)
			личног (=финитног) облика

Други модел приказује безличне реченице формиране помоћу прилошког предиката, са ситуационим прилозима као што су: *хладно, топло, вруће, сунано, зајучиљиво.*

Модел бр. 2

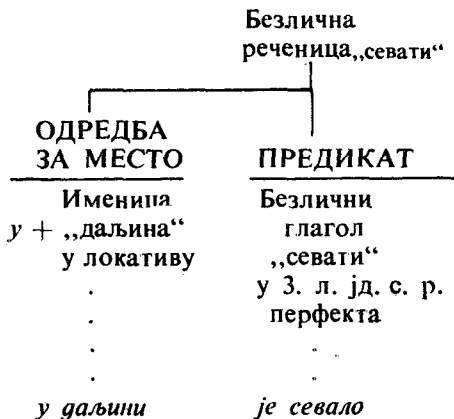
Безлична реченица	прилошки предикат	=	ГЛАГОЛСКИ ДЕО ПРЕДИКАТА	ПРИЛОШКИ ДЕО ПРЕДИКАТА
			Глагол	Ситуациони прилог
			„јесам-бити“	
			у 3. л. јд. (с. р.)	
			личног (=финитног) облика	

Примери

(Пр. 5) У даљини је севало.

(Пр. 6) Данас је топло.

Дијаграм бр. 1 (за пример бр. 5):

Табела бр. 2 (за пример 6)

Пример	Конституентска јединица	Тип јединице и њено лексичко језгро	Конституентски облик	Синтаксичка функција
6	<i>данас</i>	Прилог за време „данас“	—	ОДРЕДБА ЗА ВРЕМЕ у безличној реченициПр. 6
	<i>је</i>	Глагол „јесам“	3. л. јд. презента	ГЛАГОЛСКИ ДЕО ПРЕДИКАТА у безличној реченициПр. 6
	<i>топло</i>	Ситуациони прилог „топло“	—	ПРИЛОШКИ ДЕО ПРЕДИКАТА у безличној реченициПр. 6

Вежбе

1. Анализирај помоћу дијаграма реченице: а) Јуче је захладнило. б) Напољу је хладно.
2. Анализирај помоћу табеле реченице: а) Смркло се. б) Спарно је.
3. У реченицама: *Вејар дува.* и *Напољу дува.* стави глаголе у перфекат и објасни разлику међу њима.

2. РЕЧЕНИЦЕ СА ЛОГИЧКИМ (СЕМАНТИЧКИМ) СУБЈЕКТОМ**А. ЛОГИЧКИ (СЕМАНТИЧКИ) СУБЈЕКАТ**

447. У реченицама:

(Пр. 7) Марку се спавало.

(Пр. 8) Марку се играла кошарка.

пружа се информација о Марку: да он осећа потребу или жељу да спава односно да игра кошарку. Марко је, значи, носилац ситуације означене тим реченицама. Међутим, за разлику од типичног случаја — да је носилац ситуације означен субјектом, тј. именичком јединицом у независном падежу (номинативу) и да глагол конгруира са субјектом, овде именичка јединица стоји у зависном падежу (датову), а глагол не конгруира с њим.

Да би се показала двострука природа оваквог реченичног конституента — да је то именичка јединица којом се означава носилац ситуације, али да то није прави субјекат, употребљава се назив: ЛОГИЧКИ или СЕМАНТИЧКИ СУБЈЕКАТ. За разлику од њега, именички израз у номинативу (субјекат) може се означити прецизније као ГРАМАТИЧКИ СУБЈЕКАТ.

Б. РЕЧЕНИЦЕ СА ЛОГИЧКИМ СУБЈЕКТОМ У ДАТИВУ И АКУЗАТИВУ

448. Овакве реченице са логичким субјектом у дативу илуструју примери 7 и 8, као и следећи примери:

- (Пр. 9) Марку је позлило.
- (Пр. 10) Марку је боље.
- (Пр. 11) Марку је досадно.
- (Пр. 12) Марку је задрхтала рука.
- (Пр. 13) Марку севају очи.

Као што се из ових примера види, овакве реченице могу бити и безличне, са глаголским предикатом (пр. 7 и 9) или прилошким предикатом (пр. 10 и 11); али то могу бити и личне (субјекатско-предикатске) реченице (пр. 8, 12 и 13). У таквим реченицама постоји и граматички (синтаксички) субјекат, тј. именица у номинативу (*кошарка, рука, очи*), а глагол конгруира с њим. Семантичка и информативна перспектива реченице се, међутим, формирају према логичком, а не према граматичком субјекту: иако то није речено, рука и очи припадају Марку као носиоцу целе ситуације, а Марко је и носилац информације изнете у реченици.

Свим наведеним типовима реченица означавају се психолошка или физиолошка стања или процеси везани за особу означену логичким субјектом. Особа (гачније: живо биће) о којој се пружа оваква информација може бити означена и именичком јединицом у а к у з а т и в у. Такав је логички субјекат у следећим примерима:

- (Пр. 13а) Ивана и Тању је страх. (= Иван и Тања се плаше.)
- (Пр. 14) Јасну је болео зуб.
- (Пр. 15) Марка сврби нос.

В. БЕЗЛИЧНЕ ЕГЗИСТЕНЦИЈАЛНЕ РЕЧЕНИЦЕ СА ЛОГИЧКИМ СУБЈЕКТОМ У ГЕНИТИВУ

449. *Егзистенцијалним реченицама* се зову оне реченице којима се исказује (не)постојање неког појма. Таква је, на пример, реченица којом почињу народне приче:

- (Пр. 16) Био један цар ...

са глаголом „бити“ у облику крњег перфекта и са (граматичким) субјектом распоређеним иза глагола.

Постоје и *безличне егзистенцијалне реченице* у којима се, кад треба исказати презент, употребљава глагол „имати“ а кад треба исказати неки други лични облик — глагол „бити“. Логички субјекат, који именује појам о чијој је егзистенцији реч, стоји у облику генитива. Примери:

- (Пр. 17) Данас *има / нема* наставе.
- (Пр. 18) Јуче (*ни*) је било наставе.
- (Пр. 19) Сутра (*не*) ће бити наставе.

Г. ДЕФИНИЦИЈА ЛОГИЧКОГ (СЕМАНТИЧКОГ) СУБЈЕКТА

450. Логички (семантички) субјекат је именичка јединица у зависном падежу (дативу, акузативу или генитиву) којом се именује појам о коме се говори у реченици.

Вежбе

1. Направи дијаграм за реченице у примерима бр. 12 и 14 (синтаксичке функције: ЛОГИЧКИ СУБЈЕКАТ — ПРЕДИКАТ — ГРАМАТИЧКИ СУБЈЕКАТ).

2. Анализирај помоћу табеле примере бр. 9 и 10.

3. Како се зову реченице типа: *Још има времена.* и *Више нема времена.*? Како би гласиле те реченице са глаголом у облику перфекта и футура?

4. Каквим је речима исказан логички субјекат у реченицама: а) Сад ми је лакше. (б) Овде нам је пријатно. (в) Застао му је дах.

3. ОБЕЗЛИЧЕНЕ РЕЧЕНИЦЕ (РЕЧЕНИЦЕ СА БЕЗЛИЧНОМ КОНСТРУКЦИЈОМ)

А. БЕЗЛИЧНА КОНСТРУКЦИЈА

451. Упоредимо реченице:

(Пр. 20) Људи су некада ретко путовали.

(Пр. 21) Некада се ретко путовало.

Обе реченице су формиране помоћу глагола „путовати“. Пошто тај глагол означава радњу која мора да има свог вршиоца, он је (= *иперсонални*) *глагол*. Лични глаголи се најчешће употребљавају у реченицама са субјекатско-предикатском конструкцијом, нпр.:

(Пр. 22) Иван путује у Сарајево.

где је носилац ситуације (вршилац радње) исказан субјектом, а радња се приписује субјекту, што је обележено конгруенцијом. Глагол ту, дакле, стоји у конгруентном, односно личном (= *персоналном*) облику.

По оваквом моделу је направљена и реченица у пр. 20: субјекат је *људи*, а глагол стоји у 3. лицу множине мушког рода, тј. конгруира са субјектом. Реченица у пр. 21 има слично значење као и реченица у пр. 20, али се њихове конструкције разликују, и то у три елемента. Најважнија разлика је што у другој реченици (бр. 21) *н е м а с у б ј е к т а*. Због тога глагол стоји у *неутралном* (безличном, имперсоналном) облику; тј. у 3. лицу једине (средњег рода). Уз то, у тој реченици је глагол „путовати“ употребљен у *повратном* (*рефлексивном*) облику (уп. речцу *се*.) Ова реченица, дакле, има *безличну конструкцију*, и то рефлексивну.

Реченице са безличном конструкцијом су очигледно сличне са безличним реченицама. Међутим, између та два типа постоји једна значајна разлика: безличне реченице су формиране од безличних глагола, тј. глагола који не подразумевају постојање неког носиоца ситуације, док су реченице са безличном конструкцијом формиране од личних глагола, те се у њиховом садржају подразумева постојање вршиоца радње. Зато се реченице са безличном конструкцијом могу звати и *обезличене реченице*.

Реченице са безличном конструкцијом (обезличене реченице) не треба посматрати саме за себе, него у односу на одговарајуће субјекатско-објекатске реченице, јер су оне *обезличена варијанџа* субјекатско-предикатских реченица са истим глаголом (уп. пр. 20 и 21). Разлику између две варијанте реченица са личним глаголима показује следећа табела:

Табела бр. 3

	Реченице са субјекатско-предикатском конструкцијом	Реченице са безличном конструкцијом
Вршилац радње	исказан (субјектом)	није исказан, тј. нема субјекта
Конгруентни/неутрални облик глагола	глагол је у конгруентном (персоналном) облику	глагол је у неутралном (безличном) облику, тј. у 3. л. јд. (с. р.)
Активни/повратни облик глагола	глагол је у активном облику	глагол је у повратном облику

За обезличене реченице треба још рећи да се праве углавном од непрелазних глагола, док је за прелазни глагол карактеристична пасивна конструкција (в. следећу тачку). Изузети су прелазни глаголи са факултативним објектом: када објекатски појам није изречен, реченица се може обезличити (в. пр. 26).

Б. ЗНАЧЕЊЕ И УПОТРЕБА ОБЕЗЛИЧЕНИХ РЕЧЕНИЦА

452. Чему служе овакве реченице? Одговор на то питање треба тражити у ономе што их разликује од субјекатско-предикатске варијанте: у обезличеним реченицама се не исказује вршилац радње. Пошто се вршилац радње означава термином *ајенс*, ефекат обезличених реченица се назива и *деајенџизација*, тј. формално „одстрањивање“ агенса (вршиоца), који наравно у стварности и даље постоји.

Таква *деајенџизација* најчешће се употребљава тамо где се ради о *уопштеном вршиоцу*, дакле за уопштено приписивање радње. То је случај у примеру 21, где се говори о људима уопште. Уп. и реченицу:

(Пр. 23) До тога места се тешко стиже.

која се може парафразирати са:

(Пр. 24) Човек до тог места тешко стиже.

(Пр. 25) До тог места тешко стижеш.

односно помоћу именице „човек“ уопштеног значења или помоћу уопштеног „ти“ (тј. не: ти лично). Уопштавање се може унеколико конкретизовати употребом месне одредбе, нпр.:

(Пр. 26) У овом *ресјорану* се добро једе. (= гости овог ресторана ...)

(Пр. 27) У *касарнама* се рано леже и рано устаје. (= војници у касарнама ...)

Обезличене реченице се често употребљавају и да би се имплицирао *колективни вршилац*, тј. за колективно приписивање:

(Пр. 28) У нашој школи се прича само о предстојећој утакмици.

(Пр. 29) На Мириној свадби се много певало и играло.

Стилска вредност оваквих реченица је што омогућавају безличну формулацију; уп.:

(Пр. 30) Креће се у два. (уп.: Крећемо у два.)

(Пр. 31) Овде се не пуши! (уп. Овде не смеш да пушиш!)

Овакво „безлично“ изражавање нарочито је често у званичним и научно-стручним текстовима, тј. у текстовима којима треба дати уопштени и објективни карактер.

Вежбе

1. Обезличи следеће реченице и објасни разлику у конструкцији: (а) На возачком испиту човек лако падне. (б) Тако човек не говори с пријатељем. (в) Јуче су у фабрици радници радили до касно у ноћ. (г) Када стигемо у хотел?

2. Направи дијаграм за реченице у примерима 20 и 21 (Реченице означи са: субјекатско-предикатска реченица „путовати“ и обезличена реченица „путовати“.)

3. Из новина или књига нађи примере употребе обезличених реченица.

4. ПАСИВНЕ РЕЧЕНИЦЕ (РЕЧЕНИЦЕ С ПАСИВНОМ КОНСТРУКЦИЈОМ)

А. ПАСИВНА КОНСТРУКЦИЈА (С ПАРТИЦИПСКИМ ПАСИВОМ)

453. Од прелазног глагола „хвалити“ могу се направити реченице сличног значења:

(Пр. 32) Ученици много хвале свог друга Ивана.

(Пр. 33) Иван је много хваљен од (стране) својих другова.

У оба примера реченица је субјекатско-предикатског типа (лична). Међутим, у првој глагол је у активу (*хвале*), а у другој у партиципском пасиву (*је хваљен*.) Но разлика није само у облику глагола него и у реченичној конструкцији. Наиме, прва реченица има *активну конструкцију*, која је типична за употребу свих глагола, укључујући и прелазне. У тој конструкцији вршилац радње (агенс) исказан је субјектом, глагол је у облику актива и приписује радњу вршиоцу као субјекту, а појам који обухвата радња, тзв. *пацијенс*, исказан је правим објектом.

Друга реченица има специјалну конструкцију која се зове *пасивна конструкција* (с партиципским пасивом) и која се јавља само у реченицама са прелазним глаголима (и то не свим). У таквим реченицама субјектом је исказан *пацијенс*, глагол је у облику *пасива*, а агенс, ако је уопште наведен, исказан је *зависним реченичним конституентом* — АГЕНТИВНОМ ОДРЕДБОМ, тј. ОДРЕДБОМ ЗА (ИСКАЗИВАЊЕ) ВРШИОЦА РАДЊЕ. Типичан облик агентивне одредбе је: *од (стране)* + *именичка јединица у генитиву* (тј. генитив с предлогом *од* или са предлошким изразом *од стране*). Међутим, агенс се најчешће уопште не изриче, односно реченица је потпуна и без агентивне одредбе; уп.:

(Пр. 34) Иван је много хваљен.

Модел пасивне реченице са партиципским пасивом јесте:

Модел бр. 3

Пасивна реченица (са партиципским пасивом)	СУБЈЕКАТ (= Пацијенс)	ПРЕДИКАТ	АГЕНТИВНА ОДРЕДБА <i>од (сйране)</i> + Именички израз у генитиву
	Именички израз у номинативу	Прелазни глагол у конгруентном личном облику партиципског пасива	

Разлику између *активне* и овакве *пасивне варијанте* реченице са прелазним глаголом показује следећа табела:

Табела бр. 4

	Активна реченица	Пасивна реченица (са партиципским пасивом)
Облик прелазног глагола	актив	партиципски пасив
Агенс (вршилац радње)	исказан је субјектом	исказан је факултативно (необавезно) АГЕНТИВНОМ ОДРЕДБОМ с типичним обликом: <i>од (сйране)</i> + именички израз у генитиву
Пацијенс (појам обухваћен радњом)	исказан је правим објектом	исказан је субјектом

Шта се постиже употребом пасивне реченице? — Пошто се ситуација приписује *пацијенсу*, а не агенсу (који уопште не мора бити изречен), реченица има *пасивну персијективу*, тј. пружа информацију о пацијенсу (уп. Иван је хваљен од *својих другова*.: *Ученици хвале свој друга* Ивана.). Зато је пасивна реченица погодна да се као носилац реченичне информације исказе пацијенс, односно да се у вези с њим пружи информација (која не мора да садржи податке о агенсу).

Б. КОНСТРУКЦИЈА С РЕФЛЕКСИВНИМ ПАСИВОМ

454. За исказивање ситуације с *уошћеним* или *колективним агенсом* (в. претходну тачку) и у реченицама с прелазним глаголом може да се употреби *деајентивизована конструкција* с глаголом у рефлексивном облику; уп. примере 35 и 36 са уопштеним и 37 и 38 са колективним агенсом:

(Пр. 35) *Људи* радо читају занимљиве књиге.

(Пр. 36) *Занимљиве књиге се* радо читају.

(Пр. 37) *Прошле године су у* нашој школи *ученици* много играли кошарку.

(Пр. 38) *Прошле године се у* нашој школи *много играла* кошарка.

Међутим, за разлику од реченица са непрелазним глаголима, које су обезличене (в. претходне тачке), у реченицама као што су оне у примерима 36 и 38 употребљава се субјекатско-предикатска (лична) конструкција, само пасивна. Дакле, глагол стоји у облику рефлексивног пасива, а субјектом је исказан пацијенс. Агенс се, иначе, не изриче, тј. реченица је деагентна и зована. Модел оваквих реченица је:

Модел бр. 4

Пасивна реченица са рефлексивним пасивом	=	СУБЈЕКАТ	ПРЕДИКАТ
		(=Пацијенс)	
прелазни глагол		Именичка јединица у номинативу	Прелазни глагол у конгруентном рефлексивном личном облику

Треба још додати да се у оваквом значењу може употребити и реченица с партиципским пасивом; уп.:

(Пр. 39) Прошле године је у нашој школи много *ирана* кошарка.

Вежбе

1. Анализирај помоћу дијаграма реченице: (а) Град је бомбардован од (стране) непријатеља. (б) Кишобран се често заборавља.

2. Анализирај помоћу табеле реченице: (а) Он је напуштен од свих пријатеља. (б) Тај речник се тешко налази.

3. Начини реченице са партиципским пасивом од глагола „наградити“ и „уважавати“ и покажи у чему се разликују од одговарајућих активних реченица.

4. Начини реченице с рефлексивним пасивом од глагола „губити“ и „градити“ и покажи у чему се разликују од одговарајућих активних реченица.

5. РЕЧЕНИЦЕ СА СЛОЖЕНИМ ПРЕДИКАТОМ (МОДАЛНА И ФАЗНА КОНСТРУКЦИЈА)

А. МОДАЛНИ И ФАЗНИ (АСПЕКТУАЛНИ) ГЛАГОЛИ

455. Постоје два типа *нейошћуних глагола* (тј. глагола непотпуног значења) важних за формирање реченица и глаголских конструкција уопште. Један тип су *модални* глаголи (глаголи модалног значења), од којих су најважнији: *морати*, *моћи*, *хтећи*, *смести* и *требати* (безличан!). Овакви глаголи *модализују* значење глагола с којим се комбинују, тј. показују да се дата ситуација не износи као реална, него као ситуација која се мора, може, хоће и сл. реализовати. Упореди:

(Пр. 40) Иван је купио карте за биоскоп.

(Пр. 41) Иван је хтео да купи карте за биоскоп.

Прва реченица износи радњу означену глаголом „купити“ као реалну (у овом случају: извршену). Другим примером се радња тога глагола исказује као *модализована*, тј. показује се да је постојала жеља да се та радња изврши, али из тога не произилази да је радња и извршена; уп.:

(Пр. 42) Иван је хтео да купи карте за биоскоп, али су све карте биле распродате.

Други тип су *фазни* или *аспектуални глаголи*, као што су:

почећи, починђајти; наставићи, настављајти; престайти, престайајти.

Оваквим глаголима се показује ф а з а реализације глаголског садржаја, тј. да ли се ради о почетку, наставку или престанку, нпр.:

(Пр. 43) Иван је *почео/наставио/престао* писати писмо.

Напомена. Са фазним глаголима се комбинују само глаголи несвршеног вида; уп.:

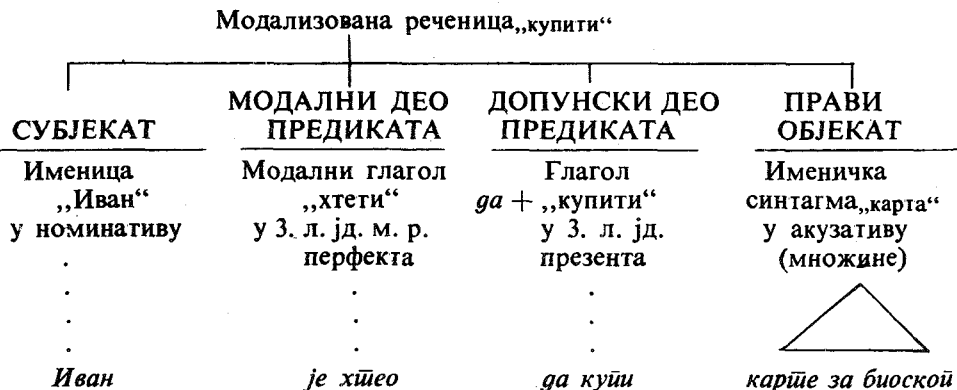
(Пр. 43а) Иван је почео да *преписује/препише* задатак.

(звездицом се обележава да се тако не говори). Зато се вид неког глагола може проверити помоћу теста са глаголом „почети“ (уп. пр. 43).

Б. МОДАЛНА И ФАЗНА КОНСТРУКЦИЈА

456. Употребом модалног или фазног глагола у реченици настаје конструкција која се зове *сложени предикат*. Таква конструкција је састављена од **МОДАЛНОГ** или **ФАЗНОГ** (АСПЕКТУАЛНОГ) ДЕЛА ПРЕДИКАТА и **ДОПУНСКОГ ДЕЛА ПРЕДИКАТА**. Модални и фазни део предиката чини модални односно фазни глагол у л и ч н о м (финитном) облику, а допунски део—код сложеног глаголског предиката—чини глагол пуног значења употребљен или у облику *инфинитива* или у облику *презента* (конгруентног са субјектом) са везником *да*. Ово се може показати помоћу дијаграма за примере 41 и 43:

Дијаграм бр. 2 (за пр. 41)

Дијаграм 3 (за пр. 43)

Аспектуализована реченица „писати“

СУБЈЕКАТ	ФАЗНИ ДЕО ПРЕДИКАТА	ДОПУНСКИ ДЕО ПРЕДИКАТА	ПРАВИ ОБЈЕКАТ
Именица „Иван“ у номинативу	Фазни глагол „почети“ у 3. л. јд. м. р.	Глагол „писати“ у инфинитиву	Именица „писмо“ у акузативу
Иван	је почео	писати	писмо

Напомене. — 1. Глагол „дребати“ је безличан, тј. увек стоји у неутралном (безличном) облику.

2. Када се са акцентованим облицима презент глагола „хтети“: *хоћу, хоћеш* итд. или *нећу, нећеш* итд. комбинује инфинитив, добија се футур (нпр. *Хоћеш ли ићи на концерт?* и *Нећу ићи на концерт.*); значи да ту *хоћеш* и *нећу* имају функцију помоћног глагола, а не модалног дела предиката. Када се ови облици комбинују са конструкцијом *да* + презент, та комбинација може бити и сложени предикат и облик футура.

Сложени предикат може да се јави у свим типовима реченица; нпр.:

- (Пр. 44) Иван хоће да *буде најбољи ђак.* (= модализовани именски предикат);
- (Пр. 45) Иван у пет сати мора *бити овде.* (= модализовани прилошки предикат);
- (Пр. 46) Почело је да *свиће.* (= аспектуализована безлична реченица);
- (Пр. 47) О томе не сме *да се прича.* (= модализована безлична конструкција);
- (Пр. 48) Посао мора *бити завршен/Посао се мора завршити.* (= модализована пасивна конструкција).

Осим тога, модалне и фазне конструкције се употребљавају и у глаголским синтагмама, на пример:

- (Пр. 49) Иван је причао *не преслажући да лега* у Марка.

В. ТИПОЛОГИЈА ПРЕДИКАТА

457. Ако се жели систематизовати оно што је речено у т. 413 и 415 — 424 и у овој тачки, предикат се може класификовати на два начина, односно према два критеријума. Први критеријум је састав лексичког језгра предиката, и по том критеријуму предикати се деле на:

- глаголски предикат,
- копулативни предикат
 - а) именски
 - б) прилошки.

Други критеријум је сложеност, и ту се сви предикати деле на:

- прости предикат,
- сложени предикат.

Постоји, дакле, прости и сложени глаголски предикат и прости и сложени копулативни предикат, а у оквиру њега — прости и сложени именски предикат и прости и сложени прилошки предикат. Примере за ове предикате пружа следећа табела:

Табела бр. 5

		Подела по саставу лексичког језгра	
		Глаголски предикат	Копулативни предикат а) именски б) прилошки
Подела по сложености:	Прости предикат	<i>радим</i>	а) <i>био сам болестан</i> б) <i>био сам тамо</i>
	Сложени предикат	<i>морам да радим</i> или <i>морам радити</i>	а) <i>морам да будем/</i> <i>бити одличан</i> б) <i>морам да будем/</i> <i>бити тамо</i>

Вежбе

1. Направи дијаграме за реченице: (а) Тања мора да се врати кући.
(б) Марко је престао играти кошарку.
2. Направи табелу за реченице: (а) Ко сме препливати реку?
(б) Киша је наставила да пада.
3. Направи модализовану реченицу са глаголом „телефонирати“ и аспектуализовану реченицу са глаголом „читати“, а затим опиши састав добијених сложених предиката.

37. ИМЕНИЧКЕ, ПРИДЕВСКЕ И ПРИЛОШКЕ СИНТАГМЕ

1. СИНТАГМАТСКА КОНСТРУКЦИЈА

458. У глави 34 показано је да носиоци синтаксичких функција могу бити појединачне речи (глаголске, именичке, придевске, прилошке), али и да значење ових речи може бити проширено образовањем посебних синтаксичких јединица — *синтагми*. На пример, у реченици:

(Пр. 1) Дечак пажљиво гледа пренос.

сваки од четири конституента (субјекат — одредба за начин — предикат — објекат) чини по једна реч. Међутим, у примеру:

(Пр. 2) Мали дечак из суседства врло пажљиво гледа пренос утакмице.

сви конституенти сем предиката *лега* су синтагме. А у примеру:

(Пр. 3) Мали дечак из *нашеј* суседства врло пажљиво гледа пренос *фудбалске* утакмице

унутар ширих синтагми јављају се и уже синтагме, и то унутар субјекта јавља се ужа синтагма из *нашеј суседства*, а унутар објекта — *фудбалске утакмице*. Све ово се може представити овако:

(Пр. 4) (Мали) дечак (из (нашег) суседства) (врло) пажљиво *лега* пренос ((фудбалске) утакмице).

Како изгледа функционална структура именичких, придевских и прилошких синтагми (о глаголским синтагмама ће бити речи касније)? — Базична структура потребна за анализу синтагми може се илустровати следећом табелом:

Табела бр. 1

Врста синтагме	Функционална структура синтагме			
	ПОМОЋНА РЕЧ	ЗАВИСНИ КОНСТИТУЕНТ	ГЛАВНА РЕЧ	ЗАВИСНИ КОНСТИТУЕНТ
ИМЕНИЧКА	— у	нова новој	књига књизи	о шаху о шаху
ПРИДЕВСКА	—	необично	сличан	ранијем моделу
ПРИЛОШКА	—	веома	далеко	од наше школе

Дакле, за анализу је потребно разликовати следеће делове синтагме:

1. ГЛАВНА РЕЧ (= ГЛАВНИ КОНСТИТУЕНТ) јесте реч која је лексичко језгро синтагме. Она је, пре свега, важна зато што се за њу везују зависни конституенти. Осим тога, важна је и зато што се према њеној врсти одређује и врста (тип) синтагме (именица — именичка синтагма, придев — придевска синтагма, прилог — прилошка синтагма) и зато што се њеним обликом прецизира употреба целе синтагме: у случају именице — падежом, у случају придева — конгурентним обликом (у случају прилога, који је непроменљива реч, употребна вредност синтагме зависи од његове врсте, тј. од тога да ли је то прилог за место, време, начин и сл.). Уз то, при описивању синтагме главна реч је погодна за њено идентификовање, нпр.: именичка синтагма „књига“, придевска синтагма „сличан“, прилошка синтагма „далеко“.

2. ЗАВИСНИ КОНСТИТУЕНТИ (ЗАВИСНИ ЧЛАНОВИ), којих може бити један или више, могу се поделити у две групе:

а. Неки зависни конституенти обично се распоређују *испред* главне речи и представљају њене *специфичне одредбе*: за именице специфичне одредбе су придевске речи (и синтагме), уп. *нова*; за придеве и прилоге специфичне одредбе су прилози за начин (и меру), уп.: *необично*, *веома*.

б. Други конституенти се обично распоређују *иза* главне речи и могу имати функцију *одредбе* или *допуне*. Такви зависни чланови се најчешће исказују именичком речи или синтагмом у зависном падежу, без предлога или с предлогом, уп.: *о шаху*, *прећходној књизи*, *од наше школе*.

3. ПОМОЋНА РЕЧ прецизира употребу синтагме и улази у њен *конституи-*
*тивни*ски облик. Помоћна реч је најчешће предлог, али то може бити и речца.

Предлог са именичком синтагмом, у зависном падежу образује *предло-*
шко-падежну конституицију, у којој предлог и зависни падеж чине конституент-
ски облик дате синтагме.

Дакле, наведене типове синтагми чине једна реч која може и сама бити
носилац конституентских функција (именица, придев, прилог) и једна или више
њених одредби и допуна; употребна вредност синтагме зависи, пре свега, од
главне речи, а обележава се обликом те речи и евентуално употребом помоћне
речи.

У вези са синтаксичком конструкцијом појединих врста синтагми, најваж-
није је видети које функције врше зависни чланови и какав је њихов састав.
При том треба водити рачуна да се зависни чланови не јављају сваки за себе,
него да заједно да главном речи образују јединствену конструкцију одређене
функционалне структуре (уп. наведене синтагме: синтагма „књига“: АТРИБУТ
— ГЛАВНА РЕЧ — АТРИБУТ; синтагма „сличан“: РЕДБА—ГЛАВНА РЕЧ—
ДОПУНА; синтагма „далеко“: ОДРЕДБА — ГЛАВНА РЕЧ — ДОПУНА).

2. ИМЕНИЧКЕ СИНТАГМЕ

А. ТИПОВИ АТРИБУТА

459. За зависне конституенте именичких синтагми употребљава се општи
назив: АТРИБУТ. Међутим, постоје разне врсте атрибута, те се они према
саставу и облику конституентске јединице могу поделити на три ужа типа:

- придевски (= конгруентни) атрибути
- падежни (и предлошко-падежни) атрибути
- именички атрибути или атрибутиви.

Б. ПРИДЕВСКИ (= КОНГРУЕНТНИ) АТРИБУТИ

460. Специфичне одредбе именичких речи су *придевске јединице*: приде-
ви, придевске синтагме, придевске заменице и редни бројеви. Свим тим једи-
ницима је заједничко приписивање њиховог садржаја именичком појму озна-
ченом главном речи, при чему се то приписивање формално обележава кон-
груенцијом (слагањем) у роду, броју и падежу. Тако у синтагмама:

(Пр. 5) добра/занимљива врло добра/необично занимљива Маркова/Тањина моја/твоја/... ова/нека/свака прва/друга/трећа/...	} књига
--	---------

све придевске речи су у номинативу јединице женског рода јер је *књига* именица
женског рода и стоји у номинативу јединице.

Сваки тип придевских речи има специфичну улогу у формирању значења именичке синтагме: већина придева (нарочито описни) показује неку карактеристику именичког појма; прави присвојни придеви (*Марков, Тањин* и сл.), као и присвојне заменице (*мој, његој* итд.) повезују именички појам са другим именичким појмом (*Марком, Тањом, говорником, саговорником* итд.) и на тај начин доприносе његовом идентификовању; друге придевске заменице, а и редни бројеви, такође на разне начине доприносе идентификовању именичког појма и његовог обима. Ове разлике у функцији и значењу придевских атрибута одражавају се и у њиховој тешњој или мање тесној вези с именичким појмом, односно у њиховом распореду — ближе именици односно даље од ње (а ближе почетку синтагме). Ово ће бити илустровано помоћу два једноставна модела повезана са малим речницима (о комбиновању модела и речника в. г. 1. т. 3).

Модел бр. 1

Именичка синтагма	=	(ОПИСНИ) АТРИБУТ	(ГРАДИВНИ) АТРИБУТ	ГЛАВНА РЕЧ
		Описни придев или придевска синтагма у конгруентном облику	Градивни придев у конгруентном облику	Именица

Речник бр. 1

Описни придеви и синтагме: бела, плава, црна, (сасвим) нова, (врло) лепа, (прилично) скупа

Градивни придеви: свилена, вунена, памучна

Именице: хаљина, сукња, блуза

Примери синтагми:

(Пр. 6)	бела	свилена	хаљина
	врло лепа	вунена	сукња
	нова	памучна	блуза

Модел бр. 2

Именичка синтагма	=	(ЗАМЕНИЧКИ) АТРИБУТ	(ПРИСВОЈНИ) АТРИБУТ	ГЛАВНА РЕЧ
		Показна, неодређена, општа или одрична заменица у конгруентном облику	Присвојни придев или присвојна заменица у конгруентном облику	Именица

Речник бр. 2

Показне, неодређене, опште и одричне заменице: овај, тај, онај; неки, некакав; ма који; сваки; ниједан.

Присвојни придеви: Иванов, Марков, Тањин, Јаснин
 Присвојне заменице: мој, твој, његов, њен, наш, ваш, њихов
 Именице: познаник, пријатељ, рођак, друг

Примери синтагми:

(Пр. 7)	онај	Иванов	познаник
	неки	Марков	пријатељ
	сваки	Тањин	рођак
	ниједан	Јаснин	друг

В. ПАДЕЖНИ АТРИБУТИ

461. Као атрибути могу се употребити и именице и именичке синтагме у неком зависном падежу, било без предлога или с предлогом. По свом значењу и употребној вредности овакви атрибути могу се груписати у падежне атрибуте с придевским, рекцијским и прилошким значењем.

Падежни атрибути с придевским значењем исказују садржај који се приписује именичком појму као квалификација (стална или везана за актуелну ситуацију) или као конкретизација припадања. Овакви атрибути, дакле, одговарају на питања: *какав?*, *од чега?*, *које врсте?*, *чији?* и сл. Примери (разврстани по сличности с описним, градивним и присвојним придевима):

- (Пр. 8) *цемпер сиве боје* (уп. сиви цемпер), *жена риће косе* (уп. рићокоса жена), *свеска с ишараним корицама*, *чај без шећера*, *младић у сивом цемперу*, *човек у јо-динама*, *столица на расклапање*, *машина за писање* (уп. писаћа машина);
- (Пр. 9) *ташна од коже* (уп. кожна ташна), *ограда од дрвета* (уп. дрвена ограда), *прстен од злата* (уп. златан прстен);
- (Пр. 10) *књига Тање Пејровић* (уп. Тањина књига), *фотографија нашег разреда*, *романи Мирослава Крлеже*.

Рекцијски падежни атрибути допуњавају именицу показујући са чиме је повезано њено релационо значење. У коме ће зависном падежу, и са којим предлогом, стајати рекцијски атрибут зависи, наравно, од рекције именице која се допуњава. Примери за рекцију именица:

- (Пр. 11) *страх од некога/нечега* (ог + ген.), *оданост некоме/нечему* (дат.), *љубав према некоме/нечему* (према + дат.), *сећање на некога/нешто* (на + акуз.), *увереност у нешто* (у + акуз.), *таленат за нешто* (за + акуз.), *бављење нечим* (инстр.), *сродство с неким* (с(а) + инстр.), *жудња за нечим* (за + инстр.), *прича о некоме/нечему* (о + лок.), *искуство у нечему* (у + лок.).

Падежни атрибути с прилошким значењем, тј. са значењем места, времена, начина, узрока, циља и сл. најчешће се везују, као и рекцијски атрибути, за апстрактне именице; примери:

- (Пр. 12) *летовање на мору*, *одлазак у природу*, *пењање на планину*, *састанак у иштак*, *путовање по ноћи*, *вожња аутобусом*, *радост због љубе*.

Но и именице које означавају конкретне појмове могу имати неке атрибуте прилошког значења, што је и разумљиво када знамо да постоји и прилошки копулативни предикат (2.7). Упореди:

- (Пр. 13) а. (она) књига *на столу*
б. Књига је *на столу*.

Напомена. — Као атрибути могу да се употребе и прилози, пре свега за место и време. Уп.: боравак *овде*, кретање *ниже*, путовање *ноћу*.

Г. ИМЕНИЧКИ АТРИБУТИ ИЛИ АТРИБУТИВИ

462. Именичком појму може се и директно приписати садржај неке именице (или именичке синтагме). Примери:

- (Пр. 14) птица *селица*, змија *ојровница*, пси *лушалице*, јабуке *кожаре*, камен *шемељац*, син *јединац*, писци *реалисти*, возач *почейник*.

У наведеним синтагмама другом именицом се сужава значење исказано првом именицом (као главном речи). Обележја везе квалификативне именице са именицом коју квалификује јесу распоред и конгруенција (слагање) у падежу (и броју); уп.: камен *шемељац*, камена *шемељца*, камену *шемељцу* итд. (Зато зависни конституент може да стоји и у номинативу, који је иначе независни падеж.)

Овакви и слични атрибути представљају нарочити тип одредби именица и могу се назвати **ИМЕНИЧКИМ АТРИБУТИМА**, а зову се и **АТРИБУТИВИМА**. Од разних врста оваквих атрибута (атрибутива) овде ће бити описане још само две. Једна врста су титуте, називи сродства и друге квалификације које се исказују конгруентним именицама распоређеним испред имена, презимена, назива занимања и сл.; примери:

- (Пр. 15) *јосџодин* Никола, господин директор; *докџорка* Петровић, *професор* Милан Јовановић, *баба* Мара, *чика* Милан.

(У неким случајевима се квалификативна именица не мења па се између ње и главне именице у зависном падежу ставља цртица: *баба-Маре*, *баба-Мари* итд.)

Другачија врста атрибутива јесу називи књига, уметничких дела, листова и часописа, удружења, спортских клубова, хотела, разних институција итд.; примери:

- (Пр. 16) роман „*Травничка хроника*“, трагедија „*Хамлеј*“, балет „*Лабудово језеро*“, часопис „*Галаксија*“, клуб „*Јединство*“, хотел „*Славија*“.

Овакви називи се распоређују иза именице коју одређују; у писању се стављају у наводнике; углавном стоје у номинативу (али се неки, као називи хотела, могу и мењати; уп. у хотелу „*Славија*“/„*Славији*“).

Д. ПРИМЕРИ СИНТАКСИЧКЕ АНАЛИЗЕ

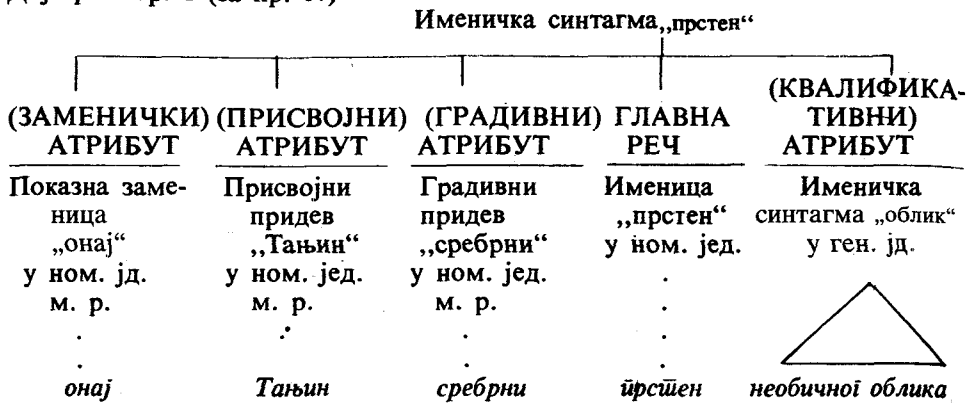
463. Примери анализе именичких синтагми помоћу дијаграма

- (Пр. 17) онај Тањин сребрни прстен необичног облика

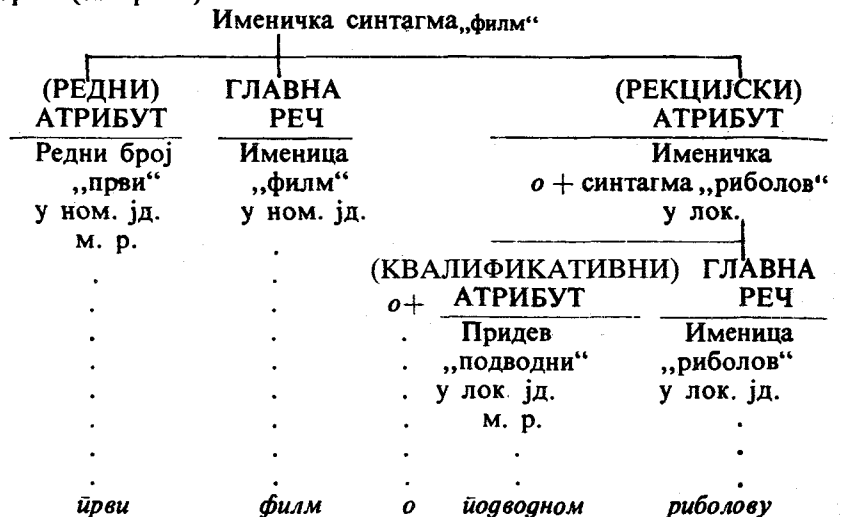
- (Пр. 18) први филм о подводном риболову

- (Пр. 19) пас чувар

Дијаграм бр. 1 (за пр. 17)

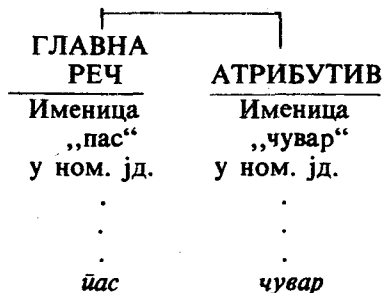

Дијаграм бр. 2 (за пр. 18)

Дијаграм бр. 3 (за пр. 19)

Именичка синтагма „пас“

Примери анализе именичких синтагми помоћу табле

(Пр. 20) повратак Тањиног брата из војске

(Пр. 21) спортски центар „Врачар“

(Пр. 22) деда Бора

Табела бр. 2 (за пр. 21—23)

Пример	Конституентска јединица	Тип јединице и њено лексичко језгро	Конституентски облик	Синтаксичка функција
20	<i>ћовраћак</i>	Именица „повратак“	ном. јд.	ГЛАВНА РЕЧ у им. синтагми „повратак“
	<i>Тањиној браћи</i>	Именичка синтаagma „брат“	ген. јд.	(ПРИСВОЈНИ) АТРИБУТ у им. синтагми „повратак“
	<i>из војске</i>	Именица „војска“	из+ген. јд.	(МЕСНИ) АТРИБУТ у им. синтагми „повратак“
	<i>Тањиној браћи</i>	Придев „Тањин“	ген. јд. м. р.	(ПРИСВОЈНИ) АТРИБУТ у им. синтагми „брат“
21	<i>сћорћски</i>	Придев „спортски“	ном. јд. м. р.	(КВАЛИФИКАТИВНИ) АТРИБУТ у им. синтагми „центар“
	<i>ценћар</i>	Именица „центар“	ном. јд.	ГЛАВНА РЕЧ у им. синтагми „центар“
	<i>„Врачар“</i>	Именица „Врачар“	ном. јд.	АТРИБУТИВ у им. синтагми „центар“
22	<i>дега</i>	Именица „деда“	ном. јд.	АТРИБУТИВ у им. синтагми „Бора“
	<i>Бора</i>	Именица „Бора“	ном. јд.	ГЛАВНА РЕЧ у им. синтагми „Бора“

Вежбе

1. Анализирај помоћу дијаграма именичке синтагме: (а) оно несташно дете; (б) девојка плавих очију; (в) књига твог старијег брата; (г) жила куцавица; (д) путнички брод „Јадран“.

2. Анализирај помоћу табеле следеће именичке синтагме: (а) први тачан одговор; (б) Јаснин таленат за језике; (в) свилена хаљина живих боја; (г) наш излет на Стражилово; (д) Хајдук Станко.

3. ПРИДЕВСКЕ И ПРИЛОШКЕ СИНТАГМЕ

А. ОДРЕДБЕ ЗА МЕРУ И ПОРЕДБЕНЕ КОНСТРУКЦИЈЕ

464. Придевске и прилошке синтагме најчешће се формирају од описних придева и од прилога за начин (који су већином изведени баш од описних придева). То су квалификативне речи којима се исказују карактеристике именичких односно глаголских појмова, и то карактеристике које се углавном могу јављати у различитом степену (интензитету). Главно средство за прецизирање степена особине јесу *п р и л о з и з а м е р у* и други начински прилози сличног значења, који се уотребљавају као ОДРЕДБЕ ЗА МЕРУ (или шире: ЗА НАЧИН) придева и прилога; на пример:

(Пр. 23) *врло/веома/ирилично/довољно/прејерано*
изузетно/необично/уйагљиво/примейно
неверовайно/сипраховийно/зайањујуће } брз (= придев)
брзо (= прилог)

Пошто квалификативне речи показују особине променљивог интензитета, оне могу и да се пореде, тј. представљају *поредиве речи*. Зато је други начин за карактерисање њиховог значења употреба *поредијења*, односно *поредбене конструкције*. Ако се поредијење врши по *једнакости* (односно *сличности*), квалификативна реч је у позитиву, а појам с којим се пореди исказује се именичким конституентом у облику генитива с предлогом *појоуи* или — чешће — у облику номинатива са поредбеном речцом *као*. При том овај именички конституент има функцију факултативне ПОРЕДБЕНЕ ОДРЕДБЕ (ОДРЕДБЕ ЗА ПОРЕЂЕЊЕ). Пример:

(Пр. 24) брз } *појоуи муње/као муња.*
брзо }

Ако се, пак, поредијење врши по *неједнакости* (односно *различитости*), придев односно прилог стоји у компаративу, а као зависни члан поредбене конструкције јавља се обавезна ПОРЕДБЕНА ДОПУНА (ДОПУНА ЗА ПОРЕЂЕЊЕ). То је именички конституент у генитиву с предлогом *од* или у номинативу с поредбеном речцом *нејо*. Пример:

(Пр. 25) бржи } *од муње/нејо муња*
брже }

Напомена. — Не пореде се сви описни придеви, ни сви прилози за начин. С друге стране, има и других придева и прилога који су поредиве речи; нпр. *близу* — *ближе*, *далеко* — *даље*, *мнојо* — *више*.

Б. ПРЕДЛОШКО-ПАДЕЖНЕ ОДРЕДБЕ И ДОПУНЕ

465. У придевским и прилошким синтагмама јављају се и разни други зависни чланови исказани именицама и именичким синтагмама у зависном падежу (без предлога или с предлогом) употребљени у функцији ОДРЕДБЕ или ДОПУНЕ. Примери за придевске синтагме (пр. 26) и прилошке синтагме (пр. 27):

(Пр. 26) смешан *до суза*, весео *збој усјеха*, широк *у раменима*, опасан *по живои*, незгодан *за ношење*, мокар *од кише*;

(Пр. 27) недалеко *од прада*, јужно *од реке*, лево *од наше куће*, убрзо *после ушакмице*, заједно *са браћом*, неприметно *за све*.

Међу оваквим зависним члановима издвојићемо само једну групу: Р Е К - Ц И Ј С К Е Д О П У Н Е . Овакве допуне јављају се када придев или прилог показују неку релацију (однос) између именичког или глаголског појма који одређују и именичког појма исказаног зависним чланом. Конституентски облик (падеж, предлог) зависног члана зависи од рекције придева или прилога. Примери придева (пр. 28) и прилога (пр. 28а) који захтевају рекцијске допуне, тј. допунске именичке конституенте чији је облик условљен значењем речи коју допуњавају:

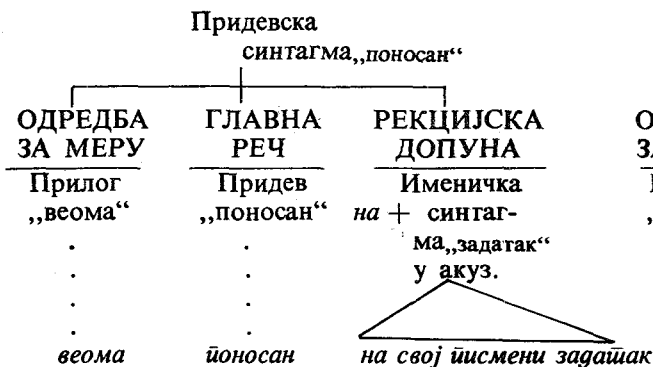
(Пр. 28) достојан *нечеја* (ген.), пун *нечеја* (ген.), различит *од некоја/нечеја* (ог + ген.), сличан *некоме/нечему* (дат.), љубазан *према некоме/нечему* (према + дат.), поносан *на некоја/нешто* (на + акуз.), уверен *у нешто* (у + акуз.), оран *за нешто* (за + акуз.), одушевљен *неким/нечим* (инстр.), сагласан *са неким/нечим* (са + инстр.), луд *за неким/нечим* (за + инстр.), умерен *у нечему* (у + лок.)

(Пр. 28а) (поступити) различито *од некоја* (ог + ген.), слично *некоме* (дат.), сагласно *са нечим* (са + инстр.).

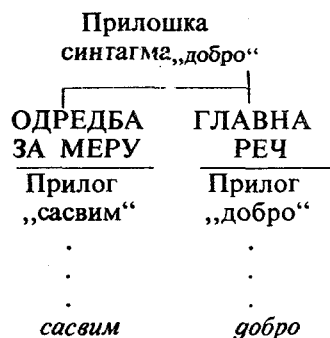
В. ПРИМЕРИ АНАЛИЗЕ

466. (Пр. 29) веома поносан на свој писмени задатак
 (Пр. 30) сасвим добро
 (Пр. 31) бео као снег
 (Пр. 32) мали растом

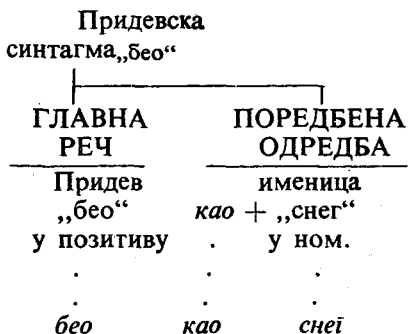
Дијаграм бр. 4 (за пр. 29)

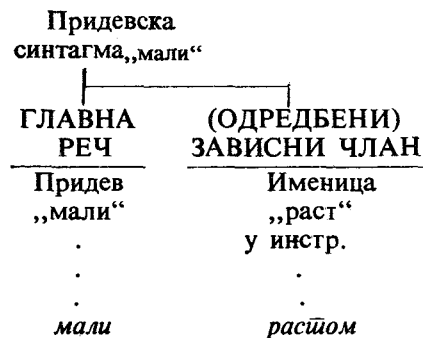
Дијаграм бр. 5 (за пр. 30)

Дијаграм бр. 6 (за пр. 31)

Дијаграм бр. 7 (за пр. 32)

Вежбе

1. Анализирај помоћу дијаграма синтагме: а) довољно широк; б) изузетно дуго; в) гладан као вук; г) бољи од мене.

2. Анализирај помоћу дијаграма или табеле синтагме у примерима 26 и 27. (Није потребно прецизирати да ли је употребљена одредба или допуна, него је довољно ставити ЗАВИСНИ ЧЛАН.)

3. Одреди рекцију придева: свестан, склон, заинтересован, похлепан, жељан, одан, обузет, својствен, осетљив, зависан, навикнут, груб.

4. ПАРТИТИВНЕ И ПАУКАЛНЕ СИНТАГМЕ

А. ПАРТИТИВНЕ СИНТАГМЕ

467. Један посебан тип синтагми илуструју следећи примери:

(Пр. 33) парче хлеба, чаша воде, коцка шећера; неколицина људи, гомила књига, група туриста, јато птица

(Пр. 34) пет књига, петоро деце, петорица студената

(Пр. 35) колико карата, неколико пролазника, много ученика, мало воде, доста времена

У свим оваквим синтагмама постоји једна *партитивна реч*, односно реч са партитивним значењем. То може бити *партитивна именица*, тј. именица која означава део или скуп; *бројна реч*, тј. основни број (са изузетком бројева: један, два, три, четири), збирни број или бројна именица на *-ица*; или *прилој за количину*. На синтаксичком плану партитивна реч је ГЛАВНА РЕЧ синтагме и захтева ПАРТИТИВНУ ДОПУНУ, тј. именички конституент у облику партитивног генитива; уп. парче чега?, пет чега?, колико чега? Дакле, у синтагмама: *парче хлеба, пет књига, колико карата* — ГЛАВНА РЕЧ је *парче, пет, колико*, а именице у партитивном генитиву *хлеба, књига, карата* су ЗАВИСНИ ЧЛАНОВИ са функцијом ПАРТИТИВНЕ ДОПУНЕ.

Међутим, на семантичком плану, тј. на плану значења, овде је битна именица односно именичка синтагма у партитивном генитиву, јер се њоме именује појам о коме је стварно реч. Зато се овакве синтагме могу означити као *партитивне синтагме*, а према врсти партитивне речи могу се поделити на *именичке, бројне и прилошке (адвербијалне) партитивне синтагме*.

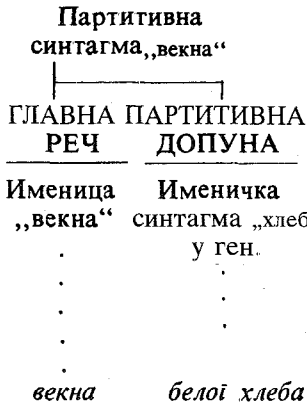
Примери анализе

(Пр. 36) векна белог хлеба

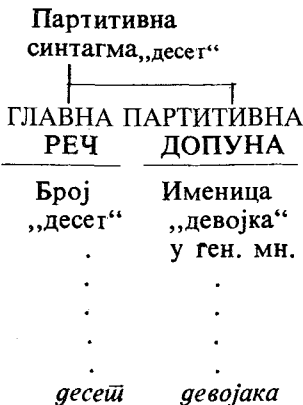
(Пр. 37) десет девојака

(Пр. 38) много нових идеја

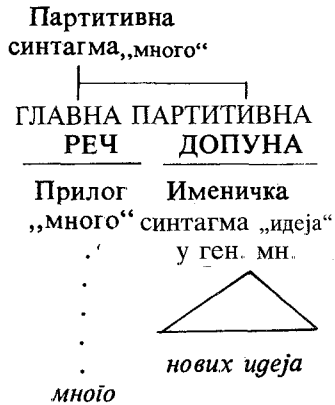
Дијаграм бр. 8 (за пр. 36)

Дијаграм бр. 9 (за пр. 37)

Дијаграм бр. 10 (за пр. 38)

Б. ПАУКАЛНЕ СИНТАГМЕ

468. У примерима:

(Пр. 39) два/три/четири човека; два/три/четири писма

употребљени су бројеви *два*, *џри* и *чеџири* и именица мушког односно средњег рода. У ком облику стоји именица, а у коме број? Каква је синтаксичка структура оваквих синтагми? Какво је њихово значење?

Облик на *-а* у коме стоји именица по пореклу је стара двојина (дуал), тј. некада је означавао два појма. Данас тај облик означава мали број (2—4), тј. има тзв. *џаукално значење* (латински *paucus* = мали, малобројан). Дакле, именица стоји у облику *џаукала*. Тај облик је, у ствари, *варијанта* *нoминативa* и *акузативa* и *вокативa* *множине* именица мушког и средњег рода, која се употребљава кад уз именицу стоји број *два*, *оба*, *обадва*, *џри* или *чеџири* (зато се још каже да је то комбинаторна варијанта, условљена комбиновањем с одговарајућим бројем). Другачије речено, облик на *-а* се може означити и као *џаукални номинатив* или *акузатив* *множине*. Однос основне и паукалне варијанте номинатива и акузатива *множине* показује следећа табела (бр. 3);

Падежи множине	Именице мушког и средњег рода	Именице женског рода
Ном. (-Вок.)	људи, писма, али: <i>два човека</i> , <i>џисма</i>	(две) књиге, ствари
Ген.	(двају) људџи, писама	(двеју) књига, стварџи
Дат. -Инстр. -Лок.	(двама) људима, писмима	(двама) књигама стварима
Акуз.	људе, писма, али: <i>два човека</i> , <i>џисма</i>	(две) књиге, ствари

Напомена. — Да облик *човека* није генитив једине, показује облик придевске заменице „овај“; уп. *овоја* човека (= ген. јд): *ова*/**овоја* два човека (= паукал).

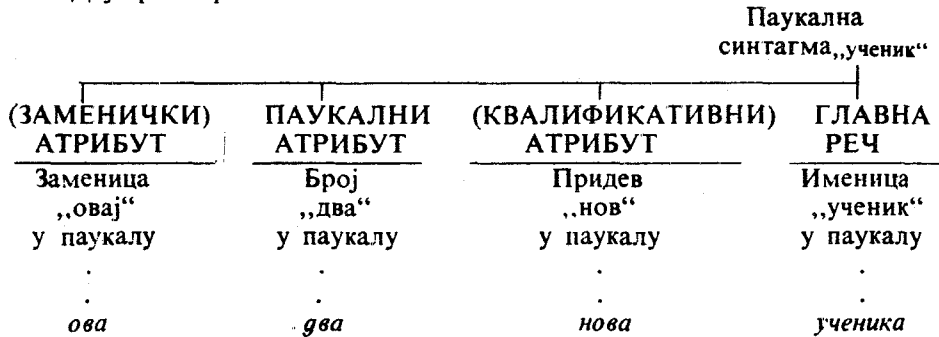
Из наведене промене се види да је број *два*, а то важи и за *оба*, *обадва*, *џри* и *чеџири*, по граматичким особинама придевска реч, која конгруира са именицом уз коју стоји. При том, *два* и *оба* конгруирају у роду и падежу, а *џри* и *чеџири* само у падежу, јер не разликују род. Бројеви *два*, *оба*, *обадва*, *џри* и *чеџири* су, дакле, конгруентни атрибути именице, и то са функцијом ПАУКАЛНОГ АТРИБУТА. Именица је ГЛАВНА РЕЧ синтагме, а цела именичка синтагма, пошто има посебно паукално значење, може се назвати *паукалном (именичком) синтагмом*.

Данас се паукалне синтагме све ређе мењају по падежима, нарочито кад су употребљене с предлозима; уп. *од два човека*, *са џри човека*, *о чеџири човека*. То показује да се ради о синтагмама посебног типа. Ово се односи и на синтагме с именицама женског рода; уп. *од две жене*, *са џри жене*, *о чеџири жене*. Зато и такве синтагме треба сматрати паукалним синтагмама иако именице женског рода немају посебан облик за паукал.

Примери анализе:

(Пр. 39а) ова два нова ученика

Дијаграм бр. 11

Вежбе

1. Анализирај синтагме: (а) тегла цема од кајсија; (б) рој пчела; (в) седморо ученика; (г) неколико занимљивих филмова.

2. Анализирај синтагме: (а) два детета; (б) сва три питања; (в) чеџири Маркова друга.

5. АПОЗИТИВНЕ ОДРЕДБЕ (АПОЗИТИВ И АПОЗИЦИЈА)

А. АПОЗИТИВНЕ ОДРЕДБЕ

469. Досад је било говора о одређивању или допуњавању именица, придева и прилога помоћу зависних чланова синтагми. Међутим, постоји још један начин да се прошири информација о неком именичком појму, а то је употреба и з д в о ј е н и х одредби: уп.:

(Пр. 40) Марко је разговарао са новим учеником, *збуњеним збој нејознајне средине*.

(Пр. 41) Марко је разговарао са новим учеником, *од личним кошаркашем*.

(Пр. 42) Марко је разговарао са новим учеником, *Зорановим млађим брајом*.

Да би се боље уочила специфичност оваквих одредби, корисно их је упоредити са одговарајућим реченицама у којима ове одредбене јединице имају функцију копулативног предикатива (именског дела предиката):

(Пр. 43) Нови ученик је био збуњен због нове средине.

(Пр. 44) Нови ученик је (шта?) одличан кошаркаш.

(Пр. 45) Нови ученик је (ко?) Зоранов млађи браћ.

У овим примерима субјекатски појам, односно личност којој се приписује садржај предикатива, означен је синтагмом *нови ученик*, која је и по структури и по значењу целовита (завршена). Предикативом се та личност или квалификује (уп. пр. 43 и 44) или идентификује (пр. 45). Информација садржана у предикативу није за субјекатски појам везана директно, него преко копулативног глагола (копуле).

У примерима 40—42 пружа се слична информација (квалификација или идентификовање), али се она приписује директно, без учешћа копулативног глагола. Наиме, придевска или именичка јединица ставља се уз конституент који се одређује (овде: уз синтагму *нови ученик*). Зато се овакве одредбе зову *апозитивним одредбама* (латински *арропеге* = додати, приложити), а могу се звати и *догатајним одредбама*. Пошто нису конституенти (чланови) синтагме, него додате јединице, апозитивне одредбе се у говору и з д в а ј а ј у п а у з а м а (и интонацијом), а у писању — з а р е з и м а; уп. изговор и писање реченице:

(Пр. 46) Београд, главни град наше земље, лежи на ушћу Саве у Дунав.

Б. АПОЗИТИВ И АПОЗИЦИЈА

470. Разне врсте апозитивних одредби обично се групишу у два типа: АПОЗИТИВ и АПОЗИЦИЈУ. *Апозитив* је најчешће придев или придевска синтагма конгруентна у роду броју и падежу са именичким конституентом коме се додаје (уп. пр. 40). Уз то, ако придев разликује вид, а стоји у номинативу (или акузативу једнаком номинативу), употребљава се само у неодређеном виду; уп.:

(Пр. 47) Милан, *уморан*/**уморни* од пешачења, сео је да се одмори.

Но апозитив може бити и именица или именичка синтагма у квалификативном зависном падежу (без предлога или с предлогом); нпр.:

(Пр. 48) Јаснина мачка, *глаке накосирешене од сираха*, сакрила се под кревет.

(Пр. 49) На аутобуској станици чекао их је Иван, *са великим ранцем на леђима*.

Апозиција је именица или именичка синтагма у истом падежу као и именички конституент коме се додаје (уп. пр. 41, 42 и 46). Дакле, ако је тај конституент у номинативу (независном падежу), и апозиција ће бити у номинативу, а ако је у неком зависном падежу, у том падежу ће бити и апозиција; уп.: *Београд, главни град наше земље*; *Београда, главног града наше земље*; *Београду, главном граду наше земље*, итд. Значење апозиције може бити квалификативно, као у пр. 41, где се износи једна од карактеристика новог ученика — да је одличан кошаркаш; а може имати и функцију додатне идентификације, односно на други начин означавати исти појам који означава и конституент коме се апозиција додаје (уп. пр. 42 и 46).

Напомене. — 1. Да се апозитивне одредбе односе на појам довољно идентификован и без њих, показује не само издвајање апозитивних одредби, него и то што се неке од њих могу додати субјекатском појму и кад није изречен, а и објекатском појму изреченом само енклитичком заменицом; нпр.: Уморан од пешачења, сео је да се одмори. — Марко *ме* је, уморног од пешачења, позвао у кућу да се одморим.

2. Апозитивне одредбе, нарочито кад су употребљене уз субјекатски појам, а стоје испред предиката, могу имати и додатно узрочно значење; уп. пр. 47, који се може протумачити овако: Пошто је био уморан од пешачења, Милан је сео да се одмори.

3. Апозитивне одредбе, могу да се јаве и уз придевске и прилошке конституенте; уп.: *Најбољи, Марков*, задатак био је награђен. — То је било *прекјуче, на Мирин рођендан*. И за овакве додатне одредбе употребљава се назив **а п о з и ц и ј а**.

4. Термин „апозиција“ употребљава се понекад у ширем значењу, тако да обухвата и атрибутиве, тј. све именичке одредбе у којима именица стоји у истом падежу као главна реч.

В. ПРИМЕРИ АНАЛИЗЕ

471. (Пр. 50) Јасна је посетила *Тању, болесну од трина*.

(Пр. 51) *Иванов браћ, ситудени љава*, положио је све испите.

Дијаграм бр. 12 (за пр. 50)

ОБЈЕКАТ

Именица

„Тања“

у акуз. јд.

ж. р.

.

.

.

.

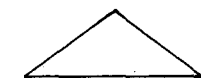
Тању,

АПОЗИТИВ

Придевска

синтагма „болестан“

у акуз. јд. ж. р.

болесну од трина,

(Дијаграм бр. 13 (за пр. 51))

СУБЈЕКАТ

Именичка

синтагма „браћ“

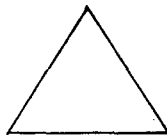
у ном. јд. м. р.

АПОЗИЦИЈА

Именичка

синтагма „студент“

у ном. јд. м. р.

Иванов браћ,

ситудени љава,

Вежбе

1. Анализирај истакнуте делове следећих реченица (уп. дијаграме 12 и 13): (а) *Иван, задуљен у мисли, није чуо звоно.* (б) *Посматрао је Фрушку јору, обасјану Сунцем на заласку.* (в) „*Сеобе*“, *најпознатији роман Милоша Црњанског, преведене су на француски.* (г) *Јуче смо срели Јасну, Тањину другарицу, из одељења.*

38. (ПРЕДЛОШКО-)ПАДЕЖНИ СИСТЕМ И ЊЕГОВА УПОТРЕБА

1. ОПШТИ ПОЈМОВИ

А. СИНТАКСИЧКЕ ФУНКЦИЈЕ И ПАДЕЖНИ СИСТЕМ

472. Опис реченичних и синтагматских конструкција (гл. 35—37) показао је да се именичке јединице (именице, именичке синтагме, именичке заменице) могу употребити у већини реченичних и синтагматских функција. Обим употребе именичких јединица показују следеће две табеле:

Табела бр. 1

Глава и тачка	Реченичне функције
35. 5	Субјекат
35. 6	Копулативни предикатив (=именски део предиката)
35. 7	Прилошки предикатив
35. 8	Прави и неправи објекат
35. 9	Допунски предикатив
35. 10	Прилошка допуна
35. 11	Прилошка одредба
35. 12	Актуелни квалификатив (=атрибутско-прилошка одредба)
36. 2	Логички (семантички) субјекат

Табела бр. 2

Глава и тачка	Синтагматске функције
37. 2в	Падежни атрибут
37. 2г	Атрибутив
37. 3.	Зависни члан придевске синтагме
37. 3	Зависни члан прилошке синтагме
37. 4	Партитивна допуна
	Издвојене функције
37. 5	Апозитив
37. 5	Апозиција

У свакој од ових функција именичка јединица има одговарајући *конституентски облик*. Као што је већ речено, тај конституентски облик пре свега чини *падеж* у коме је именица (номинатив, генитив, датив итд.); а ако је именица у неком зависном падежу, конституентски облик може (код локатива и мора!) да чини и неки *предлош*. Дакле, конституентски облик именичких јединица је *падеж* или *предлошко-падежна конструкција* у којој стоји именичка јединица.

За употребу именичких јединица важни су, дакле, синтаксичке конструкције и падежни односно, прецизније речено, предлошко-падежни систем: конструкције својом функционалном структуром стварају могућност за употребу именичких јединица у одговарајућим функцијама и значењима (в. табелу бр. 1 и 2), а (предлошко-)падежни систем обезбеђује конституентски облик који одговара синтаксичкој функцији и значењу.

Б. ОБЕЛЕЖАВАЊЕ СИНТАКСИЧКЕ ФУНКЦИЈЕ И СИНТАКСИЧКОГ ЗНАЧЕЊА (СТРУКТУРНА И СЕМАНТИЧКА УПОТРЕБА ПАДЕЖА)

473. За разумевање функционисања падежног (предлошко-падежног) система битно је схватити какве типизирани *конституентске* (или: *употребне вредности*) овај систем може да прида именичким јединицама. У овом одељку биће описана само два најизразитија типа конституентских вредности: *структурна вредност* и *семантичка (значењска) вредност*; о њиховом комбиновању биће речи у следећим тачкама.

За илустрацију структурне вредности падежа можемо се подсетити примера из т. 1.2:

(Пр. 1) *Браћо чека сестру.*

Именица *браћо* употребљена је у функцији граматичког субјекта, и то је обележено независним падежом — номинативом; а именица *сестра* је употребљена у функцији правог објекта, што је обележено обликом акузатива (без предлога). Номинатив и акузатив, дакле, само обележавају улогу датих именица у функционалној структури реченице, односно показују да прва именица има структурну (функционалну) вредност субјекта, а друга — објекта.

Сасвим је другачији случај у примерима:

(Пр. 2) *Оловка је на столу/у столу.*

(Пр. 3) *Оловка се налази на столу/у столу.*

(Пр. 4) *Оловка ће се на столу/у столу загубити (међу папирима).*

(Пр. 5) *(она) оловка на столу/у столу.*

У овим примерима предлошко-падежне конструкције *на столу* односно *у столу* употребљени су у четири различите синтаксичке функције: као прилошки (пр. 2; уп. гл. 35.7), као прилошка допуна (пр. 3; уп. гл. 35.10), као прилошка одредба (пр. 4, уп. гл. 35.11) и као падежни атрибут (пр. 5; уп. гл. 37.2). Но у све те четири функције наведене предлошко-падежне конструкције имају исто опште значење — месно. Уз то, обе конструкције имају своје конкретно месно значење: *на* + локатив означава лоцираност на (горњој) површини, а *у* + локатив — у унутрашњости појма означеног именицом. Шта обележава падежни облик (локатив)? — Он обележава локационо значење именичког конституента (за разлику од значења места завршетка кретања, које се уз ове предлоге обележава акузативом; уп. ставити оловку *на сто/у сто*). А шта обележавају предлози? — Они обележавају конкретно месно значење, упућујући на (горњу) површину односно на унутрашњост појма означеног именицом. У сваком случају, и падеж и предлози служе да покажу одређено значење које у сваком примеру повезује дату именичку јединицу са остатком синтаксичке конструкције.

Још једну илустрацију обележавања и употребе падежног значења именичког конституента може да представља следећи пример:

(Пр. 6) *Марко је трчао с најором/без најора.*

Предлошко-падежне конструкције *с најором* и *без најора* имају функцију одредбе за начин. Међутим, оно што се обележава употребом *са* + инструментал и *без* + генитив није функција одредбе за начин, него присуство односно одсуство онога што значи именица. Дакле, и једна и друга конструкција имају конкретно одредбено значење. У наведеној реченици ово значење служи за

реализовање одредбе за начин, јер присуство односно одсуство напора карактеришу различите могуће начине реализације глаголске радње. С друге стране, у примеру:

(Пр 7) кутија с *йоклојцем/без йоклојца*

исто значење присутности или одсутности служи за карактеризацију именичког појма, а даги конституенти имају функцију атрибута.

Према томе, две основне вредности које се придају именичким конституентима употребом (предлошко-) падежног система јесу: *структурна вредност*, којом се идентификује функција конституента, и *семантичка (значенска) вредност*, којом се показује значење које се јавља у оквиру синтаксичке функције.

V. ОСНОВНЕ КОНСТИТУЕНТСКЕ ВРЕДНОСТИ ИМЕНИЧКИХ ЈЕДИНИЦА

474. Структурном и семантичком употребом падежа и предлошко-падежних конструкција настају именички конституенти разноврсних употребних вредности. Све те вредности се могу груписати у неколико основних типова, од којих су најважније: *именичка*, *придевска* и *прилошка* конституентска вредност.

За именичке конституенте се каже да имају *именичку* (или *номиналну*) вредност када се употребљавају у оним синтаксичким функцијама у којима се јављају само именичке (или поименичене) речи и синтагме. Две најтипичније такве функције су субјекат и објекат; но у такве функције спадају и све друге реакцијске допуне (а не само објекти), партитивне допуне и логички субјекти. (За падеже који служе за исказивање оваквих функција каже се да су употребљени као *именички* или *прави* падежи.)

Конституенти са *придевском* вредношћу исказују разне типове одредбених значења која се приписују именичким појмовима; уп. *именичке* конституенте и *придеве*: *главе косе* и *главокос* (описно значење), *од љуме* и *љумен* (градивно значење), *Марка Јанковића* и *Марков* (посесивно значење).

Конституенти с *прилошком* (или: *адвербијалном*) вредношћу изричу мена, временска, начинска, узрочна, циљна итд. значења, којима се пре свега одређују глаголи, али која могу имати и друге функције.

Именички (и *придевски*!) конституенти употребљени у функцији копулативног и допунског предикатива такође приписују свој садржај именичком појму (субјектском или објектском), као и именички конституенти с *придевском* вредношћу. Међутим, номинатив, инструменатал и *за* + акузатив којима се обележавају предикативи (уп. гл. 35.5 и 35.9) не служе за исказивање одређеног *придевског* значења (описаног, градивног, посесивног и сл.), него баш за обележавање предикативне употребе. Зато се такви конституенти морају издвојити као конституенти с *предикативном* вредношћу.

Што се тиче *вокатива*, именичка реч или синтагма у том падежу није конституент неке више јединице, него се, било сама било паузама (зарезима)

издвојена од реченице, употребљава за дозивање, обраћање саговорнику, скретање саговорникове пажње и сл. Дакле, за разлику од осталих падежа, вокатив нема синтаксичку, него комуникативну функцију, са атиелативном употребном вредношћу

2. ИМЕНИЧКЕ ЈЕДИНИЦЕ С ИМЕНИЧКОМ КОНСТИТУЕНТСКОМ ВРЕДНОШЋУ

475. Конституентски облик именичких јединица употребљених са именичким конституентским вредностима може се приказати помоћу следеће две табеле:

Табела бр. 3

Функција конституента	Конституентски облик	Пример
Граматички субјекат	номинатив	<i>(Мали) гечак се игра.</i>
Логички (семантички) субјекат	датив	<i>Јасни се спава. Јасни се једу колачи.</i>
	акузатив	<i>Јасну боли глава.</i>
	генитив	<i>За ову представу нема караша.</i>
Прави основни облик партигивна варијанта одрична варијанта објекат	акузатив	<i>Марко је купио воће.</i>
	(партигивни) генитив	<i>Марко је купио воћа.</i>
	(„словенски“) генитив	<i>Марко није рекао ни речи.</i>
Неправи објекти и остале рекцијске допуне	в. табелу бр. 4	
Партигивна допуна	(партигивни) генитив	<i>пет књија, неколико књија</i>

Табела бр. 4: Примери за рекцију непрелазних глагола, именица и придева

Рекцијски облик	Примери речи с рекцијом		
	Глаголи	Именице	Придеви
партигивни генитив	<i>најести се нечеја, зажелети се нечеја латити се нечеја</i>		<i>пун нечеја, жељан нечеја, достојан нечеја</i>

Рекцијски облик	Примери речи с рекцијом		
	Глаголи	Именице	Придеви
аблативни генитив	клонити се <i>некоја/нечеја</i> , сећати се <i>некоја/нечеја</i> , одрећи се <i>некоја/нечеја</i>		
<i>од</i> + генитив	одучити се <i>од нечеја</i> , зависити <i>од некоја/нечеја</i> , одустати <i>од нечеја</i>	страх <i>од некоја/нечеја</i> , зависност <i>од некоја/нечеја</i> , спас <i>од нечеја</i>	различит <i>од некоја/нечеја</i> , зависан <i>од некоја/нечеја</i>
датив	обратити се <i>некоме</i> , дивити се <i>некоме/нечему</i> , припадати <i>некоме нечему</i>	оданост <i>некоме/нечему</i> , припадност <i>нечему</i> , допринос <i>нечему</i>	сличан <i>некоме/нечему</i> , одан <i>некоме/нечему</i> , склон <i>нечему</i> , својствен <i>некоме/нечему</i>
<i>према</i> + датив	охладнети <i>према некоме</i>	љубав, наклоност, мржња <i>према некоме/нечему</i>	љубазан <i>према некоме</i> , равнодушан <i>према некоме/нечему</i> , неповерљив <i>према некоме/нечему</i>
<i>на</i> + акузатив	личити на <i>некога/нешто</i> , навићи се на <i>некоја/нешто</i> пристати на <i>нешто</i>	сећање на <i>некоја/нешто</i> , претплата на <i>нешто</i> , лов на <i>нешто</i>	поносан на <i>некоја/нешто</i> , љубоморан на <i>некоја</i> , навикнут на <i>нешто</i> , похлепан на <i>нешто</i>
<i>у</i> + акузатив	сумњати у <i>некоја/нешто</i> , заљубити се у <i>некоја</i> , уверити се у <i>нешто</i>	сумња у <i>нешто</i> , увереност у <i>нешто</i> , поверење у <i>некоја/нешто</i>	уверен у <i>нешто</i> , сигуран у <i>нешто</i>
<i>за</i> + акузатив	злагати се за <i>нешто</i> , одредити се за <i>некоја/нешто</i> интересовати се за <i>некоја/нешто</i>	таленат за <i>нешто</i> , услов за <i>нешто</i> , интересовање за <i>некоја/нешто</i>	оран за <i>нешто</i> , способан за <i>нешто</i> , заинтересован за <i>некоја/нешто</i>
инструментал	управљати <i>нечим</i> , служити се <i>нечим</i> , бавити се <i>нечим</i> трговати <i>нечим</i>	управљање <i>нечим</i> , бављење <i>нечим</i> , трговина <i>нечим</i> , трговац <i>нечим</i>	одушевљен <i>неким/нечим</i> , заузет <i>нечим</i> , богат <i>нечим</i>
<i>с(а)</i> + инструментал	почети <i>с нечим</i> , одуговлачити <i>с нечим</i> , саосећати <i>с неким</i>	сродство <i>с неким</i> , обрачун <i>с неким</i>	сагласан <i>с неким/нечим</i> , усклађен <i>с нечим</i>

за+инструментал	чезнути за неким/ нечим, туговати за неким/нечим, лудова- вати за нечим	чежња за неким/ нечим, туга за не- ким/нечим, потреба за нечим	луд за нечим
на+локатив	искалити се на не- коме/нечему, за- снивати се на не- чему, инсистирати на нечему	инсистирање на нечему	заснован на нечему
у+локатив	учествовати у не- чему, уживати у нечему, успети у нечему	учешће у нечему, уживање у нечему, искуство у нечему	умерен у нечему, искусан у нечему
о+локатив	причати, расправ- љати, размишљати о некоме/нечему	прича, расправа, размишљање о не- коме/нечему	

За номинатив и акузатив као обележја субјекта односно правог објекта речено је да су структурни падежи, тј. да само обележавају наведене функције. Насупрот томе, партитивни (деони) генитив има своје одређено значење — партитивно (деоно), које показује да именички појам није обухваћен синтаксичком функцијом у целини (потпуно) него да се ради о делимичном (суженом) односу. Пошто се за логичке субјекте и за неправе објекте и друге рекцијске допуне не употребљава само један конституентски облик него више њих, значи да ти облици имају не само структурну него и семантичку функцију. Наиме, облици логичког субјекта (акузатив, датив, генитив) указују на семантички тип радње која се тиче логичког субјекта, а разни рекцијски падежи и предлошко-падежне конструкције указују на природу релационог значења садржаног у конкретном значењу рекцијске речи. На пример, конструкција *о + локатив* у српскоме језику показује између осталог, да је именички појам предмет (тема) говорења, писања, мишљења и сл. (уп. да наслов неке књиге, чланка и сл. може бити, нпр., „О модерној уметности“). Према томе, када се уз глагол говорења или мишљења или уз именице као што је *прича, дискусија, мисао* и сл. употреби допуна у облику *о + локатив*, показује се не само кога се појма тиче садржај глагола или именице него и каква је природа њиховог значења (означавање говорења, мишљења и сл.).

У вези с дативом без предлога треба истаћи његову функцију обележавања неправог објекта уз дворекцијске глаголе давања и комуницирања (дати, пружити, послати, поклонити итд. *некоме* нешто; рећи, испричати, саопштити, јавити итд. *некоме* нешто). У оваквим конструкцијама неправим објектом се исказује појам, обично личност, коме је упућено давање односно саопштавање (зато се за овакав неправи објекат употребљава и термин АДРЕСАТ).

Другу важну употребу датива — сродну са употребом датива као семантичког субјекта — илуструју примери:

(Пр. 8) Неко *ми* је однео оловку.

(Пр. 9) Поправили су *нам* телевизор.

(Пр. 10) *Зорану* се покварио ауто.

Овакав реченични члан је синтаксички необавезан (реченица би била потпуна и без *ми, нам, Зорану*). Њиме се исказује појам, такође најчешће личност, кога

се тиче, за кога је од значаја, кога тангира и сл. ситуација исказана у реченици (зато се за овакав реченични члан, може употребити термин РЕЦИПИЈЕНТ, тј. „прималац ситуације“). При том овде често постоји посесивно значење у односу на објекатски (пр. 8 и 9) или субјекатски (пр. 10) појам.

Напомена. — Једна интересантна употреба датива јесте тзв. *д а т и в и н т е р е с о в а њ а* (или *е т и ч к и д а т и в*), чију најтипичнију употребу показују примери: *Како си ми? Шта ми радиш? То је енклитички облик датива личних заменица (првог или другог лица) употребљен у разговору да покаже заинтересованост или неки други лични став према ономе што се износи реченицом. Овакав реченични члан је синтаксички непогрѐбан (редундантан), али има експресивну функцију.*

Вежбе

I. У следећим реченицама одреди (предлошко-)падежни облик именичких конституената и тип његове употребе (падеж граматичког субјекта, правог објекта, логичког субјекта, рекцијске допуне, партитивне допуне и сл.): (1) Никола ми је пренео твоју поруку. (2) Ти овде немаш никаквог посла! (3) Марку се спава. (4) Марку се склапају очи. (5) Купи колача! (6) Купи неколико колача! (7) Марко личи на свог брата. (8) Он је неповерљив према свима. (9) Поцепао ти се џемпер. (10) Нема струје. (11) Зоран се одрекао награде. (12) Жуља ме ципела. (13) Имаш ли новца? (14) Имаш ли довољно новца? (15) Прекините ту расправу о безначајним стварима! (16) Наша земља је богата бокситом. (17) Бављење спортом захтева много времена.

3. ИМЕНИЧКЕ ЈЕДИНИЦЕ С ПРИДЕВСКИМ КОНСТИТУЕНТСКИМ ЗНАЧЕЊЕМ

476. *Придевско конституентско значење* имају оне именичке јединице чије се значење приписује неком именичком појму на одређени начин (као квалитет, као одређивање материје од које је тај појам, као одређивање припадања и сл.). На функционалном плану, такви конституенти су *ајрибуџи*, *коџулативни* и *дојунски ђредикаџиви*, *акџуелни квалификаџиви* или *ајозиџиви*. Падежни облик односно предлошко-падежна конструкција показује одговарајуће придевско значење, а функција конституента зависи од тога где је и како употребљен. Овде ће бити наведено неколико најважнијих зависних падежа (без предлога или с предлогом) који служе за исказивање разних придевских значења, и то најпре они са описним, па са градивним и најзад са присвојним значењем. (Ради једноставности сва значења ће бити илустрована примерима за атрибутску функцију.)

Такозвани *квалиџаџивни јениџив* је падеж који омогућава да се неки именички појам одреди конкретизовањем вредности неког његовог карактеристичног аспекта; нпр.:

(Пр. 11) *човек високој расџа, девојка црних очију, дечак живахних џокреџа, хаљина беле боје, сандук великих димензија, сто овалној облика, течност необичној мириса*

Аспект је именован именицом у генитиву, а његова вредност је спецификована употребом придева. Дакле, придев је реч која пружа нову информацију, односно представља синтагматски информативни фокус (и носи синтагматски акцен-

нат). Овакве синтагме, дакле, можемо замислити као: човек . . . раста, с могућим конкретизацијама: високог, ниског, средњег и сл.; или: хаљина . . . боје, с могућим конкретизацијама: беле, црне, плаве и сл. (Пошто се уз именицу у генитиву мора јавити и придев, за квалитативни генитив се каже да је *блокирани* падеж, тј. именица не може да се употреби сама, него мора имати одредбу).

Именички појам може да се окарактерише и присуством односно поседовањем неке особине, или пак њеним одсуством односно изостанком. За прво значење се употребљава конструкција *са* + инструментал, а за друго *без* + генитив:

(Пр. 12) девојка *с црним очима* (уп.: девојка која има црне очи), човек *са (сивим) качкејом*, дечак *с њорбом на леђима*, човек *с добрим намерама*, зграда *с великим прозорима*, шал *с ресама*, филм *са срећним завршејком*.

(Пр. 13) (онај) човек *без качкејџа*, човек *без (леве) руке*, јунак *без мане и стјраха*, зима *без снега*, прича *без краја*, утакмица *без голова*, небо *без облака*.

Конструкција *са* + инструментал може да служи за конкретизацију многих (али не свих!) карактеристичних аспеката именичког појма и тада је синонимна са квалитативним генитивом; уп.:

(Пр. 14) девојка *црних очју/с црним очима*, човек *седе косе/са седем косом*, течност *необичној мириса/с необичним мирисом*.

У + локатив може послужити за исказивање више типова карактеристика (праве особине, карактеристичног стања и др.):

(Пр. 15) човек *у јуној снази*, човек *у јодинама*; роман *у насјавцима*; младић *у карираној кошуљи*, жена *у црној сукњи*; човек *у лошем расјоложењу*; човек *у шешком положењу*.

Градивно значење се најчешће исказује предлошко-падежном конструкцијом *од* + генитив:

(Пр. 16) ваза *од кристјала* (уп. *кристјална ваза*), статуа *од мермера*, шешир *од сламе*, ташна *од змијске коже*, врата *од кованој ивожђа*.

Присвојно (*иосесивно*) значење обухвата различите односе између два именичка појма, почев од правог припадања па до разних апстрактних веза. Но за исказивање свих тих односа најтипичнији падежни облик је *иприсвојни* (*иосесивни*) *иениџив*:

(Пр. 17) оловка *Тањине друјарице*, кућа *моја деде*, песме *Десанке Максимовић*, околина *Београда*, садржај *књиге*, резултат *ушакмице*, брзина *свеи.лосии*, однос *снаја*, израз *лица*, облик *лаве*.

Две посебне врсте присвојног генитива су тзв. *субјекатјски* и *објекатјски иениџив*. Оба ова генитива се употребљавају у атрибутској функцији уз именице (најчешће изведене од глагола) које означавају радњу, процес, догађање и сл. При томе се именичком јединицом у субјекатском генитиву исказује носиоца ситуације означене именицом, а именичком јединицом у објекатском генитиву — појам који је обухваћен ситуацијом. Примери:

(Пр. 18) Субјекатски генитив: певање *ишица*, долазак *пролећа*, залазак *Сунца*, одјек *експлозије*, пад *авиона*, шум *шале*.

(Пр. 19) Објекатски генитив: гледање *телевизије*, слушање *музике*, играње *кошарке*, прање *улица*, берба *рожђа*, прекид *ушакмице*, пробој *фронта*, поправка *телевизора*, приказ *романа*, наставак *ириче*.

Називи „субјекатски“ и „објекатски“ потичу отуда што се у одговарајућим реченицама или глаголским синтагмама исти појмови исказују субјектом односно објектом; уп.: певање *пјесника*: *пјесници* певају; гледање *телевизије*: гледати *телевизију*.

Вежбе

1. Одреди конституентски облик и значење именичких јединица штампаних курзивом: (1) наслов *чланка*; (2) брујање *мојора*; (3) пренос *тениској меча*; (4) књига *занимљивој садржаја*; (5) плоче *моје груарице*; (6) чаша *од њасишке*; (7) скупљање *ирилоја*; (8) књига *са (занимљивим) илустрацијама*; (9) севање *муње*.

4. ИМЕНИЧКЕ ЈЕДИНИЦЕ С ПРИЛОШКИМ КОНСТИТУЕНТСКИМ ЗНАЧЕЊЕМ

А. ПРИЛОШКА ЗНАЧЕЊА

477. За именички конституент се може рећи да има *прилошку* (*адвербијалну*) *конституентску вредност* кад се њиме исказује неко од *прилошких значења* (месно, временско, начинско, узрочно итд.), тј. од значења која се пре свега употребљавају за одређивање неког глаголског садржаја. Међутим, иако је одређивање глагола главна функција прилога и уопште конституента с прилошким значењем (тзв. адвербијала), овакви конституенти имају и друге функције: глаголске допуне, прилошког дела предиката (предикативног адвербијала), атрибута и зависног члана придевских и прилошких синтагми. Но у свакој таквој употреби они имају своје одређено прилошко (адвербијално) значење, које је код прилога као врсте речи условљено његовим типом (прилози за време, место, начин и сл.), а код именичких јединица зависним падежом и предлогом.

Најважнија прилошка значења која се исказују именичким конституентима јесу *месна, временска, начинска и узрочна*, али постоје и разна друга — *циљ, средство, групто* итд. (в. табелу бр. 12). У вези са прилошким значењима треба водити рачуна о неколико чињеница: у оквиру неких општијих значења (нпр. месног) постоје ужа односно конкретнија значења; поједина значења се међусобно додирују и комбинују (нпр. значење средства и начина); мада има падежа који и без предлога исказују неко прилошко значење (временски генитив, временски акузатив, акузатив мере, инструментал средства, начина, места и времена), ипак се за већину значења употребљавају предлошко-падежне конструкције.

Б. МЕСНА (ПРОСТОРНА) ЗНАЧЕЊА

478. Прилошка значења која се тичу места (простора) могу се груписати у неколико најопштијих типова, то су:

1. *позициона* (или *локациона*) значења, која показују да се неки појам налази односно да се нека ситуација реализује на одређеном месту (нпр.: бити у *школи*, стајати *крај ирозора*);

2. месна (просторна) значења за *одређивање кретања*, којима се спецификује:

а) *правац* кретања или *месно завршетка* кретања (нпр.: поћи *ка* вратима, ући *у собу*);

б) *месно почетка* кретања (нпр. поћи *од куће*); то је тзв. *аблативно* значење;

в) *ушћања* кретања, било да је то простор којим се неко или нешто креће (нпр.: ићи *улицом*) или место које је на правцу кретања (нпр.: прећи *преко улице*).

У следеће четири табеле биће наведени најважнији падежи односно предлози са месним (просторним) значењима:

Табела бр. 5: Предлошко-падежне конструкције са позиционим значењем

Генитив	Орман стоји <i>пored</i> врата, <i>крај</i> врата, <i>код</i> врата, <i>до</i> врата, <i>близу</i> врата. — Слика виси <i>изнад</i> кревета. — Мачка спава <i>испод</i> стола. — Марко седи <i>исpred</i> Ивана, <i>иза</i> Ивана, <i>између</i> Ивана и Тање. — Марко станује <i>код</i> родитеља. — Стадион је (<i>из</i>)ван града.
Акузатив	Орман стоји <i>уз</i> врата.
Инструментал	Лампа виси <i>над</i> столом. — Мачка спава <i>под</i> столом. — Дрво расте <i>пред</i> кућом, <i>за</i> кућом. — Речник се налази <i>међу</i> осталим књигама.
Локатив	Папири леже <i>на</i> столу, <i>по</i> столу, <i>у</i> столу.

Табела бр. 6: Предлошко-падежне конструкције за одређивање правца и места завршетка кретања

Генитив	Марко је ставио столицу <i>пored</i> прозора, <i>крај</i> прозора, <i>код</i> прозора, <i>до</i> прозора, <i>близу</i> прозора. Марко је обесио слику <i>изнад</i> кревета. — Мачка је легла <i>испод</i> стола. — Марко је сео <i>исpred</i> Ивана, <i>иза</i> Ивана, <i>између</i> Ивана и Тање. — Марко је отишао <i>код</i> лекара. Ученици су отишли <i>ван</i> града. Марко је дошао <i>до</i> прозора.
Датив	Марко је пошао <i>ка/према</i> вратима (правац). Марко је дошао <i>к</i> мени (место завршетка кретања).
Акузатив	Мачка се попела <i>на</i> дрво. — Марко је ушао <i>у</i> собу. — Марко је обесио слику <i>о</i> ексер. — Марко се наднео <i>над</i> мапу. — Мачка је легла <i>под</i> сто. — Марко је стигао <i>пред</i> биоскоп. — Марко је сео <i>за</i> сто. — Стави ову књигу <i>међу</i> остале књиге.

Табела бр. 7: Предлошко-падежне конструкције за одређивање почетка кретања (аблативна значења)

Генитив	Марко је изашао <i>из собе</i> . — Мачка је сишла <i>с дрвета</i> . — Марко се одмакао <i>од њозора</i> .
---------	---

Табела бр. 8: Падежи (и предлози) за одређивање путање кретања

Генитив	Прошли смо <i>ћорег</i> музеја, <i>крај</i> музеја, <i>мимо</i> музеја, <i>између</i> музеја и позоришта, <i>исћод</i> подвожњака и сл. — Прешли смо <i>ћреко</i> моста. — Шетали смо се <i>ђуж</i> обале.
Акузатив	Прошли смо <i>крџ</i> парк. — Марко се попео <i>уз</i> степенице. — Марко је сишао <i>низ</i> степенице.
Инструментал	Шетали смо <i>обалом</i> (улицом, <i>ћарком</i> итд.)
Локатив	Шетали смо <i>ћо</i> обали (<i>ћо</i> улици, <i>ћо</i> парку)

Код наведених предлошко-падежних конструкција посебно је важно уочити опозиције које настају употребом различитих падежа с истим предлозима. Наиме, кад се уз предлоге *на*, *у* и *о* и предлоге *нађ*, *ћод*, *ћред*, *за* и *међу* употреби акузатив, одређује се место завршетка кретања (у вези с глаголом кретања и другим речима које значе кретање). Но када се уз *на*, *у* и *о* употреби *локаћив*, а уз *нађ*, *ћред*, *за* и *међу* — инструментал, значење је позиционо и најчешће се јавља у вези са тзв. „глаголима мировања“, тј. глаголима чија се радња у целини, од почетка до краја, врши на датом месту. Уп.:

(Пр. 20) ставити књигу *на сћо* (акуз.): књига је *на сћолу* (лок.); ући *у собу* (акуз.); бити *у соби* (лок.); обесити пушку *о раме* (акуз.); пушка виси *о рамену* (лок.)

(Пр. 21) Мачка је легла *ћод сћо* (акуз.): Мачка лежи *ћод сћолом* (инстр.); Марко је стао *ћред излој* (акуз.): Марко стоји *ћред излојом* (инстр.); Марко је сео *за сћо* (акуз.): Марко седи *за сћолом* (инстр.)

Међу месним прилошким значењима постоје и разне друге корелације; на пример, *од* + ген. и *ђо* + ген. показују почетну и завршну границу кретања:

(Пр. 22) Трчао је *од куће до школе*.

А аблативне конструкције *с(а)* + ген. и *из* + ген. одговарају конструкцијама с предлозима *на* и *у* (повезује их значење површине односно унутрашњости); нпр.:

(Пр. 23) ставити књигу *на/у орман*: књига је *на/у орману*: узети књигу *са/из ормана*.

V. ВРЕМЕНСКА (ТЕМПОРАЛНА) ЗНАЧЕЊА

479. За изражавање временских значења употребљава се неколико падежа без предлога: временски (темпорални) генитив, акузатив и инструментал, као и више предлошко-падежних конструкција. Именице (именичке синтагме) које се употребљавају с временским прилошким значењем често и саме означавају неки временски појам (дане у недељи, месеце, делове дана и сл.). То се нарочито односи на споменуте падеже без предлога, а и на неке предлошко-падежне конструкције. Конституентске облике именичких јединица с временским значењем приказује следећа табела.

Табела бр. 9: Падежи (и предлози) с временским значењем

Генитив	(без предлога) <i>јоја дана, свакој јујира, прошле среде, следеће айрила, прошлој леја</i> (с предлозима) <i>јре утакмице, уочи утакмице, јосле /након утакмице, јреко лета, усред ноћи, око Нове године, од среде, до петка</i>
Акузатив	(без предлога) <i>јјај дан, исју ноћ, друјо вече</i> (с предлозима) <i>на Нову годину, на празник, на ро-ђендан; јред утакмицу, кроз/за један сат</i>
Инструментал	<i>средом, сваким даном, крајем прошле године</i>
Локатив	<i>у марту, у последњем тренутку, у прошлом веку; јо вечери; о Новој години</i>

Г. НАЧИНСКА ЗНАЧЕЊА

480. Под начином вршења глаголске радње подразумевају се разни аспекти реализовања ситуације који се могу сматрати њеним карактеристикама: њен квалитет, начин извођења радње, учесталост, однос вршиоца према вршењу радње и сл. Најважније падеже, односно предлошко-падежне конструкције за исказивање начинских значења показује следећа табела.

Табела бр. 10: Падежи (и предлози) с начинским значењем

без+генитив	радити <i>без јрестјанка, ићи без журбе, наљугити се без разлоја, завршити посао без ичије јомоћи, радити без јлана, отићи без јоздрава, урадити нешто без јијања</i>
на+акузатив	поступити <i>на исји начин, урадити нешто на лакши начин, спремити се на брзину, отворити врата на силу, викати на сав јлас, добити нешто на јревару</i>
инструментал (без предлога)	говорити <i>јихим јласом/шайајом, ићи дујим корацима, доћи јрком, ударити неког свом снајом</i>
с(а)+инструментал	пењати се <i>с најором, наљугити се с разлојом, говорити с убеђењем, радити с јланом, гледати неког с чуђењем, стићи са закашњењем</i>
јо и јрема+локатив	а) поступити <i>јо/јрема јлану, јо/јрема јројисима, јо/јрема наређењу, поређати нешто јо/јрема величини, наградити неког јо/јрема заслуги</i> б) испричати све <i>јо реду, продавати робу јо ниским ценама</i>
у+локатив	плаћати <i>у рајама, стићи у једном скоку, у јрку, приповедати у јрвом лицу, плесати у брзом рийму, ићи у јомили</i>

Кад се одредба средства не употребљава за идентификовање конкретног средства, него да се покаже избор једног од могућих типова средства за реализацију радње, таква одредба карактерише и начин извођења радње, тј. има и вредност одредбе за начин; нпр.:

(Пр. 24) путовати *авионом*, написати писмо *хемијском оловком*, опрати рубље *гејшер-ценијом*, бријати се *електричним бријачем*.

Већ је речено (гл. 35.12.) да актуелни квалификатив (атрибутско-прилошка одредба) може да има и начинску вредност, односно да представља НАЧИНСКИ АКТУЕЛНИ КВАЛИФИКАТИВ. То је разумљиво јер актуелна карактеризација носиоца ситуације може да се протегне и на карактеризацију реализације дате ситуације; нпр.:

(Пр. 25) гледати некога *разројачених очију*, стајати *поинуше главе*, седети *прекршћених ноју*.

Д. УЗРОЧНА ЗНАЧЕЊА

481. За исказивање узрочних прилошких значења постоје неколико предлошко-падежних конструкција, већином с (аблативним) генитивом. Конструкција за опште узрочно значење је *збој* + ген., Остале конструкције исказују специјалне типове узрочног значења и зато су ограничене и у погледу семантичког типа именичке јединице употребљене у датој конструкцији и у погледу типа проузроковане радње на коју се односе. Тако се конструкцијом *услед* + ген. исказују околности које доводе до (не)реализовања неке ситуације, конструкцијом *од* + ген. исказују се разни фактори који проузрокују одређена стања или спречавају реализацију неке ситуације, конструкцијом *из* + ген. најчешће се износи подстицај за неки поступак, а конструкцијом *за* + акуз. — разлог за радњу као неку врсту реакције. Примери су дати у следећој табели.

Табела бр. 11: Предлошко-падежне конструкције с узрочним значењем

<i>збој</i> + генитив	изгубити утакмицу <i>збој лоше игре</i> , остати код куће <i>збој назеба</i> , наљутити се <i>збој нечијих речи</i> , забринути се <i>збој лоших vesti</i> , закаснити <i>збој полегнице</i> . — Авион није полетео <i>збој мајле</i> .
<i>услед</i> + генитив	закаснити <i>услед полегнице</i> . — Авион није полетео <i>услед мајле</i> . — Година је била неродна <i>услед појлава</i> .
<i>од</i> + генитив	дрхтати <i>од зиме</i> , уморити се <i>од штрчања</i> , умрети <i>од глади</i> . — Гране су се савијале <i>од илога</i> . — Пут се није видео <i>од магле</i> .
<i>из</i> + генитив	учинити нешто <i>из мржње</i> , <i>из зависии</i> , <i>из љубоморе</i> ; <i>из обесци</i> ; <i>из досаде</i> ; <i>из забаве</i>
<i>за</i> + акузатив	наградити некога <i>за одличан успех</i> , одликовати некога <i>за храброст</i> , осветити се <i>некоме за увреду</i>

Ђ. ОСТАЛА ВАЖНИЈА ПРИЛОШКА ЗНАЧЕЊА

482. Постоје и разна друга прилошка значења, која се такође исказују предлошко-падежним конструкцијама или пак инструменталом без предлога (нека од тих значења се додирују са именичким конституентским вредностима). Упореди табелу:

Табела бр. 12

Прилошко значење	Конституентски облик	Примери
Циљ	општи: <i>ради</i> + генитив специјални: <i>ио</i> + акузатив	Дошла је у Београд <i>ради уписа</i> на факултет. — Отишао је <i>ио</i> лекара.
Намена	<i>за</i> + акузатив	Ову књигу сам купио <i>за бра-ша</i> . — Сачувајте једно место <i>за Марка</i> .
Средство	инструментал	Пресекао је канап <i>ножем</i> . — Збунио га је <i>својим одго-вором</i> .
Вршилац (агенса) (агентивно значење)	<i>од (сиране)</i> + генитив инструментал	Он је <i>од (сиране)</i> ученика проглашен за најбољег професора. Једрилица је била гоњена <i>јаким ветром</i>
Друштво (социјативно значење)	<i>са</i> + инструментал	Иван је дошао <i>са грујовима</i> .
Околности	<i>ио</i> + локатив <i>ириликом</i> + ген. <i>ири</i> + локатив	Отпутовали су <i>ио ноћи</i> . — Ходала је <i>ио киши</i> . — Среди смо се <i>ириликом оиварања</i> изложбе. — Читао је <i>ири свећлосћи</i> свеће.
Мера	акузатив (мере) инструментал	Остао је на мору <i>недељу дана</i> . — Ходао је <i>један километар</i> . Писао је <i>саишма (и саишма)</i> .
Концесија (допусно значење) (= појам означен именичком јединицом не спречава реализацију ситуације)	<i>уиркос</i> + датив (или генитив)	Авион је полетео <i>уиркос маіли (маіле)</i> .
Поредбено значење	за једнакост: <i>иоуиш</i> + генитив за неједнакост: <i>од</i> + генитив	Он трчи <i>иоуиш ветра</i> . Иван је боље урадио задатак <i>од Марка</i> .
Изузимање (ексцептивно значење)	<i>осим, сем</i> + генитив	Сви су дошли на Тањин рођендан <i>осим Николе</i> . — Нико није изостао <i>осим Николе</i> .
Заменавање (супституција)	(у) <i>местио</i> + генитив	<i>Уместио Марка</i> дошао је његов брат.

Конституенти с оваквим значењима углавном се употребљавају као ОДРЕДБЕ, и то као ОДРЕДБА ЦИЉА (или: ЗА ЦИЉ), НАМЕНЕ, СРЕДСТВА, ВРШИОЦА (=АГЕНТИВНА ОДРЕДБА), ДРУШТВА (=СОЦИЈАТИВНА ОДРЕДБА), ОКОЛНОСТИ, МЕРЕ, ДОПУШТАЊА (=КОНЦЕСИВНА ОДРЕДБА), ПОРЕЂЕЊА (по једнакости), ИЗУЗИМАЊА (=ЕКСПЕДИТИВНА ОДРЕДБА), ЗАМЕЊИВАЊА (=СУПСТИТУТИВНА ОДРЕДБА). Но кад се врши поређење по неједнакости, конституент с прилошким значењем има функцију ПОРЕДБЕНЕ ДОПУНЕ (ДОПУНЕ ЗА ПОРЕЂЕЊЕ).

Поједина од наведених значења додирују се са раније описаним; нпр. циљ и агенс с узроком, средство и друштво са начином, мера с начином, временом и местом, околности с временом и начином.

Напомена. — Треба разликовати употребу предлога *збој* и *ради*: први има узрочно, а други циљно значење. Школски пример за разликовање је: Отишао је у бању *збој болести*, а *ради лечења*.

Вежбе

1. Ореди конституентски облик и значење именичких јединица штампаних курзивом: (1) Вратио се из *Зајреба* у *Њеџак*. (2) *Прошле недеље збој назеба* није ишао у школу. (3) Трчао је *обалом* *по јаком ветру*. (4) Ово кажем *примера ради*. (5) *После вечере* су *део сај* седели и *шајшом* разговарали. (6) Бицикл је био изједен *рђом*. (7) Урадио је то *без размисљања*. (8) Стигао је *вечерњим возом*, *са својим брашом*. (9) Киша *сајшима* пада *без пресјанка*. (10) Иди ти *на концерт* *уместо мене*. (11) *Ујркос невремену* нико није остао *код куће сем њега*. (12) Повредио се *приликом излажења из аутобуса*. (13) Направи један сендвич *за Ивана*. (14) Тања је стигла *после Јасне*. (15) Ти ћеш то боље урадити *од мене*.

5. ИМЕНИЧКЕ ЈЕДИНИЦЕ С ПРЕДИКАТИВНОМ ВРЕДНОШЋУ

483. Предикативну вредност имају именичке јединице употребљене у функцији копулативног и допунског предикатива (именског дела предиката у *ужем* и *ширем* смислу); нпр.:

(Пр. 26) Јасна је *најбољи ђак*.

(Пр. 27) Јасна је постала *најбољи ђак/најбољим ђаком*.

(Пр. 28) Јасну сматрају *најбољим ђаком/за најбољеи ђака*.

Садржај таквих јединица приписује се субјекатском или објекатском појму, али именичке јединице не добијају при том неко посебно придевско значење (описно, градивно, присвојно и сл.). Штавише, и придевске јединице употребљене у предикативној функцији имају исте (предлошко-)падежне облике (в. гл. 35.6 и 35.9). Зато се може рећи да предикативни конституентски облици — номинатив, инструментал и *за* + акузатив служе за обележавање предикативне функције, тј. да имају структурни значај.

6. ПАДЕЖНИ СИСТЕМ

А. ПАДЕЖНИ СИСТЕМ КАО МОРФОСИНТАКСИЧКА КАТЕГОРИЈА

484. Падежи су, с једне стране, *морфолошка категорија*, јер чине систем облика у промени (деклинацији) именичких речи. С друге стране, они су и

синтаксичка категорија, јер регулишу употребне вредности именичких речи (и синтагми) у реченици. Зато се може рећи да су падежи једна од *морфосинтаксичких категорија именичких речи* (друга је број именице, тј. једнина или множина).

Да се најпре подсетимо шта је то морфолошка категорија. За то може да послужи друга морфолошка категорија именичких речи (поред падежа) — граматички број. Наиме, сви облици именичких речи могу се повезати у систем граматичког броја, и то на основу њихове типизиране (= системске) и информативне вредности: једни облици, тзв. облици једнине, показују да се именичком речју означава један појам, а други облици, тзв. облици множине, показују да се означава више од једног појма. За такав систем облика (обавезан за дату врсту речи) са типизираним вредностима каже се да је то једна *општија морфолошка категорија*. Сваки члан таквог система (у овом случају једнина и множина) такође се назива морфолошком категоријом, али *посебном морфолошком категоријом*, и представља једну од конкретних вредности опште категорије. Дакле, граматички број је једна од две опште морфолошке категорије именичких речи, и обухвата две посебне морфолошке категорије — једину и множину.

Слично важи и за падеж као општу морфолошку категорију именица, с тим што она обухвата седам посебних категорија, тј. седам падежа у ужем смислу: номинатив, генитив, датив, итд.; а информативна вредност ових облика је много комплекснија него код категорија броја.

Чему служи падежни систем (односно категорија падежа)? — На основу њега именичке јединице добијају типизиране (системске) употребне вредности у реченици. Конкретно, падежима (самим или с предлозима) обележавају се синтаксичке функције и значења којима се дате именичке јединице повезују са другим деловима реченичне или синтагматске конструкције; а вокативом се обележава комуникативна вредност именичке јединице у оквиру реченице као комуникативне јединице. Дакле, као што смо видели у уводној тачки ове главе, информација коју пружа падеж може бити *структурна* (обележавање синтаксичких функција) или *семантичка* (исказивање разних придевских и прилошких значења) или *комуникативна* (скретање пажње, дозивање и сл.), с тим што има и комбиновања оваквих информација. Пошто се те информације тичу формирања и интерпретирања реченица, падежи, односно падежни систем, представљају и *синтаксичку категорију*.

И падежни систем је, дакле, *морфосинтаксичка категорија именичких речи*.

Б. ПОВЕЗИВАЊЕ ПАДЕЖА У СИСТЕМ

485. О падежима се говори као о одређеном с и с т е м у зато што сваки падеж, тј. члан система, има своје посебне типизиране вредности, којима се разликује од свих других падежа. Да би се показала суштина падежног система, уобичајено је да се за сваки падеж нађе или *општије* значење (тј. значење под које могу да се подведу сва посебна значења тога падежа) или *главно* (тј. основно, најважније) значење односно функција. А на основу таквих значења и функција сви падежи се деле на *независне* и *зависне* падеже. Традиционално тумачење падежног система српскохрватског књижевног језика може се приказати следећом табелом.

Табела бр. 13

Независни падежи

Номинатив	Главна функција: обележавање субјекта, тј. независног реченичног конституента Номинатив је и неутрални падеж, тј. падежни облик који се употребљава када треба само именовати неки појам (уп. атрибутив у неутралном номинативу, т. 462)
Вокатив	Главне функције: скретање пажње и дозивање (оваква употреба је независна од синтаксичке структуре реченице)

Зависни падежи

Генитив	Опште значење: тицање, које обухвата три ужа значења: 1. посесивни (присвојни) генитив — потпуно тицање (припадање и др.) 2. партитивни (деони) генитив — делимично тицање 3. аблативни генитив — тицање по пореклу
Датив	Главна значења: намена и управљеност
Акузатив	Главна функција: обележавање правог објекта, тј. допуне прелазних (транзитивних) глагола
Инструментал	Опште значење: заједница; обухвата два ужа значења 1. средство (инструментално значење), које се исказује инструменталом без предлога 2. друштво (социјативно значење), које се исказује инструменталом с предлогом <i>с(а)</i>
Локатив	Главно значење: месно

V. ПОЛИВАЛЕНТНОСТ ПАДЕЖА

486. На који начин номинатив и пет зависних падежа омогућавају употребу именичких јединица у свим функцијама наведеним у табелама бр. 1 и 2 и у свим значењима описаним у гл. 37.2 — 4? — Један део одговора је: захваљујући употреби предлога (о томе ће бити речи у следећем одељку). Други део одговора је: захваљујући томе што исти падеж може да обележи различите функције и исказе различита значења, тј. што су падежи *функционално и семантички поливалентни*. Следећа табела резимира оне употребе падежа без предлога (зато локатив није наведен) о којима је досад било речи.

Табела бр. 14

Назив падежа	Употребна вредност
Номинатив	<ul style="list-style-type: none"> — обележавање граматичког субјекта — обележавање предикатива — обележавање непроменљивог атрибутива
Генитив	<ul style="list-style-type: none"> — рекцијске допуне (неправи објекти итд.); — обележавање логичког субјекта (парт. ген.) — партигивна варијанта правог објекта (парт. ген.) — тзв. словенски генитив (као варијанта правог објекта уз прелазне глаголе у одричном облику); — посесивно придевско значење (посесивни ген. у ужем смислу); ту је укључен и тзв. субјекатски и објекатски ген. — квалитативно придевско значење (квалитативни генитив); — временско (темпорално) прилошко значење (временски или темпорални генитив);
Датив	<ul style="list-style-type: none"> — обележавање неправог објекта и других рекцијских допуна — обележавање логичког субјекта — обележавање „реципијента“ (в. т. 2Б) — тзв. датив интересовања или етички датив — синтаксички редувантни падеж с експресивном функцијом
Акузатив	<ul style="list-style-type: none"> — обележавање правог објекта — временско (темпорално) значење (временски или темпорални акузатив) — значење мере (акузатив мере)
Инструментал	<ul style="list-style-type: none"> — рекцијске допуне (неправи објекат и др.) — обележавање предикатива — значење средства — значење начина — значење места — значење времена — значење мере — значење агенса

Поливалентност падежа испољава се, дакле, и као *полифункционалности*, тј. употреба у више функција, и као *полисемија*, тј. вишеструко значење.

Овде треба уочити да употребна вредност падежа, умногоме, зависи од семантичког (значањског) типа именице, односно именичке синтагме употребљене у датом падежу, нарочито кад се исказује неко придевско или прилошко значење. Као пример могу да послуже адвербијална значења инструментала без предлога: свака од именица „нож“, „шапат“, „улица“, „петак“, „сат“ имаће друго прилошко значење, и то: *ножем* — средство, *шапашом* — начин, *улицом* — место, *ћешком* — време, *сајима* — мера. Насупрот томе, падежи са чисто структурном вредношћу, као што је номинатив субјекта и акузатив правог објекта, могу да се примене на сваку именицу, тј. без ограничења.

Напомена. — Именице употребљене у појединим падежима придевског или прилошког значења морају имати одредбу, која је обично носилац главне информације. Такав је случај с квалитативним генитивом, као и са темпоралним генитивом (у већини случајева) и темпоралним акузативом (уп. гога дана: **дана*, тај дан: **дан*). Слично важи и за инструментал са начинским значењем ако именица у свом значењу нема компоненту квалитета (уп. шапатам: **иласом*, али може *ћихим иласом* и сл.). За овакве падеже се употребљава термин *блокирани падежи* (с обзиром на употребу одредбе) или *падежи с обавезном одредбом*.

Г. ПРЕДЛОШКО-ПАДЕЖНЕ КОНСТРУКЦИЈЕ

487. И поред своје поливалентности, зависни падежи не би били довољни за исказивање свих потребних информација у вези с употребом именице. Међутим, захваљујући употреби посебних помоћних речи — предлога, могуће је диференцирати и конкретизовати значења зависних падежа и додати им нове семантичке вредности.

У следећој табели су наведени најважнији (не сви!) предлози уз поједине падеже:

Табела бр. 15

Генитив	из, с(а), од, до, поред, крај, код, близу, изнад, испод, испред, иза, између, пре, после, након, уочи, усред, око, (из)ван, приликом, због, услед, ради, попут, упркос, против, осим/сем, место
Датив	к(а), према, упркос
Акузатив	на, у, о, по, уз, низ, кроз, за, над, под, пред, међу
Инструментал	с(а), над, под, пред, за, међу
Локатив	на, у, о, по, према, при

Локатив се употребљава само с предлозима, док се остали зависни падежи употребљавају и без предлога. Највише предлога се слаже с генитивом. Многи предлози стоје само с једним падежом, али се неки слажу и с два падежа.

И предлози се већином одликују полисемијом, односно вишеструким значењем. То посебно важи за најзначајније предлоге, као што су: *на, у, с(а) [с(а)]*

(+ инстр.)], *ог, за, из*. На пример, *с(а)* + инструментал може означавати друштво, начин, карактеристику именичког појма или бити рекцијска допуна; у + локатив може означавати место, време, начин, карактеристику именичког појма или бити рекцијска допуна; итд.

Међутим, ни постојећи предлози нису увек довољни за прецизно исказавање зависних значења, нарочито у стручним текстовима. Зато се у језику стварају тзв. *предлошки изрази*, који су по функцији блиски предлозима (неки постају и прави предлози, уп. *крај, мeстџо, љриликoм* и др.). Такви изрази су најчешће формирани од именице у зависном падежу (без предлога или с предлогом) и већина се слаже са генитивом; примери:

(Пр. 29) *џокоm / у џоку* + ген., *за време* + ген., *џоводом* + ген., *џомоћу* + ген., *у случају* + ген., *у циљу* + ген., *из разлоја* + ген., *с обзиром на* + акуз., *без обзира на* + акуз., *у складу са* + инстр., *у вези са* + инстр., *зависно оg* + ген., *захваљујући* + дат., *изузев* + ген. итд.

Напомена 1. Предлози могу да служе не само за конкретизовање падежног значења (у оквиру предлошко-падежне конструкције), него и за тзв. *аналитичку деклинацију*, тј. за обележавање значења које се нормално исказује падежом без предлога. Ту се најчешће ради о употреби предлога *с(а)* за обележавање инструменталног значења (које се иначе обележава инструменталом без предлога) код непроменљивих партизивних синтагми; уп. *послужио се речницима*/: *са пет речника, са неколико речника*.

2. *Осим / сем* и *(у)местџо* не употребљавају се само као предлози, тј. у комбинацији с генитивом, него и као речце (партикуле). Тада се комбинују са конституентима који имају потпун конституентски облик (и значење); уп.: *Свратио је код свих осим код Марка*. — *Отишао је у биоскоп у месту на концерту*. Овакав начин употребе одговара употреби поредбених речци *као* и *неио*; уп.: *На Тањином рођендану смо се провели исто тако добро као на Јаснином*. — *На Марковом рођендану смо се провели боље него на Ивановом*.

Д. ПАДЕЖНА СИНОНИМИЈА

488. За поједина значења и функције постоје синонимни падежи и предлошко-падежне конструкције; нпр.:

(Пр. 30) *бојати се змија* (ген./*ог змија* (*ог* + ген.), *прогласити некога љобедником* (инстр.)/ *за љобедника* (*за* + акуз.), *девојка љаве косе* (ген.)/ *с љавом косом* (*с* + инстр.), *љосле/након уљакмице* (*љосле/након* + ген.), *доћи за/кроз један сат* (*за/кроз* + акуз.), *полица стоји љоред/крај радној сџола* (*љоред/крај* + ген.).

Међу падежним синонимима могу постојати одређене разлике. Неке разлике се тичу распрострањености употребе. На пример, уз одричне прелазне глаголе данас се генитив (тзв. словенски генитив) употребљава све ређе, односно преовладава акузатив (поготову у источној варијанти); уз глагол *љосџаџи* може се употребити и номинатив и инструментал, али је употреба инструментала обичнија у западној варијанти; уз глагол *смеџаџи* долазе и датив и акузатив (*сметати некоме/некоја*), али је први типичнији за источну, а други за западну варијанту.

Друге разлике се тичу значења. На пример, *љре* + ген. и *љрег* + акуз. имају слично временско значење (претхођење), али *љрег* подразумева и значење непосредности (= *нељосредно љре*), уп. *љре раџа* и *љрег раџи*; слично, у примеру *љолица сџоји љоред радној сџола* и *љолица сџоји уз радни сџо* поред подударности у општем значењу (близина) постоји и разлика: уз + акуз. уноси и значење

прибијености; глагол *стидеџи се* може бити допуњен и генитивом и конструкцијом *од* + генитив, али ће први облик указивати да је именички појам разлог за стид (стидео се *свој ионашања*), а други — да се стид осећа у односу на тај именички појам (стидео се *од друјова*). Некада облик рекцијске допуне указује на разлику у значењу глагола: помагати *некоме* (дат.) значи „пружати некоме помоћ“, а помагати *некоја* (акуз.) — „материјално помагати некога“.

39. КОНГРУЕНЦИЈА

1. ОПШТИ ПОЈМОВИ

489. Садржај придевских речи (придева, придевских заменица, редних бројева и бројева *један, два, оба, обадва, три* и *четири*) и придевских синтагми приписује се именичком појму на који се односи придевска реч, односно синтагма. То је обележено *конјруенцијом* / (=слајањем) у *роду, броју и падежу*. А садржај глагола у функцији предиката приписује се именичком појму означеном субјектом, што се означава *конјруенцијом* у *лицу и броју*, а ако је глаголски облик сложен са радним или трпним придевом, онда и у *роду*.

Придевске речи и глаголи у личном (=финитном) облику су, дакле, *конјруенцијне речи*, а њихове категорије рода, броја, падежа и лица су *конјруенцијне категорије*. При том, избор рода, броја и падежа зависи од рода, броја и падежа одговарајуће именичке речи, односно синтагме (која се зато зове *конјролор конјруенције*), док избор лица зависи од улоге именичког појма у комуникацији: да ли је то говорник, саговорник или појам ван комуникације.

Конгруенција, дакле, представља морфосинтаксичку везу између конгруентне речи или синтагме и именичког конституента који условљава („контролише“) избор конкретне вредности конгруентних категорија (ова веза је морфосинтаксичка јер се тиче морфолошких категорија употребљених у синтаксичким конструкцијама). А функција конгруенције је да обележи *присивање* садржаја конгруентне речи или синтагме одговарајућем именичком појму.

Као подсетник за примену конгруенције у синтаксичким конструкцијама могу да послуже следеће две табеле, прва у вези с глаголом у личном (=финитном) облику, а друга у вези с придевским речима.

Табела бр. 1

Глава	Конгруентна реч	Функција конгруентне речи	Функција именичког конституента	Конгруентне категорије	Пример
35.5	Глагол у личном (финитном) облику	Глаголски предикат	Субјекат	лице број (род)	<i>Дечак њрчи.</i> <i>Дечак је њрчао.</i>
35.6		Копула (глаголски део копулативног предиката)			<i>Дечак је несташан.</i> <i>Дечак је био несташан.</i>
36.5		Модални или фазни део сложеног предиката			<i>Дечак хоће да трчи.</i> <i>Дечак је њочео трчати.</i>
36.5		Допунски део сложеног предиката (<i>ga</i> + презент)			<i>Дечак хоће да њрчи.</i>
36.1 36.3	<i>Најомена:</i> у безличним и обезличеним реченицама, пошто нема субјекта, глагол је у неутралном (=безличном) облику: 3. лицу једнине (средњег рода)				<i>Грми. Грмело је.</i> О томе се свуда <i>њрчи.</i> О томе се свуда <i>њричало.</i>

Табела бр. 2

Глава	Конгруентна реч (синтагма)	Функција конгруентне речи (синтагме)	Функција именичког конституента	Конгруентне категорије	Пример
37.2	Придевске речи (придеви, придевске заменице, конгруентни бројеви) или синтагме	Атрибут	Главна реч именичке синтагме	род број падеж	<i>несѡашни дечак</i>
37.5		Апозитив	Именички конституент коме се додаје апозитив		<i>Дечак, изненађен поклоном, одушевљено је запљескао.</i>
35.6		Копулативни предикатив (именски део предиката)	Субјекат		<i>Дечак је несѡашан.</i>

Глава	Конгруентна реч (синтагма)	Функција конгруентне речи (синтагме)	Функција именичког конституента	Конгруентне категорије	Пример
35.9	Придевске речи (придеви придевске заменице, конгруентни бројеви) или синтагме	Допунски предикатив	Субјекат	род број (падеж)	Дечак је постао <i>несишаан</i> .
35.9		Допунски предикатив	Објекат	род број	Дечак је постао <i>несишаан / несишаиним</i>
35.12		Актуелни квалификатив (атрибутско-прилошка одредба)	Субјекат	род број падеж	Дечак се вратио с утакмице <i>одушевљен</i> .
35.12		Актуелни квалификатив (атрибутско-прилошка одредба)	Објекат		Дечака смо затекли <i>заокућеној</i> игром.

Напомене

1. Из ових табела се може формулисати конгруенција за сваки конституент ако се чита овако: Конгруентна реч... у функцији... слаже се са... у конгруентним категоријама...

2. О конгруенцији код релативних заменица в. гл. 40.

3. О конгруентним именицама в. гл. 37.

2. ГРАМАТИЧКА И СЕМАНТИЧКА КОНГРУЕНЦИЈА У РОДУ И БРОЈУ

А. ГРАМАТИЧКИ И ПРИРОДНИ РОД

490. Род именица одређује се на основу њихове промене (типа дефлекције): именице прве врсте су мушког или средњег (зависно од промене), именице друге врсте — средњег, а именице треће и четврте врсте — женског рода. Пошто се одређује на основу граматичких карактеристика именице (њене дефлекције), овакав род се зове и *граматички род*.

Између граматичког рода именица и пола њима означених особа постоји систематска веза: особе мушког пола означавају се именицама прве врсте граматичког мушког рода, а особе женског пола — именицама треће врсте тј. именицама граматичког женског рода. Но у неким случајевима постоји неслагање између граматичког рода, одређеног према промени именице, и *природног рода*, одређеног према полу означене особе. У таквим случајевима конгруентна реч може да се слаже са граматичким родом, и то се зове *граматичка конгруенција* (у роду) или *слагање по облику*, или пак може да се слаже са природним родом, и то се зове *семантичка* (или логичка) *конгруенција* (у роду) или *слагање по значењу*.

Најважнији случај неподударности граматичког и природног рода представљају именице треће врсте које означавају особе мушког пола. Наиме, један тип оваквих именица, као што су заједничке именице: *судија, слуја, изда, војвода, сћарешина, џословођа, комисија* итд. и властите именице: *Никола, Јови-*

ца, *Стева, Пера* итд., означавају само мушкарце, или су бар некад означавале само мушкарце (судија, нпр., данас може бити и жена). Пошто се мењају по трећој врсти, ове именице су граматичког женског рода; али по свом значењу (или некадашњем значењу) то су именице природног мушког рода. Слагање у роду с овим именицама изгледа овако:

Табела бр. 3

	Једнина	Множина
Грамматичка конгруенција (ж. р.)	—	оне судије су дошле
Семантичка конгруенција (м. р.)	онај судија је дошао	(они судије су дошли)

Дакле, у једнини се слагање врши искључиво по значењу (м. р.), а у множини претежно по облику (ж. р.), али може и по значењу.

Другу групу чине именице као што су: *пијаница, кукавица, варалица, скићница, будала, шврцица, улицица, муштерија, ухода* итд. То су именице треће врсте које се односе и на лица мушког и на лица женског пола. Кад се односе на мушкарце, постоји неслагање између граматичког и природног рода. Конгруенција тада изгледа овако:

Табела бр. 4

	Једнина	Множина
Грамматичка конгруенција (ж. р.)	она пијаница је дошла	оне пијанице су дошле
Семантичка конгруенција (м. р.)	онај пијаница је дошао	(они пијанице су дошли)

Разлика у односу на претходни тип је у томе што се овде и у једнини слагање може вршити и по облику (ж. р.).

Напомена. — Кога су рода именице типа „војвода“ и „пијаница“: мушког или женског? — Оне су граматичког женског рода, а природног мушког („војвода“), односно мушког и женског („пијаница“).

Б. ГРАМАТИЧКИ И РЕАЛНИ БРОЈ

491. Поред *граматичког броја*, који зависи од облика именице (једнина или множина), за конгруенцију је у неким случајевима важан и *реални број*, који је заснован на броју означених појмова. То је најчешће случај код оних збирних именица које се употребљавају и као *суплетивна множина*; најважније такве именице су *деца* и *браћа* и збирне именице на *-ад* (*чељад, унучад, шилад* и сл.). Збирне именице, наиме, имају само облике једнине, а означавају скуп појмова, тј. више појмова узетих као целина. (Зато се уз њих не може употребљавати број, односно такве именице су *небројиве*; уп.* *иет цвећа*.) Но неке збирне именице, пре свега *деца* и *браћа* и *чељад, унучад, шилад* и сл. функционишу и као множина од оварајућих именица које немају обичну,

системску множину (*деће, браћ, чељаде, унуче, њиле* и сл.). (Да овакве збирне именице имају и значење множине, показује то што су *бројиве*; уп. *џеџоро деце, џеџоро чељади*.) Ову разлику у употреби збирних именица илуструје следећа табела:

Табела бр. 5

Једнина	Множина	Збир
цвет радник	цветови радници	цвеће радничтво
дете брат чељаде	деца браћа чељад	

За конгруенцију је битно да су збирне именице које надокнађују одсуство системске множине (отуд назив „суплетивна множина“) по граматичком броју у једнини, али им је реални број множина. Постоји, према томе, неслагање између граматичког и реалног броја.

Конгруенција са именицама *браћа* и *деца* тј. са збирним именицама које се мењају по једнини треће врсте (*деца, деце, деци, децу* итд.) изгледа овако:

Табела бр. 6

Граматичка конгруенција (јд. ж. р.)	сва	деца/браћа	—	дошла
Семантичка конгруенција (мн.)	—		су	—

Значи да се атрибут слаже по облику (*сва деца, све деце, свој деци* итд.), као и део предиката који разликује род, тј. они стоје у једнини женског рода. А део предиката у личном облику слаже се по значењу, односно стоји у множини (*деца/браћа долазе, деца/браћа су дошла*).

Напомена. — Исто је и са именицама *јосиода* и *власћела*. Но кад су употребљене као праве збирне именице, тј. означавају друштвени слој и сл., глагол у личном облику употребљава се и у једнини: *Сва власћела је дошла на сабор*.

Збирне именице на *-ад* мењају се по једнини четврте врсте (неке облике могу имати и по промени множине). Конгруенција с њима изгледа овако:

Табела бр. 7

Граматичка конгруенција (јд. ж. р.)	сва	чељад	је	дошла
Семантичка конгруенција (мн.)	—		су	—

За разлику од именица *деца* и *браћа*, уз овакве именице, дакле, глагол у личном облику може се слагати и према граматичкој конгруенцији.

Вежбе

1. Направи реченице с глаголом у облику перфекта у којима ће субјекти бити именице: *Никола*, *јазда* (јд. и мн.); *кукавица*, (јд. и мн.), *муштерија* (јд. и мн.); *деца*, *браћа*, *унучад* (уз именице употреби и атрибут). Објасни како се слажу атрибут и предикат с оваквим именицама.

3. КОНГРУЕНЦИЈА С БРОЈЕВИМА (С ПАРТИТИВНИМ И ПАУКАЛНИМ СИНТАГМАМА)

492. При слагању конгруентних речи с бројевима, односно партитивним и паукалним синтагмама у функцији субјекта јавља се неколико типова двојке конгруенције.

У партитивним синтагмама постоји неподударност између синтаксичке структуре и значења: главна реч синтагме је број, али је за значење битна именица у функцији допуне (в. гл. 37.4). Зато је могућа и граматичка конгруенција — са бројем, и семантичка конгруенција — са именицом односно са појмом који она означава.

Погледајмо најпре синтагме са непроменљивим основним бројевима, тј. са бројевима *пет*, *шест*, *седам* итд. Пошто су ови бројеви непроменљиви, они за конгруенцију представљају неутралне речи и зато конгруентне речи стоје у једнини и средњем роду. При слагању по значењу, пак, јавља се множина (јер број означава увек више од једног појма) и род који одговара роду именице. Приказано табелом, то изгледа овако:

Табела бр. 8

Грамматичка конгруенција (јд. с. р.)	—	људи пет жена писама	је дошло
Семантичка конгруенција (мн. одговарајућег рода)	оних		дошли су дошле дошла

Према томе, атрибут стоји у генитиву множине (слаже се с именицом), а у предикату је могуће и слагање са бројем и са именицом.

Напомена. — Исти тип конгруенције јавља се и у синтагмама са количинским прилозима (*неколико*, *мноо*, *мало* итд.).

Збирни бројеви такође траже једнину и средњи род, јер то одговара њиховом облику (сем тога, збирни бројеви се ретко мењају). Кад уз њих стоје збирне именице (*деца*, *чељад* и сл.), предикат се обично слаже с бројем. Но кад су збирни бројеви допуњени именицом која означава лица различитог

пола, среће се слагање и по значењу: множина и мушки род. Зашто баш мушки род? — Јер је то и општи род за лица, те се употребљава за скуп лица различитог пола. Упореди:

Табела бр. 9

Граматичка конгруенција (јд. с. р.)	оно	двоје ученика	је дошло
Семантичка конгруенција (мн. м. р.)	—		су дошли

Бројне именице на *-ица* мењају се по једнини треће врсте, тј. граматички су именице женског рода у једнини. Но пошто се односе на два или више мушкараца, по природном роду и реалном броју су именице мушког рода, с вредношћу множине. Како изгледа конгруенција с њима, показује следећа табела:

Табела бр. 10

Граматичка конгруенција (јд. ж. р.)	она	двојица ученика	—	дошла
Семантичка конгруенција (мн. м. р.)	—		су	дошли

Атрибут, дакле, стоји у женском роду, тј. слаже се с обликом бројне именице (уп: *она двојица, оне двојице, оној двојици* итд.); део предиката у личном облику стоји у множини, тј. слаже се по значењу, а део предиката који разликује род слаже се и по облику (с бројем) и по значењу.

Паукалне синтагме с именицама мушког рода одликују се обликом на *-а*, тј. паукалом (в. гл. 37.4). Зато би по граматичком слагању атрибут и део предиката који разликује род требало такође да стоје у облику паукала (облик на *-а*). А при слагању по значењу, требало би да се јави множина мушког рода. Конгруенција са оваквим синтагмама изгледа овако:

Табела бр. 11

Граматичка конгруенција (паукал, тј. облик на <i>-а</i>)	она	два три човека четири	—	дошла
Семантичка конгруенција (мн. м. р.)	—		су	дошли

Значи да се конгруентни атрибут слаже по облику, лични део предиката — по значењу, а део предиката који разликује род — и по облику и по значењу.

Напомена. — Кад је у паукалним синтагмама употребљена именица женског рода, пошто она нема посебног облика за паукал, конгруенција се врши на уобичајени начин; уп. *оне (две) жене су дошле, оне (две) сивари су иродаше*. Што се тиче конгруенције са паукалним синтагмама формираним са именицама средњег рода, паукални конгруентни облик и множина средњег рода формално се подударају (имају наставак -а). Зато се може једноставно сматрати да конгруентне речи стоје у множини средњег рода; уп. *она (два) њима су дошла*.

Вежбе

1. Начини реченице са глаголом у перфекту и са следећим бројним речима као субјектима: *седам, седморо, седморица* и објасни конгруенцију.
2. Начини реченицу са глаголом у перфекту и паукалном синтагмом у функцији субјекта и објасни конгруенцију.

40. СИСТЕМ ЗАВИСНИХ РЕЧЕНИЦА

1. ОПШТИ ПОЈМОВИ

А. ЗАВИСНЕ РЕЧЕНИЦЕ КАО КОНСТИТУЕНТСКЕ ЈЕДИНИЦЕ

493. У 34. глави речено је да се предикативне реченице (формирање помоћу предиката) могу употребити на два начина: да се њима реализује (1) нека комуникативна функција (ОБАВЕШТЕЊЕ, ПИТАЊЕ, ЗАПОВЕСТ и сл.) или (2) нека конституентска функција у вишој реченици или синтагми (СУБЈЕКАТ, ОБЈЕКАТ, ОДРЕДБА МЕСТА, ВРЕМЕНА, НАЧИНА итд., АТРИБУТ и сл.). Пошто су реченице с комуникативном функцијом и саме довољне да се образује завршена комуникативна јединица, оне се називају независним реченицама (о њима в. гл. 43). За разлику од њих, реченице које имају конституентску функцију само су саставни део (конституент, члан) више (шире) конструкције, тј. нису довољне да саме образују комуникативну реченицу („не могу да стоје саме“); зато се називају зависним или субординираним или хипотаксичким (=подређеним) реченицама. (Сем тога, за вишу реченицу без зависне реченице употребљава се термин главна или управна реченица. А за реченицу чији је неки конституент исказан зависном реченицом каже се да је по својој структури зависносложена реченица.)

Зависне реченице образују посебан синтаксички (џог)систем. Оне се, наиме, групишу у одређене типове који се називају врсте, с тим што у оквиру врста постоје ужи, конкретни типови. Сваки конкретни тип зависне реченице има своје системом регулисано значење обележено одређеним обликом реченице и одговарајуће синтаксичке функције. Другим речима, систем зависних реченица омогућава да се (предикативна) реченица као посебан тип синтаксичке јединице, употреби с различитим конституентским вредностима (значењима и функцијама). По томе систем зависних реченица има много додирних тачака са (предлошко-)падежним системом, који омогућава да се именичке јединице, захваљујући падежним облицима и предлозима, употребе с различитим структурним и семантичким вредностима.

Б. ТРИ ГЛАВНЕ КОНСТИТУЕНТСКЕ ВРЕДНОСТИ ЗАВИСНИХ РЕЧЕНИЦА

494. Поред глагола у личном облику, као централног конституента реченице, у синтакси наилазимо на још три типа конституентских вредности: именичке, приведске и прилошке. Ово се огледа и у постојању одговарајућих врста речи (именичких, приведских и прилошких) и у вредностима падежа (именички или прави, приведски и прилошки падежи), као и у постојању три основне вредности зависних реченица. Све се те реченице, наиме, по свом значењу могу поделити у три најопштија типа, а то су: именичке, приведске и прилошке зависне реченице.

Именичку вредност имају две врсте зависних реченица: (1) изричне реченице (у ширем смислу), тј. реченице којима се изриче садржај неке ситуације и које се највише употребљавају као објекат, тј. у једној од две најтипичније именичке функције; (2) именичке односне (релативне) реченице, тј. онај тип односних реченица којима се означавају особе, предмети и апстрактне појаве и које могу да врше функцију субјекта и објекта.

Приведску вредност имају оне зависне реченице којима се пружа информација о неком именичком појму и које се најчешће употребљавају у функцији атрибута и апозитива, а то су приведске односне (релативне) реченице. (Односне реченице могу, дакле, бити приведског и именичког типа.)

Прилошку (=адвербијалну) вредност има највећи број врста зависних реченица: месне, временске, узрочне, условне, допусне, намерне, последичне и поредбене. Таквим реченицама се пружају разне информације у вези с глаголима, али и у вези с квалификативним речима (пре свега описним приведима и прилозима за начин). Овакве реченице најчешће — али не увек — имају функцију одговарајућих одредби.

В. ОБЕЛЕЖЈА ЗАВИСНИХ РЕЧЕНИЦА

495. Конкретни тип зависне реченице обележава се, пре свега, помоћним речима и изразима или речима које имају и помоћну функцију. Пошто показују зависни карактер реченице, све такве речи и изрази могу се назвати субординаторима. У субординаторе спадају:

— зависни (субординативни, хипотаксички) везници и везнички спојеви; *да, кад, док, још*, чим, *јер, ако, иако, мада, како*, и сл.: *пре него што, након што, као што, као да, него што, него да*;

— речце с функцијом везника (субординатора): *ли, да ли, нека*;

— односне (релативне) и упитне заменице и прилози (који поред своје конституентске функције имају и функцију субординатора, в. т. 3): *ко, шта, који, какав, чији, колики; где, куда, одакле, докле, ошкад, докад, како, колико*.

Напомене.

1. Неки субординатори, нпр. *кад* и *како*, могу бити и везници (тада су обично ненаглашени, проклитички), а и упитни или односни прилози.

2. Као што поред правих предлога постоје и предлошки изрази, више или мање блиски предлозима (в. т. 5.6), тако се и систем зависних везника (субординатора) проширује стварањем везничких израза. Такви изрази су најчешће постали од споја именице у зависном падежу (обично с предлогом) и неког зависног везника (најчешће *да* и *што*); уп. из *разлога што*, у случају *да, под условом да, под претходног да, у циљу да, у намери да, с обзиром (на то) што, без обзира (на то) што* и сл.

У појединим типовима зависних реченица важан је и облик глагола (уп. вољне, условне и намерне реченице).

Г. ИНТЕРПУНКЦИЈА У ЗАВИСНОСЛОЖЕНИМ РЕЧЕНИЦАМА

496. Иако има функцију конституента више, односно зависносложене реченице, зависна реченица се, ипак, осећа као посебна целина унутар те реченице. То се нарочито уочава тамо где се зависна реченица издваја као посебан сегмент зависносложене реченице, и то у говору — паузама, а у писању — зарезима.

При употреби зареза треба разликовати неколико случајева. Ако зависна реченица долази испред осталих конституената више реченице, она се обавезно издваја зарезом (то је тзв. правило о инверзији зависне реченице); пример:

(Пр 1) *Кад је завршио посао*, Зоран је кренуо кући.

Реченица се издваја зарезима и када је уметнута између делова више реченице

(Пр 2) Зоран је, *кад је завршио посао*, кренуо кући.

Ако, пак, зависна реченица долази после осталих конституената више реченице, онда ту постоје три посебна случаја. Д о п у н с к а зависна реченица је тесно везана са претходним делом више реченице и не сме се одвајати зарезом; уп.

(Пр 3) Марко је рекао *да иде у биоскоп* (- изрична реченица у функцији правог објекта; не може се рећи само: Марко је рекао.)

О д р е д б е н а зависна реченица не мора, али може да се издвоји употребом зареза, нпр.:

(Пр 4) Зоран је пошао кући (,) *кад је завршио посао*. (- временска реченица употребљена као одредба времена) се увек одваја зарезом; нпр.:

Д о д а т н а зависна реченица се увек одваја зарезом, нпр:

(Пр 5) Марко је добио награду, *ишио је све обрадовао*. (- односна реченица додата целој претходној реченици).

Наведени случајеви се могу резимирати овако:

1. Зависна реченица, . . . („инверзија“).
2. . . . , зависна реченица, . . . (уметање).
3. . . . + допунска зависна реченица.
4. . . . + (,) одредбена зависна реченица.
5. . . . +, додатна зависна реченица.

У случају бр. 4 битно је да ли одредбена реченица чини информативну целину са остатком више реченице или је посебна информативна целина. Другим речима, битно је да ли је одредбена реченица тесно везана за вишу реченицу или не: ако јесте, зарез се не сме употребити, а ако није, зарез се често ставља. Ово се може показати на примеру бр. 4. Уколико временска реченица пружа информацију да је Зоран пошао кући тек кад је завршио посао или пак имплицитно одговара на питање: Када је Зоран пошао кући?, онда је та реченица неопходна да би информација коју пружа виша реченица била потпуна; зато се не сме одвојити зарезом. У ствари, временска реченица је тада информативни фокус (тежиште) више реченице и носи реченични акценат целе више (зависносложене) реченице; уп.:

(Пр. 4а) Зоран је пошао кући КАДА ЈЕ ЗАВРШИО ПОСАО.

Ако пак виша реченица и без одредбене реченице пружа потпуну информацију, тј. ако се одредбеном реченицом исказује само споредна односно додатна

информација, то се може показати употребом зареза испред зависне реченице. У примеру бр. 4 то би био случај уколико главну информацију представља чињеница да је Зоран пошао кући, а време поласка је само додатна информација. Временска реченица би тада евентуално могла да стоји и на почетку више реченице (случај бр. 1) или испред њеног предиката (случај бр. 2), дакле као у примерима 1 и 2, где су такође употребљени зарези.

Најважније зависне реченице које се јављају као конституенти не зависно-сложених реченица, него синтагми или као додаци синтагмама јесу односне реченице; за њих вреди опште правило: атрибуцки употребљене јединице се не издвајају, а апозитивне јединице се морају издвојити (в. т. 505).

Д. КОРЕЛАТИВИ ЗАВИСНИХ РЕЧЕНИЦА

Веза више јединице и зависне реченице може се појачати и истакнути (факултативном) употребом тзв. *корелатива*, тј. показних заменица и прилога који одговарају значењу и функцији зависне реченице; уп.:

(Пр. 6) Утакмица се завршила (*онако*) како се и очекивало.

(Пр. 7) (*онај*) човек о коме смо разговарали.

(Пр. 8) Кад га упознаш, (*шаг*) ћеш променити мишљење о њему.

(Корелативи се обично наводе заједно са одговарајућим субординатором, нпр.: *онако* — како, *онакав* — какав, *онај* — који; кад — *шаг* и сл.).

Посебан тип корелатива су показне и личне заменице којима се супституише претходно издвојена именичка зависна реченица, нпр.:

(Пр. 9) Ко другоме јаму копа, (*шај/он*) сам у њу пада.

(Пр. 10) Да ли је Марко добио награду, (*шо*) нико није знао.

као и показне заменице којима се уводи изрична реченица (у ширем смислу):

(Пр. 11) Дискутовали су о *шоме* да ли је Марко заслужио награду.

Употреба оваквих корелатива зависних реченица нарочито је важна тамо где се њиховим падежним обликом (и употребом предлога) прецизира улога садржаја зависне реченице у вишој конструкцији; уп. пр. 11, где предлошко-падежна конструкција *о* + локатив показује да се зависним реченицама изриче садржај неправог објекта.

Корелативи су важни и за интерпункцију. Најме, ако у реченици или синтагми постоји корелатив који указује да иза њега долази зависна реченица, или ако се такав корелатив може додати (уп. пр. 6 и 7), зависна реченица је тесно везана за вишу јединицу и не сме се одвајати зарезом.

2. ИЗРИЧНЕ РЕЧЕНИЦЕ (У ШИРЕМ СМISЛУ)

А. ЗНАЧЕЊЕ И ГЛАВНА ФУНКЦИЈА

497. Изричним реченицама се изриче садржај неке ситуације, што овим реченицама даје именичку конституентску вредност посебног типа.

Најважнија функција изричних реченица јесте *дојунска* функција, и то пре свега функција ПРАВОГ ОБЈЕКТА уз глаголе: г о в о р е њ а (к о м у н и -

ц и р а њ а), нпр. *рећи, казати, саопштићу, причати, предложити, ићи, изаћи, захтевати, наредити* и сл.: мишљења, нпр. *мислити, размислити, сматрати, веровати, ићи се* и сл.: опажања, нпр. *видети, гледати, приметити, чути, слушати* и сл.; осећања, нпр. *волети, желети, жудети* и сл.: и уз неке друге сличне глаголе. То су, дакле, прелазни глаголи који као допуну захтевају објекат којим се изриче садржина акта или процеса говорења, мишљења, опажања или осећања, тј. објекат који се може назвати **ИЗРИЧНИМ ПРАВИМ ОБЈЕКТОМ**. Примери:

- (Пр. 13) Иван је рекао Тањи *да је Марко ошшао на ушакмицу*.
 (Пр. 14) Иван је мислио *да је Марко ошшао на ушакмицу*.
 (Пр. 15) Иван је чуо *да је Марко ошшао на ушакмицу*.
 (Пр. 16) Иван је питао Зорана *да ли је Марко ошшао на ушакмицу*.
 (Пр. 17) Иван је питао *зашто је Марко ошшао*.
 (Пр. 18) Иван је желео *да оде на ушакмицу*.
 (Пр. 19) Иван је затражио од Марка *да крпи карије за ушакмицу*.

У свим овим примерима за реченични модел су типични следећи реченични конституенти:

Модел бр. 1

... ПРЕДИКАТ	... (ИЗРИЧНИ) ПРАВИ ОБЈЕКАТ
Прелазни глагол говорења, мишљења, опажања и осећања у конгруентном личном облику	Изрична реченица (у ширем смислу)

(Да се ради о правом објекту показује могућа замена изричне реченице именичком заменицом у акузативу; нпр. *Шта је Иван рекао Тањи? Иван је нешто рекао Тањи.*)

Међутим, изричне реченице могу да врше и друге допунске функције (уз глаголе, именице и придеве), као и функцију субјекта (в. даље).

Б. ТРИ ВРСТЕ ИЗРИЧНИХ РЕЧЕНИЦА: ИЗРИЧНЕ РЕЧЕНИЦЕ У УЖЕМ СМISЛУ, ЗАВИСНОУПИТНЕ РЕЧЕНИЦЕ И ВОЉНЕ (ВОЛУНТАТИВНЕ) РЕЧЕНИЦЕ

498. У оквиру изричних реченица у ширем смислу разликују се три ужа типа: *изричне реченице у ужем смислу (декларативне реченице), зависноупитне реченице и вољне (волунтативне) изричне реченице*.

Изричним реченицама у ужем смислу (које се најчешће једноставно називају изричним реченицама) или *декларативним реченицама* само се изриче садржај неке ситуације. Примери за те реченице су наведени у реченицама бр. 13—15. Главни везник оваквих реченица је *да*. Међутим, у неким случајевима изрична реченица може бити и *асиндетска* (без везника), нпр.:

- (Пр. 20) Марко је рекао *да ће гоћи*/Марко је рекао: *гоћи ће*.

(У том случају се у писању обично стављају две тачке.) У неким типовима изричних реченица у ужем смислу може да се јави и везник (не прилог!) *како* синониман са *га*.

(Пр 21) Марко је причао *га/како* се лепо провео на летовању.

Осим тога, везник *како* се употребљава уз глаголе опажања кад се жели истаћи да је опажање усмерено на ток радње:

(Пр 22) Марко је чуо/слушао/видео/гледао како се неки људи свађају.

Зависноупитне реченице зову се тако зато што имају облик (или не и функцију!) упитних реченица. Наиме, у њима се као субординатори употребљавају: (1) упитне речце *га ли* и *ли* — кад је битно да ли се ситуација исказана зависноупитном реченицом реализује или не; (2) упитне заменице и прилози (*ко, шта, који* итд.; *где, кад, како* итд.) — кад је битан садржај неког реченичког дела (о врстама питања в. т. 527). Зависноупитним реченицама се допуњавају глаголи тражења информације (нпр. *питајте се, распитајте се, истражите се, размислите*), пружања информације (*рећи, саопштите, јавите* итд.), стицања и поседовања информације (нпр. *сазнајте, чујте; знајте*) и сл., с тим што зависноупитне реченице показују које се информације ти глаголи тичу; примери:

(Пр 23) Зоран је питао *да ли је Марко добио награду* (или не).

(Пр 24) Зоран је рекао *ко је добио награду*.

(Пр 25) Јасна је (са)знала *зашио је Марко добио награду*.

И у изричним реченицама у ужем смислу и у зависноупитним реченицама глаголска времена се употребљавају *релативно*, и то у односу на временску ситуацију више реченице. Наиме, презентом се показује да је ситуација у изричној реченици истовремена са ситуацијом у вишој реченици, перфекат — да јој претходи, а футур — да се реализује после ње (то су тзв. значења симултаности антериорности и постериорности). При том је свеједно да ли је глагол више реченице у садашњем, прошлом или будућем времену. Уп.:

(Пр 26)

Марко ће рећи	}	┌	да ће Иван доћи (= постериорност)
Марко каже			да Иван долази (= симултаност)
Марко је рекао			да је Иван дошао (антериорност)

(Пр 27)

Зоран ће питати	}	┌	ко ће доћи (= постериорност)
Зоран пита			ко долази (= симултаност)
Зоран је питао			ко је дошао (= антериорност)

Вољне (волунтативне) изричне реченице су модалног карактера, тј. не означавају реалну ситуацију, него ситуацију чија се реализација наређује, захтева, жели, планира и сл. Њима се најчешће допуњавају разни модални глаголи, односно глаголи који показују лични став према реализацији радње. То су: (1) глаголи којима се исказује заповест, захтев, молба и сл., нпр. *зайоведите, наредите, захтевајте, изражите, молијте, предлажите* и сл., (тада се вољне реченице називају и м п е р а т и в н и м изричним реченицама); (2) глаголи којима се исказује жеља и сл., нпр. *желите, жудите, волите* (онда се употребљава назив: *жељне* или *оптативне* изричне реченице); (3) разни други

глаголи, нпр. *намераваћи, њланираћи, насћојаћи, шрудити се, њокушаваћи* и сл. Примери:

(Пр. 28) Марко је захтевао од Ивана *да му врати плоче.*

(Пр. 29) Марко је желео *да студира медицину.*

(Пр. 30) Марко је покушао *да нађе картице за ушакмицу.*

Карактеристични облик оваквих реченица је везник *да* и презент. (Ако се ради о посредној заповести упућеној лицу које не учествује у комуникацији, може се употребити и речца *нека*; уп.):

(Пр. 31) Марко је поручио Ивану *да/нека* му врати плоче.

В. ОСТАЛЕ ФУНКЦИЈЕ ИЗРИЧНИХ РЕЧЕНИЦА

499. Сем што се употребљавају као прави објекти уз поједине типове глагола с прелазном рекцијом, изричне реченице (у ширем смислу) могу имати и друге допунске функције, односно могу бити:

НЕПРАВИ ОБЈЕКАТ уз извесне глаголе са непрелазном рекцијом. нпр.:

(Пр. 32) Иван је размишљао (о томе) *да се уише на њрава.*
(уп. рекцију: размишљати о нечему)

(Пр. 33) Иван је пристао (на то) *да он купи картице за биоскоп.*
(уп. пристати на нешто)

(Пр. 34) Иван се помирио (с тим) *да неће ићи на скијање.* (уп. помирити се с нечим);

затим **ДОПУНСКИ АТРИБУТ** уз поједине именице:

(Пр. 35) вест (о томе) *да је Марко добио награду*

(Пр. 36) дискусија (о томе) *да ли је Мирко заслужио награду*

(Пр. 37) захтев *да се све књиге врате у библиотеку;*

као и **ДОПУНСКИ ЗАВИСНИ ЧЛАН** у придевској синтагми:

(Пр. 38) свестан *да је појрешио*

(Пр. 39) жељан *да се што пре врати кући*

(Пр. 40) уверен (у то) *да је закаснио.*

При том се изричне реченице често не везују директно за реч коју допуњавају, него преко корелатива (поименичене заменице *што*).

Изричне реченице могу имати и функцију СУБЈЕКТА (у реченицама с активном, пасивном и копулативном конструкцијом), нпр.:

(Пр. 41) Свима одговара *да се крене у 6 саћи.* / *Да се крене у 6 саћи,* (то) свима одговара.

(Пр. 42) Саопштено је *да у иешак неће бити насиаве.*

(Пр. 43) Јасно је *да се приредба неће одржати.* / *Да се приредби неће одржати,* то је јасно.

Г. ИНТЕРПУНКЦИЈА

500. Ако изрична реченица стоји на почетку више реченице, одваја се зарезом (правило о инверзији); ако долази на крају, она се, као допунска реченица, не одваја зарезом (али ако нема зависног везника, стављају се две тачке).

Д. НЕПОСРЕДНИ И ПОСРЕДНИ ГОВОР

501. Погледајмо следеће реченице:

- (Пр. 44) а. Марко је рекао Тањи: „Ја ћу ти сутра вратити књигу.“
 б. Марко је рекао Тањи *да ће јој он следеће дана враћати књигу.*
- (Пр. 45) а. Марко је питао Зорана: „Колико је сати?“
 б. Марко је питао Зорана *колико је сати.*
- (Пр. 46) а. Марко је рекао Ивану: „Врати ми моје плоче!“
 б. Марко је рекао Ивану *да му врати његове плоче.*

У свим примерима се наводи Иванов говор, али на два различита начина. У примерима под а говор се наводи дословно, репродуковањем одговарајућих комуникативних реченица, стављених у наводнике; а подаци о комуникативном акту (о говорнику, акту говорења, саговорнику и сл.) исказани су посебном реченицом, која служи као оквир за навођење говора. Такав начин навођења говора односно реченице употребљене за дословно навођење називају се *непосредни* или *уравни* или *директни говор*.

У примерима под б говор се наводи као садржај акта говорења означеног вишом реченицом; облик навођења је изрична реченица, и то онога типа који одговара оригиналној комуникативној функцији: обавештење се исказује изричном реченицом у ужем смислу (пр. 44), питање — зависноупитном реченицом (пр. 45), заповест — вољном одн. императивном (пр. 46). Такав начин навођења нечијег говора, односно изричне реченице употребљене у таквој конструкцији називају се *иосредни* или *неуравни* или *индиректни говор*.

Поред разлике у синтаксичкој конструкцији, између посредног и непосредног говора постоје и друге разлике: не репродукује се интонација оригиналних реченица нити се обележава завршним знаком интерпункције (она се управља према вишој реченици); систем употребе глаголских облика је онакав какав је и иначе у изричним реченицама (реалним и модалним); речи које упућују на оригиналну комуникативну ситуацију (најважније су личне и присвојне заменице) оријентишу се према комуникативној ситуацији како је она исказана у вишој реченици (уп. у пр. 44: *ја, он, ти : јој, сутра : следеће дана*; а у пр. 46: *ми : му, моје : његове*, а и конгруенцију глагола).

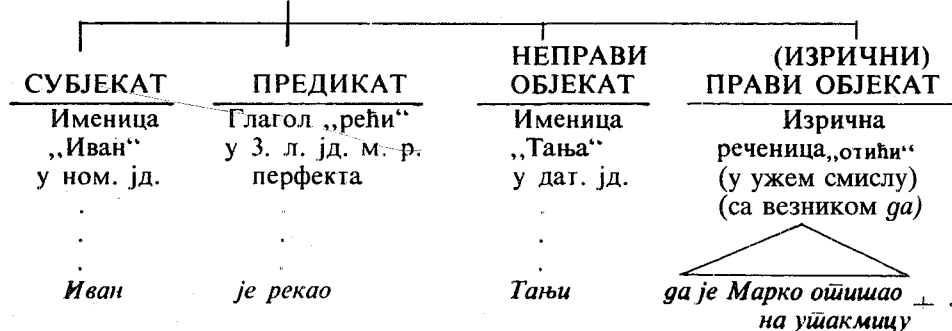
Ђ. ПРИМЕРИ АНАЛИЗЕ

502. Дијаграм бр. 1 за зависносложену реченицу у пр. 13:

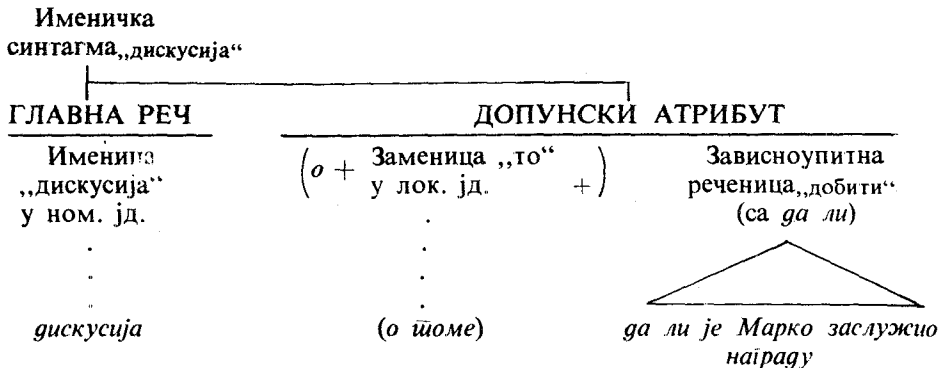
Комуникативна реченицаПр. 13

ОБАВЕШТЕЊЕ

-(Обавештајна)
реченица „рећи“ + .

Дијаграм бр. 2 (за синтагму у пр. 36)

Табела бр. 1 за примере 17, 28, 40 и 42:

Пример	Конституентска јединица	Тип и јединице и њено лексичко језгро	Конституентски облик	Синтаксичка функција
17	<i>Иван</i>	Именица „Иван“	ном. јд.	СУБЈЕКАТ у реченици „питати“
	<i>је питао</i>	Глагол „питати“	3. л. јд. м. р. перфекта	ПРЕДИКАТ у реченици „питати“
	<i>запитао је Марко питао</i>	Зависноупитна реченица „питао“	Упитни прилог <i>запитао</i>	(ИЗРИЧНИ) ПРАВИ ОБЈЕКАТ у реченици „питао“
28	<i>Марко</i>	Именица „Марко“	ном. јд.	СУБЈЕКАТ у реченици „захтевати“
	<i>је захтевао</i>	Глагол „захтевати“	3. л. јд. м. р. перфекта	ПРЕДИКАТ у реченици „захтевати“
	<i>од Ивана</i>	Именица „Иван“	<i>од</i> + ген. јд.	НЕПРАВИ ОБЈЕКАТ у реченици „захтевати“
	<i>да му врати илоче</i>	Вољна изрична реченица „врати“	<i>да</i> + презент	(ИЗРИЧНИ) ПРАВИ ОБЈЕКАТ у реченици „захтевати“

40	свестан <i>да је погрешно</i>	Придев „свестан“ Изрична реченица „погрешити“ (у ужем смислу)	ном. јд. м. р. Везник <i>да</i>	ГЛАВНА РЕЧ придевске синтагме „свестан“ ДОПУНСКИ ЗАВИСНИ ЧЛАН у придевској синтагми „свестан“
42	саопштено је <i>да у ипшак неће бити насјаве</i>	Глагол „саопштити“ у 3. л. јд с. р. перфекта пасива Изрична реченица „бити“ (у ужем смислу)	3. л. јд. с. р. перфекта пасива Везник <i>да</i>	ПРЕДИКАТ у реченици „саопштити“ СУБЈЕКАТ у реченици „саопштити“

Вежбе

1. Анализирај помоћу дијаграма примере 15, 16 и 18 (зависне реченице није потребно рашчлањавати).

2. Анализирај помоћу табеле примере 14, 24 и 29 (зависне реченице није потребно рашчлањавати).

3. Стави у посредни говор одговарајуће реченице у следећим примерима: (1) Марко ми је саопштио: „Ја сам јуче добио писмо од Николе.“ (2) Марко је питао: „Ко ми је узео свеску?“ (3) Марко је замолио Тању: „Додај ми оловку“. Објасни промене до којих је дошло.

3. ОДНОСНЕ РЕЧЕНИЦЕ

А. ПРИРОДА ОДНОСНИХ РЕЧЕНИЦА

503. *Односне или релативне реченице* су зависне реченице чији се садржај приписује именичким појмовима на које се оне односе (или некој реченици). Обележје оваквих реченица су *односне (релативне) речи* (или: *релативизатори*): односне заменице (*који, чији, какав, колики, ко, иша*) и односни прилози (*где, куда, камо, одакле, кад, колико*), као и везник *ишо*.

Природу оваквих реченица показаћемо на њиховом најважнијем типу — реченицама са односном заменицом *који*. Погледајмо најпре следећи пример:

(Пр. 47) Иван има *нови рачунар*. *Тај рачунар* је поклон од његових родитеља.

У вези са синтагмом *тај рачунар* треба уочити следеће: (1) та је синтаagma те ма дате реченице, тј. остатком реченице се пружа информација у вези са наведеним рачунаром (да је он поклон од Иванових родитеља); (2) синтаagma *тај рачунар* означава исти појам, као и синтаagma из претходне реченице *нови рачунар*; (3) та семантичка веза са претходном синтагмом показана је употребом заменице *тај*. Захваљујући оваквом повезивању две суседне синтагме, ин-

формација садржана у другој реченици повезује се и са појмом означеним синтагмом *нови рачунар* у претходној реченици. То повезивање је само семантичко (по значењу), јер су обе реченице комуникативне целине за себе. Међутим, ако се употреби односна заменица *који*:

(Пр. 48) Иван има нови рачунар, *који* је поклон од његових родитеља.

информација садржана у другој реченици се и синтаксички повезује са синтагмом *нови рачунар*. Наиме, употребом односне заменице показује се да је то зависна реченица и да се њом пружа информација о именичком конституенту за који се односна заменица везује и са којим конгруира у роду и броју (*рачунар* је именица мушког рода у једнини, а придевска заменица *који* стоји у облику једнине мушког рода).

Треба још упоредити конституент *који* са конституентом *џај рачунар*. Њихово значење је исто (оба означавају Иванов нови рачунар), али не и њихов састав: *џај рачунар* је именичка синтагма, а *који* је поименичена придевска заменица (уз њу се, у ствари, подразумева именица *рачунар*, чије би исказивање било сувишно). Да заменица *који* има именичку вредност, показује то што у односној реченици има функцију субјекта, тј. најизразитијег именичког конституента (као и синтагма *џај рачунар* у реченици у којој је употребљена). Функција субјекта обележена је обликом номинатива заменице *који*. Пошто именичка синтагма *нови рачунар* стоји у облику акузатива (јер има функцију правог објекта), очигледно да нема конгруенције у падежу између односне заменице и именичког конституента за који се везује. Разлог томе је што се падеж односне заменице употребљава за обележавање њене функције унутар односне реченице. Штавише, уз односну заменицу се може употребити и предлог (што је још један доказ да је она поименичена); нпр. у реченици:

(Пр. 49) Иван има нови рачунар, *о коме* стално прича (уп. и: *о њом рачунару* стално прича)

предлошко-падежном конструкцијом *о* + локатив обележава се неправи објекат.

Према томе, односна заменица има две улоге: она је *релативизатор*, тј. посебна врста субординатора која обележава односни карактер зависне реченице; али је истовремено и конституент односне реченице (у наведеним примерима субјекат односно неправи објекат). Ова двострука улога у наведеним примерима може се представити овако:

Дијаграм 3

РЕЛАТИВИЗАТОР — СУБЈЕКАТ

Односна заменица „који“
у ном. (јер је субјекат)
јд. м. р. (јер конгруира
са именицом *рачунар*)

који

Дијаграм 4

РЕЛАТИВИЗАТОР — НЕПРАВИ
ОБЈЕКАТ

Односна заменица „који“
о + у локативу (јер је неправи
објекат) јд. м. р. (јер кон-
груира са именицом *рачунар*)

о коме

Б. РЕЧЕНИЦЕ С ОДНОСНИМ ПРИДЕВСКИМ ЗАМЕНИЦАМА И ОДНОСНИМ ПРИЛОЗИМА

504. У оваквим односним (релативним) реченицама постоје четири типа везе с именичким појмом. Наиме, реченица се може односити: (1) на дати појам (на његов идентитет), и тада се најчешће употребљава заменица *који*:

(Пр. 50) То је (онај) младић *који* има нови рачунар.

(2) на тип односно карактеристике појма, и тада се употребљава заменица *какав*:

(Пр. 51) Никад нисам видео (онакав) рачунар *какав* има Иван.

(3) на обим или димензије појма, и тада се употребљава заменица *колики*:

(Пр. 52) Никад нисам видео (онолику) рибу *колику* је упецао Никола.

(4) на број или количину појмова, и тада се употребљава количински прилог *колико*:

(Пр. 53) Дошло је (онолико) гостију *колико* смо и позвали.

За указивање на идентитет појма не употребљава се само заменица *који* него и заменица *чији* и прилози за место и време, као и односне реченице са везником *ишо*. *Чији* се употребљава кад односна заменица, и то унутар односне реченице, има присвојно значење:

(Пр. 54) То је (онај) младић *чији* си сестру упознао (уп.: упознао си *његову* сестру).

Присвојни генитив заменице *који* данас у источној варијанти звучи архаично: уп.:

(Пр. 55) То је младић *којег* си сестру упознао.

Ако у односној реченици релативизатор има месно прилошко значење, у неким случајевима се уместо односне заменице *који* може употребити односни прилог с одговарајућим месним значењем:

(Пр. 56) То је (онај) хотел *где* (= у коме) смо одсели.

(Пр. 57) То је (оно) место *одакле* (= с кога) се види море.

А кад релативизатор у односној реченици има временско прилошко значење и односи се на појам који значи временску јединицу, употребљава се односни прилог *кад*:

(Пр. 58) То је било (оног) дана *кад* смо ишли на излет.

(Овакве реченице не треба мешати са месним и временским реченицама јер се ове друге реченице не односе се на именички појам, него имају функцију одредбе места и времена, тј. прилошког су типа; в. т. 508 и 509.)

Посебан случај представљају односне реченице као што су:

(Пр. 59) Долај ми (ону) књигу *ишо* лежи на столу.

(Пр. 60) Покажи ми (онај) речник *ишо* си (на) јуче кући.

Реч *ишо* која је овде употребљена као обележје релативне реченице није заменица *ишо*, (*чета*, *чему* итд.), него везник *ишо*, јер се не мења по падежима (и проклитична је). Функција оваквог везника је да покаже зависни, и то односни, карактер реченице. Међутим, за разлику од ситуације код односних заменица, везником *ишо* се не означава именички појам који је тема односне

реченице и преко кога се она везује за именички појам на који се односи. Такав појам углавном има функцију субјекта или објекта односне реченице. У овом другом случају може да се употреби лична заменица у акузативу (уп. *ја* у пр. 60), а ако тематски конституент има функцију субјекта, лична заменица се не изриче, него се њено значење само подразумева (уп. пр. 59). (Пример бр. 60 јасно показује двоструку природу односне везе: зависност, обележену везником *што*, и упућивање на именички појам, показано употребом личне заменице.)

В. АТРИБУТСКА И АПОЗИТИВНА УПОТРЕБА ОДНОСНИХ РЕЧЕНИЦА

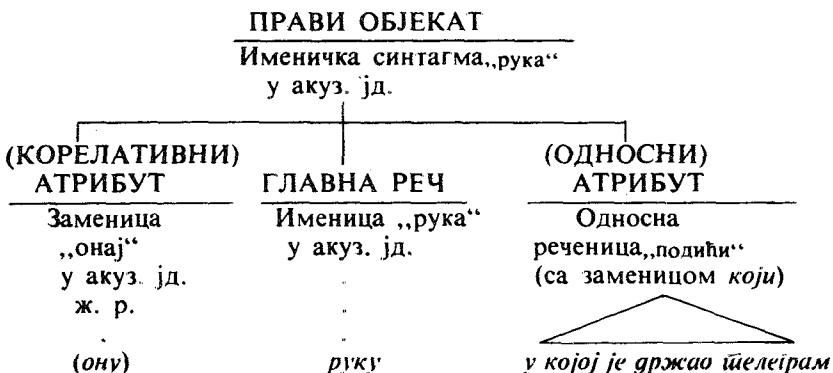
505. Наведени типови односних реченица могу се на два начина везати за именичку јединицу на коју се односе: као *атрибутивни* и као *апозитивни* (о атрибутима и о апозитивима в. гл. 37.2 и 37.5). Односна реченица се употребљава као атрибут (зависни члан именичке синтагме) када њено значење има рестриktivну функцију у односу на именички појам, тј. служи да се ограничи и на тај начин идентификује значење именичке јединице. Насупрот томе, апозитивно употребљена односна реченица нема рестриktivну функцију, него пружа додатну информацију у вези с именичким појмом означеним именицом или именичком синтагмом којој се додаје. Ову разлику илуструју следећа два примера:

(Пр. 61) Подигао је (ону) руку у којој је држао телеграм.

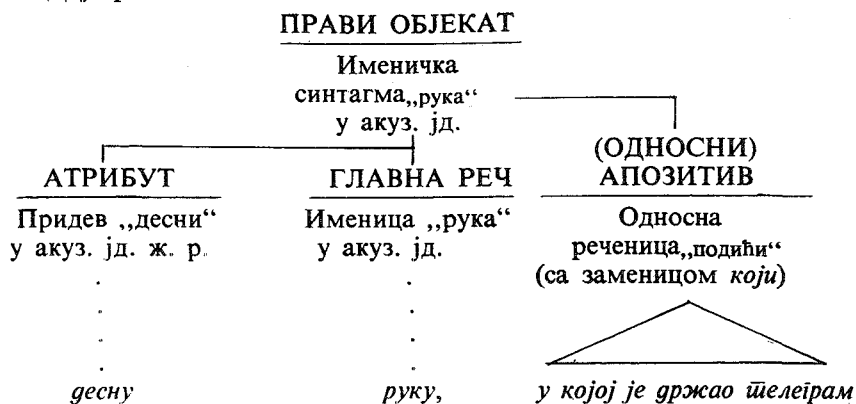
(Пр. 62) Подигао је десну руку, у којој је држао телеграм.

У првом примеру се показује која је од две руке подигнута, и то се постиже диференцирањем помоћу садржаја односне реченице. Релативна реченица, дакле, има функцију АТРИБУТА и тесно је везана са управном именицом. То се огледа (1) у могућности употребе корелатива (*уј. ону*) и (2) у томе што се не одваја у говору паузама, а у писању зарезима. У другом примеру се и без релативне реченице зна која је рука подигнута (десна), тако да је информација коју пружа релативна реченица накнадно додата (да би помогла разумевању информације изнете у широј реченици). Ова односна реченица је, према томе, АПОЗИТИВ за синтагму *десна рука*. Зато се ту корелатив не може употребити (. . . **ону* десну руку, којој је држао телеграм), а реченица се издваја у говору паузама, а у писању зарезима. Ова разлика се може представити и дијаграмима:

Дијаграм 5

Дијаграм 6

Разлика између атрибушке и апозитивне употребе односних реченица може бити врло важна за тачну информацију. Нпр. реченица (без зареза):

(Пр. 63) Играчи домаћег тима *који су одлично играли* испраћени су аплаузом.

не значи исто што и реченица (са зарезима):

(Пр. 64) Играчи домаћег тима, *који су одлично играли*, испраћени су аплаузом.

Наиме, у пр. 63 релативна реченица је употребљена као атрибут, те сужава значење синтагме *играчи домаћеи тима*: не сви играчи, него само они који су одлично играли. У пр. 64 синтагма *играчи домаћеи тима* сама за себе означава субјекатски појам (Играчи домаћег тима... испраћени су аплаузом), тј. означава све играче, а апозитивно употребљеном (и зарезима издвојеном) односном реченицом само се пружа додатна информација која показује разлог аплауза.

Напомена. — Као помоћ при употреби интерпункције у конструкцијама са односним реченицама могу да послуже следећа упутства. (1) Ако постоји, или може да се употреби, корелатив (*онај, онакав* и сл.), релативна реченица је атрибут и не сме се издвајати зарезима. Ако корелатив не може да се дода, релативна реченица је најчешће (али не увек) апозитивна, тј. издваја се зарезима. (2) Ако се релативна реченица може претворити у независну реченицу с везником *а* или *и*, онда је апозитивна (издваја се зарезима): уп. Играчи домаћег тима, *а они су одлично играли*, испраћени су аплаузом. (3) Ако се при пажљивом изговору релативна реченица издваја паузама, у писању је треба издвојити зарезима. (4) Ако би се релативна реченица могла ставити и у заграде, треба је издвојити. Још једно практично упутство је: кад се реченица додаје неком јединственом појму, а такви су појмови најчешће означени личним именима, издваја се зарезима: нпр. *Њеиш, који*...

Г. ОДНОСНЕ РЕЧЕНИЦЕ СА ИМЕНИЧКИМ ОДНОСНИМ ЗАМЕНИЦАМА „КО“ И „ШТО“

506. Досад описиване односне реченице имале су придевску конституентску вредност јер су одређивале именичке јединице. Међутим, постоје и односне реченице са *именичком конституентском вредношћу*. Школски пример је пословица:

(Пр. 65) *Ко рано раш, две среће граби.*

где би се значење релативне реченице могло исказати и именицом *раноранилац*. На именички карактер ове реченице указује и могућност употребе личне (тј. именичке) заменице као корелатива (други могући корелатив је поименичена заменица *шај*):

(Пр. 66) Ко рано рани, он/*шај* две среће граби.

У ствари, употребом именичке односне заменице *ко* релативној реченици је придато оквирно именичко значење „човек“, „особа“ и сл., те није потребно да се именички појам на који се ова реченица односи исказује посебном именицом (нпр. *човек*, *особа* и сл.). А употребом именичке односне заменице *што* (*чеја*, *чему* итд.) релативној реченици се придаје оквирно именичко значење „ствар“ (у конкретном или апстрактном смислу), с тим што је корелатив таквих реченица поименичена заменица *шо* (односно заменица *шај* у једнини средњег рода, као неутралном облику); нпр.:

(Пр. 67) *Што можеш да урадиш данас*, (то) не остављај за сутра.

Овакве реченице, дакле, означавају особе, предмете или појаве, те имају именичку конституентску вредност, односно употребљавају се пре свега у типичним именичким функцијама, а то су СУБЈЕКАТ и ПРАВИ ОБЈЕКАТ (уп. пр. 65 за субјекат, а пр. 67 за објекат). Но захваљујући употреби корелатива, овакве реченице могу да врше и друге именичке функције, нпр. НЕПРАВОГ ОБЈЕКТА и ЛОГИЧКОГ (СЕМАНТИЧКОГ) СУБЈЕКТА.

(Пр. 68) Причао је о ономе *што* *ја* је мучило.

(Пр. 69) Ко рано рани, њему се цео дан спава.

Односне реченице са *ко* и *што* често се употребљавају везане за одговарајуће друге именичке заменице и поименичену заменицу *све*, којима се експлицитно показује природа именичког значења уп.:

(Пр. 70) Сва *ко* *ко* је *ледао* *шај* филм рекао ми је да је одличан.

(Пр. 71) Не знам *никога* *коме* се *шај* филм не *допада*.

(Пр. 72) Догодило се *нешто* *чему* се *нисам* *надао*.

(Пр. 73) Јеси ли спремио *све* *што* је *пошребно*?

Д. ОДНОСНА РЕЧЕНИЦА КАО АПОЗИТИВ УЗ ДРУГУ РЕЧЕНИЦУ

507. Односне реченице са заменицом *што* имају још једну употребу: њима се може исказивати **додатна** информација везана за другу реченицу, нпр.:

(Пр. 74) Марко и Иван су се посвађали, *што* је *све* *изненадило*.

(Пр. 75) Марко и Иван су се помирили, *чему* су се *сви* *обрадовали*.

Пошто се ради о додатној информацији, и овде се може рећи да односна реченица има функцију АПОЗИТИВА. Овакве реченице се, наравно, у говору издвајају паузама, а у писању зарезима.

Вежбе

1. Направи дијаграме за реченице бр. 63 и 64 (односне реченице и синтагму *домаће* *шима* није потребно рашчлањавати).

2. У којима се од следећих реченица мора употребити зарез, а у којима се не сме употребити, и зашто? Реченице су: (1) Узео је ону књигу која је лежала на столу. (2) Отворила је кишобран који је извадила из ташне.

(3) Срео сам Николу који те је поздравио. (4) Сео је у клупу која је била најближа вратима.

3. Каква је разлика у значењу између реченица: (1) Позвао је друга који је стајао на тераси. и: Позвао је друга, који је стајао на тераси. (2) Зоранова кућа има два прозора који гледају на улицу. и: Зоранова кућа има два прозора, који гледају на улицу. (3) Ученици који су желели што боље оцене вредно су учили. и: Ученици, који су желели што боље оцене, вредно су учили.

4. МЕСНЕ РЕЧЕНИЦЕ

508. Месне реченице су врста зависних реченица које имају *месно* прилошко значење и најчешће се употребљавају у функцији **ОДРЕДБЕ МЕСТА** (у вишој реченици). Обележје оваквих реченица су **односно-упитни прилози** за место: *где, куда, камо, одакле*. Примери:

(Пр. 76) Ниче *где* ја не сеју.

(Пр. 77) *Где* он удари, ту трава не расте.

(Пр. 78) *Где* је некада била ледина, диже се ново насеље.

(Пр. 79) Ишао је *куда* су ја ноге носиле.

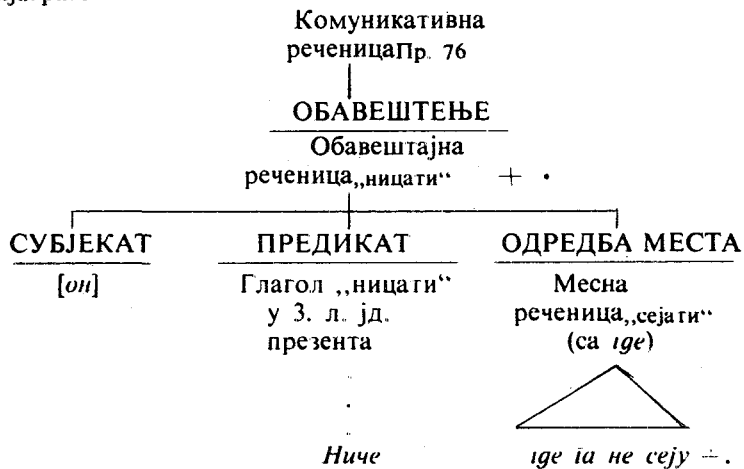
(Пр. 80) Прешао је тамо *одакле* је имао бољи поглед на ширлишће.

Са оваквим реченицама се често употребљавају месни прилошки корелативи *иу, тамо, њуда* и сл., који могу бити важни за интеграцију значења месне реченице (уп. однос *тамо* — *одакле* у пр. 80).

Напомена. — Месне реченице, без корелатива или с месним прилошким корелативом, не треба мешати са односним реченицама у којима је релативизатор неки прилог за место и које се везују за именице или именичке синтагме (в. преходну тачку). Важна разлика је и то што се у релативним реченицама месни прилог може заменити заменицом *који* употребљеном у оквиру одговарајуће предлошко-падежне конструкције.

Пример за анализу реченице сложене с месном реченицом:

Дијаграм 7

Интерпункција у оваквим зависносложеним реченицама је иста као и у другим реченицама сложеним с одредбеним реченицама; (1) кад је месна рече-

ница распоређена испред осталих конституената зависносложене реченице, обавезно се одваја зарезом; (2) када је распоређена иза њих, употреба зареза је факултативна и зависи од информативне важности реченице, с тим што се зарез не сме ставити ако је употребљен корелатив (уп. пр. 80: . . . *шамо* одакле . . .)

Вежбе

1. Направи дијаграме за реченице бр. 78 и 79 (без рашчлањавања зависних реченица).

2. Одреди врсту зависних реченица у примерима: (1) Дошао је до (оног) места *где се њуш рачва*. (2) То је град *где сам се родио*. (3) Да ли знаш *где је Иван*? (4) Каж ми *где си осјавио оловку!* Обрати пажњу на тип и рекцију глагола у две последње независне реченице!

5. ВРЕМЕНСКЕ РЕЧЕНИЦЕ

509. *Временске* или *темпоралне* реченице су зависне реченице које имају *временско* значење и које се најчешће употребљавају као **ОДРЕДБА ВРЕМЕНА** или **ОДРЕДБА МЕРЕ ВРЕМЕНА** (у вишој реченици). Обележје оваквих реченица су временски везници (и везнички спојеви): *кад, док, њошњо, након шњо, чим, само шњо, шек шњо, пре нејо/но шњо, ошкад и ошкако*.

Временске реченице имају два основна прилошка значења: (I) *временско значење у ужем смислу* (право временско значење), које одређује време реализовања ситуације означене вишом реченицом (могуће питање је: *Кад?*); (II) *значења мере времена*, које одређује дужину трајања ситуације означене вишом реченицом или периода у оквиру кога се реализује та ситуација (могућа питања: *Колико (дуго)?, Докле/докад? Ошкуда?*).

У оквиру оба наведена временска значења могу се разликовати три временска односа реализовања ситуације више реченице у односу на реализовање ситуације означене временском реченицом: (1) *истовременост* или *симултаност*; (2) *њосијериорност*, тј. ситуација исказана вишом реченицом реализује се после реализације ситуације означене временском реченицом (или после њеног започињања); (3) *аншјериорност*, тј. ситуација више реченице реализује се пре реализације ситуације изречене временском реченицом.

На основу наведене поделе временске реченице (и њихови везници) могу се систематисати овако:

Временско значење у ужем смислу обухвата:

1. **Истовременост (симултаност)**. — Везници су: *кад* и *док*; уп.:

(Пр. 81) *Кад сам се враћао кући, купио сам новине.*

(Пр. 82) *Кад сам дошао код Зорана, он је баш оправљао свој ауто.*

(Пр. 83) *Док смо се шешали по граду, разгледали смо излоге.*

(Пр. 84) *Док је Никола био на пушу, стигло је једно писмо за њега.*

2. Постериорност. — Везници су: *кад*, *пошто*, *након што*, *чим*, *само што*, *шек што*; нпр.:

- (Пр. 85) *Кад сам завршио посао*, отишао сам у шетњу.
(Пр. 86) *Пошто/након што сам завршио посао*, отишао сам у шетњу.
(Пр. 87) *Чим сам завршио посао*, отишао сам у шетњу.
(Пр. 88) *Само што/шек што је легао у кревет*, зазвонио је телефон.

Везник *чим* има уже значење од везника *пошто* и *након што*; његово значење се може окарактерисати као: „одмах пошто“ (тзв. значење имедијатности, односно непосредне постериорности). *Само што* и *шек што* показује да је стање настало реализацијом ситуације временске реченице једва започело кад се јавила ситуација означена вишом реченицом.

3. Антериорност. — Главни везник је *пре него/но што*, али се за неке ситуације употребљава и *кад* и *док*; примери:

- (Пр. 89) *Пре него што је отишао на лејвовање*, Зоран је посвршавао све послове.
(Пр. 90) *Кад се Зоран вратио кући*, гости су већ били отишли.
(Пр. 91) *Док смо сјинили до позоришта*, представа је већ била почела.

Према томе, прави везник за антериорност ситуације означене вишом реченицом јесте *пре него што*, док се при употреби остала два везника (*кад* и *док*) антериорност више показује другим средствима (речцом *већ*, обликом плусквамперфекта).

Дакле, општи везник за праве временске реченице је *кад*, док остали везници имају специјална значења.

Значење мере времена *обухвата*:

1. *Истовременост* (= симултаност). — Ту се употребљава везник *док* (а за истицање: *све док* и *док год*) да се покаже ситуација више реченице траје колико и ситуација временске реченице; пример:

- (Пр. 92) Памтићу то *док сам жив*.

2. Постериорност. — Везник је такође *док* (и појачано: *све док*, *док год*). Овакве реченице показују да ситуација више реченице траје до реализације ситуације временске реченице, тј. одређује се завршна граница трајања ситуације исказане вишом реченицом; нпр.:

- (Пр. 93) Остаћу овде *док се Зоран (не) врати*.

У временској реченици се обично употребљава тзв. експлетивна, тј. сувишна, негација која не мења значење реченице.

3. Антериорност. — Везници су синоними *ошкад* и *ошкако*. Значење временске реченице је: почетна граница реализовања ситуације више реченице или почетна граница периода у коме се та ситуација реализује; уп.:

- (Пр. 94) *Ошкад/ошкако се пресе.шо*, ретко га виђам.
(Пр. 95) *Ошкад/ошкако се пресе.шо*, видео сам га само једанпут.

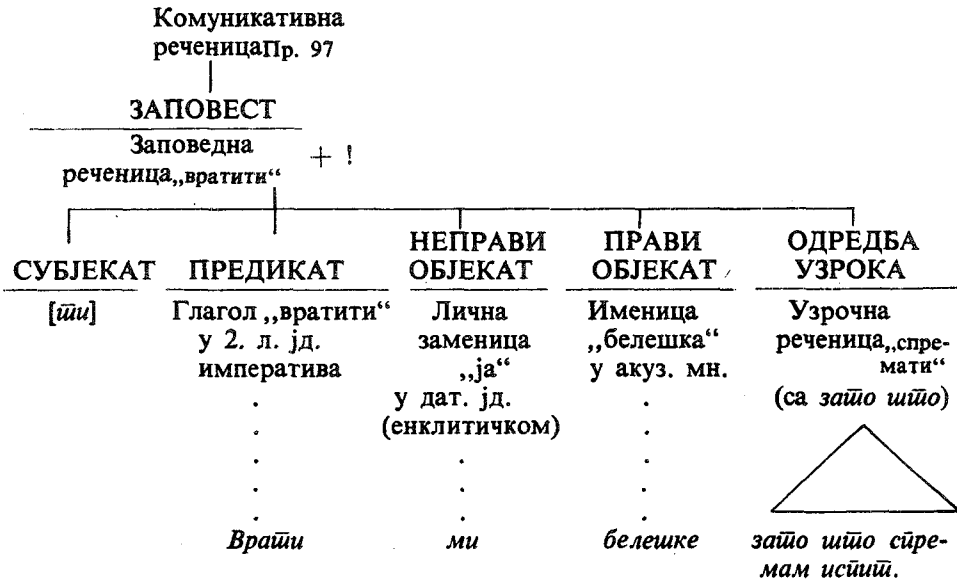
6. УЗРОЧНЕ РЕЧЕНИЦЕ

510. Узрочне или каузалне реченице су зависне реченице са узрочним значењем. Оне се употребљавају као ОДРЕДБА УЗРОКА (у вишој реченици). Обележја су им узрочни везници (и везнички спојеви): *јер, зашто што, стога што, што, што, иошто, како и будући да*. Примери:

- (Пр. 96) Тања није дошла у школу *јер се разболела од грипa*.
 (Пр. 97) Врати ми белешке *зашто што спремам испит!*
 (Пр. 98) Марко се наљутио на другове *што га нису чекали*.
 (Пр. 99) *Пошто је књига била врло скупа*, нисам је купио.
 (Пр. 100) *Како нисмо имали више пара*, купили смо јој само цвеће.
 (Пр. 101) Сви смо прихватили Јаснин предлог *будући да је то било једино решење*.

Пример анализе:

Дијаграм 10

Интерпункција: као и код других одредбених реченица (в. т. 496).

Вежба

Анализирај помоћу дијаграма реченице бр. 96 и 99 (без рашчлањавања узрочних реченица).

7. УСЛОВНЕ РЕЧЕНИЦЕ

511. Условне реченице се називају и *кондиционалним* и *погодбеним* реченицама (реч „погодба“ је некад значила и „услов“). То је врста зависних реченица којима се означава *услов* за реализовање ситуације означене вишом реченицом и које имају функцију ОДРЕДБЕ УСЛОВА. Везници којима се обележавају условне реченице јесу: *ако, уколико, ли, кад, да*, али је за значење ових

реченица важан и глаголски облик који је у њима употребљен. Важна карактеристика условних реченица, као и целе зависносколожене реченице, јесте да су **м о д а л н е**, јер се не означавају реалне, него хипотетичне ситуације.

Постоји неколико типова услова (условног значења), односно неколико типова условних реченица. Два главна критеријума по којима се разликују условна значења јесу: (1) **о с т в а р љ и в о с т** услова и (2) **в р е м е в а ж е њ а** услова.

По првом критеријуму услови се могу поделити на три основна типа; (1) *реални*, (2) *потиенцијални* и (3) *иреални услов*, па се и условне реченице могу поделити на: (1) *реалне*, (2) *потиенцијалне* и (3) *иреалне* условне реченице. Разлику између реалног и потенцијалног услова (одн. реченица) могу да илуструју следећи примери:

(Пр. 102) *Ако добијем/будем добио премију, купићу ауто.*

(Пр. 103) *Каг бих добио премију/Да добијем премију, купио бих ауто.*

Реченицом у пр. 102 исказан је **реални** услов, тј. услов који је **актуелан** и **о с т в а р љ и в**; другим речима, реализација таквог услова, иако неизвесна, ипак се може реално очекивати. Обележје оваквог услова су **везници** *ако* и *уколико* и у неким случајевима речца *ли*. Реченицама у пр. 103 исказује се **потиенцијални** услов, тј. услов који је **о с т в а р љ и в**, али или није **актуелан** (само је замишљен) или је његово остварење **мало вероватно**. Обележје оваквих реченица су **везници** *каг* с обликом **потиенцијала** (=кондиционала) или *да* с обликом **презента** (глагол је свршеног вида). Цела зависносколожена реченица има **изразито хипотетичан** карактер, тј. карактер претпоставке, а не прогнозирања исхода. То се огледа у употреби **потиенцијала** (=кондиционала), тј. **модуса**, у вишој реченици (уп. *купио бих* ауто). Практична разлика у употреби реченице бр. 102 и реченица бр. 103 била би ова: прву реченицу изговорио је онај ко заиста учествује у извлачењу згодитака (актуелност) и који сматра да има реалне шансе да добије премију. Друге две реченице може да изговори онај који сматра да су изгледи за добијање премије само теоријски (=мала вероватноћа) или онај који уопште не учествује у извлачењу (=неактуалност), него само замишља једну могућу ситуацију (=замишљени услов).

Иреални услов илуструју следеће реченице:

(Пр. 104) *Да имам ауто, не бих играо на лутрији.*

(Пр. 105) *Да сам добио премију, купио бих ауто.*

У оба примера износи се претпоставка, и то претпоставка која је „**контрафактуална**“, тј. супротна стварним чињеницама. Овакве реченице, наиме, подразумевају да услов не постоји односно да није постојао, тј. да је **иреалан**. Зато би се наведеним реченицама могло додати: . . . , *али ја немам* (пр. 104) и . . . , *али је нисам добио* (пр. 105). Обележје иреалних условних реченица је **везник** *да* са презентом (глагол је несвршеног вида) или **перфектом**, зависно од времена замишљеног важења иреалног услова, а у вишој реченици се употребљава **потиенцијал**.

Према времену важења, услови се могу поделити на: (1) *будући* услов, (2) *садашњи* услов, (3) *прошли* услов и (4) *свевременски* услов. У реалним условним реченицама јављају се: (1) **б у д у ћ и** услов (употребљава се пре-

зент или футур II), уп. пр. 102; (2) садашњи услов, који се може исказивати презентом:

(Пр. 106) Ако је Марко у школи, пренећу му поруку.

или перфектом резултативног значења, тј. који показује да стање настало извршењем радње глагола у перфекту траје и у садашњости:

(Пр. 107) Ако је Марко *гошао* у школу (= ако је у школи), пренећу му твоју поруку.

(3) свевременски услов, који се исказује квалификативним презентом:

(Пр. 108) Ако се гвожђе *заирева*, оно се шири.

У потенцијалним реченицама јавља се будући услов, уп. пр. 103. А у иреалним реченицама среће се садашњи иреални услов (означен презентом) и прошли иреални услов (означен перфектом).

Типови услова и њихова обележја могу се резимирати следећом табелом.

Табела бр. 2

	Будући услов	Садашњи услов	Прошли услов	Свевременски услов
Реални услов	<i>ако/уколико</i> + презент/футур II	<i>ако/уколико</i> + презент и резултативни перфект		<i>ако/уколико</i> + квалификативни презент
Потенцијални услов	<i>кад</i> + потенцијал <i>га</i> + презент (гл. свр. вида)			
Иреални услов		<i>кад</i> + потенцијал <i>га</i> + презент (гл. несвр. вида)	<i>га</i> + перфект	

Напомене

1. Будући реални услов означава се и употребом речце *ли*, нпр.: Добијем *ли* премију, купићу ауто.

2. У реченицама са *ако* и *уколико* које означавају будући услов може се употребити и потенцијал, чиме се показује мала вероватноћа остваривања услова (евентуални будући услов); уп.: Ако ме неко *шражи/буде* гражио, зови ме! и: Ако *би* ме неко *шражио*, зови ме!

3. Ако је глагол у реченицама са *ако/уколико* (будући услов) несвршеног вида, обично стоји у футуру II.

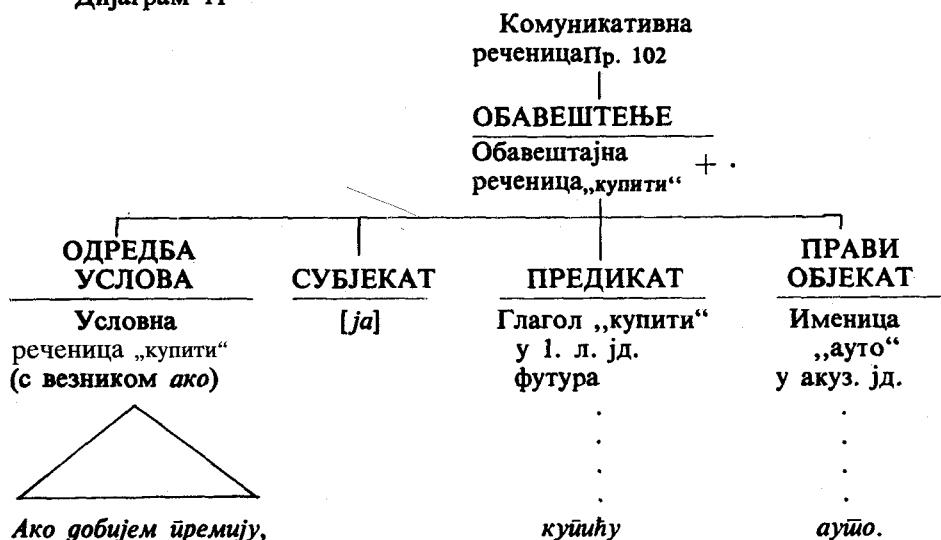
Најважније типове условних реченица, односно реченичних конструкција с таквим реченицама илуструје следећа табела:

Табела бр. 3

Врста услова	Конструкција сложене реченице		Примери
	Условна реченица	Виша реченица	
Реални будући услов	АКО } + пре- УКО- } зент/ ЛИКО } футур II	футур	Ако се потрудите/будете потрудили, успећете. Ако будем имао више слободног времена, бавићу се спортом.
Потенцијални (будући) услов	КАД+потенцијал ДА+презент	потенцијал (глагол је свршеног вида)	Каг бисте се потрудили/ Да се потрудите, успели бисте.
Иреални садашњи услов	КАД+потенцијал ДА+презент	потенцијал (глагол је не-свршеног вида)	Каг бих имао више слободног времена/Да имам више слободног времена, бавио бих се спортом.
Иреални прошли услов	ДА+перфект	потенцијал	Да сте се потрудили, успели бисте. Да сам имао више слободног времена, бавио бих се спортом.

Пример анализе:

Дијаграм 11

Интерпункција: као и код других одредбених реченица (в. т. 496)

Вежбе

1. Анализирај помоћу дијаграма реченице бр. 106 и 108 (без рашчлањавања зависних реченица).

2. Зависносложене реченице: (1) *Ако њој журиш, ухватићеш аутобус.* (2) *Ако не пада киша, ићи ћемо на излет.* претвори у друге типове условних (кондиционалних) конструкција и објасни разлике у значењу (уп. табелу бр. 3).

8. ДОПУСНЕ РЕЧЕНИЦЕ

512. *Допусне* или *концесивне* реченице су зависне реченице са *допусним* (концесивним) значењем, тј. реченице које показују да се ситуација означена вишом реченицом (потврдном или одричном) остварује упркос ономе што значи зависна реченица. Другим речима, ситуација зависне реченице представља сметњу за реализацију ситуације више реченице, али се ситуација више реченице, ипак, реализује. По својој функцији допусне реченице су **ДОПУСНЕ (КОНЦЕСИВНЕ) ОДРЕДБЕ** (у вишој реченици). Главна обележја су синонимни везници *иако*, *мада* и *премда*. Иза допусне реченице може се употребити кохезивна концесивна речца *ипак*, којом се (слично корелативним заменицама и прилозима) истиче смисаона веза више и допусне реченице.

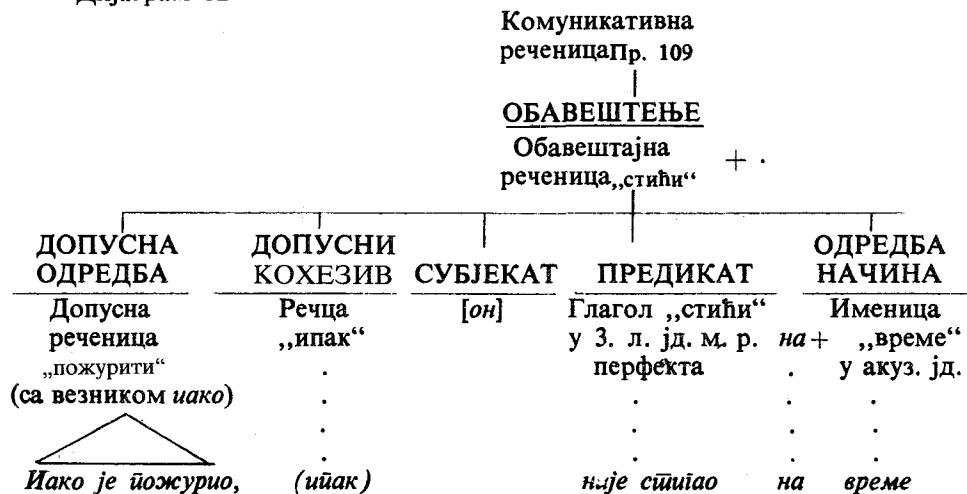
Примери:

- (Пр. 109) *Иако је њој журило*, (ипак) није стигао на време.
 (Пр. 110) Залутао је *иако је знао ићи*.
 (Пр. 111) *Мада је био болестан*, отишао је у школу.
 (Пр. 112) Пошли су на излет *мада је падала киша*.
 (Пр. 113) *Премда је сијало сунце*, ипак је било хладно.

Напомена. — Пошто између ситуације допусне и више реченице постоји противречност, односно супротност, садржај зависносложене реченице (у којој је допусна реченица на почетку) може се исказати и супротним напоредним реченицама концесивног односа (в. гл. 45); нпр. реченица бр. 109 могла би да гласи и: *Пожурио је, али (ипак) није стигао на време.*

Пример анализе:

Дијаграм 12

Интерпункција: као и код других одредбених реченица (в. т. 496).

Вежбе

1. Анализирај помоћу дијаграма реченице бр. 110 и 111 (без рашчлањавања допусних реченица).

2. Претвори зависносложене реченице у пр. 111 и 113 у супротне напоредне реченице.

9. НАМЕРНЕ РЕЧЕНИЦЕ

513. *Намерне* или *финалне* реченице су зависне реченице које показују *циљ* или *сврху* предузимања радње у вишој реченици, тј. показују да је радња више реченице предузета ради остварења онога што значи зависна реченица. Сви типови намерних реченица употребљавају се као **ОДРЕДБЕ ЦИЉА** (у вишој реченици), али неке од њих се употребљавају и као **ДОПУНЕ ЗА ЦИЉ** уз глаголе свесно предузетог кретања. Намерне реченице се обележавају везницима: *да* (са презентом и потенцијалом) и *како* (са потенцијалом) и речцом *ли* (са одричним потенцијалом). По свом значењу су модалне реченице јер не исказују реалну ситуацију, него ситуацију која тек треба да се реализује предузимањем радње означене вишом реченицом. Модални карактер ових зависних реченица најбоље показује употреба потенцијала али и презент у овим реченицама има модално значење.

Примери за *одредбене* намерне реченице:

(Пр. 114) *Да сѝиине/би сѝииао на време*, узео је такси.

(Пр. 115) Узео је такси *да сѝиине/да би сѝииао на време*.

(Пр. 116) Узео је такси *како би сѝииао на време*.

(Пр. 117) Марко је, *да не би ишао на уџакмицу сам*, позвао Ивана и Николу.

(Пр. 118) Пошаљи писмо авионом *да би брже сѝиило!*

(Пр. 119) Тања се померила *да би Јасна мола да љође*.

Овакве намерне реченице могу бити потврдне или одричне, могу стајати испред, између или иза других конституената више реченице, а субјекат у таквим намерним реченицама не мора бити исти као субјекат више реченице (уп. 118 и 119). У оваквим реченицама се употребљавају везници *да* (с презентом и потенцијалом) и *како* (с потенцијалом), а кад се жели показати да је реализација ситуације у намерној реченици неизвесна (проблематична, евентуална), употребљава се речца *ли* са потенцијалом у одричном облику, нпр.:

(Пр. 120) Узео је такси *не би ли сѝииао на време*.

Што се тиче интерпункције, она је иста као и код других одредбених реченица.

Примери за *доујунске* намерне реченице:

(Пр. 121) Марко је отишао *да сѝава*.

(Пр. 122) Марко је сѝшао *да купи новине*.

(Пр. 123) Марко је однео сат *да се љојрави*.

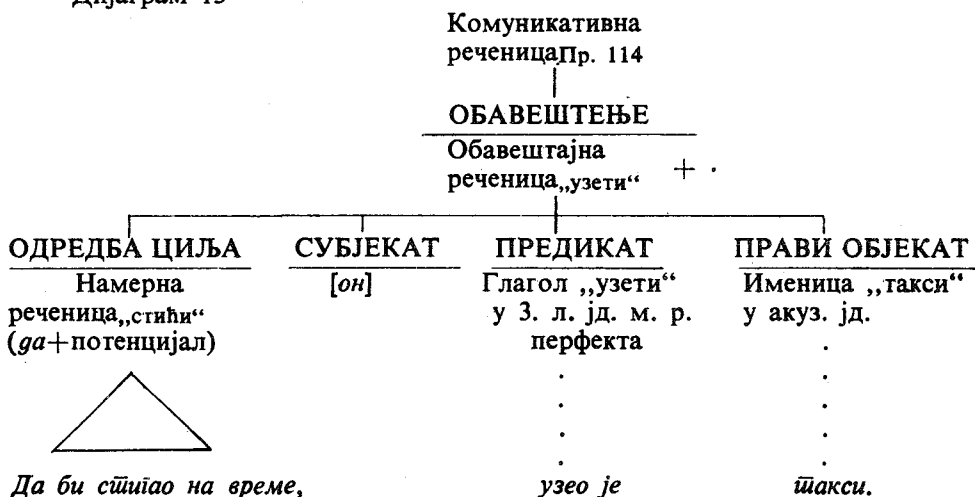
За разлику од одредбених намерних реченица, којима се проширивала информација више реченице (тима што се показивало да радња те више реченице има одређени циљ), намерне реченице у примерима бр. 121—123 допуњавају глагол кретања. Њима се, наиме, не показује да постоји одређени циљ, него се постојање намере при предузимању кретања већ подразумева, а намерном реченицом се исказује (експлицира) садржина те намере.

Овакве намерне реченице су увек потврдне, не могу стајати испред главне, типичан облик им је *ga*+презент, а субјекат им је једнак субјекту непрелазног односно објекту прелазног глагола кретања (уп. пр. 121 и 122 са пр. 123). Испред оваквих реченица, као и испред осталих допунских реченица, не сме се употребити зарез.

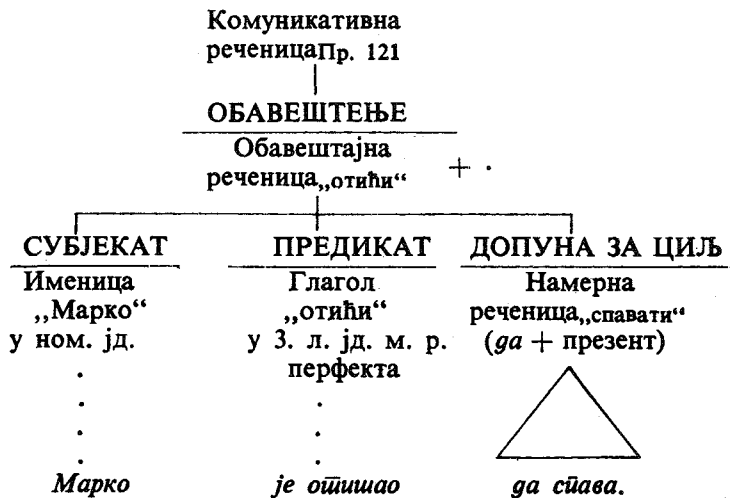
Напомена. — Да овакве реченице допуњавају глагол кретања и служе експлицирању (имају експликативни карактер) показује и то што се реченице са субјектом једнаким са субјектом глагола кретања могу (у западној варијанти, пре свега) заменити инфинитивом; нпр. Марко је отишао *спавати*.

Примери анализе:

Дијаграм 13

Дијаграм 14

Вежба

Направи дијаграме за реченице бр. 119 и 122 (без рашчлањавања зависних реченица).

10. ПОРЕДБЕНЕ РЕЧЕНИЦЕ

514. *Поредбене* реченице су зависне реченице које карактеришу начин реализовања неке ситуације или, пак, квалитет или степен неке особине или појаве, и то тако што показују са чиме је оно што се пореди једнако или слично или од чега се разликује. Постоје, дакле, две врсте оваквих реченица: (1) поредбене реченице за *једнакост* (сличност), које врше функцију ПОРЕДБЕНЕ ОДРЕДБЕ и у којима се као најважнији везници (и везнички спојеви) употребљавају: *као што*, *као да*, *како* и *колико*; (2) поредбене реченице за *неједнакост* (различитост), које имају функцију ПОРЕДБЕНЕ ДОПУНЕ, а обе лежавају се употребом *нејо/но што* и *нејо/но да*.

Напомене

1. Овакве реченице се често називају и начинским реченицама; међутим, боље их је звати само поредбеним реченицама јер постоје и друге реченице које карактеришу начин (и меру), нпр. последичне (в. следећу тачку).

2. Тзв. реченице за изузетну неједнакост, са везницима *а камоли*, *а некамоли* и сл., у ствари показују један тип напредног (координативног) односа (в. гл. 45).

Примери поредбених реченица за *једнакост*:

(Пр. 124) Поступио је (онако) *као што/како* му је било речено.

(Пр. 125) Марко исто тако добро игра кошарку *као што* његов браћу игра фудбал.

(Пр. 126) Гледао нас је *као да* нас први пут види.

(Пр. 127) Помогли смо му (онолико) *колико* смо моли.

Везнички спој *као што* употребљава се за поређење са реалном ситуацијом, а *као да* са хипотетичком (иреалном). У вишој реченици се јављају разни корелативи (*онако*, *тако*, *исти тако*, *онолико* и сл.). Интерпункција је као и код других одредбених реченица (в. т. 496).

Примери поредбених реченица за *неједнакост*:

(Пр. 128) Тај филм је бољи *нејо/но што* мислиш.

(Пр. 129) Представа је трајала *дуже нејо/но што* смо очекивали.

(Пр. 130) Ситуација се развијала другачије *нејо/но што* смо предвиђали.

(Пр. 131) Уморио сам се *више нејо/но да* сам цео дан радио.

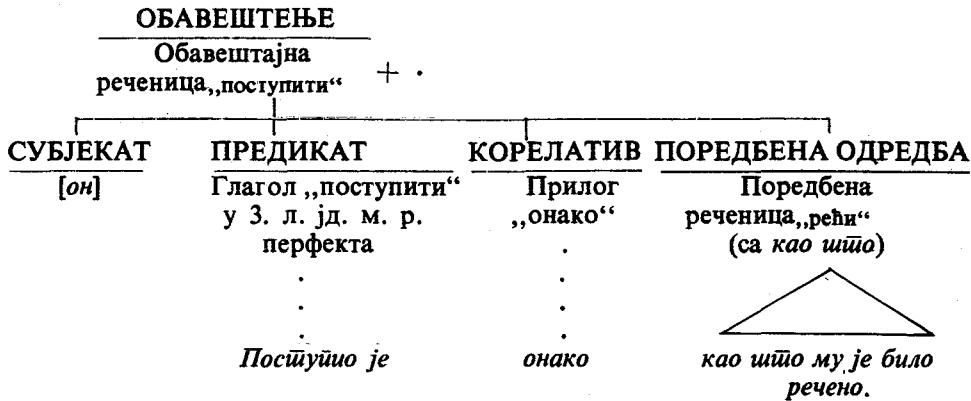
(Пр. 132) Воли га *више нејо/но да* му је браћу.

У оваквим зависносложеним реченицама увек постоји неки придев или прилог у *к о м п а р а т и в у* (уп. *бољи*; *дуже*, *више*) или придеви и прилози *другачији*, *другачије* и сл. Њихово значење имплицира неједнакост и зато се морају допунити поредбеном допуном за неједнакост. Слично као код претходног типа, везничким спојем *нејо/но што* врши се поређење са реалном, а везничким спојем *нејо да* са хипотетичком (иреалном) ситуацијом. Пошто су овакве реченице допунске, испред њих се не употребљава зарез.

Примери анализе:

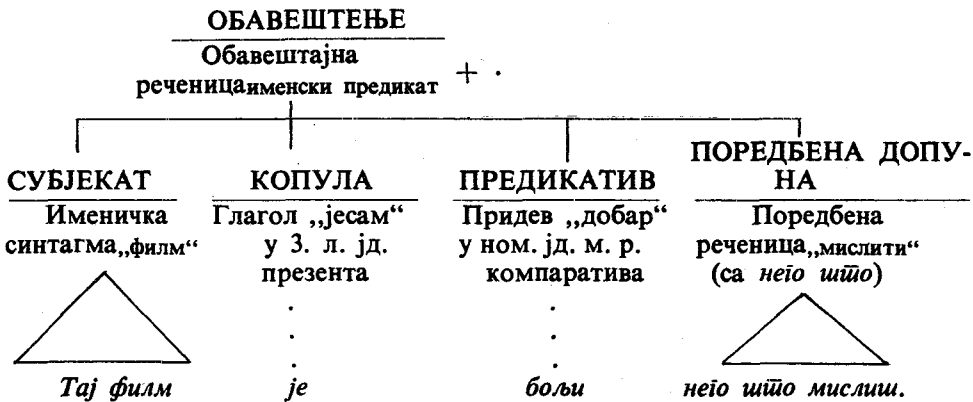
Дијаграм 15

Комуникативна реченица Пр. 124

Дијаграм 16

Комуникативна реченица Пр. 128

Вежба

Анализирај помоћу дијаграма реченице бр. 127 и 131 (без рашчлањавања зависних реченица).

11. ПОСЛЕДИЧНЕ РЕЧЕНИЦЕ

515. *Последичне* или *консекутивне* реченице су зависне реченице које се карактерише начин реализовања неке ситуације или, пак, квалитет или степен неке особине или појаве тиме што се исказује шта је последица тога. У вишој реченици обично постоје корелативни прилози *иако* или *штолико* или корелативне заменице *иакав* или *штолики*, који показују која се компонента ситуације карактерише и тиме уведе последичну реченицу. Последична реченица

ца је својеврсна експликација садржаја окарактерисане компоненте и има функцију ПОСЛЕДИЧНЕ ДОПУНЕ. Обележје последичних реченица је везник *га*. Примери:

- (Пр. 133) а. Зоран *шако* вози ауто
 б. Зоран *шако* вешто вози ауто
 в. Зоран с *шаквом* вештином вози ауто } *га се сви диве.*
- (Пр. 134) а. Јасна *шолико* ради
 б. Јасна *шолико* много ради
 в. Јасна ради с *шоликом* енергијом } *га се сви диве.*

Последична реченица увек долази на крају више реченице. А пошто је допунска реченица, испред ње се не ставља зарез.

Важно је схватити да се зависном последичном реченицом последица не износи као засебна појава, него као појава која карактерише компоненту више реченице. Зато су и последичне реченице једна врста *начинских* реченица. Међутим, постоје и *псеудозависне последичне реченице* са везничким спојем *шако га*, нпр.:

(Пр. 135) Зоран врло вешто вози ауто, *шако га* му се сви диве.

Овде се другом реченицом не карактерише ситуација претходне реченице (она је већ окарактерисана, уп. *врло вешто*), тј. не пружа се информација у вези с неком вишом реченицом. Напротив, ситуација означена другом реченицом износи се као посебна појава, која стоји у последичном односу према (целој) ситуацији прве реченице. Зато овакве реченице, *иако* имају облик зависне последичне реченице (везник *га*, обично у споју са *шако*, тј. *шако га*), показују ситуацију која је *напоредна* са претходном ситуацијом. По томе су ове реченице еквивалентне са саставним (тј. *напоредним*) реченицама с последичним значењем (уп. гл. 45). То се види по могућности да се *шако га* замени саставним везником *ше*:

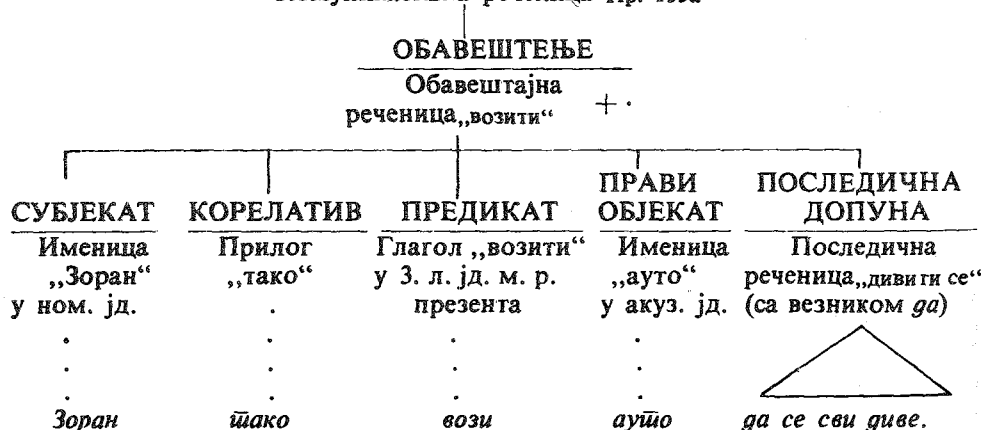
(Пр. 136) Зоран врло вешто вози ауто, *ше* му се сви диве.

За разлику од зависних последичних реченица, *псеудозависне последичне реченице* се увек одвајају зарезом.

Пример анализе:

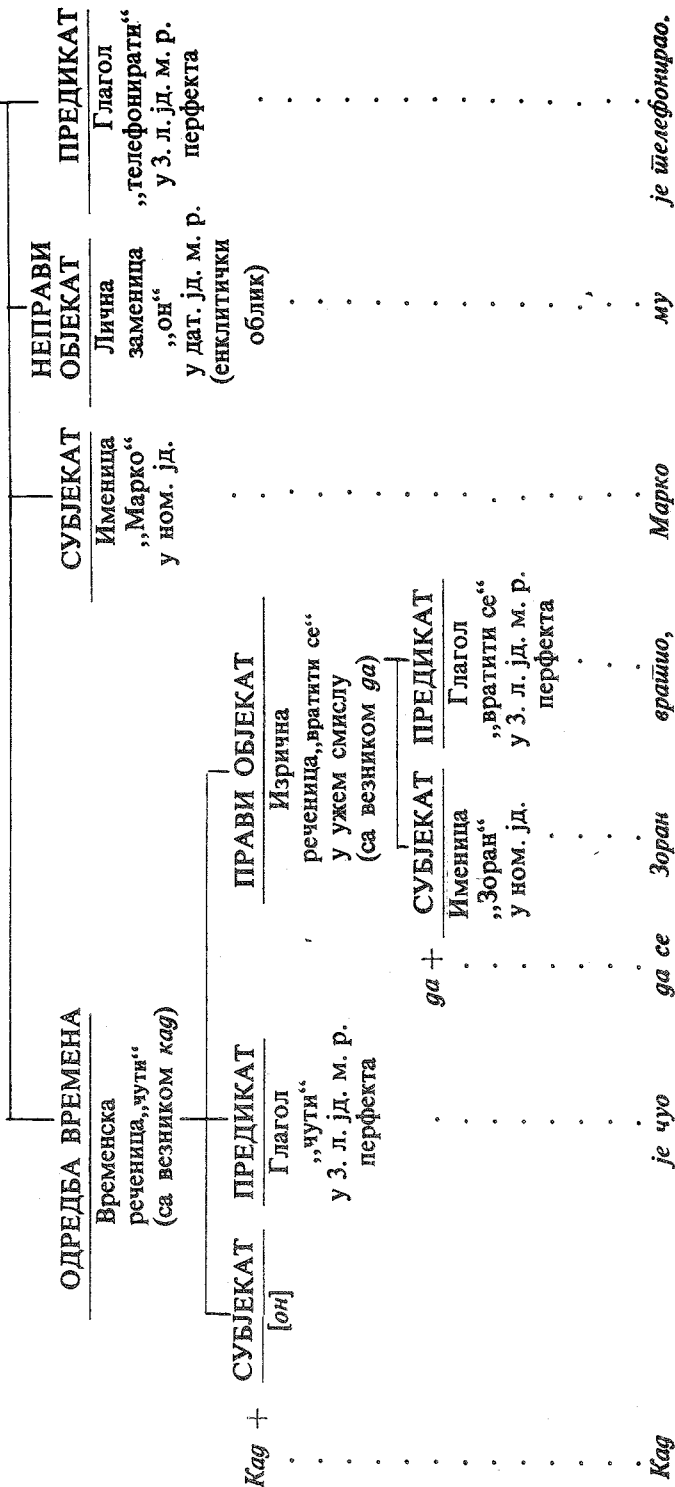
Дијаграм 17

Комуникативна реченица Пр. 133а

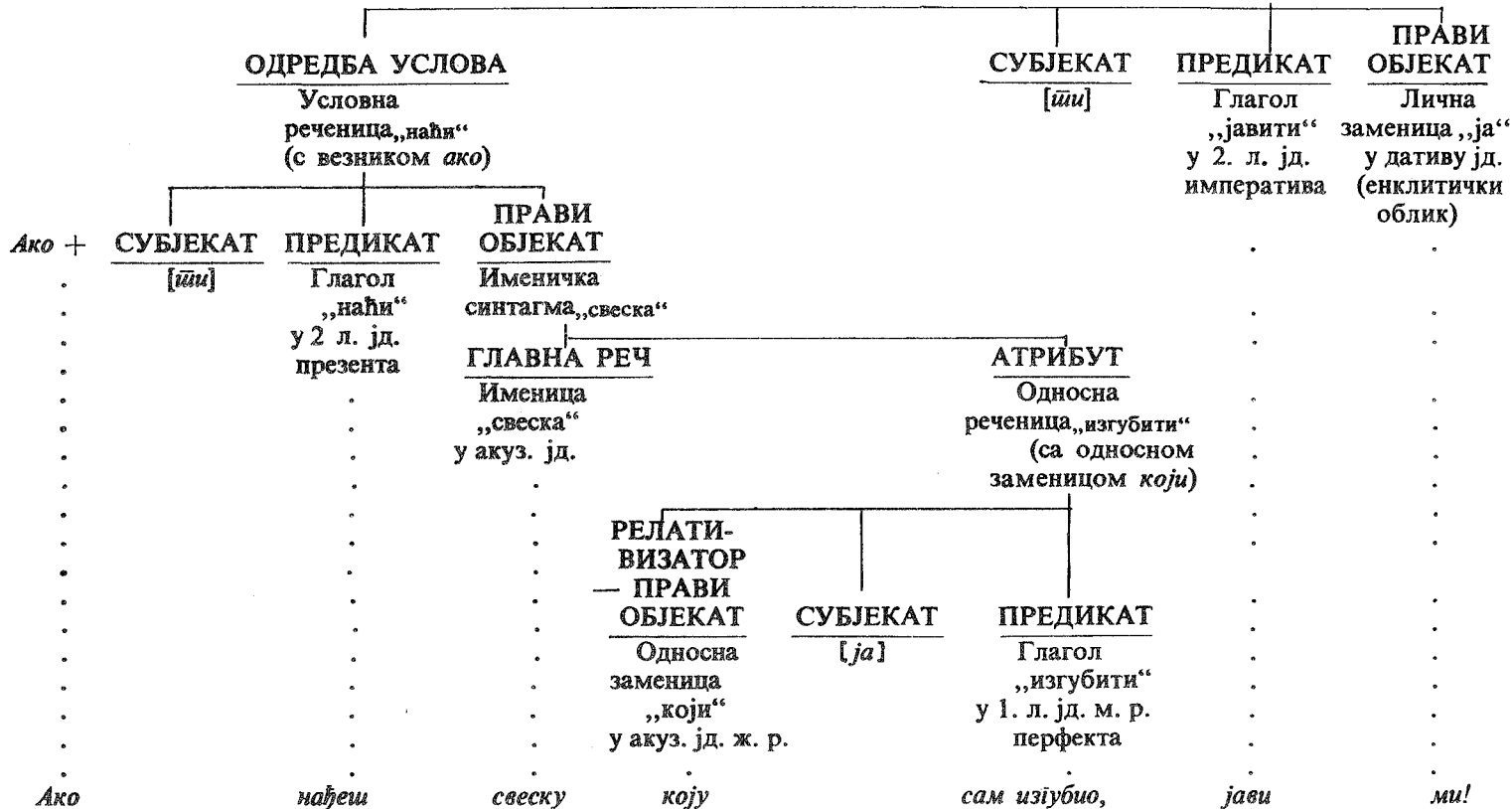
ОБАВЕШТЕЊЕ

Обавештајна + реченица „телефонирати“

ЗАПОВЕСТ

Императивна реченица „јавити“ + !

Вежбе

1. Направи дијаграм за реченицу 134а (без рашчлањавања зависне реченице).

2. У следећим примерима стави одговарајуће корелативе и доврши последичне реченице: (1) Иван се ... уморио да ... (2) Време је ... спарно да ... (3) ... сам избегао да ... (4) Он је ... брзо говорио да ... (5) Он је ... човек да ...

12. ВИШЕСТРУКО СЛОЖЕНЕ РЕЧЕНИЦЕ

516. У једној комуникативној реченици може бити различит број зависних реченица, односно таквих конституената предикатских реченица или синтагми који су изречени зависним реченицама. То значи да и зависна реченица може имати у свом саставу једну или више ужих зависних реченица, односно да ужа зависна реченица може бити конституент шире (више) зависне реченице.

Као илустрација за *вишеструко сложене реченице* могу да послуже дијаграми за следећа три примера:

(Пр. 137) *Кад је чуо да се Зоран вратио, Марко му је телефонирао.*

(Пр. 138) *Дечак је отишао у зоолошки врт јер је желео да види лавове.*

(Пр. 139) *Ако нађеш свеску коју сам изгубио, јави ми!*

13. ТАБЕЛАРНА АНАЛИЗА ЗАВИСНИХ РЕЧЕНИЦА

517. И карактеристике и употреба зависних реченица могу се анализирати помоћу табеле каква је примењивана за анализу других конституентских јединица. Као илустрација тога може да послужи анализа употребе зависних реченица у примерима 137—139:

Табела бр. 4

Пример	Зависна реченица	Тип реченице и њено лексичко језгро	Облик	Синтаксичка функција
	<i>Кад је чуо да се Зоран вратио</i>	Временска реченица „чути“ (за постериорност)	Везник <i>кад</i>	ОДРЕДБА ВРЕМЕНА у реченици „телефонирати“
137	<i>да се Зоран вратио</i>	Изрична реченица „вратити се“ (у ужем смислу)	Везник <i>да</i>	ПРАВИ ОБЈЕКАТ у реченици „чути“

138	<i>јер је желео да види лавове</i>	Узрочна реченица „желети“	Везник <i>јер</i>	ОДРЕДБА УЗРОКА у реченици „отићи“
	<i>да види лавове</i>	Вољна реченица „видети“	Везник <i>да</i> + презент	ПРАВИ ОБЈЕКАТ у реченици „желети“
139	<i>Ако нађеш свеску коју сам изгубио</i>	Условна реченица „наћи“ (за будући реални услов)	Везник <i>ако</i> + презент	ОДРЕДБА УСЛОВА у реченици „звати“
	<i>коју сам изгубио</i>	Односна реченица „изгубити“	Односна заменица „који“ у јд. ж. р. (акуз.)	АТРИБУТ у именичкој синтагми „свеска“

Вежбе

1. Помоћу табеле као што је табела бр. 4 анализирај зависне реченице у примерима: (1) Док је командир издавао наређења, жена баци поглед на хајдука, који је једнако лежао увезан и непомичан (И. Андрић). (2) Када је поново отворио очи, видео је да је сам (И. Андрић). (3) Како тамо у близини није било основне школе, Николина маи послала је дјечака у наше село, својој сестри, да одатле похађа школу (Б. Ћопић). (4) У себи, Давил се све више кајао што се примио овога положаја, који је очигледно тако тежак да га нико није хтео (И. Андрић). (5) Симан се није много изненадио, јер је већ раније чуо да се позивају сељаци који су ускратили трећину (И. Андрић). (6) Не вјерујем да ми је унапријед записан пут којим ћу проћи, јер не вјерујем у неки нарочити ред овога свијета (М. Селимовић). (7) Премда су тек три године прошле откако сам је посљедњи пут видео, ја се заиста не могу сасвим добро сјетити како је заправо изгледала (И. Дончевић). (8) Доселићу се учини да су затвореници, иако наизглед мирно сједе, по нечему слични згужваним зеленим дровцима лишћа што се витла над понором (М. Лалић).

41. НЕЛИЧНЕ ГЛАГОЛСКЕ ЈЕДИНИЦЕ

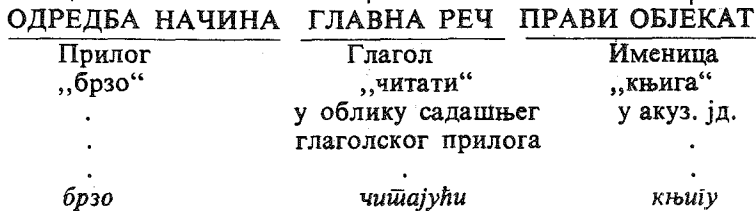
1. ОПШТИ ПОЈМОВИ

518. Најважнија синтаксичка јединица формирана помоћу глагола јесте предикатска реченица. Њен центар је предикат, односно глагол у личном (финитном) облику, тј. у неком глаголском времену или начину. Захваљујући могућности бирања одговарајућег времена или начина, у оваквој

Дијаграм 3

Глагол
„читати“
у облику садашњег
глаголског прилога

чишајући

Дијаграм 4

Глагодска
синтагма „читати“
у облику садашњег
глаголског прилога

3. КОНСТИТУЕНТСКА ВРЕДНОСТ И ФУНКЦИЈЕ ИНФИНИТИВНЕ ЈЕДИНИЦЕ

520. За конституентску вредност *инфинитивне јединице*, тј. глаголске јединице у инфинитиву, битно је да се њоме исказује садржина неке ситуације или се ситуација именује као посебна појава. То оваквој јединици даје једну врсту *именичке* конституентске вредности, која омогућава употребу у *допунским* функцијама, али и у функцији *субјекта*.

Употреба глагола у облику инфинитива (или конструкције *га* + презент) у функцији ДОПУНСКОГ ДЕЛА ПРЕДИКАТА уз модалне и фазне глаголе описана је у т. 456. Инфинитив се јавља и као ОБЈЕКАТСКА ДОПУНА (инфинитивни прави ОБЈЕКАТ) уз разне глаголе, нпр.:

(Пр. 3) Марко је желео *кренути* кући. (уп. *Ша* је Марко желео?
— са именичком заменицом *ша* у акузативу)

(Пр. 4) Зеџ је покушао *ибећи*.

(Пр. 5) Дете је научило *писати*.

али се чешће од инфинитива — бар у источној варијанти — овде употребљава изрична реченица са глаголом у презенту и везником *га*. Као ЦИЉНА (ФИНАЛНА) ДОПУНА инфинитивна јединица се јавља уз глаголе кретања, нпр.:

(Пр. 6) Отишао је *вечерати*.

али се и овде много чешће, поготову у источној варијанти, употребљава намерна реченица са глаголом у презенту и везником *га*. Пример за употребу инфинитивне јединице у функцији СУБЈЕКТА:

(Пр. 7) *Бавиши се спортом* је врло корисно. (уп. *Бављење спортом* је врло корисно.)

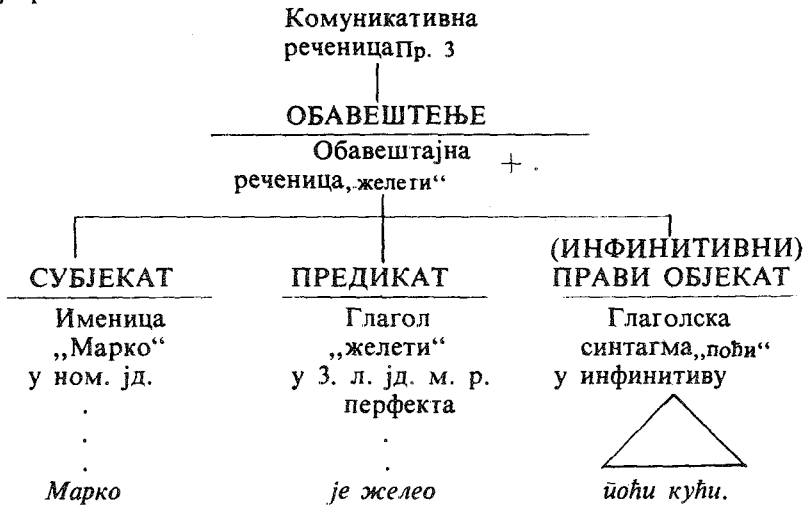
Што се тиче носиоца ситуације означене инфинитивном јединицом, ту треба разликовати неколико случајева. Када ова јединица има допунску функцију, носилац ситуације је у већини случајева појам означен субјектом глагола који се допуњава; али ако тај глагол има прави објекат, инфинитивна ситуација се везује за њега, уп.:

(Пр. 8) Отац је научио *децу писати* (уп. да пишу).

У примеру као што је бр. 7, где се инфинитивном јединицом у функцији субјекта именује посебна ситуација, носилац ситуације је уопштени појам.

Пример анализе помоћу дијаграма:

Дијаграм 5

4. ГЛАГОЛСКА ЈЕДИНИЦА С ГЛАГОЛОМ У ОБЛИКУ ГЛАГОЛСКОГ ПРИЛОГА

521. Овакве јединице означавају неку споредну ситуацију повезану с реализацијом главне ситуације, и то такву која може да послужи као *одредба* главне ситуације. Овакве јединице имају, дакле, *прилошку* (*адвербијалну*) конституентску вредност, а употребљавају се за одређивање *околности* (*времена, узрока и сл.*) или *начина* реализације главне ситуације. Најчешће имају функцију **ОДРЕДБЕ ВРЕМЕНА**, нпр.:

(Пр. 9) *Враћајући се кући*, Мира је срела другарицу.

(Пр. 10) *Враћивши се кући*, затекла је госте.

(уп. *Кад/док се враћала кући*, . . . ; *Кад се вратила кући*, . . .); или **ОДРЕДБЕ УЗРОКА**, нпр.:

(Пр. 11) *Плашећи се кише*, пожурила је кући.

(уп. *Пошто се плашила кише*, . . .); или, пак, **ОДРЕДБЕ НАЧИНА** (са разним начинским значењима); уп.:

(Пр. 12) *Ходали су ћушећи*.

(Пр. 13) *Отишао је не љоздравивши се ни с ким*.

(Пр. 14) *Помагао је брату догађући му разне алајке*.

(уп. могућност замене прилогом или начинским реченицама са *а да* и *иако/ијиме ишћо*: *ходали су ћушке*; *Отишао је а да се ни с ким није љоздравио*. *Помагао је брату иако/ијиме ишћо му је догавао разне алајке*.) По својим функцијама, дакле, глаголске јединице с глаголом у облику глаголског прилога блиске су одговарајућим врстама зависних реченица прилошког значења.

Носилац ситуације означене оваквом јединицом треба да буде исти појам који је носилац и главне ситуације тј. субјекат реченице.

Напомене.

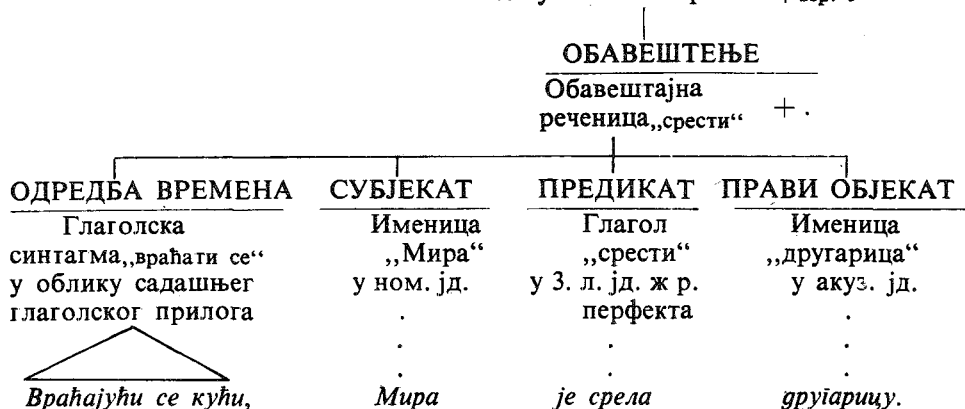
1. Глаголски прилог се назива и *герундом*, па се овакве јединице могу називати и *герундским јединицама* (герундом, односно герундском синтагмом).

2. Глаголске јединице с глаголом у облику глаголског прилога (герундске јединице) не треба мешати са *партиципским јединицама*, тј. јединицама у којима глагол стоји у облику глаголског придева, односно партиципа. Партиципским јединицама (партиципом, партиципском синтагмом) такође се исказује споредна радња која је ситуационо повезана с главном радњом, али која се приписује неком и м е н и ч к о м конституенту реченице. Партиципске јединице, дакле, имају придевску конституентску вредност, а приписивање именичком појму обележава се конгруенцијом партиципа с њим у роду, броју и падежу. Уп. следећи пример из А. Шеное: *Догорјевајући*, играше луч на лицу *спавајуће* дјевојке, где је *догорјевајући* глаголски прилог (герунд), а *спавајуће* — данас архаични партицип (=која је спавала).

Пример анализе помоћу дијаграма:

Дијаграм 6

Комуникативна реченицаПр. 9

Вежбе

1. Одреди функције инфинитива и инфинитивних синтагми у реченицама: (1) *Морамо пожурити.* (2) *Наставио је писати.* (3) *Пушити је штетно по здравље.* (4) *Намеравамо летовати на мору.* (5) *Иван зна возити кола.*

2. Одреди функције глаголских прилога и синтагми с глаголским прилозима у реченицама: (1) *Не схватајући шалу, Мира се наљутила.* (2) *Излазећи из аутобуса, повредио се.* (3) *Одговорио је не оклевајући.* (4) *Отишао је не завршивши посао до краја.*

3. Анализирај помоћу дијаграма синтагме са глаголом у неличном облику које се јављају у примерима из вежбе бр. 1 и 2.

42. СИСТЕМАТИЗАЦИЈА КОНСТИТУЕНТСКИХ ЈЕДИНИЦА И ЊИХОВЕ УПОТРЕБЕ

1. КОНСТИТУЕНТСКЕ ЈЕДИНИЦЕ

522. Конституентске јединице су такве синтаксичке јединице које се јављају као конституенти (делови) виших синтаксичких јединица. Такве јединице су:

- именичке речи и синтагме,
- придевске речи и синтагме,
- прилошке речи и синтагме,
- глаголи и глаголске синтагме,
- зависне реченице.

2. КОНСТИТУЕНТСКЕ ВРЕДНОСТИ

523. Према своме доприносу формирању више јединице и њеног значења, конституентске јединице могу имати четири најопштија типа конституентских вредности; то су:

— **и м е н и ч к а** конституентска вредност, када дата јединица исказује неки појам (или појаву) узету за себе, као независни конституент реченице (субјекат) или као конституент повезан са вишом јединицом и њеним деловима рекцијским или партитивним односом или односом логичког (семантичког) субјекта;

— **п р и д е в с к а** конституентска вредност, када јединица означава неку карактеристику која се приписује именичком појму;

— **п р и л о ш к а** (адвербијална) конституентска вредност, када јединица означава место, време, начин, узрок итд. реализације неке ситуације или меру неке особине (исказане придевом или прилогом);

— **ф и н и т н а**, када глагол са предикатском функцијом именује неку ситуацију и конкретизује је на временском / модалном плану и на плану приписивања њеном носиоцу.

Комбинацију конституентских јединица и конституентских вредности показује следећа табела:

Табела бр. 1: конституентске јединице и конституентске вредности

	Конституентске вредности			Финитна
	Именичке	Придевске	Прилошке	
Именичке речи и синтагме	Именичке речи и синтагме у номинативу, рекцијским падежима (без предлога и с предлогом), падежима логичког субјекта и допунском партитивном генитиву	Именичке речи и синтагме у (предлошко-) падежном облику с придевским значењем (описним, присвојним итд.)	Именичке речи и синтагме у (предлошко-) падежном облику с прилошким значењем (месним, временским, начинским, узрочним итд.)	—
Придевске речи и синтагме	(Придевске речи и синтагме — ако су поименичене)	Придевске речи и синтагме (у конгруентном облику)	—	—
Прилошке речи и синтагме	—	—	Прилошке речи и синтагме (за место, време, начин, узрок, меру)	—
Глаголи и глаголске синтагме	Глаголи и глаголске синтагме у облику инфинитива	(Глаголи и глаголске синтагме у облику партиципа)	Глаголи и глаголске синтагме у облику глаголског прилога (герунда)	Глагол у личном (финитном) облику
Зависне реченице	Изричне реченице (у ширем смислу) и именичке односне реченице	Придевске односне реченице	Прилошке зависне реченице (месне, временске, узрочне, условне, допусне, намерне, поредбене и последичне)	—

3. КОНСТИТУЕНТСКЕ ВРЕДНОСТИ И КОНСТИТУЕНТСКЕ ФУНКЦИЈЕ

524. За сваки тип конституентске вредности везане су одређене синтаксичке функције:

- субјекат,
- објекат и друге рекцијске допуне (глагола, именица, придева и прилога),
- логички (семантички) субјекат
- партитивна допуна.

2. Јединице с придевском конституентском вредношћу употребљавају се као:

- атрибут,
- предикатив (именски део предиката),
- актуелни квалификатив (атрибутско-прилошка одредба),
- апозитив.

3. Јединице с прилошком конституентском вредношћу употребљавају се као:

- одредбе (и допуне) за место, време, начин, узрок, меру итд. (у реченици и глаголским, придевским и прилошким синтагмама),
- адвербијални предикатив,
- атрибути (са прилошким значењем).

4. Јединица с ф и н и т н о м конституентском вредношћу (а то је глагол у личном облику) употребљава се као предикат.

43. СИСТЕМ НЕЗАВИСНИХ РЕЧЕНИЦА

1. ОПШТИ ПОЈМОВИ

525. У тачки 399 истакнуто је да је за формирање *комуникативне реченице* (реченице у ширем смислу) као целовите јединице комуникације потребно показати и с којим се *комуникативним циљем* односно *функцијом*, исказује оно што реченица значи, тј. шта се жели постићи исказивањем реченице. Другачије речено, комуникативна реченица треба да буде порука не само као но-

силац одређеног целовитог (завршеног) садржаја него и као реализација одређеног *комуникативног акта* (*чина*), као што је пружање обавештења, постављање питања, изрицање заповести и сл.

Један начин за показивање комуникативне функције реченице, односно, природе комуникативног акта јесте употреба (у говору) одговарајуће *реченичне интонације* (реченичне мелодије), која дозвољава разноврсно варирање комуникативног ефекта. У писању уместо интонације употребљава се један сасвим упрошћен систем завршних знакова интерпункције (тачка, упитник и узвичник) уз извесну могућност њиховог комбиновања (?!, !!! и сл.).

За синтаксу је, међутим, битно да постоји посебни *синтаксички систем независних предикатских реченица* (реченица у ужем смислу). Овај систем се састоји од одређених врста предикатских реченица са типизираним и формалним средствима обележеним *комуникативним вредностима*. Пошто имају и комуникативну вредност, овакве реченице дозвољавају да се — уз употребу одговарајуће интонације, односно интерпункције — њима означене ситуације искажу као целовите поруке с одређеним комуникативним ефектом. Зато се свака таква реченица може употребити *независно*, тј. не улазећи у састав неке више (шире) предикативне реченице („може да стоји сама“). Отуда и назив *независне реченице*.

Најважнији типови независних реченица су:

- обавештајне (изјавне) реченице,
- упитне (интерогативне) реченице,
- заповедне (императивне) реченице,
- жељне (оптативне) реченице,
- узвичне (ускличне или екскламативне) реченице.

Ове реченице заједно са зависним реченицама чине могуће *функционалне* (употребне) *типове предикатских реченица*. Другим речима, систем предикатских реченица обухвата:

1. *систем независних реченица*, тј. реченица с комуникативним вредностима (у оквиру комуникативне реченице);
2. *систем зависних реченица*, тј. реченица с конституентским вредностима (у оквиру више предикатске реченице или синтагме).

Грамматичка обележја независних реченица су двојака:

1. посебни глаголски облици; најважнији такви облици су: императив (заповедни начин) и модални крњи перфект, употребљен с вредношћу оптатива (жељног начина);

2. посебне помоћне речи и речи које имају и помоћну функцију; то су упитне, императивне и узвичне речце (*ли, да ли, зар, нека, да, ала*) и упитне заменице и прилози (*ко, шта, који, чији* и сл.; *где, куда, када, како, колико, зашто* и сл.), с тим што заменице и прилози имају не само функцију помоћне речи него и одговарајућег конституента независне реченице (в. оно што је речено о релативизаторима).

Међутим, одсуство посебног обележја такође служи као обележје, и то код обавештајних реченица. Наиме, то што само оне немају посебног обележја управо разликује ове реченице од свих осталих. Но такве ре-

ченице се могу употребљавати, и као *неујтрални члан сисџема*. Тада оне само означавају дату ситуацију, а интонација, односно интерпункција показује каква им је комуникативна функција. Овако употребљене реченице називамо *комуникативно неујтралним* реченицама, иако се формално подударају с обавештајним.

2. ОБАВЕШТАЈНЕ РЧЕНИЦЕ

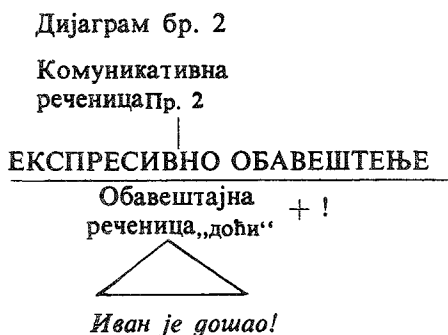
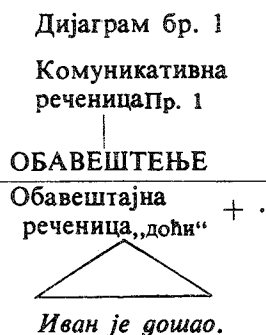
526. *Обавештајне (изјавне) реченице* употребљавају се за пружање информација; њихова комуникативна функција може се, дакле, означити као **ОБАВЕШТЕЊЕ**. Као што је речено, овакве предикатске реченице немају неко посебно обележје, али је функција обавештења обележена интонацијом (спуштањем гласа), односно интерпункцијом (тачка). Пример:

(Пр. 1) Иван је дошао.

Употребом узвичне интонације односно узвичника обавештењу се придаје *експресивни* карактер, тј. показују се говорникове емоције у вези с оним што садржи реченица; пример:

(Пр. 2) Иван је дошао!

Приказивање дијаграмом:

3. УПИТНЕ РЧЕНИЦЕ

527. *Упитним (интерогативним) реченицама* тражи се информација у вези са означеном ситуацијом; општа комуникативна функција им је, дакле, **ПИТАЊЕ**. Међутим, могу се разликовати разне врсте питања, од којих су најважније: **ОПШТЕ ПИТАЊЕ** и **ПОСЕБНО ПИТАЊЕ**.

Опшћим питањем се тражи информација о томе да ли се дата ситуација реализује или не (да ли је истинита или није). Основни тип одговора је: *Да/Не*. Обележја оваквих упитних реченица су упитне речце: *да ли*, *ли* и *зар*, али се може употребити и неутрална реченица, јер се питање обележава и упитном интонацијом (дизањем гласа), односно упитником. Примери:

(Пр. 3) *Да ли* Иван долази? (— Да./Не.)

(Пр. 4) Долази *ли* Иван?

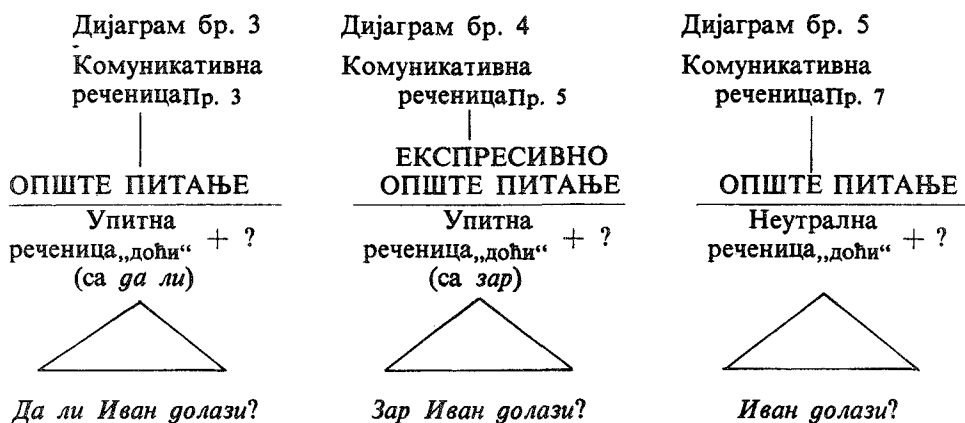
(Пр. 5) *Је ли* Иван дошао?

(Пр. 6) *Зар* Иван долази?

(Пр. 7) Иван долази?

Енклитичка речца *ли* стоји иза глагола у личном (финитном) облику (када је глаголски облик сложен, онда је то помоћни глагол, уп. пр. 5), с тим што тај глагол стоји на почетку реченице. Речца *зар* даје упитној реченици експресивну вредност (показује чуђење, изненађење и сл.).

Приказивање дијаграмом:

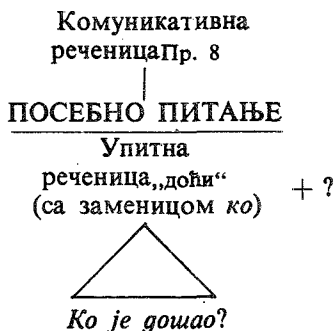
Посебним *ишћањем* се тражи информација о садржини неког дела упитне реченице; а одговор на такво питање је израз којим се исказује та садржина. Обележје оваквих упитних реченица су упитне заменице и прилози (*ко, ишћа, који, какав, колики, чији; где, куда, камо, одакле, докле, кад, ошћкад, докад, како, колико*) и, наравно, упитна интонација, односно упитник. Примери:

(Пр. 8) *Ко је дошао?* (— Иван.)

(Пр. 9) *Кад је Иван дошао?* (— Малопре.)

Приказивање дијаграмом:

Дијаграм бр. 6

4. ЗАПОВЕДНЕ РЕЧЕНИЦЕ

528. *Заповедним (императивним) реченицама* се подстиче (у виду заповести, захтева, молбе и сл.) или се пак забрањује реализовање онога што значи реченица. Опште функције оваквих реченица се могу, према томе, означити као ЗАПОВЕСТ (у техничком смислу те речи), односно ЗАБРАНА. Основно

обележје оваквих реченица је облик императива, односно конструкција *нека* + презент (за 3. л. јд. и мн.), уз употребу императивне интонације, односно узвичника; примери:

(Пр. 10) Дођи!

(Пр. 11) Нека Иван дође!

Реченице којима се изриче забрана називају се *прохибитивним* реченицама. Њихов облик је: (1) одрични императив, односно *нека* + одрични презент (глагол је углавном несвршеног вида); (2) израз *немојше* и *немојмо* са инфинитивом или конструкцијом *га* + презент. Примери:

(Пр. 12) Не отварај прозор! (Уп.: Отвори прозор! — са глаголом у свршеном виду)

(Пр. 13) Нека Иван не долази!

(Пр. 14) Немој дирати/да дираш ту књигу!

Термин „забрана“, такође, треба схватити у техничком смислу, јер се може радити само о одвраћању некога од нечега и сл.

Употребом конструкција *га* + презент или перфект добија се СТРОГА (ЕМФАТИЧКА, НАГЛАШЕНА) ЗАПОВЕСТ или ЗАБРАНА; нпр.:

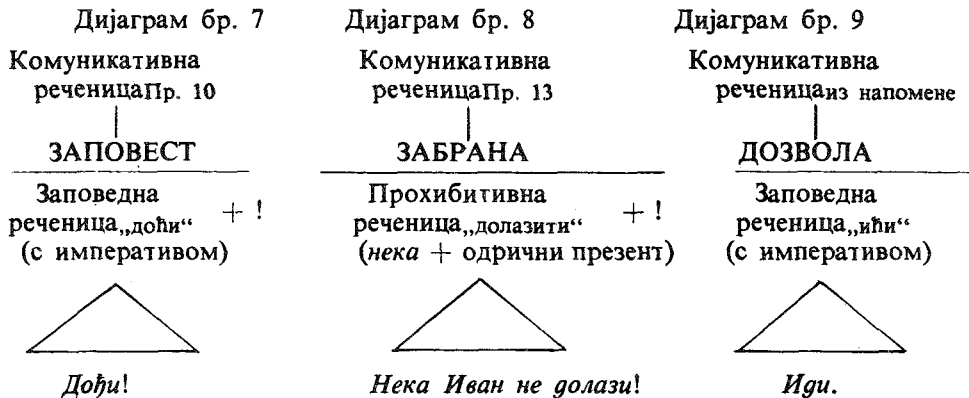
(Пр. 15) Да ми сутра вратиш књигу!

(Пр. 16) Да сте сместа отишли!

(Пр. 17) Да се нисте макнули!

Напомена. — Као одговор на питање којим се тражи дозвола, заповедна реченица има комуникативну функцију ДОЗВОЛЕ; нпр.: Да ли смем да идем у биоскоп? — *Иди.* (= смеш да идеш).

Приказивање дијаграмом:

5. ЖЕЉНЕ РЕЧЕНИЦЕ

529. *Жељним (оптилативним) реченицама* исказује се жеља да дође до остварења онога што оне значе; комуникативна функција је, дакле, ЖЕЉА. Њихово обележје је употреба модалног крњег перфекта или *нека* + презент или *га* + презент и узвичне интонације односно узвичника. Примери:

(Пр. 18) Живео/Нека живи/Да живи Први мај!

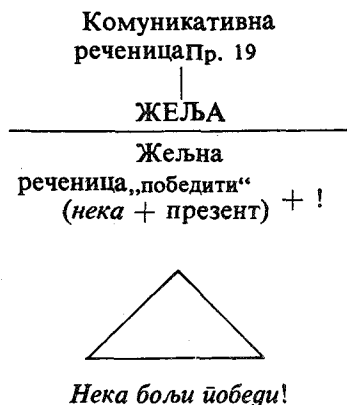
(Пр. 19) Нека бољи победи!

(Пр. 20) Жив ми био!

(Пр. 21) Никад среће немали!

Приказивање дијаграмом:

Дијаграм 10

6. УЗВИЧНЕ РЕЧЕНИЦЕ

530. Узвичним (ускличним, екскламативним) реченицама исказује се експресивни (емоционални) став према ономе што значи реченица. Општа комуникативна функција је, према томе, ЕКСПРЕСИВНИ СТАВ. Најважнији тип ових реченица су оне којима се исказује задивљеност, зачуђеност, згражање и сл. Њихово обележје су упитне заменице и прилози, упитно-узвична енклитичка речца *ли* и речца-узвик *ала* и узвична интонација, односно узвичник. Примери:

(Пр. 22) Како/Што га је ударио!

(Пр. 23) Ала га је ударио!

(Пр. 24) Ти ли си то урадио!

Узвично употребљене упитне заменице могу имати умерено значење (уп. *ишшо* у пр. 22). На почетку реченица са *ли* стоји (узвични) ф о к у с, тј. информативно тежиште реченице, а за њиме долази *ли*.

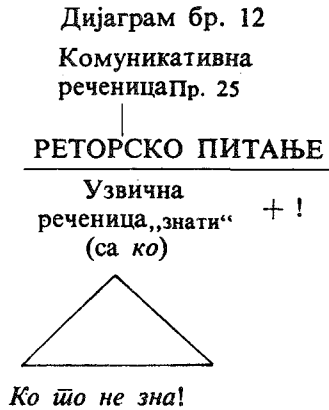
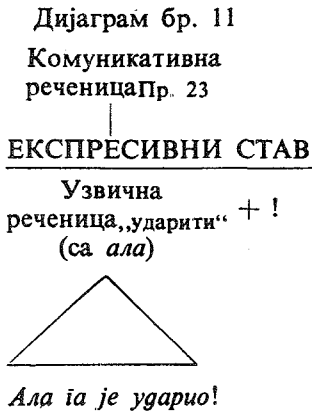
Један посебан тип узвичних реченица су РЕТОРСКА ПИТАЊА, која се одликују узвичном интонацијом, упитним обликом и потврдношћу/одричношћу супротном од стварног значења; примери:

(Пр. 25) Ко то не зна! (= свако то зна)

(Пр. 26) Ко го може да уради! (= то нико не може да уради)

Напомена. — Узвичне реченице су блиске експресивним обавештајним и експресивним упитним реченицама, али се ипак разликују од њих, јер им је узвичност главна, а не додатна карактеристика. Једна очљива разлика у односу на обавештајне реченице јесте њихов посебни облик (упитне заменице и прилози, *ли*, *ала*). Али од упитних реченица се разликују и одсуством упитне интонације и функционално: онај ко изговара узвичну реченицу не очекује одговор на њу.

Приказивање дијаграмом:

7. ИНДИРЕКТНЕ КОМУНИКАТИВНЕ ФУНКЦИЈЕ

531. У извесним случајевима се за исказивање неке комуникативне функције може употребити реченична форма која нормално служи за неку другу комуникативну функцију. Тада се говори о *индиректном комуникативном акту* односно о *индиректној комуникативној функцији*. У таквим случајевима интонација и смисао реченице показују стварну комуникативну функцију, која обично има неку додатну или специјалну вредност. Примери:

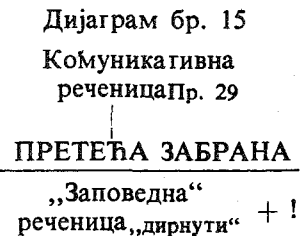
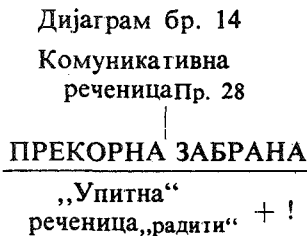
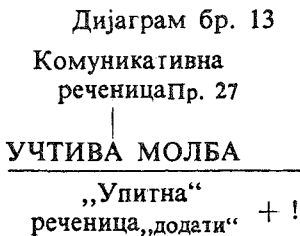
(Пр. 27) Хоћеш ли ми додати со! (уп.: Додај ми со!)

(Пр. 28) Зашто то радиш! (уп.: Немој то радити!)

(Пр. 29) Само дирни то! (уп. Немој то дирати!)

У примеру 27 предикатска реченица има облик упитне реченице, али се као реакција на целу комуникативну реченицу не очекује одговор (*Хоћу./Нећу.*), него одређена радња (додавање соли); зато ова комуникативна реченица има функцију УЧТИВЕ МОЛБЕ. У примеру 29 ради се о ПРЕКОРНОЈ ЗАБРАНИ у форми упитне реченице; а у примеру 30 о ПРЕТЕЋОЈ ЗАБРАНИ у форми заповедне реченице.

Приказивање дијаграмом:

Табела бр. 1

При- мер	Комуникативна реченица	Тип и лексич- ко језгро неза- висне реченице	Облик не- зависне ре- ченице	Интонаци- ја/Интер- пункција	Комуника- тивна функција
1	<i>Иван је дошао.</i>	Обавештајна реченица „доћи“	Без посеб- ног облика	Обавештај- на/Тачка	ОБАВЕШ- ТЕЊЕ
3	<i>Да ли Иван долази?</i>	Упитна рече- ница „долазити“	<i>да ли</i>	Упитна инт./ Упитник	ОПШТЕ ПИТАЊЕ
10	<i>Дођи!</i>	Заповедна реченица „доћи“	Императив	Императив- на инт./Уз- вичник	ЗАПО- ВЕСТ
19	<i>Нека бољи побегу!</i>	Жељна рече- ница „победити“	<i>нека</i> +пре- зент	Узвична инт./Узвич- ник	ЖЕЉА
22	<i>Како ја је уга- рио!</i>	Узвична рече- ница „ударити“	<i>како</i>	Узвична инт./Узвич- ник	ЕКСПРЕ- СИВНИ СТАВ

Вежбе

1. Помоћу табеле као што је табела бр. 1 анализирај следеће реченице: (1) Који аутобус иде до железничке станице? (2) Што сам се уморио! (3) Зар га ти познајеш? (4) Пожурите! (5) Неко те тражи. (6) Немојте галамити! (7) Ала је врућина! (8) Нека Никола однесе ово писмо на пошту! (9) Нека се само све лепо сврши! (10) Када почиње концерт? (11) Хоћеш ли ићи у позориште? (12) Хоћеш ли ми придржати ове књиге! (13) Шта ти све не знаш! (14) Да си сместа угасио телевизор! (15) Нека ти је са срећом!

44. НЕГАЦИЈА

1. ТВРЂЕЊЕ И ОДРИЦАЊЕ

532. Захваљујући постојању морфолошке категорије потврдности/одричности код глагола, тј. постојању потврдних и одричних глаголских облика, ситуације означене глаголима износе се на два начина: или се (1) показује да долази до реализовања дате ситуације, и то се зове *тврђење* или *афирмација*; или се (2) показује да до реализовања не долази, и то се зове *одрицање* или *неиација*. Примери:

(Пр. 1) Тања је имала карту за позориште и *оишла* је на представу.

(Пр. 2) Тања је имала карту за позориште, али *није* *оишла* на представу.

Пошто се обележава негирањем глагола (у личном или неличном облику), оваква негација се може звати *лајолском неиацијом*. А у вези с реченицом може се говорити о *финитној неиацији*, јер се негира глагол у личном (= финитном) облику. Наиме, негирају се прост лични глаголски облик и онај део сложеног глаголског облика који је у личном облику, а то је помоћни глагол (уп. и оно што је речено о употреби речце *ли* у гл. 10); нпр. *не* идем: *нисам* ишао, *нећу* ићи, *не* бих ишао.

Према томе да ли је у њима глагол у потврдном или одричном облику, све предикатске реченице — независне и зависне — деле се на *тврдне* и *одричне*. Као пример навешћемо једну независну и једну зависну врсту реченица:

(Пр. 3) Зар је Тања отишла у позориште?: Зар Тања *није* отишла у позориште?

(Пр. 4) Ако је Тања отишла у позориште, ... : Ако Тања *није* отишла у позориште, ...

Пример 3 илуструје потврдну упитну реченицу и одричну упитну реченицу, а пример 4 — потврдну условну реченицу и одричну условну реченицу. И инфинитив и глаголски прилози такође се употребљавају или у потврдном или у одричном облику, уп.:

(Пр. 5) *Пушићи* је штетно. : *Не пушићи* је здраво.

(Пр. 6) Никола је одговарао *замуцкујући*. : Никола је одговарао *не замуцкујући*.

2. ДВОСТРУКО НЕГИРАЊЕ ПРИ УНИВЕРЗАЛНОЈ НЕГАЦИЈИ

533. Употребом заменица и прилога општег значења (*свако*, *све*, *свуда* и сл.) постиже се *универзална афирмација*, тј. показује се да се садржај реченице односи на све случајеве на које се упућује заменицом односно прилогом. Насупрот томе, употребом одричних заменица и прилога (*нико*, *ништа*, *ничији*, *никакав*, *ниде*, *никад*, *никако* и сл.) постиже се *универзална неиација*, тј. показује се да се садржај реченице не односи ни на један дати случај. При том се, за разлику од појединих других језика (нпр. енглеског, француског или немачког), у српскоме у оваквим случајевима употребљава тзв. *двоструко негирање*, тј. иако је употребљена одрична заменица или прилог, негира се и глагол; уп.:

(Пр. 7) Он *никад ништа* не зна.

3. ФИНИТНА И КОНСТИТУЕНТСКА НЕГАЦИЈА

534. Упоредимо реченице:

(Пр. 8) Пошто није имао новаца, Марко није купио књигу.

(Пр. 9) Марко није купио КЊИГУ (него/но/већ СВЕСКУ).

У обе реченице са глаголом *купи* употребљена је финитна негација, тј. негација која се везује за глагол у личном облику. Међутим, *обим* (*опис*) негације није исти. Наиме, у првој реченици негира се реализовање дате ситуације у целини, док се у другој реченици ситуација негира само делимично: не пориче се да је Марко нешто купио, него се пориче само да је то што је купио била књига. У првом случају може се говорити о *шопалном негирању*, а у другом о *суженом (фокализованом) негирању*. Да се у овом другом случају негирање тиче само одређеног конституента, показује се изговарањем тога конституента са појачаним (контрастивним) реченичним акценом на њему. Другачије речено, појачани реченични акценат је обележје обима суженог негирања.

Уколико говорник жели да покаже шта је то што се реализује уместо садржаја негираног конституента, он може да употреби супротну напоредну конструкцију са везницима *не*о, *но* или *већ*; уп. пр. 9. У том случају постоји још један могући тип негације; уп.:

(Пр. 10) Марко је купио *не* КЊИГУ, него/но/већ СВЕСКУ.

Ту негација стоји испред конституента чија се садржина негира, тј. не ради се о финитној, него о *конституентској негацији*. Ова негација експлицитно показује да се негирање тиче само датог конституента, чиме се то негирање неколико истиче.

У вези са конституентском негацијом треба још нагласити да се она може применити и на негирање садржаја зависне реченице. То је и разумљиво јер су зависне реченице конституенти више реченице. Упореди пример бр. 11, у коме је употребљена финитна негација (уз глагол више реченице), и пример бр. 12, у коме је употребљена конституентска негација (уз зависну реченицу):

(Пр. 11) Марко *није* рекао да долази (него/но/већ да ће телефонирати).

(Пр. 12) Марко је рекао *не* да долази, него/но/већ да ће телефонирати.

Напомена. — За контрастирање тачне и нетачне информације може се употребити и супротна конструкција коју илуструје пример: Марко је купио СВЕСКУ, а *не* КЊИГУ.

Према томе, (1) финитна негација се може употребити и за тотално и за сужено (=фокализовано) негирање; а (2) сужено негирање може се постићи и употребом финитне негације (увек) и употребом конституентске негације (само када је употребљена супротна координативна конструкција са *не*о, *но* или *већ*).

Вежбе

1. Покажи како се употребом универзалне негације може порицати тачност тврдњи: (1) Марко је *нешто* купио. (2) Марко је *негде* отишао. Опиши обележја негације.

2. Покажи како се финитном и конституентском негацијом може порицати тачност садржаја неправог објекта у реченици: Јасна се наљутила на Тању. (Додај супротну конструкцију са *не*о/но/већ где је потребно.)

45. НАПОРЕДНЕ (КООРДИНАТИВНЕ) КОНСТРУКЦИЈЕ

1. ОПШТИ ПОЈМОВИ

А. НАПОРЕДНА (КООРДИНАТИВНА) КОНСТРУКЦИЈА

535. У глави 34.4 показано је да се у оквиру неке више јединице могу јавити две или више ужих јединица с напоредном функцијом. Такве функционално напоредне јединице морају се међусобно синтаксички повезати, односно *координирајући*, а то се постиже употребом одговарајуће *најоредне* (= *координативне*) *конструкције*.

Најоредну (координативну) конструкцију чине две или више функционално напоредних јединица које су повезане одређеним типом напоредног (координативног) односа обележеног одговарајућим језичким средствима. Према томе, код сваке напоредне конструкције треба знати: (1) јединице-чланове конструкције, (2) њихове напоредне функције, (3) тип напоредног односа и (4) обележје односа.

Све се ово може показати на следећа два примера:

(Пр. 1) *Иван је имао карџу за уџакмицу, али је остџао код куће.*

(Пр. 2) *Иван је позвао Марка, Николу и Зорана.*

(1) У примеру бр. 1 чланови напоредне конструкције су обавештајне реченице „имаџи“ и „остаџи“, а у примеру бр. 2 — именице „Марко“, „Никола“ и „Зоран“ у акуз. јд. (2) У пр. 1 напоредна функција је ОБАВЕШТЕЊЕ (у оквиру исте комуникативне реченице), а у пр. 2 — ПРАВИ ОБЈЕКАТ у предикативној (обавештајној) реченици „позвати“. (3) У пр. 1 чланови су повезани супротним а у пр. 2 — саставним односом. (4) Обележје супотног односа је напоредни везник *али* и у говору пауза, а у писању зарез; обележје саставног односа је везник *и* између два последња члана, а пауза односно зарез између првог и другог члана.

Анализа је представљена следећом табелом:

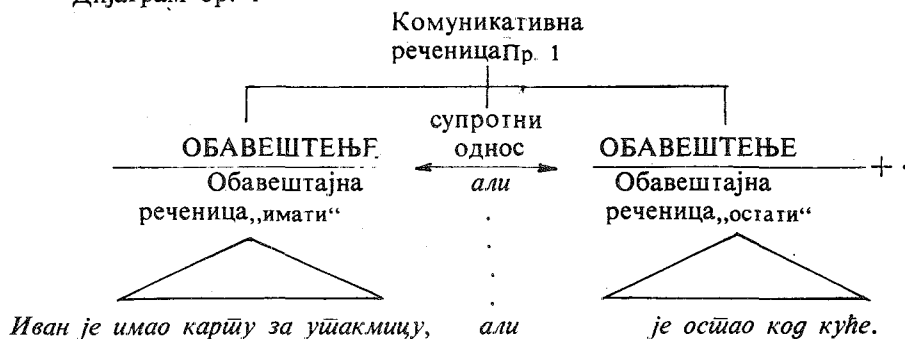
Табела бр. 1

При- мер	Напоредне јединице	Тип и лексич- ко језгро на- поредних једи- ница	Напоредне функције	Напоредни однос	Обележје напоредног односа
1	<i>Иван је имао карџу за уџакмицу</i> <i>(али) је остџао код куће</i>	Обавештајна реченица „имаџи“ Обавештајна реченица „оста- џи“	ОБАВЕШ- ТЕЊЕ у ко- муникатив- ној речени- циПр. 1	супротни	... , <i>али</i>

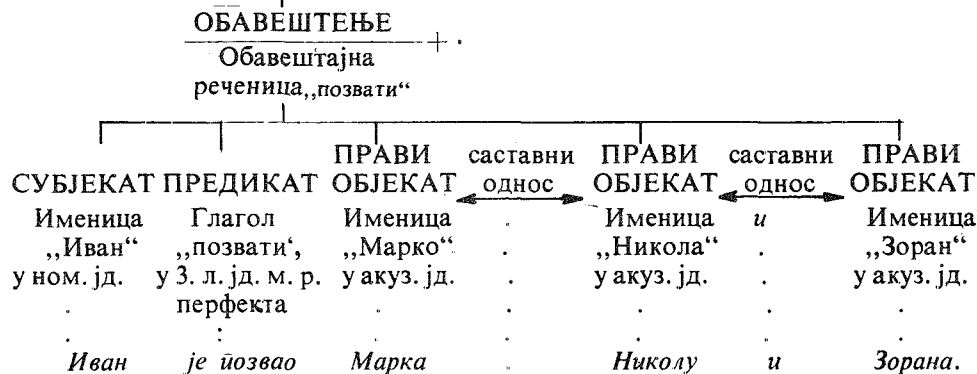
	<i>Марка</i>	Именица „Марко“ у акуз. јд.	ПРАВИ ОБЈЕКАТ у реченици „позвати“	саставни	...,...и...
2	<i>Николу</i>	Именица „Никола“ у акуз. јд.			
	<i>Зорана</i>	Именица „Зоран“ у акуз. јд.			

Дијаграми за наведене примере били би:

Дијаграм бр. 1

(Дијаграм 2) Комуникативна реченицаПр. 2

Б. ТЕРМИНОЛОГИЈА

536. За означавање везе функционално напоредних јединица употребљава се неколико термина: *најоредносн*, *независносн*, *координација* (латинског порекла), *џарашакса* (грчког порекла) и *џриређеносн* (дословни превод два претходна термина).

За две или више напоредних реченица употребљава се и термин *најоредносложене* (или *независносложене*) *реченице*. (При том се обично мисли на две или више обавештајних реченица у напоредном односу.)

Напомене

1. Кад се каже да су две реченице (или више њих) независне, мисли се да су оне међусобно независне, тј. повезане су напоредним (независним) односом. У овој књизи, међутим, термин „независна реченица“ је употребљен у смислу функционалне независности: реченица је независна ако за њену употребу није потребна виша предикатска реченица, тј. ако „може да стоји сама“ (в. гл. 34 и главу 43).

2. Грешка која се често јавља при анализи напоредносложених реченица јесте да се међусобни однос напоредних реченица схвати као њихов функционални тип. На пример, у реченици бр. 1 постоје две реченице које су међусобно у супротном односу. Ако се, дакле, за такве реченице каже да су супротне, тиме се одређује њихов међусобни однос, а не функционални тип реченице, тј. врста којој реченица припада узета сама за себе. Наиме, и једна и друга реченица су по свом функционалном типу (врсти) обавештајне реченице (в. табелу бр. 1 и дијаграм бр. 1) и зато на крају комуникативне реченице стоји тачка. У примеру: *Да ли је Иван нашао карпу и да ли је оишао на ушакмцу?* — реченице су по међусобном односу саставне, а по функционалном типу (врсти) — упитне и зато на крају комуникативне реченице стоји упитник.

За напоредну конструкцију чији су чланови речи или (зависне) синтагме (уп. пр. 2) употребљава се и термин *најоредна* или *координативна синтагма*. У том случају треба разликовати три термина: *синтагма*, *зависна синтагма* и *најоредна синтагма*. У оваквој терминологији синтагма је спој речи унутар (просте) реченице, односно спој делова (просте) реченице. *Зависна синтагма* настаје спајањем *зависних* чланова, тј. одредби и допуна, са *уравним* (*главним*) чланом. А *најоредна синтагма* постаје спајањем (међусобно) *најоредних* чланова. У оба случаја чланови синтагми су речи или уже синтагме.

Напомена. — У овој књизи под синтагмом се подразумева само конструкција која настаје везивањем одредби и допуна (зависних конституената) за реч која се одређује или допуњава (главна реч), с тим што зависни члан може бити и нека зависна реченица (в. гл. 34 и главу 40). За конструкције које настају напоредним односом употребљава се само термин *најоредна конструкција*, с тим што ће се, где је потребно, спецификовати функција или врста напоредних јединица; нпр. за чланове конструкција у реченици бр. 1 може се рећи: напоредна обавештења (функција) или напоредне обавештајне реченице (врста); а у реченици бр. 2: напоредни објекти (функција) или напоредне именице (врста). (Може се говорити и о напоредним именичким синтагмама, напоредним именицама и именичким синтагмама, напоредним зависним реченицама и сл.)

В. НАПОРЕДНИ ОДНОСИ И ЊИХОВА ОБЕЛЕЖЈА

537. Напоредне конструкције су базиране на *систему најоредних* (*координативних*) *односа*, тј. на одређеном броју типизираних напоредних односа и њихових обележја. Најважнији напоредни односи могу се сврстати у три групе:

— *саставни односи*, којима се повезују паралелни и међусобно сагласни чланови; обележја: *и, ни, ниши, ња, ње*;

— *расставни односи*, којима се повезују међусобно алтернативни чланови; главно обележје: *или*;

— *суйрошни односи*, којима се повезују чланови међу којима постоји контраст, несагласност, противречност и сл.; обележја: *а, али, но, нећ, већ, ња ипак*.

Обично се као посебни напоредни односи узимају и:

— *закључни односи*, код којих се другим чланом показује закључак који следи из садржине првог члана; обележја: *дакле, њрема њтоме* и сл. (Овај се однос понекад прибраја саставном.)

— *искључни односи*, код којих се садржина другог члана искључује из онога што је означено првим чланом; обележја: *само (ишћо), једино (ишћо), ишћек (ишћо)*. (Овај се однос понекад прибраја супротном.)

Једна посебна врста напоредног односа која умногоме комбинује саставно и супротно значење (па се најчешће прибраја једном или другом од тих односа) јесу:

— *трагациони односи (односи сѡејеновања)*, којима се истовремено показује паралелност и различитост међу члановима напоредне конструкције и истиче други члан односа; обележја: *не само (ишћо/га) . . . него/но/већ, а ка-моли (га)*.

Као обележја напоредних односа јављају се, дакле, н а п о р е д н и везници (*и, ни, нишћи, ња, ише, или, а али, но него, већ* и сл.), али и разне речце (п а р т и к у л е) које показују постојање и природу напоредности (речце *и* и *ни, дакле, ишћак* и сл.). Сва ова обележја се могу назвати *координативни*.

Поред координатора, за обележавање координативних конструкција важно је и сегментирање које се у говору постиже п а у з а м а (и одговарајућом интонацијом), а у писању з а р е з и м а. При томе је опште правило за употребу зареза у координативним конструкцијама да се он обавезно ставља ако нема напоредног везника. О осталим случајевима ће бити речи у следећим тачкама.

Напомена. — У супротне везнике често се убраја и временски везник *док* употребљен у реченицама као што је: *Док једни раде, други ленствују.*, или: *Једни ленствују, док други раде.* Ово је у ствари п с е у д о з а в и с н а, тј. привидно зависна временска реченица: њена форма (уп. везник *док*) јесте форма временских реченица, али је значењски однос (исказивање конфронтације) као код супротних реченица (на супротни однос, као стварну вредност оваквих „зависносложених“ реченица, указује реченична интонација). Постоје и друге врсте псеудозависних реченица: једна од њих — псеудозависна последична реченица (са *ишћако га*), описана је у т. 515; а пример: *Онда је отишао у рат, га се никад не врати (=и никад се није вратио)* — илуструје псеудозависну намерну реченицу (псеудофиналну реченицу), која не износи циљ радње претходне реченице, него показује њен наставак или исход.

2. НАПОРЕДНИ ОДНОСИ МЕЂУ НЕЗАВИСНИМ РЕЧЕНИЦАМА

А. КООРДИНИРАЊЕ НЕЗАВИСНИХ РЕЧЕНИЦА

538. Ако се у оквиру једне комуникативне реченице јаве две или више независних предикатских реченица, тј. реченица са комуникативном функцијом, оне се морају координирати. При том се обично као напоредне јављају реченице исте врсте, односно реченице које реализују исти тип комуникативног акта (две или више обавештајних реченица односно два или више ОБАВЕШТЕЊА, две или више упитних реченица односно два или више ПИТАЊА итд.). Хетерофункционалне (= функционално резличите) напоредне везе постоје, али су ретке; примери:

(Пр. 3) *Пожури, или ћеш закаснити!* (= императивна + обавештајна реченица)

(Пр. 4) *Зоран је дошао, па га питај за савет!* (= обавештајна + императивна реченица)

(Ради једноставности, напоредни односи међу независним реченицама биће показани само на најважнијем случају — на координирању обавештајних реченица).

Б. САСТАВНИ ОДНОСИ

539. *Саставни* или *којулајивни* односи јављају се међу реченицама чија је садржина, како се то обично каже, истог смера, тј. ситуација означена другом реченицом смисаоно је паралелна са ситуацијом прве реченице или се надовезује на њу. Главни везник за означавање саставних односа је *и*, а остали везници су *ниџи*, *ни*, *џа* и *џе*.

Примери за употребу везника *и* (и варијантне конструкције):

- (Пр. 5) Јасна седи за столом *и* пише.
- (Пр. 6) Јасна седи за столом, чита књигу *и* вади белешке.
- (Пр. 7) Јасна је пришла прозору *и* затворила га.
- (Пр. 8) Јасна је пришла прозору, затворила га *и* навукла завесу.
- (Пр. 9) Иван је купио половни рачунар, *и* није се покајао.
- (Пр. 10) Иван се (*и*) клиза *и* скија.
- (Пр. 11) Никола се *и* клиза, *и* скија, *и* игра хокеј.
- (Пр. 12) Никола се клиза, скија, игра хокеј.
- (Пр. 13) Зоран се *не* клиза *и* *не* скија.
- (Пр. 14) Марко је (*најпре*) свратио код Зорана *и* (*онда*) је отишао на тренинг.
- (Пр. 15) Пут је био закрчен *и* (*зашто*) нисмо стигли на време.

Испред везника *и* не употребљава се зарез, осим кад се жели да се тај члан конструкције издвоји или истакне (уп. пр. 9). Конструкције у којима се јавља *и* могу имати и више од два члана (за такве напоредне конструкције каже се да су *ошворене*, тј. број чланова им није ограничен). У таквим конструкцијама везник *и* се у типичним случајевима јавља само између два последња члана низа („затвара“ низ), а између осталих чланова употребљава се пауза односно зарез (уп. пр. 6 и 8). Паралелизам две реченице може се сигнализати употребом везника (тачније: речце) *и* испред одговарајућег сегмента прве реченице (уп. пр. 10); ако нема посебног истицања, зарез ту није потребан. Ако се у набрајању испред сваког члана конструкције употреби *и* (пр. 11), добија се *емфатички полисиндет*, којим се истиче важност сваког члана низа (полисиндет = вишеструка употреба везника); тада се зарез употребљава између свих чланова низа. Још једна стилска варијанта је истицање чланова низа, односно њихове бројности, употребом *асиндет* (= одсуство везника), који даје утисак незавршености набрајања (пр. 12). Све ово се шематски може приказати овако:

- (Пр. 16) 1. основно (неутрално): (. . .) . . . *и* . . .
- 2. издвајања или истицање: . . . , *и* . . .
- 3. обележавање паралелности: *и* . . . *и* . . .
- 4. емфатички полисиндет: *и* . . . , *и* . . . , *и* . . .
- 5. стилски асиндет: . . . , . . . , . . .

Ако се ради о низу реченица о д р и ч н о г з н а ч е њ а (уп. пр. 13), може се употребити везник *ниџи* или *ни* (једном или поновљен). При томе иза *ниџи* глагол стоји у потврдном (!) облику, тј. везник *ниџи* има вредност *и* + *не*. Интерпункција је као код *и*. Пример:

- (Пр. 17) Зоран се *не* клиза *ниџи* се скија.
- (Пр. 18) Зоран *ниџи* се клиза *ниџи* се скија.
- (Пр. 19) Зоран се *ни* не клиза *ни* не скија.

Ако постоји изразито значење у застопности (сукцесивно-сти), као у пр. 14, употребљава се и везник *иа* (ретко *ише*), нпр.:

(Пр. 20) Марко је (најпре) свратио код Зорана (,) *иа* је отишао на тренинг.

Везник *иа*, дакле, има вредност: *и* + *онда*, *и* + *затим* и сл. Испред *иа* зарез се не мора употребити, али се често ставља.

Ако, пак, између две реченице постоји (узрочно-) последични однос (уп. пр. 15), употребљавају се везници *ише* и *иа*; пример:

(Пр. 21) Пут је био закрчен (,) *ише/иа* нисмо стигли на време.

Ови везници, према томе, имају вредност: *и* + *зато*, *и* + *ишако* и сл. И испред њих се не мора употребити зарез, али се ипак врло често други члан одваја од првог.

Напомена. — Саставне реченице последичног значења не треба мешати са зависним последичним реченицама (са начинском функцијом). Међутим, псеудозависне последичне реченице са *ишако да* (в. *иш.* 515.) функционално су еквивалентне са наведеним реченицама; уп.: Пут је био закрчен, *ишако да* нисмо стигли на време.

В. РАСТАВНИ ОДНОС

540. *Расставни* или *дисјунктивни однос* повезује реченице којима се износе алтернативне ситуације. Главно обележје раставног односа је везник *или*. Примери:

(Пр. 22) Зоран ће (*или*) доћи *или* ће телефонирати.

(Пр. 23) Иван је (*или*) заборавио на концерт *или* га је нешто задржало.

(Пр. 24) *Или* грми, *ил'* се земља тресе, / *Ил'* удара море о мраморје (народна песма).

(Пр. 25) Марко недељом (*или*) иде у утакмицу *или* гледа телевизијски пренос.

(Пр. 26) Окупљени људи су (*или*) узбуђено разговарали *или* уплашено ћутали.

Од алтернативних ситуација најчешће се реализује само једна (уп. пр. 22—24). Но ако се односе на разне прилике (уп. пр. 25: једне недеље . . . , а друге недеље . . .) или се свака ситуација приписује само делу вршилаца (уп. пр. 26: неки људи . . . , а други . . .), онда се све ситуације реализују („наизменична“ и „дистрибутивна“ реализација).

И конструкције са *или* су у принципу „отворене“ (број чланова није ограничен), а везник се може понављати. Што се тиче интерпункције, она је слична интерпункцији у конструкцијама са везником *и*.

Г. СУПРОТНИ ОДНОСИ

541. *Суијроћним* или *адверзативним односима* повезују се реченице међу којима садржајима постоји неподударност или супротност. Везници су: *а*, *али*, *но*, *него*, *већ*, *иа иијак*. Примери:

(Пр. 27) Марко је отишао, *а* Иван је остао.

(Пр. 28) Испред прозора је сто, *а* на њему су разбацане разне хартије.

(Пр. 29) Марко је свратио код Зорана, *али* га није затекао код куће/*но* није га затекао код куће.

(Пр. 30) Тања се није осећала добро, *али* је (*ијак*) отишла у школу/*иа иијак* је отишла у школу.

(Пр. 31) Никола је чекао у реду два сата, *али* је (*зато*) добио одлична места.

(Пр. 32) Зоран није дошао, *него/но/већ* се јавио телефоном.

Везник *a* најчешће обележава контраст (уп. пр. 27) или показује да ситуација у другој реченици представља нешто различито у односу на претходну реченицу. У овом другом случају супротни и саставни однос се понекад додирују. Уп.:

(Пр. 33) Зоран је најпре прихватио позив, *a* онда се предомислио.

(Пр. 34) Зоран је најпре прихватио позив, *и* онда се предомислио.

Везник *али* је најтипичнији супротни везник. Од разних односа који се њиме обележавају издвојићемо два. Један је *концесивни* (*допусни*) однос (уп. пр. 30), којим се показује да се на основу садржине прве реченице не би очекивала садржина друге реченице. Обележје је везник *али* (или *но*), уз који се може јавити и речца *иџак*, или пак везнички спој *џа иџак*. Овај однос је близак са односом који се изражава зависносложеном реченицом у оквиру које је употребљена зависна концесивна реченица. Други однос тзв. *компензативни* однос (пр. 31); ту се садржајем друге реченице ублажава или неутралише ефекат садржаја прве реченице. Обележје је везник *али* (или *но*), уз који се може додати и прилог *зашто*.

Везници *него*, *но* и *већ* употребљавају се кад се првом реченицом реализација неке ситуације пориче (глагол је у одричном облику), а другом реченицом се показује која се ситуација реализује (уместо ње).

Што се тиче везника *но*, ту би се могло говорити о два различита везника. Наиме, кад је *но* синонимно са *али*, иза њега у књижевном језику не може стајати енклитика (уп. у вези с примером 29: . . . , * *но ља* није затекао код куће); а кад је *но* синонимно са *него* или *већ*, енклитика стоји одмах иза њега (уп. пр. 32).

И н т е р п у н к ц и ј а . — Супротне напоредне реченице се, баш због свог супротног значења, обавезно раздвајају зарезом. (Ако се жели истаћи блискост реченица у којима је употребљен везник *a* са саставним реченицама, зарез се не употребљава.)

Д. ЗАКЉУЧНИ ОДНОС

542. *Закључни* или *конклузивни однос* јавља се у напоредној конструкцији у којој се другом реченицом износи закључак који проистиче из садржине прве реченице. Друга реченица је најчешће асиндетска, тј. нема везника, али се закључни однос може експлицирати закључном речцом *дакле* или изразом *према њома*. Примери:

(Пр. 35) Ласте су се вратиле: пролеће је, *дакле*, ту.

(Пр. 36) Никола није нашао карте; *дакле*, нећемо ићи у позориште.

Пошто нема везника, мора се употребити неки знак интерпункције, а то могу бити две тачке, тачка и зарез или само зарез.

Ђ. ИСКЉУЧНИ ОДНОС

543. *Искључни* или *ексклузивни однос* јавља се у напоредној конструкцији у којој се садржај друге реченице искључује из онога што значи прва реченица. Као обележје искључног односа употребљавају се везници, односно везнички спојеви: *само* (*иџио*)/*једино* (*иџио*)/ *ређе*: *џек* (*иџио*). Примери:

(Пр. 37) Сви су се вратили кући, *само* је Зоран наставио пут.

(Пр. 38) Нико није ништа одговорио, *само* се неко накашљао.

(Пр. 39) Цело лето је било суво, *само штио* је почетком августа падала киша.

(Пр. 40) У соби је владала тишина, *само штио* се чуло куцање зидног сата.

У првој реченици се обично налази нека реч општег или одричног значења (уп. *сви, нико, ништа, цео*) или се такво значење позразумева (у пр. 40 могла би се додати реч *штиоуна*). Тиме се указује на целовитост значења те реченице, а другом реченицом се та целовитост сужава.

Испред друге реченице се увек ставља зарез.

Напомена. — Сличан ефекат сужавања значења претходне реченице постиже се и употребом зависне реченице за изузимање (ексептивне реченице) са *осим штио* и *сем штио*, нпр.: У соби је владала тишина, *осим штио* се чуло куцање зидног сата.

Е. ГРАДАЦИОНИ ОДНОСИ

544. У градационим конструкцијама истиче се други члан конструкције нарочитим повезивањем са првим чланом. Од разних градационих конструкција овде ће бити наведена само два најважнија типа.

Један тип градационе конструкције илуструју примери:

(Пр. 41) Тања *не само штио/га* је паметна *неио/но/већ* је и врло вредна.

(Пр. 42) *Не само штио/га* није дошао *неио/но/већ* се није ни извинио.

У оваквим конструкцијама други члан се истиче наглашавањем да се не реализује само садржај прве реченице него да се такође реализује и садржај друге реченице. Обележје оваквог односа је: *не само штио/га . . . неио/но/већ (. . .) (н)и*. Мада се између чланова конструкције осећа пауза у говору односно други члан се истиче, по правопису се у оној конструкцији не ставља зарез.

Други тип градационе конструкције илуструју примери:

(Пр. 43) Ја бих помогао и непознатом човеку, *а камоли* нећу помоћи најбољем другу.

(Пр. 44) Он *ни* не разуме немачки, *а камоли га* та говори.

Оваквом конструкцијом се други члан истиче емфатичким имплицираним поређењем са првим чланом. Обележје оваквог односа су везнички спојеви *а камоли (га)* и — данас скоро архаично — *а немоли (га)*; а испред паралелног сегмента прве реченице често стоји *и*, односно *ни*. Чланови ове конструкције одвајају се зарезом. Код обе конструкције постоји смисаона паралелност међу реченицама (уп. речце *и* одн. *ни*), али се инсистира на садржају друге реченице.

Напомена. — Као што је речено код поредбених реченица (т. 514), реченице са *а камоли* обично се убрајају у поредбене реченице (за тзв. изузетну неједнакост). Међутим, чињеница да *а камоли* повезује међусобно и конституентске јединице с истом функцијом (в. следећу тачку) недвосмислено показује да је то координативна конструкција.

Вежбе

Помоћу табеле као што је табела бр. 1 анализирај следеће напоредне конструкције: (1) Марко нити пева нити свира. (2) Дуго смо их чекали, али нису дошли. (3) Целе прошле недеље падала је киша или је било облачно. (4) Није пазио и саплео се. (5) Иван је заузет, али ће зато доћи Никола. (6) Знао сам пут, али сам ипак залутао. (7) Иван је однео писмо на пошту па се вратио кући. (8) Он ову књигу не би ни продао, а камоли да је некеме поклони. (9) Остало је још читавих пола сата: стићи ћемо,

дакле, на време. (10) Јасна се разболела, те није могла поћи на излет. (11) Ишао бих на концерт, али немам карту. (12) Време се свуда пролепшало, само код нас пада киша. (13) Не само што је било хладно него је и дувао јак ветар. (14) Узела је торбу и отишла у школу. (15) Јасна учи енглески, а Тања (учи) француски. (16) Или ће се време пролепшати или нећемо ићи на излет.

3. НАПОРЕДНИ ОДНОСИ МЕЂУ КОНСТИТУЕНТСКИМ ЈЕДИНИЦАМА

545. Као што је већ речено, не координирају се само независне реченице него се координирају и конституентске јединице, тј. речи, синтагме и зависне реченице. До координирања ту долази када овакве јединице имају напоредну синтаксичку (конституентску) функцију у оквиру исте више јединице; уп. пример бр. 2, где све три именице у акузативу имају функцију правог објекта у оквиру реченице формиране помоћу прелазног глагола „позвати“. Наравно, да би имале напоредну функцију, конституентске јединице треба да имају еквивалентну конституентску вредност; на пример у конструкцијама:

(Пр. 45) данас и сутра, у среду и у петак, сутра и у петак.

координирани су прилози за време и именице у предлошко-падежној конструкцији с временским значењем. Није, дакле, толико важна врста речи колико конституентско значење с којим је употребљена.

За формирање низа напоредних конституентских јединица карактеристична је још једна појава, а то је да се — сем у неким посебним случајевима — као напоредне јављају јединице и с т о г р а н г а. Наиме, именичке, придевске и прилошке речи и синтагме се координирају међусобно (уп. пр. 45), а зависне реченице, које су јединице вишег ранга (реченице!) координирају се са другим зависним реченицама (с истом функцијом).

Напомена. — Као леп пример важности ранга за координацију могу да послуже конструкције са инфинитивом (нелични глаголски облик) и са *ga* + презент (лични глаголски облик). Иако су еквивалентне, у напоредном низу се јављају или само једне или само друге конструкције, нпр.: Дете је брзо научило *чиџаи* и *ишсаи* или Дете је брзо научило *ga* *чиџа* и (*ga*) *иши*.

И за координирање конституентских јединица најважнија су три основна типа напоредних односа: с а с т а в н и, р а с т а в н и и с у п р о т н и, а њима се може придодати и г р а д а ц и о н и о д н о с. Као илустрација ових односа у напоредним конструкцијама које образују речи и (зависне) синтагме, тј. у конструкцијама које се зову у напоредним или координативним синтагмама, могу послужити следећи примери, у којима напоредне јединице имају функцију одредбе за време:

(Пр. 46) Зоран те је тражио (*и*) у петак и (*у*) суботу (саставна конструкција, односно саставна напоредна синтагма)

(Пр. 47) Зоран те није тражио (*ни*) у петак *ни* у суботу. (саставна конструкција)

(Пр. 48) Зоран те је тражио (*или*) у петак *или* у суботу. (расставна конструкција)

(Пр. 49) Зоран те није тражио у петак, *не* у суботу. (супротна конструкција)

(Пр. 50) Зоран те је тражио у суботу, *а* не у петак. (супротна конструкција)

(Пр. 51) Зоран те је тражио *не само* у петак *не* у суботу. (градациона конструкција; иза *само* се не употребљава *што* или *ga*!)

(Пр. 52) Зоран те није тражио *ни* у петак, *а* *камоли* у суботу. (градациона конструкција).

Напоредне конструкције чији су чланови зависне реченице (у овом случају временске реченице са функцијом одредбе за време), илуструју следећи примери:

- (Пр. 53) Зоран те је гражио (*и*) пре него што је пошао на посао *и* кад се вратио кући. (саставна конструкција)
(Пр. 54) Зоран те није гражио (*ни*) пре него што је пошао на посао *ни* кад се вратио кући. (саставна конструкција)
(Пр. 55) Зоран те је гражио (*или*) пре него што је пошао на посао *или* кад се вратио кући. (раставна конструкција)
(Пр. 56) Зоран те није гражио пре него што је пошао на посао *нејо* кад се вратио кући. (супротна конструкција)
(Пр. 57) Зоран те је гражио кад се вратио кући, *а* не пре него што је отишао на посао. (супротна конструкција)
(Пр. 58) Зоран те је гражио *не само* пре него што је пошао на посао *нејо* *и* кад се вратио кући. (градациона конструкција; *иза само* се не употребљава *шио* или *га*)
(Пр. 59) Зоран те није гражио *ни* пре него што је пошао на посао, *а* *камоли* кад се вратио кући. (градациона конструкција)

Напомена. — При анализи напоредних конструкција — нарочито оних са *и* и *или* — врло је важно водити рачуна да се помоћне речи, тј. предлози и везници, укључујући ту и упитно-односне заменице и прилоге, често не понављају (чиме се садржај напоредних јединица тешње повезује). Зато пример: у петак *и* *субоју* треба тумачити као: у петак *и* [у] *субоју*; а пример: кад се спремио *и* *пошао на посао* треба тумачити као: кад се спремио *и* [*кад је*] *пошао на посао* (уз зависне везнике се изостављају и глаголске енклитике!). Ово је нарочито важно уочити код зависних реченица јер се оне тада формално подударају са обавештајним реченицама.

Вежбе

1. Којим су напоредним односима координирани субјекти у следећим реченицама: (1) Доћи ће (или) Марко или Никола. (2) Доћи ће не само Марко него и Никола. (3) Доћи ће Марко, а не Никола. (4) Неће доћи ни Марко, а камоли Никола. (5) Неће доћи ни Марко ни Никола. (6) Неће доћи Марко, него Никола. (7) Доћи ће (и) Марко и Никола.

2. Којим су напоредним односима координиране зависне реченице у следећим примерима: (1) Зоран није рекао да ће доћи, него да ће се јавити. (2) Зоран је рекао да ће доћи, а не да ће се јавити. (3) Идем у град да однесем пакет на пошту и да купим карте за позориште. (4) Нису га посетили не само кад је био у болници него ни кад се вратио кући. (5) Нису га посетили ни кад је био у болници, а камоли кад се вратио кући. (6) Није знао ни где је Иван ни шта ради. (7) Поздрави Зорана ако га сретнеш или ако ти се јави. (Одреди и врсту и функцију зависних реченица.)

46. РАСПОРЕД СИНТАКСИЧКИХ ЈЕДИНИЦА И ИНФОРМАТИВНА АКТУАЛИЗАЦИЈА РЕЧЕНИЦЕ

1. РАСПОРЕЂИВАЊЕ СИНТАКСИЧКИХ ЈЕДИНИЦА

546. Упоредимо следеће реченице:

(Пр. 44) Иван је испричао своје доживљаје са прошлогодишњег зимовања.

(Пр. 45)* Је зимовања испричао са доживљаје Иван прошлогодишњег своје.

Обе реченице су састављене од истих морфосинтаксичких речи српскога језика, и то од таквих речи које се могу повезати у одређену синтаксичку структуру. Па ипак је само реченица у пр. 44 заиста реченица српскога језика, док реченица у примеру 45 није српска реченица (што је обележено стављањем звезде испред ње). Разлог овоме је што је прва реченица формирана на основу правила (принципа) српског синтаксичког система која регулишу распоређивање синтаксичких јединица, док су у другој реченици речи распоређене без икаквих правила. Ова два примера показују, дакле, да за реализацију реченице у комуникацији није довољно само изабрати одговарајуће синтаксичке јединице и повезати их синтаксичким функцијама и односима него је потребно и да синтаксичке јединице буду распоређене на одговарајући начин.

Ако се погледа распоред синтагматских конституената и помоћних речи у пр. 44, може се уочити неколико принципа њиховог распоређивања. Пре свега, све јединице које чине синтагму груписане су једна уз другу, тј. образују један непрекинути сегмент реченице; уп.: *са + њрошлоодишњеи + зимовања и своје + доживљаје + (са + њрошлоодишњеи + зимовања)*. Затим, зависни конституенти су распоређени према типу конституентске јединице и њеној конкретној функцији: конгруентни атрибути, тј. атрибути изречени придевом (*њрошлоодишњи*) и придевском заменицом (*своје*) стоје испред именица које одређују, а падежни атрибут (*са њрошлогодишњег зимовања*) стоји иза именице коју одређује. Помоћна реч, тј. предлог *са* стоји на почетку именичке јединице. Захваљујући свему овоме саговорник (читалац) може лако да уочи синтагматске односе и разуме значење одговарајућих синтагми.

Реченични конституенти (субјекат, предикат и прави објекат) у пр. 44 распоређени су тако да формирају одређену реченичну *перспективу*: најпре се исказује именички конституент који је *носилац реченичне перспективе*, а у овом случају то је субјекат, па затим *предикацко језиро*, тј. глагол и оно што се заједно с њим приписује субјекту, односно носиоцу реченичне перспективе. Реченична перспектива у примеру 44 може се представити овако:

СУБЈЕКАТ

носилац
њерспективе

+

ПРЕДИКАТ + ПРАВИ ОБЈЕКАТ

предикацко језиро

Оваквом перспективом постигнута је одређена *поступност* односно *прогресија* у презентирању реченичног садржаја: саговорник (читалац) најпре сазнаје о коме је појму реч, па се затим његова пажња усмерава на предикацко језиро.

У примеру бр. 45 нити су синтагматски конституенти (и помоћна реч) груписани један уз други нити је формирана реченична перспектива. Осим тога, распоређивањем *енклитике је* на почетак реченице нарушено је једно важ-

но правило о распоређивању енклитика: енклитичке, тј. ненаглашене речи које се изговарају заједно са акцентованом речи испред себе, не могу стајати на почетку реченице, него могу да се јаве тек иза прве наглашене речи (уп. пр. 44) или иза везника.

Напомена. — За распоређивање синтаксичких јединица обично се употребљава термин ред речи. Речи су, наиме, најмање јединице које „могу да мењају место у реченици“. Међутим, речи се распоређују као синтаксичке јединице у оквиру виших синтаксичких јединица, а и више синтаксичке јединице имају одређени распоред. Зато је боље уместо о реду речи говорити о распоређивању синтаксичких јединица.

2. СЛОБОДА У РАСПОРЕЂИВАЊУ РЕЧЕНИЧНИХ КОНСТИТУЕНАТА

547. Распоред: субјекат + предикат + прави објекат (или скраћено: С П О) јесте типични распоред конституената предикатске реченице формиране са прелазним глаголом, каква је и предикатска реченица „испричати“ у пр. 44. Но то није и једини могући распоред. Ако погледамо следећих шест реченица:

- (Пр. 46) Иван је ударио Марка (- С П О)
- (Пр. 47) Иван је Марка ударио (- С О П)
- (Пр. 48) Ударио је Иван Марка (- П С О)
- (Пр. 49) Ударио је Марка Иван (- П О С)
- (Пр. 50) Марка је Иван ударио (- О С П)
- (Пр. 51) Марка је ударио Иван (- О П С)

запазићемо да су у њима субјекат, предикат и прави објекат распоређени на свих шест могућих начина, а да су ипак све те реченице граматички исправне. У српском језику, наиме, граматички облик именичке јединице (номинатив, односно акузатив) омогућава да се субјекат и објекат идентификују без обзира како су распоређени (и конгруенција глагола са субјектом доприноси лакшем индентификовању субјекта). Зато се субјекат, предикат и објекат могу слободно распоређивати, тј. заузимати разна места у реченици. А то важи и за остале реченичне конституенте (глаголске одредбе и др.). По томе се предикатска реченица разликује од синтагми, у којима су могућности избора распореда мање или више ограничене.

Напомена. — За језике у којима се субјекат, предикат и објекат слободно распоређују употребљава се и термин: језици са слободним редом речи. У језицима са тзв. везаним (фиксираним) редом речи субјекат, предикат и објекат се у принципу јављају само у једном распореду (с тим што од овога правила може бити одређених одступања). Такви језици су, на пример, енглески и француски. У овим језицима именоване немају падеже, али распоред С П О обезбеђује идентификовање субјекта и објекта.

Слобода распоређивања не значи да се субјекат, предикат, објекат и други конституенти предикатске реченице распоређују без правила. Напротив, распоред ових конституената је, такође, регулисан синтаксичким системом, и то тако да се покаже значај синтаксичких функција и информативна вредност синтаксичких јединица.

3. ИНФОРМАТИВНА АКТУАЛИЗАЦИЈА РЕЧЕНИЦЕ

548. Каква се све информација може пружити о догађају означеном реченицама у примерима 46—51? Ако се за утврђивање информативне вредности реченица послужимо одговарајућим питањима, неколико могућих информација су следеће:

- (Пр. 52) (Шта се десило?) Иван је ударио Марка.
 (Пр. 53) (Шта је урадио Иван?) Иван је ударио Марка.
 (Пр. 54) (Кога је ударио Иван?) Иван је ударио МАРКА

Наведени догађај је, међутим, могуће презентирати и другачије. Наиме, ако је особа која интересује учеснике комуникације Марко, информација о догађају може се пружити и овако:

- (Пр. 55) (Шта се десило?) Марка је ударио Иван.
 (Пр. 56) (Шта је то било с Марком?) Марка је ударио Иван.
 (Пр. 57) (Ко је ударио Марка?) Марка је ударио ИВАН.

Ови примери показују како се истом реченичном конструкцијом (у овом случају предикатском реченицом, „ударити“ састављеном од субјекта, предиката и правог објекта) могу пружити различите информације. Наиме, у примерима 52—54 пружа се информација о Ивану, а у примерима 55—57 — о Марку. Затим, у примерима 52 и 55 све што се исказује реченицом представља нову информацију, у примерима 53 и 56 нова информација је садржана у предикатском језгру, а у примерима 54 и 57 нова информација је концентрисана у само једном конституенту (објекту односно субјекту).

Наведене комуникативне вредности реченица и њихових делова у тесној су вези са комуникативном ситуацијом у којој се реченице употребљавају, а и са језичким контекстом. Зато се може говорити о *информативној актуализацији реченице*, тј. о придавању реченици и њеним конституентима оних информативних вредности које они треба да имају у конкретной, актуелној комуникативној ситуацији.

Које су информативне вредности којима се *информативно актуализује* реченица и како се оне обележавају? — Један од битних начина актуализовања предикатске реченице јесте формирање одговарајуће *реченичне џерсијекције*. То се постиже распоређивањем реченичних конституената и употребом реченичне интонације и реченичног акцента. У типичном случају, реченична перспектива се формира тако што се најпре исказује *носилац џерсијекције*, односно *именички појам* у вези с којим се исказује ситуација означена реченицом. Затим се исказује *предикатско језгро*, тј. помоћу предиката формирани део реченице којим се *изриче основни део ситуације* и пружа информација у вези са носиоцем реченичне перспективе. Прогресивност реченичне перспективе огледа се и у томе што се *реченични акценат*, као прозодијско обележје битне информације, налази у оквиру предикатског језгра. При томе су могуће две основне ситуације: (1) Цело предикатско језгро носи нову, односно битну информацију (уп. пр. 52 и 55), где предикатско језгро носи главни део нове информације и пр. 53 и 56, где предикатско језгро носи целу нову информацију). Тада се реченичном интонацијом и реченичним акцентом цело језгро издваја као главна информативна целина (за коју се понекад употребљава термин *рема*, од старогрчке речи *rhēma* = глагол). (2) Информација је концентрисана у само једном конституенту, који се обележава изразитим реченичним акцентом и најчешће распоређује на крај реченице (уп. пр. 54 и 57). За такав реченички конституент се каже да је *фокус* (или *информативно џежишће*), односно да врши информативну функцију фокуса, или да је *фокализован*.

За информативну актуализацију у српском језику веома је важна чињеница да се од реченичних конституената, захваљујући њиховом слободном распоређивању, могу формирати различите реченичне перспективе. Наиме, носилац реченичне перспективе је најчешће субјекат, као главни именички конституент реченице. Међутим, ако се појам о коме се пружа информација исказује неким другим именичким конституентом, он се, ипак, може презентирати саговорнику као носилац реченичне перспективе (уп. пр. 55—57, где је

носилац перспективе прави објекат). Зато је потребан термин којим ће се носилац реченичне перспективе, без обзира на његову синтаксичну функцију, означити као појам о коме је реч, тај термин је *тема*. Тема је најчешће субјекатски појам, и тада се субјекат и тема подударaju (уп. пр. 52—54).

Захваљујући слободном распоређивању реченичних конституената, субјекат се може употребити и у оквиру предикатског језгра (уп. пр. 55—57). У том случају ово језгро се може прецизније означити као *иредикајско-субјекатско језгро* (а предикатско језгро без субјекта — као предикатско језгро у ужем смислу).

Распоред реченичних конституената и реченична прозођија (интонација, реченични акценат, паузе и сл.) не само што су главна језичка средства за обележавање информативне актуализације реченице него омогућавају и стилско варирање информативног ефекта. Наиме, захваљујући посебном начину изговора, као и посебном распореду, поједини делови реченице се могу и с т а б и њ и, а може се показати и говорников с у б ј е к т и в н и о д н о с према информацији коју носе. На пример, ако садржај фокуса представља нешто неочекивано, то се може истаћи појачавањем реченичног акцента и употребом *стилске—паузе* испред фокуса (у писању се обично ставља црта):

(Пр. 58) Иван је ударио — **МАРКА!**

А узбуђеност због информације **исказане фокусом** може бити језички изражена стављањем фокуса на почетак реченице, тј. *инверзијом* (обрнутим распоредом) и употребом узвичне интонације; нпр.:

(Пр. 59) **МАРКА** је Иван ударио!

Распоред реченичних делова и реченична прозођија имају, дакле, и експресивну функцију.

Важно је још уочити да се информативна актуализација не тиче само обавештајних предикатских реченица (које су биле наведене у досадашњим примерима) него и свих других, и независних и зависних, врста предикатских реченица. На пример, да би саговорник знао како треба да одговори на неко питање, он треба да схвати и информативну актуализацију упитне реченице. Упореди различите одговоре на следеће три реченице које имају исти састав и исту синтаксичку структуру, али различиту информативну актуализацију, јер је у свакој од њих фокус на другом реченичном конституенту:

(Пр. 60) Да ли је Иван ударио **МАРКА**? — Да, Марка. / Не, него Николу.

(Пр. 61) Да ли је Марка ударио **ИВАН**? — Да, Иван. / Не, него Зоран.

(Пр. 62) Да ли је Иван **УДАРИО** Марка? — Да, ударио га је. / Не, само га је гурнуо.

А важност информативне актуализације зависних реченица показују следећа два примера:

(Пр. 63) Ако Иван **ДОНЕСЕ КЊИГУ**, зови ме!

(Пр. 64) Ако књигу донесе **ИВАН**, зови ме!

У примеру 63 битно је да књига буде донесена, а у примеру бр. 64 да онај ко донесе књигу буде Иван.

Вежбе

1. Направи питања за следеће реченице: (а) Иван чека **ЈАСНУ**. (б) Јасну чека **ИВАН**. (в) Иван **ЧЕКА** Јасну.

2. За заповедну реченицу: Нека Иван однесе Марку речник! може се поставити питање: Шта Иван треба да уради? Која би питања требало

поставити да се као одговор добију следеће реченице: (а) Нека Иван донесе речник **МАРКУ!** (б) Нека Иван однесе Марку **РЕЧНИК!** (в) Нека **ИВАН** однесе Марку речник!

3. Употребљавајући речце *да* или *не* и одговарајући конституент, одговори на следећа питања: (а) Да ли је Иван однео речник **МАРКУ?** (б) Да ли је Иван однео Марку **РЕЧНИК?** (в) Да ли је **ИВАН** однео Марку речник?

4. РЕЧЕНИЧНЕ ПЕРСПЕКТИВЕ

549. Основну перспективу субјекатско-предикатске реченице илуструје следећи пример:

(пр. 65) Марко (пажљиво) чита (књигу).

Носилац реченичне перспективе је субјекат, гј. реченични конституент који на синтаксичком плану представља носиоца ситуације: то је именичка јединица у независном падежу (номинативу), са којом конгруира предикат и у односу на који се исказују поједини делови реченице (уп. гл. 35.5). Оно што се приписује субјекту износи се предикатом (уп. *чиџа*), с тим што се уз предикат групишу зависни реченични конституенти којима се, заједно с предикатом, описује језгро ситуације (уп. *џажљиво чиџа*, *чиџа књигу*, *џажљиво чиџа књигу*). Основна перспектива у оваквим реченицама је, дакле, *субјекатско-предикатско* *перспектива*:

Модел бр. 1

Субјекатска перспектива	=	СУБЈЕКАТ	+	ПРЕДИКАТ (и са њиме груписани зависни рече- нични конституенти)
		<i>Носилац перспективе</i>		<i>Предикатско језгро</i>

Што се тиче зависних реченичних конституената који се не групишу с глаголом у информативну целину (предикатско језгро), то су најчешће разни типови одредби. Као пример може да послужи следећа **ОДРЕДБА МЕСТА**:

- (пр. 66) а. У својој соби (,) Марко пажљиво чита књигу.
 б. Марко (,) у својој соби (,) пажљиво чита књигу.

Овакви конституенти — а они се јављају у свим типовима реченица — на информативном плану могу се означити као *уводни конституенти*; у пр. 66 употребљена је, дакле, *уводна* **ОДРЕДБА МЕСТА**. Уводни конституенти такође доприносе формирању реченичне перспективе, али нису њени носиоци. Они се распоређују пре глагола, било на сам почетак реченице (уп. 66а) или иза носиоца реченичне перспективе (пр. 66б). Кад нису тесно повезане с реченицом, речи и синтагме с таквом функцијом могу се у писању издвојити резезом, односно зарезима (уп. пр. 66); а ако су тако употребљене зависне реченице, оне се обавезно издавајају (в. т. 356). Уводни конституенти могу бити не само тесно везани с реченицом него и блиски функцији носиоца реченичне перспективе (в. т. 351).

Б. СЕМАНТИЧКА ПЕРСПЕКТИВА

550. Примери:

- (Пр. 67) Марку се иде у биоскоп.
 (Пр. 68) Марку се гледа утакмица.
 (Пр. 69) Марка боли зуб.

илуструју безличне (пр. 67) и личне (пр. 68 и 69) предикатске реченице у којима је стварни носилац ситуације појам означен *логичким* (= *семантичким*) *субјектом* (о овим реченицама в. гл. 36.2). У оваквим реченицама носилац реченичне перспективе је логички (= семантички) субјекат. Граматички субјекат, ако постоји, улази у језгро реченице, образујући с предикатом предикатско-субјекатско језгро (уп. пр. 68 и 69). Пошто овде није битна само синтаксичка функција, него и опште значење носиоца перспективе, тј. логичког субјекта, оваква перспектива се може означити као синтаксичко-семантичка или просто као *семантичка перспектива* (за разлику од субјекатско-предикатске као чисто синтаксичке перспективе). Семантичка перспектива се може представити овако:

Модел бр. 2

Семантичка реченична перспектива	ЛОГИЧКИ (=СЕМАНТИЧКИ) СУБЈЕКАТ+ као носилац перспективе	{ Безлично предикатско језгро Предикатско-субјекатско језгро

В. ПРОЦЕСУАЛНА ПЕРСПЕКТИВА

551. У реченицама:

- (Пр. 70) (Напољу) дува.
 (Пр. 71) (Напољу) дува ветар.

уопште нема носиоца перспективе. То су, наиме, безличне (пр. 13) или личне (пр. 14) реченице које означавају процесе, стања, збивања и сл., тј. ситуације на које се као општи технички термин може применити назив *процеси*. Зато је ту битно да се језгром реченице, у које улази, кад га има, и субјекат, означи процес. Међутим, пошто нема носиоца перспективе, у оваквим реченицама се често употребљавају уводне одредбе места које служе да ситуација добије конкретни оквир и да се повеже са контекстом. Процесуална перспектива се може приказати овако:

Модел бр. 3

Процесуална перспектива	= (Уводна ОДРЕДБА МЕСТА)	{ Безлично предикатско језгро Предикатско-субјекатско језгро

Напомена. — У личним реченицама је могућа и субјекатско-предикатска перспектива, нпр. (*Напољу*) *ветар дува*. Тада до изражаја долази синтаксичка структура реченице (субјекатско-предикатска), односно реченица се изриче без указивања на њено процесуално значење.

Г. ТЕМАТСКА ПЕРСПЕКТИВА

552. За говорника није битно само коју функцију врши неки именички конституент него и који је појам конкретно означен тим конституентом. То може да покаже следећи пример. Ако је неки младић ударио Ивана, то се Ивановим друговима може саопштити субјекатско-предикатском реченицом „ударити“ на два начина:

(Пр. 72) Неки младић је ударио Ивана.

(Пр. 73) Ивана је ударио неки младић.

У оба случаја пружа се информација о Ивану односно о ономе што му се догодило. Међутим, реченична перспектива прве реченице то не показује. У њој је, наиме, употребљена основна, тј. субјекатско-предикатска, перспектива, којом се овде само показује да је дата радња поступак неког младића. У другој реченици, међутим, носилац перспективе је објекат, или тачније — реченични конституент којим је означен онај појам о коме се у датој комуникативној ситуацији пружа информација, тј. Иван. А радња се исказује предикатско-субјекатским језгром, које јој даје процесуални карактер. Цела ситуација се, дакле, исказује као нешто што се догодило Ивану.

Овакав носилац реченичне перспективе којим се означава појам кога се стварно тиче информација назива се *тема*, односно врши информативну функцију теме. Тема и носилац основне реченичне перспективе најчешће се подварају. Но није увек тако, као што показује пример бр. 73. Тада, захваљујући слободном распоређивању реченичних конституената, може (или треба) да се употреби перспектива која обезбеђује одговарајућу информативну актуализацију реченице и која се зато може назвати *информативном перспективом*. А пошто је у њој носилац перспективе тема, оваква информативна перспектива се прецизније може назвати *тематском перспективом*. Њен модел је:

Модел бр. 4

Тематска перспектива = Тема + предикатско(-субјекатско) језгро
--

Д. ПРЕЗЕНТАТИВНА ПЕРСПЕКТИВА

553. Реченице као што је:

(Пр. 74) Био један цар

којима често почињу народне приче, формиране су са неким егзистенцијалним глаголом (нпр. *бији, живеји*), тј. глаголом који означава постојање субјекатског појма. То су, дакле, егзистенцијалне реченице (в. т. 449). Но ове реченице имају и одређену информативну (и стилску) функцију — да започну приповедање у вођењем у причу појма означеног субјектом. То се одражава на њиховој реченичној перспективи: субјекат ту није носилац реченичне перспективе, него информативно најважнији конституент реченице, који се саговорнику презентира на крају реченице довозујући се на већ изречени егзистенцијални глагол. Овакве реченице имају, дакле, *презентативну перспективу*.

Са презентативном перспективом могу да се употребе и реченице формиране помоћу глагола који у оквиру такве перспективе имају значење *појављивања*; нпр.:

(Пр. 75) У собу уђе Иван.

Поред егзистенцијалних глагола и глагола појављивања, и поједини други глаголи могу се у приповедању искористити за увођење субјекатског појма „на сцену“. Упореди реченицу „трчаги“;

(Пр. 76) Поред брзог воза трчи друмом сеоски пас.

којом почиње Андрићев запис наведен на почетку следеће главе. У таквим случајевима, међутим, може се употребити и основна, субјекатско-предикатска перспектива (в. коментар уз ову реченицу у следећој глави, т. 560).

Ђ. НАРАТИВНА ПЕРСПЕКТИВА

554. У примерима као што су:

(Пр. 77) Пођем ја даље и сретнем Марка.

(Пр. 78) Зовне побратим побратима у сватове (нар. прича).

употребљена је *наративна* (= *џријоведачка*) *џерсијективна*, односно *наративна инверзија*. Наиме, ове реченице би могле да се употребе и са стилски неутралном субјекатско-предикатском перспективом:

(Пр. 79) Ја пођем даље и сретнем Марка.

(Пр. 80) Побратим зове побратима у сватове.

Међутим, распоређивањем субјекта иза глагола и формирањем предикатско-субјекатског језгра ситуацији се даје процесуални, динамични карактер (наративном ефекту доприноси и употреба историјског презента). Оваква перспектива се, дакле, употребљава као стилски поступак у усменом и у писаном приповедању, комбинујући се често са другим наративним стилским средствима. (За разлику од презентативне перспективе субјекат овде није истакнут реченичним акцентом).

5. ФОКАЛИЗАЦИЈА

555. Један од важних начина информативног актуализовања реченице је *сте фокализација* неког реченичног или синтагматског конституента. Она се јавља када само један одређени конституент носи нову или битну информацију. Тада тај конституент представља *фокус* (или *информативно тежиште*) реченице, што се обележава изразитим реченичним акцентом и у већини случајева распоређивањем фокуса на крају реченице.

Неки случајеви фокализације заснивају се на томе што је информација исказана нефокализованим делом реченице већ позната („дата“, редувантна) или се мање-више подразумева, те је само оквир за изрицање фокализоване информације. На пример, постоје реченични модели у којима глагол служи само да се преко њега субјекатском појму на одговарајући начин припише информација исказана допуном, уп.:

(Пр. 81) Тања станује *близу школе*.

(Пр. 82) Марко живи у *Београду*.

(Реченице: *Тања станује* и *Марко живи* не доносе никакву нову информацију.) И одредбе могу да буду фокализоване из истог разлога. На пример, ако је познато да Марко игра кошарку, онда у реченици:

(Пр. 82а) Марко *одлично* игра кошарку.

само одредба начина носи нову информацију (та одредба се, и кад је овако фокализована, обично распоређује уз глагол!). Слично је и у реченици:

(Пр. 83) Марко се вратио кући *штек* у 11 *саџи*.

где није битно да се Марко, као и сваког дана, вратио кући, него је битно кад се вратио. На сличан начин се фокализује и субјекат у реченицама које служе да се идентификује субјекатски појам, нпр.:

(Пр. 84) Награду је добио *Марко*.

А и у реченицама са презентативном перспективом најинформативнији конституент је субјекат (в. т. 553).

Сродна са овим случајевима је и фокализација која се јавља у одговорима на питања постављена упитним заменицама и прилозима, нпр.:

(Пр. 85) *Шта* си купио? — (Купио сам) *књиу*.

(Пр. 86) *Ког* си купио књигу? — (Књигу сам купио) *јуче*.

У таквим реченицама информативан је само конституент чији садржај одговара упитној речи, а остали делови реченице су редувантни и већином се елидирају.

Разлог за фокализацију може да буде и то што се само дати конституент налази у опсегу негације, питања или контраста. Упореди:

(Пр. 87) Зоран не студира *право* (него *медицину*).

где се негира само садржај фокализованог конституента (о овоме в. т. 534).

Упитни фокус илуструју упитна заменица и упитни прилог у пр. 85 и 86. А контрастирање фокуса може да илуструје пример:

(Пр. 88) Зоран студира *медицину*, а Јелена (студира) *архитектуру*.

До мање или више *узвичне* (фокализације долази када је за говорника оно што означава неки конституент посебно важно, необично, неочекивано или уопште изазива код њега неку емоционалну реакцију; нпр.:

(Пр. 89) Зоран је купио (—) *аушо!*

(Пр. 90) Дошао је (—) *Иван!*

Сви наведени типови фокуса: могу се истицати у говору појачавањем реченичног акцента и употребом експресивне паузе, која се у писању обележава цртом (уп. пр. 89 и 90). Међутим, истицање узвичног фокуса постиже се и антиципативном инверзијом, тј. исказивањем фокуса не на уобичајеном месту него ближе почетку или на самом почетку реченице, нпр.:

(Пр. 91) НИКОЛА је добио награду! (уп.: Награду је добио Никола).

(Пр. 92) ИВАН долази! (уп.: Долази Иван.)

А у узвичним реченицама са речцом *ли* фокус се (заједно са *ли*) увек распоређује на почетак реченице:

(Пр. 93) *Ту* ли сте се сакрили!

(Пр. 94) *Мене* ли си нашао да лажеш!

Поред фокализације реченичних конституената, јавља се и фокализација синтагматских конституената, и то када је у њима концентрисана нова или битна реченична информација. Нпр:

(Пр. 95) *Коју* књигу да узмем? — (Узми) *јорњу* (књигу).

(Пр. 96) *Немој* узимати *доњу* књигу (него *јорњу*).

6. ИНФОРМАТИВНА АКТУАЛИЗАЦИЈА ЗАВИСНОСЛОЖЕНИХ РЕЧЕНИЦА

556. У зависносложеним реченицама, тј. предикатским реченицама у којима постоји конституент изречен зависном реченицом, информативна актуализација се врши на основу принципа који важи и за просте предикатске реченице. То се може показати на примеру (1) субјекта и (2) одредбе времена изречених зависним реченицама.

(1) Народна пословица:

(Пр. 97) Ко рано рани, две среће граби.

исказана је предикатском реченицом „грабити“ у којој је субјекат односна реченица *ко рано рани*. Реченична перспектива предикатске реченице „грабити“ је субјекатско-предикатска, тј. носилац перспективе је субјекат *ко рано рани*, а предикатско језгро чине предикат и прави објекат (с тим што је фокализирани објекат *две среће* истакнут антиципативном инверзијом у односу на глагол). Но, порука садржана у овој пословици могла је бити исказана и помоћу фокализације субјекта, односно реченичном перспективом чији је циљ да се саговорникова пажња концентрише на субјекатски појам:

(Пр. 98) Две среће граби *ко рано рани*.

При том информативна вредност субјекта могла би бити истакнута употребом експресивне паузе, односно црте:

(Пр. 98а) Две среће граби — *ко рано рани*.

(2) Следеће реченице:

(Пр. 99) а. Кад се враћао кући из школе, Марко је срео Зорана.

б. Марко је, кад се враћао кући из школе, срео Зорана.

(Пр. 100) Марко је срео Зорана *кад се враћао кући из школе*.

илуструју актуализације у зависносложеним реченицама у оквиру којих је употребљена прилошка реченица — у овом случају временска реченица са функцијом одредбе времена. У пр. 99 временска реченица у оба случаја има информативну функцију уводног конституента, односно *уводне* ОДРЕДБЕ ВРЕМЕНА у зависносложеној реченици „срећи“. Зависносложена реченица се може тумачити као еквивалентна одговору на питање: Шта се десило кад се Марко враћао кући из школе?, тј. временска реченица је укључена у имплицитно питање. У примеру бр. 100, међутим, временска реченица је фокализована, тј. представља фокус зависносложене реченице „срећи“. Зависносложена реченица има информативну вредност одговора на питање: Када је Марко срео Зорана?, тј. временска реченица је одговор на питање, а не део питања.

За овакве зависне реченице карактеристична је још једна информативна функција, а то је *додатни конституенти* (у овом случају *додатна* ОДРЕДБА ВРЕМЕНА); уп.:

(Пр. 101) Марко је испред градске библиотеке срео Зорана (,) кад се враћао кући из школе.

Овде је виша реченица довољно информативна и без зависне реченице, тј. зависна реченица носи само додатну информацију, што се може обележити употребом зареза испред временске реченице (в. и т. 496).

7. РАСПОРЕЂИВАЊЕ СИНТАГМАТСКИХ КОНСТИТУЕНАТА

557. Основни принцип распоређивања синтагматских конституента (и синтагматских помоћних речи) јесте да се сви делови синтагме групишу заједно, односно образују јединствен сегмент у оквиру више јединице. Распоред конституената у том сегменту зависи од типа синтагме и од тога да ли је она укључена у информативну актуализацију реченице. Но, за све синтагме се може одредити један *основни распоред*, тј. мање или више типичан распоред који одговара саставу и синтаксичким функцијама зависних конституената. При том је за већину типова синтагми основни распоред заснован на следећа два принципа.

Прво, специфичне одредбе, а то су за именице придевске, односно конгруентне речи, а за глаголе, придеве и прилоге — прилози за начин (и меру), распоређују се испред главне речи, док се остали зависни конституенти распоређују већином иза главне речи. Примери су дати у следећој табели.

Табела бр. 1

	Специфична одредба	Главна реч	Остали зависни конституенти
Именичка синтагма	црна она	торба	од коже која лежи на столу
Глаголска синтагма	пажљиво	читати читајући	књигу
Придевска синтагма	веома	одан	друговима
Прилошка синтагма	веома	далеко	од школе

Друго, ако су испред или иза главне речи два или више зависних конституената, обично су неки од њих уже везани за главну реч и стоје ближе њој, а други су перифернији и стоје ближе почетку односно крају синтагме. На пример, придевске заменице су периферније него придеви:

(Пр. 102) ова
нека
свака } нова књига,

субјекатски и објекатски генитив су уже везани за именицу него друге (предлошко-)падежне јединице:

(Пр. 103) писање *иштамће* о синоћном концерту,
(Пр. 104) чишћење *одела* од мрља,

а односна реченица се увек налази на крају именичке синтагме:

(Пр. 105) књига о шаху *коју си ми ђозајмио*.

8. РАСПОРЕЂИВАЊЕ ЕНКЛИТИКА

558. *Енклитике* су речи које немају акценат, него се изговарају заједно са акцентованом речи иза које стоје. У српском књижевном језику енклитике су: (1) ненаглашени облици датива и акузатива-генитива лич-

них заменица (*ми, ме, њи, ње, му, ја* итд.), (2) ненаглашени облици глагола „јесам“ (*сам, си, је* итд.), „бити“ (*бих, би, би, бисмо, бисте, би*) и „хтети“ (*ћу, ћеш, ће* итд.) и (3) речца *ли*.

Поред изговора, енклитике се одликују и нарочитим распоређивањем. Следећи примери могу помоћи да се уоче нека од правила којима је њихово распоређивање регулисано:

- (Пр. 106) а. У недељу *се* Иванов брат враћа кући из војске.
б. У недељу (,) Иванов *се* брат враћа кући из војске.
в. У недељу (,) Иванов брат *се* враћа кући из војске.
г. У недељу (,) Иванов брат враћа *се* кући из војске.)
- (Пр. 107) а. **Се* у недељу Иванов брат враћа кући из војске.
б. *У *се* недељу Иванов брат враћа кући из војске.
в. *У недељу, *се* Иванов брат враћа кући из војске.
г. *У недељу Иванов брат враћа кући *се* из војске.

Ако се најпре погледају реченице у пр. 107 закључује се да постоји неколико о г р а н и ч е њ а за распоређивање енклитика. Енклитике се, наиме, не могу распоредити на почетак реченице (уп. пр. 107а), иза предлога (107б), иза изразите паузе, односно знака интерпункције (107в), нити могу бити одвојене од глагола ако су распоређене иза њега (107г).

Енклитике се могу у м е т а т и, као што показује пример 106, између конституената синтагми, што није случај са распоређивањем других синтаксичких јединица.

Енклитика се најчешће распоређује одмах иза почетка предикатске реченице (уп. 106а), али ако се почетни конституент реченице осећа као издвојен (а поготову ако је одвојен зарезом), енклитика се распоређује ближе глаголу (уп. 106б и 106в). Није међутим, уобичајено сувише велико удаљавање од почетка реченице (уп. 106г).

Ова правила се могу допунити правилима која илуструју следеће реченице:

- (Пр. 108) Када *се* Иванов брат враћа из војске?
(Пр. 109) Иванов брат, који *се* у недељу враћа из војске . . .
(Пр. 110) Иван је рекао да *се* његов брат у недељу враћа из војске.
(Пр. 111) Марков брат је још у војсци, али *се* Иванов брат у недељу враћа из војске.
(Пр. 112.) *Марков брат је још у војсци, а *се* Иванов брат у недељу враћа из војске.

Наиме, када у предикатској речи постоје у п и т н е и о д н о с н е речи (пр. 108 и 109), з а в и с н и в е з н и ц и (пр. 110) и н а п о р е д н и в е з н и ц и (пр. 111), енклитике се распоређују одмах иза њих. Изузетак су напоредни везници. *и* и *а*, иза којих се енклитика никад не распоређује (*а* и напоредни везник *но* синониман са *али*, али не и онај који је синониман са *не* и *већ*).

Енклитичка речца *ли* се такође распоређује иза упитних речи и иза везника, уп.:

- (Пр. 113) Да *ли* је Иван дошао?
(Пр. 114) Ако *ли* ме неко тражи, зови ме!

Но за ову енклитику је нарочито карактеристично (1) да се у упитним реченицама у којима нема друге упитне речи распоређује иза глагола у личном облику (с тим што се овај глагол распоређује на почетак реченице):

- (Пр. 115) Долази *ли* Иван?
(Пр. 116) Је *ли* Иван дошао? (*је* је овде наглашено)

(уп. и т 527); и (2) да у узвичним реченицама стоји иза фокуса, који је такође распоређен на почетак реченице, уп. пр. 91 и 92.

Кад у реченици има више енклитика, оне се све распоређују заједно, тј. чине непрекинути низ. А редослед енклитика у том низу регулисан је синтаксичким системом. На пример, у реченицама:

(Пр. 117) Да *ли си* показао Марку ову књигу? — Да, показао *сам му је*.

(Пр. 118) Да *ли ме је* неко тражио?

(Пр. 119) Сутра *ћемо им се* јавити.

енклитике се не могу одвајати једне од друге нити мењати место.

Вежбе

1. Које су реченичне перспективе употребљене у реченицама: (а) Тања се разболела. б) Тањи је било лоше. (в) Тању су одвезли у болницу?

2. Каква је перспектива у реченици: Тања је одвезена у болницу.? Која је синтаксичка конструкција употребљена да би се садржај реченице презентирао на овај начин?

3. Ако писац жели да дочара изглед предела и, описујући небо, напише: (а) Небо су покрили облаци. (б) Облаци су били покрили небо. — којом се перспективом послужио да информативно актуализује прву, а којом да актуализује другу реченицу?

4. Каква је перспектива употребљена у предикатској реченици „ићи“ у примеру: Идем ја јуче улицом и сретнем Ивановог брата.

5. У којој би комуникативној ситуацији била употребљена реченица: Тања је изабрана за председника одељенске заједнице., а у којој реченица: За председника одељенске заједнице изабрана је Тања.? Како су информативно актуализоване ове реченице?

6. Како се све могу фокализовати конституенти предикатске реченице „путовати“ састављене од конституената: сутра, Зоран, путује, у Лондон? Која се све питања са упитним заменицама и прилозима и са конструкцијом *Да ли . . . или не?* (тзв. дисјунктивно питање) могу поставити за одговарајуће фокусе?

7. Како су информативно актуализовани реченични конституенти исказани узрочном реченицом у примерима: (а) Пошто је морао да спрема испит, Зоран није отишао на концерт. (б) Зоран није отишао на концерт *иошћо је морао да спрема испит*. (в) Зоран није отишао на концерт, пошто је морао да спрема испит.?

8. Где се може, а где не може распоредити енклитика *смо* у реченици: О том питању, наине, већ дискутовали неколико пута.? Зашто?

9. Зашто енклитика није правилно распоређена у реченицама: (а) Та књига, каже Никола, је врло занимљива. (б) Иванов брат, који се недавно вратио из војске, је већ почео да ради. (в) Београд, главни град наше земље, се налази на ушћу Саве у Дунав.? Где би требало да стоје енклитике, па да њихов распоред буде у складу са правилима синтаксичког система?

47. КОМУНИКАТИВНА КОХЕЗИЈА

1. КОМУНИКАТИВНА КОХЕЗИЈА

559. Ако се погледају предикатске реченице са глаголом „позвати“ у следећим примерима:

(Пр. 1) Марко је позвао Ивана и Зорана на утакмицу.

(Пр. 2) Марко је телефонирао Ивану и Зорану и позвао их на утакмицу.

види се да је исти реченични садржај исказан на два различита начина, и то у зависности од тога да ли је реченица „позвати“ комуникативна целина за себе (пр. 1) или је координирана са претходном реченицом (пр. 2). У другом примеру, наиме, субјекат реченице „позвати“ није изречен посебном речју него се само подразумева на основу конгруентног облика глагола „позвати“ (3. лице јд. м. р.) и на основу субјекта претходне напоредне реченице (*Марко*). А ни објекти нису посебно изречени, него се на њих упућује заменицом *их*. Нема ни помоћног глагола, јер се подразумева да је он исти као у претходној реченици. Дакле, у примеру 2 реченица „телефонирати“ и реченица „позвати“ нису повезане само синтаксички — напоредним саставним односом (обележеним везником *и*) него постоји и текстуално повезивање. Наиме, одговарајућом формулацијом реченичног садржаја показано је да су субјекатски, односно објекатски појмови у обе реченице исти и да се помоћни глагол у другој реченици подудара са помоћним глаголом у првој. Тако је форма реченице „позвати“ прилагођена језичком контексту (у овом случају: реченици „телефонирати“) и тиме је постигнута лексичуална кохезија (*повезаност*) међу одговарајућим језичким изразима. Истовремено је језичка форма реченице једноставнија и економичнија него да се исказује и оно што се подразумева на основу претходне реченице.

Један од најчешћих и најважнијих типова комуникативне везе јавља се када је неки именички појам већ споменут, односно познат из претходног контекста. Главна језичка средства за обележавање овакве везе јесу анафорски употребљене придевске заменице *овај*, *тај* и *онај* и личне заменице. При том се тесна веза показује неизрицањем номинатива личне заменице у функцији субјекта (конгруентни облик глагола помаже да се схвати на који се појам упућује), односно енклитичког облика акузатива, датива и генитива личне заменице. А поред наведених заменица, упућивачке речи су и друге показане заменица, и показни прилози (*овде*, *ту*, *тамо*, *онде*, *тада*, *онда*, *овако*, *тако*, *онако*, *оволико*, *толико*, *онолико*).

У другим случајевима може бити потребно да се покаже да дати појам није раније споменут, односно, да је информативно нов у тексту. То се такође може учинити на неколико начина: на пример, употребом придевских заменица *неки* и *некакав*, а у неким случајевима презентативном реченичном перспективом.

Показивање везе међу деловима комуникативних, односно предикатских реченица важно је и за уочавање контраста. На пример, у комуникативној реченици:

(Пр. 3) Тања воли сликарство, а Јасна воли музику.

постојање контраста обележено је и синтаксички — употребом супротног напоредног везника *а* којим се на одговарајући начин координирају напоредне предикатске реченице, и комуникативно — изговарањем контрастираних конституената са појачаним, контрастивним акцентом. Тај контрастивни изговор се може представити овако:

(Пр. 4) ТАЊА воли СЛИКАРСТВО, а ЈАСНА воли МУЗИКУ.

Напомена. — Пошто су предикати исти, предикат друге реченице се може елидирати. Та елизија се у говору обележава паузом, а у писању цртом: Тања воли сликарство, а Јасна — музику.

2. ЈЕДАН ПРИМЕР КОМУНИКАТИВНИХ ВЕЗА У ТЕКСТУ

560. Како се комуникативном кохезијом (повезивањем) формира тзв. везани текст, може да покаже анализа следећег записа Иве Андрића из књиге *Знакови њоред њиша* (бројеви су додати да би се комуникативне реченице лакше идентификовале):

1) Поред брзог воза трчи друмом сеоски пас. (2) Млад и пуст, јури што га ноге носе. (3) Тако неколико секунда, па онда заостаје немоћно. (4) Видим га само још као тачку која се креће. (5) И ишчезава. (6) Али шта мари! (7) За њега је главно да се креће највећом могућном брзином. (8) Свак чини што може.

1) У првој реченици потребно је идентификовати „сцену“ на којој се одвија описани догађај и представити (презентирати) „јунака“ овог записа. Андрић је то могао постићи употребљавајући типичну, стилски неутралну реченичну перспективу: субјекат + предикатско језгро, с тим што је употребом придевских заменица *један/неки/некакав* могао да покаже да о овом сеоском псу пре тога није било речи; уп.:

(Пр. 2) (*Један/неки/некакав*) сеоски пас трчи друмом поред брзог воза.

Међутим, Андрић је изабрао презентативну реченичну перспективу: најпре је идентификовао сцену: *Поред брзој воза* (и: *друмом*), па је на то надовезао радњу трчања, и то не као поступак вршиоца радње, него као начин манифестовања на „сцени“ којим се читаоцу презентира „јунака“ — сеоски пас. Дакле, успостављање везе између претходно споменутог „јунака“ и читаоца може се постићи и презентативном реченичном перспективом и употребом одговарајућих придевских заменица (а и комбинацијом једног и другог).

2а) Субјекатски појам у предикатској реченици „јурити“ идентичан је са споменутиим сеоским псом. То се мора обележити, с тим што је могуће употребити неколико језичких средстава. То показује следећи пример (знаком Ø обележено је одсуство номинатива личне заменице):

(Пр. 2) Млад и пуст, *џај* (сеоски) пас/*он*/ Ø јури . . .

Сва три језичка средства — показна заменица (*џај*) лична заменица (*он*) и одсуство номинатива личне заменице, имају овде тзв. *анафорску* функцију, односно функцију упућивања на (претходни) контекст. Употребом ових језичких средстава читалац се подстиче да за интерпретацију реченице употреби оно што је сазнао из претходне реченице, а истовремено се успоставља смицаоно веза са појмом означеним синтагмом *сеоски пас*. Од ова три средства Андрић је изабрао најеконичније и најкохезивније — одсуство номинатива личне заменице, које показује да постоји непосредна комуникативна веза с раније означеним субјекатским појмом.

2б) У другој предикатској реченици (*ишћо ја ноје носе*) Андрић је остварио анафорску кохезију употребом акузатива личне заменице у енклитичком облику (*ја*). Употреба пуног облика (*њеја*) или синтагме са показном заменицом (*џога сеоској џса*) текстуално не одговара. Овде се, наиме, не успоставља анафорска веза између делова две посебне комуникативне реченице (као у прет-

ходном случају), него између делова тесно повезаних предикатских реченица унутар исте комуникативне реченице (између објекта зависне и неизреченог субјекта шире реченице). Зато се мора употребити најкохезивније језичко средство, а то је овде енклитички облик заменице.

Дакле, одсуство номинатива личне заменице у односу на изрицање заменице (нпр. Ø : он) и енклитички облик акузатива, генитива или датива личне заменице у односу на пуни облик (нпр. ја : њеја, му : њему и сл.) имају посебну информативну вредност: указују на постојање т е с н е комуникативне везе (овде: анафорске) са појмом на који упућује лична заменица. (Остали примери анафорске кохезије остварене оваквим језичким средствима неће бити анализирани, него ће бити предмет вежбе бр. 1.).

3а) Реченица: *Тако неколико секунда* могла је да гласи и: *Тако јури неколико секунда*. Овде је, наиме, формално изостављен односно *елигиран*, глагол који се подразумева из претходне реченице. Овом *елијсом* је не само успостављена смисаона веза између две реченице него је постигнут и економичнији и у овом случају динамичнији језички израз. (Ова *елијична* предикатска реченица може се означити као: предикатска [„јуриги“], при чему се угласити заградама показује да глагол „јурити“ није изречен у тексту).

Друга веза са контекстом (трећу нећемо спомињати) јесте анафорски прилог *и*ако, чије се значење такође мора интерпретирати на основу претходне реченице.

3б) У предикатској реченици: *ја онда заостаје* немоћно такође је употребљен један анафорски прилог — *онда*. Њиме се прецизира значење напоредног (координативног) везника *ја*, који је обележје синтаксичке везе међу предикатским реченицама, и то саставног односа са значењем узастопности (сукцесивности).

4) Ова реченица је могла да почне и овако: *Ја ја видим . . .* Но, без обзира да ли је номинатив личне заменице изречен или није, овде се не ради о успостављању анафорске везе, односно везе с претходним контекстом, већ о упућивању на учесника комуникације, у овом случају на аутора записа. Наиме, као што је речено у гл. I г. 7, учесници комуникације се не идентификују именицама или именичким синтагмама, него одговарајућим личним заменицама (или одсуством личне заменице са функцијом субјекта).

Речца *још* такође има одређени кохезивни ефекат јер се при њеној употреби подразумева претходно трајање дате ситуације.

5) Реченица: *И ишчезава*. у мање кохезивном облику гласила би: *И која ишчезава*. По својој синтаксичкој врсти и функцији (то је односна реченица са атрибутом функцијом, уп. реченицу: *која се креће*), ова предикативна реченица би у стилски неутралној формулацији текста била употребљена као део претходне комуникативне реченице, која би онда гласила:

(Пр. 3) Видим га само још као тачку која се креће и (која) ишчезава.

Дакле, Андрић је осамостаљивањем односне реченице прекинуо синтаксичке везе, али је остала текстуална веза, јер се реченица бр. 5 осећа као наставак претходне реченице. На тај начин везник и, који би требало да повеже две функционално паралелне односне реченице у оквиру исте комуникативне реченице, овде повезује две комуникативне реченице.

6) Везник *али* такође повезује једну комуникативну реченицу са претходним текстом, ако не зато што је та реченица осамостаљени део претходне, него зато што постоји смисаона веза између *иша мари* и претходног текста.

Оваква употреба напоредних везника (*и, а, али* и др.), а и везника *јер*, на почетку комуникативне реченице, тј. употреба чија је сврха да се комуникативна реченица надовеже на одређени начин на претходни текст, назива се понекад *надовезивачком ујошребом*, а везници који се тако употребљавају — *надовезивачким везницима*.

И у овој реченици номинатив заменице која би требало да буде упо-
требљена у функцији субјекта није изречен. Међутим, то није лична заменица
него именички употребљена заменица *што* (уп. *Али шта што мари!*), којом се
такође успоставља анафорска веза.

У вези с контрастирањем треба истаћи и следеће: ако се контрастира
појам на који се упућује личној заменицом, номинатив личне заменице у
функцији субјекта мора бити изречен, а у зависним падежима се мора употре-
бити пуни, а не енклитички облик; на пример:

(Пр. 5) *Она* воли музику, а *ја* (волим) сликарство (уп. *Воли музику, а волим сли-
карство.)

(Пр. 6) *Њој* се допада тај филм, а *мени* се не допада. (уп.: Допада *јој* се тај филм,
а не допада *ми* се.)

И паралелност треба обележити: то се најчешће чини речцама *и*
(уз одрични глагол: *ни*) и *шакође* (лична заменица уз коју стоји речца мора
бити изречена у пуном облику). Упореди дијалог:

(Пр. 7) — Иван игра кошарку.
— *И* Зоран. / Зоран *шакође*. (са елипсом)

Текстуална кохезија се не јавља само унутар комуникативне реченице
него и између таквих реченица. На пример, ако би се комуникативна реченица
Пр. 6б надовезивала на следећу комуникативну реченицу:

(Пр. 8) Марко није хтео да сам иде на утакмицу.

она би могла да има следећи облик:

(Пр. 9) Зато је телефонирао Ивану и Зорану и позвао их на утакмицу.

Сада би субјекат реченице „*телефонирати*“ био повезан са субјектом реченице
„хтети“ (из пр. 8), а прилогом *зашто* била би показана смиса она веза
која спаја садржину комуникативне реченице у пр. 9 са реченицом у пр. 8:
оно што је изречено у пр. 6б је последица онога што је садржано у пр. 8.

Разне врсте на до вез и в а њ а комуникативних реченица блиске напо-
редним односима, обележавају се надовезивачким везницима: *и, а, али, него,*
иа, јер и сл. (Унутар комуникативне реченице ови везници — изузев вез-
ника *јер* — имају функцију координирања синтаксички напоредних јединица).
А смисао везе и међу комуникативним и међу предикатским реченицама по-
казује се и разним прилозима, речцама и изразима: *стиога, зашто, онда, заштим,*
ишак, дакле, међушим, уосталом, према шоме, с једне стране, с групе стране,
прво, групо, шреће итд.).

Као други пример међуреченичне комуникативне кохезије може да по-
служи одговор на питање:

(Пр. 10) Када се вратио Иван?

Одговор би могао да буде:

(Пр. 11) Иван се вратио синоћ.

али је комуникативно примеренији облик:

(Пр. 12) Синоћ.

Реченица у пр. 12 реализована је у форми која показује комуникативну везу одговора са питањем: *изостављени су сви комуникативно сувишни (редундантни) делови и реченица је формално сведена само на део који носи нову информацију (фокус). Оваквом елисом, тј. формалним изостављањем конституената чији се садржај подразумева из претходног контекста (или из комуникативне ситуације), саговорникова пажња је усмерена директно на битни део одговора, а постигнута је и економична комуникација.*

Реченица и њени делови повезују се и са комуникативном ситуацијом. На пример, говорник не означава себе својим нити саговорника његовим именом, него употребљава личне заменице (*ја, ти, Ви*), за које је из комуникативне ситуације јасно на кога се односе.

Дакле, у *тексту* — а у науци о језику се под текстом подразумева не само производ писане него и усмене комуникације (дијалога) — долази до две врсте повезивања: (1) синтаксичким функцијама и напоредним односима сви делови комуникативне реченице се повезују у *синтаксичку структуру*; и (2) међу појединим јединицама успостављају се *текстуалне везе*, којима се остварује *текстуална кохезија*, односно тзв. *везани текстови*, а постиже и економичнија комуникација. Текстуалне везе засноване су на разним смисаоним и информативним односима (упућивање, надовезивање, контрастирање итд.), али и на формалним односима (уп. елипсу). За реализовање текстуалних веза постоје разна језичка средства: упућивачке речи (пре свега заменице и заменички прилози), надовезивачке речи, елипса, распоред реченичних делова, реченична прозодија и др. И информативна актуализација реченице (в. гл. 46) представља важан фактор кохерентне комуникације.

Текстуална кохезија се, видели смо, јавља не само између комуникативних реченица и њихових делова него и између делова исте комуникативне реченице, јер и ти делови улазе у састав текста. С друге стране, кохезија се не реализује само у тексту једног говорника него и између реплика у дијалогу.

Сем тога, говорник на сличан начин успоставља везу и са *комуникативном ситуацијом*, па се, шире узев, може говорити о *комуникативној кохезији*.

Вежбе (I)

1. Како ће се координирати и како ће се при том текстуално повезати предикатске реченице: *Зоран не ђознаје Милана и Зоран је чуо за Милана?*

2. Како ће у односу на реченицу „однети“: *Иван је однео Марку речник*, изгледати одговарајуће реченице „однети“ као кохезивни одговор на питања: (а) Шта је Иван однео Марку? (б) Ко је Иван однео речник? (в) Ко је Марку однео речник? (г) Шта је урадио Иван?

3. У чему се испољава комуникативна кохезија у реченици: *Донео сам ти речник*, којом се Иван обраћа Марку?

Вежбе (II)

1. Пронађи случајеве анафорског повезивања именичких појмова у Андрићевом запису који нису наведени у анализи тога записа. Прокоментариши начин на који је остварена анафорска веза у сваком од тих случајева.

2. Пронађи и опиши текстуалне везе (и њихова обележја) у следећем одломку којим почиње Андрићева приповетка *Моси на Жеи*.

Четврте године свога везировања посрну велики везир Јусуф, и као жртва једне опасне интриге паде изненада у немилост. Борба је трајала целу зиму и пролеће. (Било је неко зло и хладно пролеће које није никако дало лету да гране.) А са месецом мајем изиђе Јусуф из заточења као победник. И живот се настави, сјајан, миран, једноличан. Али од оних зимских месеци, кад између живота и смрти и између славе и пропасти није било размака ни колико је оштрица ножа, остаде у победнику везиру нешто стишано и замишљено. Оно неизрециво, што искусни и нападени људи чувају у себи као скровито добро, и што им се, само покаткад, несвесно одражава у погледу, кретњи и речи.

Живећи заточен, у осами и немилости, везир се сетио живље свога порекла и своје земље. Јер, разочарање и бол одводе мисли у прошлост. Сетио се оца и мајке. (Умрли су обоје још док је он био скроман помоћник надзорника царских штала, и он је дао да им се опервазе гробови каменом и подигну бели надгробни нишани.) Сетио се Босне и села Жепе, из ког су га одвели кад му је било девет година.

48. СПЕЦИЈАЛНЕ НЕЗАВИСНЕ РЕЧЕНИЦЕ

1. КАРАКТЕРИСТИКЕ СПЕЦИЈАЛНИХ НЕЗАВИСНИХ РЕЧЕНИЦА

561. У претходној глави је показано како се предикатске (=финитне) реченице актуализују у односу на комуникативну ситуацију и контекст, чиме се постиже економична и са условима комуникације повезана формулација поруке садржане у реченици. Но постоје и такви типови реченица (у ужем смислу) који већ својом синтаксичком конструкцијом чине формулацију поруке прилагођеном комуникативној ситуацији, односно контексту, као и одређеним експресивним потребама говорника. То су специјалне независне реченице. Ево неколико примера:

- (Пр. 1) Ауто! (уп.: Чувај се аута!)
- (Пр. 2) Ево аутобуса! (уп.: Долази аутобус!)
- (Пр. 3) (Онај човек нас је преварио.) — Неваљалац ((ни)један)! (уп.: Он је неваљалац!)
- (Пр. 4) Неваљалче ((ни)један)! (уп.: Ти си неваљалац!)
- (Пр. 5) Страшног ли времена! (уп.: Време је страшно!)
- (Пр. 6) Тишина! (уп.: Престаните да галамите!)
- (Пр. 7) Напоље! (уп.: Да си сместа изашао напоље!)
- (Пр. 8) Не галамити! (уп.: Не сме се галамити!)
- (Пр. 9) Не! (уп.: Не ради то!)
- (Пр. 10) (Да ли познајеш тога човека?) — Да. (уп.: Познајем га.)

У свим овим реченицама употребљена је минимална формулација потребна да се у конкретним комуникативним условима пренесе одређена порука (с тим што се у неким случајевима могу додати експресивне јединице, као што је *(ни)један* у пр. 3 и 4). Захваљујући томе, реченица је лишена ко-

муникативно сувишних (тзв. редувантних) језичких елемената, чиме је постигнута максимално економична формулација. Ово је могуће зато што комуникативна ситуација или контекст усмеравају и допуњавају саговорникову интерпретацију поруке која треба да се пренесе реченицом. Саговорник у конкретним условима комуникације може, и поред сажете форме реченице, да схвати оно што се подразумева (у усменој комуникацији врло важну улогу има и реченична интонација и гестови). Поред тога што омогућава економичну и динамичну комуникацију, сажета и специфична форма оваквих реченица погодна је и за експресивне комуникативне функције, односно за испољавање говорникових осећања и личног става (и ту је, наравно, интонација веома значајна).

У односу на предикатске реченице којима се у датим комуникативним условима може исказати слична порука, овакве специјалне реченице одликује се, дакле, изразитом економичношћу, и, где је то потребно, посебном експресивношћу. Овим реченицама се могу преносити само специјалне поруке, са одређеним комуникативним функцијама, и то само у одговарајућим комуникативним условима (пре свега у усменој комуникацији). При томе се ради о *независним* реченицама, тј. таквим реченицама (у ужем смислу) које, уз одговарајућу интонацију, односно интерпункцију, служе за формирање комуникативне реченице као завршене поруке. За разлику од њих, предикатске реченице се употребљавају и као независне и као зависне реченице, са разноврсним значењима и функцијама. Затим, баш захваљујући својој експлицитности, оне представљају прецизнији начин формулисања поруке и нису ограничене на одређене комуникативне услове. Зато је најбоље рећи да се предикатске реченице, као главни тип реченица у ужем смислу, и специјалне независне реченице, као споредни типови, функционално допуњавају. Прве омогућавају експлицитну и прецизну формулацију поруке и употребљавају се у најразличитијим синтаксичким функцијама и у свим комуникативним условима, а друге омогућавају сажету, економичну и експресивну формулацију, максимално прилагођену комуникативним условима и говорниковим експресивним потребама, али са ограниченом могућношћу употребе.

У ствари, између предикатских и специјалних реченица нема увек прецизне границе, јер се поједини типови специјалних реченица могу тумачити и као елиптична реализација одговарајућих предикатских реченица (уп. специјалне и предикатске реченице у пр. 3 и 7). Ипак, и кад изгледају као елиптична варијанта предикатске реченице, специјалне независне реченице могу имати нешто специфично. Нпр., специјална реченица у примеру бр. 3 изгледа као именски део предиката одговарајуће копулативне предикатске реченице. Међутим, у специјалној реченици се именици може додати експресивно (*ни*)*један*, а уз то ова реченица има и своју вокативску варијанту за директно обраћање (уп. пр. 4)

2. КОНСТРУКЦИЈА СПЕЦИЈАЛНИХ РЕЧЕНИЦА

562. Поруке исказане специјалним реченицама само су делимично експлициране (зато се овакве реченице називају и *непопуњеним* реченицама). Но, по својој синтаксичкој конструкцији специјалне реченице су потпуне реченице. Наиме, као што је већ речено, конструкција ових реченица, уз одговарајућу интонацију, односно интерпункцију омогућава да се одређена ситуација исказе као комуникативно целовита јединица, тј. комуникативна реченица.

За разлику од предикатских реченица, *лексичко језгро* специјалних реченица не чини глагол у личном облику, него најчешће нека именица или ређе придев или прилог (или с овим речима формиране синтагме) или пак поједине речце (уп. пр. 9 и 10). Ако се као језгро јави глагол, он стоји у неличном облику — инфинитиву (уп. пр. 8).

У *синтаксички* облик специјалне реченице, важан и за означавање дате ситуације и за обележавање комуникативне функције (и експресивности) реченице, улазе *граматички облик лексичког језгра и помоћна реч*. Наиме, ако је лексичко језгро нека променљива реч, она стоји у одређеном облику: именица — најчешће у номинативу, али и у зависним падежима (уп. пр. 2 и 5) или у вокативу (пр. 4), а глагол — у инфинитиву. Затим, у неким типовима реченица додају се помоћне речи, као што је узвична речца *ли* (нпр. 5) или показне речце *ево*, *ево*, *ено* (пр. 2). А као обележје комуникативне функције и експресивности јавља се, наравно, и интонација (или интерпункција).

Конструкција и употребна вредност специјалних реченица регулисане су језичким системом. То могу да илуструју следећа три модела за формирање специјалних комуникативних реченица употребом специјалних независних реченица и одговарајуће интонације (интерпункције).

Модел бр. 1 (уп. пр. 1)

Специјална комуникативна реченица	=	УЗВИЧНО УПОЗОРЕЊЕ	
		Именица\ или именичка синтагма у номинативу	+ узвична интонација /!

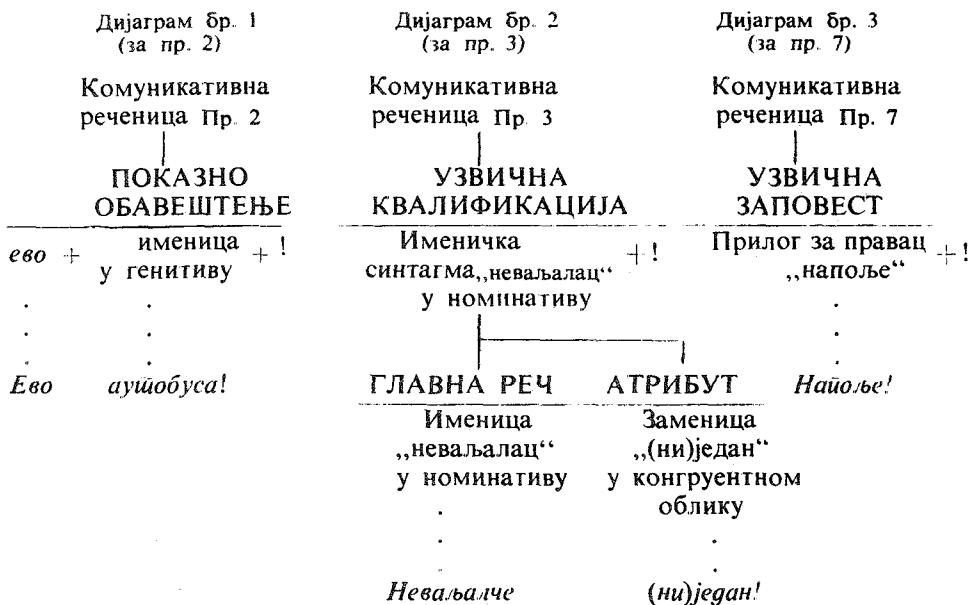
Модел бр. 2 (уп. пр. 5)

Специјална комуникативна реченица	=	УЗВИЧНИ КОМЕНТАР		
		Придев у конгруентном облику (фокализован)	+ <i>ли</i> у генитиву	+ узвична интонација /!

Модел бр. 3 (уп. пр. 10)

Специјална комуникативна реченица	=	ПОТВРДНИ/ОДРИЧНИ ОДГОВОР	
		<i>Да/Не</i>	+ обавештајна интонација /.

И специјалне независне реченице, односно помоћу њих формиране комуникативне реченице, могу се анализирати дијаграмом или табеларно:

Табела за примере бр. 4, 6, 8 и 9

При- мер	Специјална реченица	Тип јединице и лексичко језгро	Синтаксич- ки облик	Интонаци- ја или ин- терпункција	Комуника- тивна функ- ција
4	<i>Неваљалце!</i>	Именица „неваљалац“	вокатив	узвична	ДИРЕКТ- НА УЗ- ВИЧНА КВАЛИ- ФИКА- ЦИЈА
6	<i>Тишина!</i>	Именица „тишина“	номинатив	заповедна	СТРОГА ЗАПО- ВЕСТ
8	<i>Не галамити!</i>	Глагол „галамити“	одрични инфинитив	заповедна	УОПШТЕ- НА ЗА- БРАНА
9	<i>Не!</i>	Одрична речца „не“	—	заповедна	СТРОГА ЗАБРАНА

Вежбе

1. Анализирај помоћу табеле реченице: (а) Пожар! (б) Ево ти кључ. (в) Какве ли дрскости!

2. Ако и особе које обично питају: *Где идеш?* говоре само: *Куда?*, шта то показује о односу реченице *Куда?* и предикатске реченице сличног значења?

49. СИНТАКСА ГЛАГОЛСКИХ ОБЛИКА

563. У морфологији смо дефинисали глаголе као врсту променљивих речи чије су карактеристике граматичке категорије глаголског вида, глаголског рода и, посебно, лица, времена и начина, по којима они имају своју посебну промену (конјугацију), остварену кроз њихове просте и сложене облике (в.т. 238—244) и д.). Сви наведени глаголски облици имају своја значења и своје функције (службе) у језику и у реченици као основној јединици језичког општења. Њих описује синтакса глаголских облика, делећи их на личне и неличне.

А. СИНТАКСА ЛИЧНИХ ГЛАГОЛСКИХ ОБЛИКА

ВРЕМЕНА

1. ПРЕЗЕНТ

564. 1.а) У својој основној функцији означавања радње која се приписује неком субјекатском појму, презент означава радњу, стање или збивање који се врше у време када се о њима говори. Тако се говорник (писац) обраћа својим слушаоцима (читаоцима), на пример, следећим саопштењем:

А вечерас, ево, цело вече *седе* на капији и пред истом том Зорком *дискушују* о његовом чланку. Његов главни противник *је* говорљиви и борбени Херак, који све *посмајра* и *кришћује* са ортодоксног социјалистичког гледишта. Остали *учесћују* у дебати . . . А две учитељице *ћуше* и *сиремају* невидљив венац победнику. Стиковић *се* слабо *брани*; прво, што сада одједном и сам *види* многе слабости . . . у своме чланку.

(И. Андрић, *На Дрину ћурија*, Просвета, Београд, 1981, 295)

Употребљени облици презента означавају радње које се врше управо у времену саопштавања о њима, са да кад говорник то слушаоцу говори. Пошто време говорења не може бити један тренутак, већ краће или дуже траје, у овој се служби у облику презента могу употребити само несвршени (имперфективни) глаголи. Тако употребљен облик презента назива се *индикативни презент*, или *прави презент*.

Такав је презент, нпр., у разговору (дијалогу) два лица из Ћопићевог текста:

- Шта ти то *радиш*?
- *Цршам* коња, зар не *видиш*.
- Коња?
- Па да, зар не *личи*? . . .
- Па то *је* кобила . . . (Б. Ћопић, *Башића сљезове боје*, Београд, 1983,

50, 51).

Или кад говорник констатује: *Не бојим се* од вражјега кота / . . . *но се бојим* од зла домаћега (П. П. Његош, *Горски вијенац*, Београд, 1977, стих 528, 530).

565. б) Индикативни презент употребљава се и за означавање радње, стања или збивања који се стално врше, па и у време када се о њима саопштава. То је индикативни *квалитивни презент*, којим се изричу

— познате научне, уметничке и животном праксом утврђене истине, на пример:

Сава се код Београда улива у Дунав. — Живот нам *враћа* само оно што ми другима *дајемо*. — Морски пси *једу* тунину, а тунина се *храни* малом рибом, а мала риба *једе* мухе, а ластавице *једу* комарце, а комарци *преносе* заразу и све се то *преноси* и *приве* по сасвим чудним законима;

— радње које неко уме или зна да врши, на пример:

Марија *јовори* неколико страних језика. — Он *свира* на клавиру;

— радње које казују стална стања, а која се констатују и у време говорења:

У овим књигама *налазе се* најлепше песме. — Ти украси *имају* сјај савршенства, а *налазе се* на манастирским порталима.

566. 2. Такође у својој основној временској функцији, презент се употребљава за означавање радњи које су наредне са неким другим временом, а не са временом говорења о њима: Такав презент назива се релативним презентом. С обзиром на време говорења, такво друго време може бити пре њега или после њега, па се релативни презент дели на три врсте.

а) Наративни или историјски презент је онај којим се означавају радње напоредне с неким временом (или моментом) у прошлости, другим речима — којим се означавају прошле радње, стања или збивања:

Пре неколико дана *идемо* нас двојица улицом, *и легамо* излоге и управо пред књижаром *срешњемо* Петра. *Ућемо* у књижару и *кућимо* књигу коју нам је одавно тражио.

У облику релативног презента за прошлост могу се употребити и глаголи свршеног вида, поред ових несвршеног, зато што се радње њима означене могу извршити и у једном тренутку времена у прошлости.

б) Квалификативни презент (релативни) је облик презента којим се означавају радње што се понављају, односно врше онда када се створе услови за њихово вршење:

Чим се *развиће* један круг, он *луња* по дворишту као уклета душа, *прилази* другом кругу... *Слуша* шале од којих се други *смеју* громко и неодрживо. *Слуша*... и стрпљиво *чека* прилику. И кад му се *чини* подесан тренутак, он *ућага* механички. Неко *иомене* неку земљу, на пример Египат. Заим га *ипрекида* са готовом причом. (И. Андрић, *Проклетиа авија*, Београд, 1981, 21)

Такав је и презент којим се означава вршење радњи по природном реду, обичају и сл.: Сунце *излази* на истоку, а *залази* на западу. — После зиме *долази* пролеће. И у овоме презенту могу се употребити глаголи оба вида, несвршеног и свршеног. Да је то релативни презент (а не индикативни) у квалификативној употреби, доказ је чињеница да се глаголи ова два вида могу међусобно замењивати а да се значење не промени. Потпуно је једнако *После зиме долази пролеће* (са имперфективним глаголом) и *После зиме дође пролеће* (са перфективним глаголом).

в) Презент за будућност је облик којим се означава радња напоредна са временом што долази после времена говорења. Другим речима, то је презент којим се означава будућа радња:

Сутра, после часова, *ићујемо* у Суботицу. — Кад *завршим* школу, *уписаћу се* на студије.

567. г) Гномски презент такође је у врсти квалификативног презента, али он може бити и индикативног и релативног карактера. Индикативног је карактера пословички (гномски) презент када се њиме означава стално (непрекидно) вршење радње, увек, па и у времену када се то вршење констатује: Рибa по дубоку *йлива*. — Кома закон *лежи* у топузу, грагови му *смрге* нечовјештвом. — *Тражи* хлеба над погачу. А релативног је карактера гномски презент у примерима као што су: Ко *се* овцом *учини*, курјаци га *йојегу*, где он означава радњу која се врши кад се стекну услови за њено вршење (тј. = „кад год се ко учини овцом, курјаци га могу појести“). У првим случајевима може се у презенту употребити само имперфективни глагол, у другим — и перфективни и имперфективни. Осим тога, гномски презент је и модалног карактера јер означава и (говорникову) увереност да је дотична радња могућа (По јутру *се* дан *йознаје*).

568. 3. Уз наведену временску употребу, презент има и своју неправу употребу као облик којим се означава став говорног лица према неоствareној (нереализованој) радњи. Презент у таквој служби назива се модалним. Он може означавати:

— радњу која се намерава, одн. жели (из)вршити, нпр.:

Оглазим кући и не *враћам* се више овамо! — Не *дам* ту књигу. — Да *йоћемо* сада кући;

— радњу за коју говорно лице претпоставља да ће се вршити, за коју је уверено да ће се вршити:

Врућина је. *Умирем* од жеђи. — Петар *сйиже* сигурно, чврсто је *оће*ћао;

— радњу која се износи као услов, могућност за вршење друге радње:

Ако *ушйедимо* новац, ићи ћемо на летовање. — А ако га овако *осйавимо*, загазиће и сџм у преступ.

Ниједним од истакнутих облика презента није означена радња која се реализује (сада када се о њој говори), нити радњу која се реализовала у неком прошлом времену, или ће се сигурно реализовати у будућности.

569. 4. Посебну функцију има презент као допуна непотпуним глаголима и неким изразима. Тада се употребљава са везником *га* и може се заменити обликом инфинитива.

а) Тако се употребљава као допуна уз глаголе и изразе који значе жељу, хтење и сл.:

То фра Марко чикад ником ни је хтео *га* *каже*, а Фазлу нико ни је смио *га* *йишја*. — Али је у исто време осећао како му је немогућно *га* ма шта о коме *каже*. — Селјаци ту спуштају терете кад хоће *га* *се одморе*. — Јер Лазар не ће *га* *се окрене* и *га* је очима *йошражи*. — Увек спреман *га* *каже* и *брани* оно што је боље прећутати.

б) Презент с везником *га* је таква допуна безличним глаголима стања *йреба*, *ваља*, *мора* и сл.:

Греба *га* *имаш* пред очима ту чињеницу. — И кад је *гребало* *га* удари. — *Ваља* *га* *се уклонише*, бар за неко вријеме.

в) Презент с везником *га* је таква допуна глаголима са значењем почетка, настављања или завршетка глаголске радње као што су *йочейи*, *насйавийи*, *сйайи* (са значењем „почети“) и сл.:

Свијет запзи и поче *га* *йовори*. — Свет поче *га* *се разилази*. — И стаде *га* *йрчи* низ стрму махалу. — И одмах *настави* *га* *йрича* како је дочекивао Нијемце. — Претно је да ће све по кући побити, ако се само за један сат *престане* *га* *служи* јело и *йочи* пиће. — Онај глас не *престаје* *га* *дозива*.

г) Презент с везником *ga*, у разговорном стилу, употребљава се и са значењем и функцијом футура I, тј. као допуна енклитичком облику *ћу, ћеш, ће . . .* : Кад *ћеш* опет *ga goћеш*. — Ја сутра *нећу ga goћем*. — Сутра *ћу ga идем* у позориште.

570. Временски, индикативни или релативни, карактер овако употребљеног облика презента, односно његов модални карактер зависиће од карактера управног глаголског облика:

— у примеру: Ево, сад почињем *ga иштем* — он је индикативног карактера;

— у примеру: Јуче ја почнем *ga иштем*
Јуче сам почео *ga иштем*
Сутра почињем *ga иштем*
Почећу *ga иштем . . .* итд. — презент је релативног ка-

рактера и

— у примеру: Нисам спреман *ga иштем*
Желим *ga иштем*
Хтео сам *ga иштем . . .* итд. — презент је модалног ка-

рактера.

Таквога је карактера, управо, само узет у целини са глаголима, односно изразима које допуњује. Гледано формално, с обзиром на то да се ту може заменити обликом инфинитива, који је, пре свега, облик за именовање радње, стања или збивања, и конструкција *ga + ирезениј* може се протумачити као облик за именовање радње коју неко жели вршити, може вршити, почиње вршити итд.

Задатак. — Одредите употребу и значења облика презента у следећим примерима:

(1) „*Леоне*: Каквог случаја? Не разумијем што хоћете тиме да кажете.

Зилбербранј: Мислим да нисте ни с каквим правом смјели говорити о смрти оне несретне жене онако неутрално као да се вас та ствар не тиче!

Леоне: Па ако желите да знате, та ствар се мене доиста ништа не тиче.“

(М. Крлежа, *Госпођа Глечбајев*, Просвета, Београд, 1982, 103)

(2) „А мали човек прича даље . . .

— Пазила ме је као очи у глави. Ту што сам поживео четири године у сваком добру! Али моја несрећа, разболи се и умре жена, а ја од жалости не могу ту остати, него опет распродам све и кренем у свет. Радио сам свуда . . .“

(И. Андрић, *Проклећа авија*, Просвета, Београд, 1981, 20)

(3) „Магловити врба испаравају се још од прошлог дана, облаци се ковиглају све наниже. Дубина, кроз коју протиче река, мутна је . . . Земља је тамна, невидљива и кишовита.

Шуми и хуји баруштина иза мрака. Сјај месечине пође са ње, појави се над помрчином, прђе и нестане у ноћи, што мокра улази и одлази . . .“

(М. Црњански, *Сеобе*, I, Просвета, Београд, 1983, 25)

(4) „На Јакова удари 1806. године силна војска Турска од Босне, и кад је он не могне узбити попале Турци и похарају многа села по нахији Сокоској и Ваљевској и обладају готово свом нахијом Шабачком, и народ неки побјегне преко Саве у Сријем . . .“

(Вук Ст. Караџић, *Историјски сјиси* II, Просвета, Београд, 1969, 61)

(5) Зрела воћка сама пада. — Пријатељ се у невољи познаје. — Вода свашто опере до погана језика. — Вино и мудрога побудали.

2. ПЕРФЕКАТ

571. У својој основној функцији, перфекат означава да су се радња, стање или збивање (из)вршили пре времена када говорник о њима саопштава, дакле — у прошлости:

Оишла је к својим пријатељицама и све рекла. — Где је Славко? — Оишла је у школу. — Јуче су ученици йосејили Војни музеј, а онда су шейали по Калемегдану. — Кад се засишла шетње, кренула је кући.

У облику перфекта могу се, без икаквих ограничења, употребљавати глаголи оба вида, и перфективни и имперфективни. А перфекат, као и презент, има три своје синтаксичке употребе: индикативну, релативну и модалну.

572. 1. Индикативни перфекат је перфекат који означава радњу, стање или збивање који су се (из)вршили пре времена говорња, а говорник време тога (из)вршења одређује непосредно према времену говорња. Када говорник своје слушаоцу саопшти: *Ученици су йосејили Војни музеј и онда шейали по Калемегдану*, то значи да за време разговора о тим радњама дате радње представљају прошле радње и да су, без обзира на то када су се у прошлости извршиле (малопре, данас, јуче, пре годину дана), одређене непосредно према времену саопштавања.

573. 2. Релативни перфекат је перфекат чија се радња, стање или збивање одређују као прошли посредно према времену говорња. То значи да се између тога времена и радње означене перфектом налази какав моменат пре којег се дотична радња (из)вршила:

Причала ми је мати, био је он сасвим други човек

тј., говорник (писац) износи како је у прошлости причала мати да је он, о коме се говори, пре времена тога причања био сасвим другачији.

574. Индикативни перфекат је најубичајеније време за означавање у прошлости (из)вршених радњи, стања или збивања, а то вреди и за релативни перфекат, посебно када се налази у зависно сложеним реченицама. Ова два перфекта некад је тешко разграничити, посебно у текстовима приповедачког карактера (наративним). Зато је релативни перфекат обично онај чије се (из)вршење радњи може означити временским одредбама *онда*, *тада* и сл. Индикативни перфекат је онај употребљен у ситуацији непосредног говорниковог (пишчевог) саопштавања о прошлој (из)вршеној радњи своје слушаоцу (читаоцу).

Тако се релативни перфекат најчешће јавља у приповедању, када и други облици означавају да је реч о радњама које се посредно одређују као (из)вршене у прошлости:

Без кајања, уосталом, зашто и да се каје, она увиде шта је учинила. Није много мислила о томе како ће то да сакрије... Најпосле, тај муж је то и хисео... *Оглазио је у рат, у нешто потпуно несхватљиво и ужасно за мозак госпоже Дафине, коју је, при самој помисли на онај његов страшни ожилјак од сабље, ирејагала мука...*

(М. Црњански, *Сеобе I*, Просвета, Београд 1983, 80)

575. К в а л и ф и к а т и в н и м п е р ф е к т о м, индикативним и релативним, означава се (из)вршење радње која је дала какво стално својство субјекатском појму, стање које је настало у прошлости, па се као такво може уочавати и у садашњости (у времену говорења), одн. у неком прошлом периоду:

А та плажа била је сва од бледожутог и црвенкастог камена и *рушила се* стрмо у море. — На углу, гдје се као мали дечко играо са својим бијелним јањцем, *сипајало је* градилиште. — Под једнокатнициом *сипајала је* светиљка. — Изнад клисуре *нагнеле су се* високе стене.

576. 3. М о д а л н и п е р ф е к а т је онај перфекат којим се означава став говорника према неоствареној (нереализованој) радњи. Такав перфекат може означавати:

— условну радњу, стање или збивање:

Да *смо дошли* на време, видели бисмо тај филм. — Да *смо оздравили*, сигурно бисмо радили писмени задатак. — Да је киша *иала*, усеви би се опоравили од суше;

— друге претпостављене (хипотетичке) радње и сл.:

Ако сам *лаж чуо*, лаж вам казујем. — Јаши *вранца*, иди у Котаре, обоје *смо изибуили* главе;

— радње које се изричу као заповест и сл.:

Децо, да *сине* одмах *уђућали!* — Да *се нисте макли* одатле!

Ниједним од ових перфеката није означена (из)вршена радња, него се првима од њих изриче услов, другим претпоставка, уверење да ће се радња извршити, а трећим се не казује да су се „деца уђутала“, него им се изриче жеља (заповест) говорникова да „одмах уђуте“.

577. 4. К р њ и п е р ф е к а т је посебни облик перфекта без помоћног глагола:

Јесен је већ увелико; *ојало* лишће, *проишћали* путеви од кише. — Коњи *почуљили* ушима, па заигравају. — Само му на врату *искочиле* неке плаве жиле. — Цигаре *дојореле*. — *Смркло се...* И *захладило*. — Љето је тада било тек у половини, а суша већ *ошћочела*... *Најале* мухе и комарци.

Најчешће је то релативни перфекат, јавља се у приповедању (нарацији), означавајући (из)вршене радње, стања или збивања у прошлости, посредно одређене према времену саопштавања о њима. Такви су сви наведени примери.

578. Међутим, употребљава се и као индикативни перфекат, тј. са значењем (из)вршења радње у прошлости која се одређује непосредно према времену саопштавања:

Славо, *дошао* Миша! Изиђи да му отвориш капију.

Као такав, крњи перфекат се нарочито често употребљава за означавање (из)вршених у прошлости радњи у насловима новинских чланака:

ДОПУТОВАО ПРЕДСЕДНИК ЗАМБИЈЕ. — ИТАЛИЈАНСКА ВЛАДА ПОДНЕЛА ОСТАВКУ. — ПАΠΑНДРЕУ НАЈАВИО ПОСЕТУ ТИРАНИ. — ВЕЈАВИЦА ОШТЕТИЛА ВОЉКЕ. — СНЕГ ПАДАО ЦЕЛУ НОЋ. — УБИЈЕН АБУ ЦИХАД.

Уз информацију о (из)вршењу дотичних радњи у прошлости, било када пре времена говорења, крњи перфекат у овом контексту носи и информацију о новостима радње (стања, збивања) за читаоца (слушаоца).

579. Крњи перфекат може бити и модус (начин), тј. може не означавати радњу која се реализовала у прошлости, него, као и пуни перфекат, а и чешће од њега, говорников лични став према (нереализованој) радњи, стању или збивању.

Њиме се такође може, дакле, означавати жеља, претпоставка, увереност да ће се каква радња, стање или збивање (из)вршити, услов и сл.:

Живели младенци! — Живели! /при наздрављању!/. — Бежао, не бежао, нећеш утећи (допуштање: „И ако бежиш, и ако не бежиш, свеједно нећеш утећи“). — Био Шашу, не бијелио се! А, Чупићу, не веселио се! (жеља: „Бели Шашу, не желим да се белиш...“).

580. Пословички (гномски) крњи перфекат употребљава се у пословицама:

Брада нарасла, а памет не донела. — Што колевка заљуљала, то мотика закопала. — Гдје лажа омркла, ту и осванула итд.

Напомена. — Од крњег перфекта, који је и синтаксичка категорија, дакле, посебна врста перфекта (чије је морфолошко обележје одсуство помсћног глагола *сам, си, је* . . . и у активној и у пасивној конструкцији), треба разликовати оне случајеве у којима се у једној реченици, или у узастопним реченицама, јавља само радни или грпни глаголски придев: *Нашли су је и извукли* сељаци истом пети дан. — *Јуче су ученици посетили Војни музеј, шейтали* Калемегданом, *јели* сладолед и *оишли* кући. У њима је синтаксички, и по значењу, пуни перфекат, а помоћни глагол се изоставља да се не би понављао на блиском одстојању.

Задатак. — Одредите значења перфекта у следећим примерима.

(I) Кад су јој рекли да јој је муж и домаћин погинуо, није веровала. Четрдесет ноћи до зоре чекала је она Василија на обали Мораве, седећи под тополом за коју су чамце везивали кад би одлазили. Ту тополу, још је он био мали, однела је река . . .

(Д. Ђосић, *Корени*, Ријека, 1972, 227

(II) Сад кад је морала да иде, није јој се ишло и желела је да остане . . . Затим упаде у собу у којој је тога дана било много устајане прашине и у којој је Исакович прегледао једно седло принчево . . .

(М. Црњански, *Сеобе*, I, Просвета, Београд, 1983, 115)

(III) А наш Хасим, гледао и он, гледао, па није више могао да одоли срцу. Затражио изун од команданта да се испне и скине каурски барјак . . . Говорио му Хасим ко је и одакле је и уверавао га . . . Најпосле, командант га отерао . . .

(И. Андрић, *Освајачани*, Сабрана дела VIII, Просвета, Београд, 191, 291)

(IV) То ће учинити макар главу изгубио. — По што купио, по то и продао.

3. ФУТУР I

581. У својој основној употреби, футур I означава радњу, стање или збивање који ће се (из)вршити после времена говорења или после неког другог времена на које се мисли. То је временска употреба футура I, која има две синтаксичке категорије.

1. Индикативни футур I је онај којим се означавају радње, стања или збивања што ће се (из)вршити после времена говорења о њима, дакле — у будућности. То су случајеви кад у говорној ситуацији саопштавања слушаоцима (читаоцима), говорник (писац) каже:

Ја ћу вам *помоћи* да нађете ту улицу. — Они *ће* сада *оћићи* у школу. — Петар *ће* до године *мажуирајћи*. — Него објасните нам ствар и кажите све. *Биће* лакше за нас и боље за вас.

2. Релативни футур I је онај којим се означавају радње, стања или збивања који су будући у односу на неко друго време, а не у односу на време говорења. То су случајеви када се то друго време означава неком временском одредбом или управном реченицом:

Мачвани се дигну и ударе на Лешницу, али пре него што *ће угарићи* поизопијају се. — Знао је да *ће* га *сумњичији* и да без глобе *неће ироћи*. — Изгледало је да *ће ићи* очевим стопама. — Предлажу му да заустави воду и да пошаљу момка до фра Мије Гргића, пароха, који *ће гати* два дуката за фра Марка. — Саградићу кућу где *ће живети* наши синови.

582. Врло често релативни футур I, означавајући радњу која је будућа у односу на неко прошло време, прелази у категорију *приповедачког* (наративног) футура I:

Дуго га је посматрала, па *ће* тек одједном *рехи*. — Куд се то дева род с наше јабуке? На то *ће рехи* најстарији син: ја ћу ноћас чувати јабуку —

— гј. њим се означава у прошлости извршена радња, дакле, исто оно што означава перфекат (па је *рекла*, на то је *рекао*), или аорист (па тек одједном *рече*, на то *рече* син). Разуме се, он је и тада употребљен у релативној временској служби.

583. Футуром I се означавају и радње, стања или збивања који су се у прошлости вршили по неком реду, понављали се по навици, обичају више пута, те на неки начин обележавају тиме вршиоца:

За поштена момка и од поштена рода слабо *ће* ко *ојети* дјевојку, нити *ће* такови момак *оћићи* у отмицу (Вук Ст. Караџић). — Врло је вредан ученик: он *ће* увек *урадићи* домаћи задатак, *гоћи* на час и пажљиво *слушаћи* предавања.

У оваквој служби облик футура I једнак је квалификативном презенту и може се њиме замењивати.

584. 3. У модалној употреби футур I означава став говорног лица према нереализованој радњи, стању или збивању. Тада је то *начин* (модус) и њиме се изражавају:

а) жеља и заповест:

Изићи ћеће ван! — *Огнећеш* ово писмо на пошту!

б) намера:

Шути, болан! *Појехемо* је на жицу још ноћас да игра. — Камо та дјевојка да игра? *Плајићемо!* — Носим књиге које *ћу чийаји* на одмору;

в) могућност, услов, погодба; допуштање (концесија):

Како *ћу* ти *иусићи* крпу платна / кад је мени снаха Видосава / савезала косу за диреке (нар. песма). — Ако *ћеш* *гоћи* на време, добићеш ту књигу. — Иако *ће* се *намучији*, победиће сигурно;

г) спремност за радњу (да се она учини):

Ми то можемо учинити ако *ћемо прејорети* неколико хиљада људи (Вук Ст. Караџић);

д) неминовност, сигурност:

Ама ко те пита даш ли ти; и главу *ће* ти *узети*. — Јер богами *ћеш* ноћас *поинући* од студени;

3) претпоставка, нада, сумња и несигурност:

Јамачно *ће бити* и више оваквих примера (Вук). — *Биће* истина да пролеће долази. — Тешко да *ћемо* ове године *ићи* на море. — Ваљда *ће се* рат *завршити*.

585. Модални карактер многим примерима овога футура I дају модалне речце (*можда, ваљда, сигурно*), изрази или модални глаголи, нпр.: **Н а д а м о** се да *ћемо* их *стићи*. — **Ч и н и л о** јој се да *ће* је сви *најусуђији*, односно језичка ситуација. Уколико је језичка ситуација таква да више истиче в р е м е н с к е елементе, или уколико се уз футур I употребљавају временски прилози, уколико *ће* тај облик више бити в р е м е, а мање н а ч и н. То проистиче и из основног значења футура I: њиме се износи радња која тек треба да се оствари, и то после времена говорења, у будућности.

586. Најзад, футур I употребљава се и у пословицама (гномама):

Подмукло псето најприје *ће ујести*. — Ко прст да, и руку *ће гаћи*

То је изв. г н о м с к и ф у т у р, којим се износи у в е р е н о с т да оно што се пословицом каже вреди за свако време, што значи да је и гномски футур модалног карактера.

Задатак. — Објасни значење облика футура I у датом тексту.

(I) — Путујем! — рече Мића неодређено...

А ја? Шта ћу ја?

— Јављаћу ти се...

— Како — јављаћеш? — јекну/отац/, али се брзо смири.

— Зар ти није добро код куће?

— Јесте, разуме се, али биће ми добро и тамо! Не брини, добро ће ми бити! — покуша Мића да му објасни...

(О. Давичо, *Песма*, Београд, 1974, 125)

(II) *Глембај*: Ти *ћеш* прије или касније *свршити* у лудници!...

Леоне: Слушајте, Зилбербрант, никакве ваше цифре *неће* мене *увјерити* о томе да је баруница добротворка!...

Зилбербрант: И ја се надам да *ће* ви *бити* центлмен...

Леоне: А то што је вама један „параноидни“ тип рекао да сте ви љубавник једне Глембајнице, тко *ће* у то *вјеровати*?

(М. Крлежа, *Госпога Глембајеви*, Београд, 1982, 111—117)

(III) У сваком поједином случају, са сваким осумњиченим лицем он је играо нарочиту игру. Карађоз *ће* можда већ сутрадан, прелазећи Авлију, пресрести оног првог „невиног“ и одједном наставити разговор од пре три недеље. Прићи *ће* му нагло, унети му се у лице, гледајући као да *ће* га прождрети...

(И. Андрић, *Проклећа авлија*, Просвета, Београд, 1981, 31, 33—34)

4. АОРИСТ

587. У својој основној, временској употреби аорист означава радњу, стање или збивање који се су вршили, односно извршили у одређеном времену прошлости или у времену говорења о тој радњи, што значи да су и у једном и у другом случају то прошле радње, стања или збивања. И аорист се употребљава у индикативу, релативу и модусу.

1. Индикативно употребљен аорист означава радњу што се извршила у времену говорења, или се вршила до једног тренутка у томе времену. Тако кад се каже:

Сад је баш *срејох* на степеницама. — Ево, *ирошоше* поред прозора ваши другови. — До овог часа *чишах* ову занимљиву књигу

— обавештени су саговорници да су дотичне радње (гл. *сресџи*, *ироћи*), извршене, као прошле, управо сада, кад се то саопштава, односно да су се вршиле (гл. *чишајџи*) до једног тренутка у времену саопштавања. Уз овако употребљен аорист могу стајати прилози *сага* (кад је глагол свршеног вида) *госага* (кад је глагол несвршеног вида). Или се може неким другим језичким средством, па и језичком ситуацијом (разговор, демонстративне речце) указати на то, нпр.:

Поибе ти на Тимоку Вељко, / *Разби* ти се на Равњу Милошу (нар. песма). — Ми ево *јобјејосмо* у турску земљу, али куда ћете ви бјезати? (И. Андрић). — *Не чишах* ништа од Г. Донадинија до ове књиге, али ми се чини да ме не вара слух (И. Андрић).

588. 2. Релативно употребљен аорист означава да су се радња, стање или збивање вршили одн. извршили у једном одређеном времену у прошлости, које је изван времена када се о њима саопштава. На то се одређено време може указивати прилошким одредбама *шага*, *онга*, *јуче*, *било када*:

Тада *дође* мој друг и *дојговорисмо* се да учимо. После неколико дана положили смо испит.

589. Релативни аорист најчешће се употребљава у приповедању и то је наративни (приповедачки) аорист, који се јасно може уочити и у само једном одломку из познатог Андрићевог романа:

Седамдесетак година после Карађорђевог буне, *зарџи* се опет у Србији и одмах граница *одјовори* устанком. Опет *илануше* и турске и српске куће на висовима... Први пут после толико година опет *освануше* на капији одсечене главе погубљених Срба... Али све то *не јојираја* дуго. Чим рат између Турске и Србије, *ипресџаге*, свет се *умири*. Истина, то је био привидан мир...

(И. Андрић, *На Дрини ћуприја*, Просвета, Београд, 1981, 134)

Облици аориста уносе у приповедање динамичност, која се заснива на чињеници да и индикативни и релативни аорист означавају, пре свега, доживљене радње. Његовом употребом писац приближава читаоцу радњу као доживљену, па отуда упечатљивију.

590. 3. Модалним аористом означава се став говорников према још неоствареној (неизвршеној / невршеној) радњи, стању или збивању. Облик аориста у модалној употреби може означавати, најчешће:

а) став уверености, сигурности да ће се радња означена аористом извршири или вршити:

Бежите, *изјибосмо!* — Дајте им да једу, *јомреше* од глади;

б) став намере да се радња изврши / врши:

Ја *одох* у школу. — Ви идите двору бијеломе, / а ја *одох* Смедереву граду;

в) став услова:

Ако *јусиих* жива огња, / Гнијездо ћу ти попалити. — Ако *иоћох*, нагледах се јала, / Ак' *не иоћох*, нећу видјет драге.

591. Гномски (пословички) аорист је онај облик аориста који се употребљава у пословицама:

Два лоша *убише* Милоша. — Старо дрво *сидми*, *не исјрави*. — Без муке се пјесма *не исјоја*, / без муке се сабља *не сакова*.

Њиме се означава став говорног лица према радњи означеној аористом, а тај став је обично став уверености да се радња *може* (из)вршити. Као и приповедачки аорист, и модални аорист иде у синтаксичку категорију релативног аориста када се употребљава у пословицама, јер оно што се њима износи вреди за свако време. Али — и у категорију индикативног аориста, ако се пословица с њим примењује на ситуацију извршења непосредно пре времена говорења.

592. Иако се у дефиницијама свих ових употреба аориста говори о глаголима оба вида, треба знати да се аорист имперфективних глагола врло мало употребљава чак и у приповедачком стилу, а поготову у разговорном језику. Аорист перфективних глагола употребљава се у књижевном језику, посебно у уметничкој књижевности, много више, док га у језику других стилова (научном, стручном и сл.) нема.

5. ИМПЕРФЕКАТ

593. У основној, временској својој служби, имперфекат означава радњу, стање или збивање који су се вршили у *одредино* време у прошлости:

Кад сам пролазио поред његове куће, он *сећаше* на балкону и *чишае* новине.

Радња означена имперфектом вршила се напореда са неком другом радњом (стањем, збивањем), која је означена, као у наведеном примеру, неким другим прошлим временом (перфектом, аористом, приповедачким презентом и др.), или напореда са неком прошлом ситуацијом која се може означити каквом временском прилошком одредбом (*тада*, *онда*, *цео тај дан*, *те ноћи*). Употребљава се само од имперфективних (несвршених) глагола. Обележен је значењем *доживљености*: означава радњу која се вршила у прошлости лица која су присуствовала њеном вршењу (стварно, или у машти).

594. Због свега тога, имперфекат је само *релативно* време и највише се употребљава у језику уметничке књижевности, као *приповедачки* (наративни) облик:

Вук Исакович беше отишао, а за њим *несијаху* и слике њеног прошлог живота, већ мутне. — У њиховим узвицима, Вук Исакович *се чињае* као неки хришћански светитељ. — Куће и кућишта заборавише, на жену и децу више нису мислили, а своју муку и зној *осећаху* све јаче...

(М. Црњански, *Сеобе I*, Просвета, Београд, 1983, 88, 175, 94) —

— којим писац радње вршене у прошлости дочарава читаоцу као доживљене.

595. Имперфекат се употребљава и као *квалитивни* облик:

Призор је био диван: под планинским врховима *простираху се* тамне шуме борова и зелене ливаде, са понеком бачијом.

Њиме се означавају у прошлости уочене радње, односно стања, који као стални остају чак и до времена говорења о њима. Квалификативног је карактера и имперфекат који означава понављање радњи или стања у прошлости: Њихови људи стално *йобольваху*. — Мало починувши, опет *се скуйљаху* у зору.

596. Г н о м с к и и м п е р ф е к а т је облик имперфекта у пословицама:

Кад се синовац *жењаше*, ни стрица *не иишаше*, а кад *се ражењаше*, и стрину *ириишаше* —

Он се може примењивати на сваку ситуацију која одговара садржини пословице, што значи да има свевременски карактер. Једновремено има и карактер модуса у в е р е н о с т и да је нешто тако како се у пословици износи.

Задатак. — Одредите значења и употребу аориста и имперфекта у датом тексту.

(I) а) Од лупе и дозивања пренуше се и Аустријанци на другој обали. Страже осматраху. Дуље се није могло чекати . . . Презаше и заобилазаше оне који су имали опасан и чудан став . . . Алах! Алах! — прихватише војска и проламаше се . . .

б) Кад са Саве оде на Топчидерско брдо, Зеко и ту нађе трагове рата . . . Још одјек тога ударца није био потпуно нестало, кад се цео ред таквих експлозија сручи на град . . . Тек пошто га боље погледа, Зеко виде да је човек потпуно пијан . . .

в) Нит утјера рачваст колац у земљу, ни твога фра Марка у свети ред, — поручивао је бискуп сестри . . .

(И. Андрић, *Немирна јодина*, Просвета, Београд, 1981, 26, 271, 274)

(II) Све јој се чињаше некако бесмислено. — Чињаше јој се свеједно. — Најрадије трговаше на води. — Болесница *беше* уосталом мирна. — Не *беше* више снажна . . .

(М. Црњански, *Сеобе*, Просвета 1, Београд, 1983, 83, 58, 86, 169).

597. Напомена о употреби аориста и имперфекта. — И аорист и имперфекат су облици за означавање прошлих радњи, стања или збивања који су у повлачењу пред п е р ф е к т о м. Међутим, аорист перфективних глагола је још жива категорија у језику уметничке књижевности. И готово да нема писца који га неће употребити. Имперфекат, међутим, врло је редак, и налази се углавном код писаца који негују класични језик наше књижевности. Па и код њих се чешће налази само имперфекат глагола *биџи*, док је имперфекат свих осталих глагола сасвим усамљена појава (нпр.: Сутра ујутро *бијаше* мутан дан. — А они *бијаху* лоле и расипници. — *Бјеше* у њега друг. — *Бијаше* оскудно и водоплавно прољеће. — Болесница *беше* мирна. — Неспретни, мада *беху* већином стасити), осим у језику уметничког књижевног дела, и то зависно од стила појединог писца.

6. ПЛУСКВАМПЕРФЕКАТ

598. Плусквамперфекат означава радњу, стање или збивање који су се (из)вршили у прошлости пре неке друге, такође прошле, радње, односно означава стање настало извршене радње а које је истовремено са неком прошлом ситуацијом о којој се говори:

- (а) Кад је човек стигао у Цариград, Намила су већ били уиуишли Латиф ефендији. — Крилегић се је управо био обријао и умивао се гласно, кад Станић дође по њега. — После буна и ратова бејашу наишли неред, оскудица, глад и свакојакe болести. — Вук Исакович беше оишишао, а за њим нестајаху и слике њеног прошлог живота. — Французи их све догле не беху иримешили;
- (б) Та висока дјевојка бијаше сасвим избеzumљена од страховања. Говор јој се био одузео. Гледала је уочено и тупо у свијет. — Врата су била исирулела.

У примерима под (а) значење вршења радње у прошлости, пре неке друге прошле ситуације је сасвим сагледљиво, док у примерима под (б), у којима се налази плусквамперфекат глагола стања, мање је видљиво вршење радње или збивање а више само сгање које је настало после извршења радње, и за које се констатује да је било у неком времену у прошлости. У примерима под (б), где је у реченици субјекат *дјевојка* уместо трпног придева *избезумљена*, односно радног глаголског придева *одузео* (говор јој се био одузео), могли су се употребити и прави придеви (. . . бијаше сасвим *луда*, . . . говор јој је био *нечујан*), при чему би од глагола остао само имперфекат, односно перфекат, којима би се особине казане правим придевима приписивале субјектима (дјевојци, говору), наравно, као *онда*, *тада* (у оно време) присутне.

599. По свом синтаксичком карактеру, плусквамперфекат је увек релативно време (вршена, односно извршена радња у прошлости одређује се посредно према времену говорења о њој). Све је ређе у употреби, посебно ретко се употребљава облик са имперфектом помоћног глагола *бићи* (*бејаш говорио*, *бејаше говорио* . . .), који — када се употреби — даје тексту архаичан тон. Када се ипак употреби, најчешће се нарочито истиче да је већ била извршена / вршена њиме означена радња у времену када се почела вршити, или када се вршила радња означена каквим другим прошлим временом: Они су били *устали*, кад сам ја стигао.

Задагак. — Одредите значење плусквамперфекта у примерима наведеног текста.

(I) Било је позвано много Филипу непознатих људи, а од свију најгласнији био је Липахов нећак. — Све је испало оштро и много одрешистије, него што је он био одлучио. — Све је то било намјештено у Бобочкином стану заправо као у казалишту. — Још у Будиму, кад није била навршила ни тринаесту годину . . . , открио се Бобочки мотив тјелесне тајне . . .

(М. Крлежа, *Поврајак Филија Лаичновића*, Просвета, Београд, 1968, 96, 99, 109, 111)

(II) Пошто им не беху свезали колена кад су им били скинули опанке, го им босе ноге беху раскречене. — Били су им везали руке на леђа, али им преко лица нису бацили никакве крпе. — Скидоше их драгони и положише на кола, сред дворишта оних кућа крај којих беху ухваћени и везани. — А пред вече беше лично изведен пред Карла Лотариншког.

(М. Црњански, *Сеобе I*, Просвета, Београд, 1983, 154—155)

НАЧИНИ

7. ИМПЕРАТИВ

600. У својој основној синтаксичкој служби императив је облик за означавање модуса (начина) заповести, жеље или молбе да се изврше радња стање или збивање означени глаголом у томе облику:

За следећи час *донесити*е домаће задатке. — Молим Вас, *куйи*те ми ту књи-гу. — *Чекај*мо док се они не врате. — *Буди*те нам здраво! — *Нека* Славко *однесе* писмо на пошту.

То значи да се императивним облицима означава говорников став према нереализованој радњи, радњи која тек треба да се (из)врши, ако се уопште буде (из)вршила.

601. Осим у овој својој функцији, императив се може налазити (истина, у старијој књижевности и у народним говорима) и у служби *н а р а т и в н о г* (*п р и п о в е д а ч к о г*) *и м п е р а т и в а*, када означава радњу која се вршила или извршила у прошлости:

Е бели, што бијаше један, омален а брз, па нагô да бјежи, а ја се натурно за њим. Па, како ме Бог дао брза, *иош*еци, те *иош*еци, те *иош*еци (И. Андрић, *Приповешке*, СКЗ, Београд, 1924, 64). — И док је земља била још мокра кô непечена ћаса, он се *ирикрази* и ноктима *изиреби* лице божје земље

(И. Андрић, *На Дрини ћуирија*, Београд, 1981, 257).

Без обзира на то у којем је лицу употребљен субјекат реченице, наративни (приповедачки) императив ће увек бити у облику 2-ог лица једине.

602. Будући да такав императив означава радњу која се (из)вршила у *о д р е ђ е н о* време у прошлости, он је потпуни синоним са приповедачким аористом, приповедачким презентом и крњим перфектом, па се у конкуренцији с њима скоро потпуно изгубио из савременог језика.

Истог је тог карактера и *к в а л и ф и к а т и в н и* императив, с тим што још даје информацију да се радња њиме означена у прошлости понављала по неком реду или навици: Није мене по снијегу зима, но је мене на оцаку зима код мојега нерадосна војна, ја с' *иримакни*, а он се *одмакни*, ја га љубим, а он ме отури (Вук Караџић, *Народне ијесме*). У таквој је служби сасвим обичан презент перфективних глагола (нпр.: Он *дође*, *седне* с нама, *иош*ије кафу и *оде*, тако сваки дан . . .), па се императив с том функцијом изгубио из савременог језика.

603. Гномски (пословички) императив је овај облик употребљен у пословицама:

Чини добро, не *кај* се, *чини* зло, *надај* се! — *Пуси* певца на праг, он ће и у кућу.

Углавном је модалног карактера, тј. означава став говорног лица, нпр. став *у с л о в а* („Ако *чиниш* добро, нећеш се *кајати* . . .“), *д о п у ш т а њ а* (*Крсти* вука, вук у гору = „И ако *крстиш* вука, он ће *побећи* у гору“) и сл.

8. ПОТЕНЦИЈАЛ

604. У својој основној реченичкој служби, *п о т е н ц и ј а л* (кондиционал, могућни начин) означава став говорников према нереализованој радњи, стању или збивању, и то тако што се тим ставом процењује да постоје

(а) могућност вршења или извршења тим обликом означене радње:

Осим тога Турци *би* тога капелана *смаи́рали* одмах повереником и уходом и то *би се освешило* целом Реду. — Нема више ничега на свету што *би ме зачудило* — Да јој је дошао муж, она *би му била рекла* зашто је то учинила;

(б) жеља или спремност за (из)вршење потенцијалом означене радње или стања:

Ја *бих*, брате, нега *пошпоио* заједно с мишоловком у врелу воду. — Ученици су рекли да *би* радо *пошли* на излет. — Сав тај крај он *би био најрадије салио* или *прогао*;

в) намера да се (из)врши радња означена потенцијалом:

Човек, да *не би клоуо и сшао*, вара сâм себе. — Он је настојао да скрене разговор на садашњи међународни положај *не би ли* тако *чуо* шта мисли;

(г) услов под којим се врши радња, стање или збивање означено обликом потенцијала:

Јер кад *би сви криви досиели* овамо, ова *би Авлија морала бићи* од мора до мора. — Само *иреварили бисше се* ако *бисше* из тога *закључили* да он неће још дуго живети — Ако *би пало* још кише, жетва *би била* богатија.

Управо зато што се овај облик јавља и у независним реченицама са значењем могућности, жеље и спремности, а не само у условним реченицама (зависним), предност дајемо термину **п о т е н ц и ј а л** (могући начин) над термином **к о н д и ц и о н а л** (погодбени начин).

605. Начин **п о т е н ц и ј а л** употребљава се и са службом облика за означавање реализоване у прошлости радње. Он је **т у н а р а т и в н о г и к в а л и ф и к а т и в н о г** карактера, јер означава радње које су се понављале пре времена говорења о њима, у прошлости, дакле:

Усред разговора Ана Марија *би ошинула* свога коња и *одјурила* до самог краја пута, а затим *би се враћала* кораком. — Али кад *би се десило* да се миш заиста ухвати, *пробудила би* га лупа и он *би устјајао*, *обилазио* око уплашеног миша, *ирешио* му прстом и главом. — Говорио је братру кад год *би га видео*. — Оне *би* тада још дубље *поинуле* главе, песма *би им се замрсила* и *искидала*.

Ту је он у синтаксичкој категорији релатива, са значењем које имају глаголска времена (перфекат, презент, имперфекат) у истој категорији.

Задатак. — У следећем тексту нађите облике императива и потенцијала; одредите њихова значења.

(I) /Мића/ ипак рече:

— Да си ти био добар војник и довео борбу до краја, ја не бих морао сад да се борим за сина кога још немам . . .

— Марш! — викну Жика . . . — Нисам ти отац. Ништа ти нисам. Ништа ми ниси. Одлази. Одлази, кад ти кажем . . . Било му је криво што вређа сина. Али зашто га Мића не воли? Но зар би и он волео оца који му не би давао да дахне, који би се у све мешао, . . . који би га вређао и унесрећивао вређајући га . . .

. . . Отац бану из своје собе с оделом у руци.

— Причекај ме док се обучем. Испратићу те . . .

(О. Давичо, *Песма*, Нолит, Београд, 1974, 129)

(II) Голи одмах зарони у мрак куће . . .

— Смрт фашизму — рече.

— Нека вам буде сретно — рече тихи глас . . . Тада жена схвати да ваља пожурити. Скочи к огњишту, узме с пепела лонац па из њега улије млијека у мањи суд од литре . . .

— Пиј ти — рече Дјечак.

— Узми — строго рече Голи . . . Жена им напуни још једном:

— Испијте све, испијте све . . .

(Вј. Калеб, *Дивовића ирашине*, Загреб, 1982, 144, 145—146)

(III) У једно од најпријатнијих доба године, скоро преско ноћи, расцвјетао би се у баштици крај наше куће црни слез и љупко просинуо иза копљасте поцрњеле ограде. Он је у мирна сунчана јутра зрачио тако повјерљиво и умиљато да то није могло измаћи чак ни дједову оку и он би удобровољено гунђао мајући се по дворишту:

— Пазидер га, сва се башта модри као чивит . . .

(Б. Ђопић, *Баштића слезове боје*, Просвета, Београд, 1983, 23)

9. ФУТУР II

606. Футур II (футур егзактни), у основној својој функцији, означава нереализовану радњу за коју говорник претпоставља да ће се (из)вршити после времена говорења, у будућности, пре неке друге будуће радње или истовремено с њом: Ако *будемо сјишли* на време, добићемо улазнице за ту представу. — Кад *буду размајшрали* предлог у скупштини, разговараће о примедбама из јавне расправе. — Док *не буду добили* решење о стану, становаћемо заједно.

Из овога је видљиво да је футур II пре свега начин (модус), а у тој својој синтаксичкој функцији означава

(а) да су радња, стање или збивање њиме означени услов за вршење неке друге радње:

У њој ће бити и за нас двоје живота, ако ти *будеш хијела*. — И не мсже да јемчи за себе и своје поступке, ако *буде морао* да остане дуже овде. — Али ако *буде узнемиравао* варош, онда нека бира један од два пута који воде из Травника;

(б) да су радња, стање или збивање њиме означени само могућни:

Да *не буду* куда *ошшишли* од куће?

(в) да су нереализована радња, стање или збивање, у претпоставци, напоредни са неком другом будућом радњом:

Учинићу за вас све што *будем могао*. — Ко *не буде знао*, неће положити испит. — Уколико *се буде повећавала* продуктивност рада, утолико ће расти стандард радних људи.

607. Уз ово своје (модално) значење, футур II има и елемената временског значења, утолико што на ту нијансу значења указују временски везници *кад*, *чим*, *док*:

Кад *будемо завршили* посао, ићи ћемо кући. — Чим *будем сјишао*, јавићу ти се телефоном. — Док *будемо ручали*, разговараћемо о свему.

Иако се ту може говорити о временско-хипотетичком (дакле, временско-модалном) значењу, случајеви употребе имперфективних глагола у реченицама (зависним) с везником *док*, нпр., упућују на претежност временског састојка у томе значењу (*Док будемо ручали*, разговараћемо о свему = „*За време ручања разговараћемо . . .*“).

608. Чисто временско значење (када је у синтаксичкој категорији релатива) футур II има када је у облику пасива, при употреби у приповедању, за означавање у прошлости извршених радњи. Граматике наводе мало таквих примера:

Тада Јаков *буде позван* у Београд. — Не може човек ништа примати, ако му *не буде дано*. — И тако *буду* четири поста *изабрана*.

— углавном из старијих језичких фаза нашег књижевног језика, или из текстова писаца који негују класични вуковски израз језика.

Б. ЗАМЕНЉИВОСТ (АЛТЕРНАТИВНОСТ) ЛИЧНИХ ГЛАГОЛСКИХ ОБЛИКА

609. Лични глаголски облици подељени су на (а) времена и (б) начине само према основним њиховим функцијама у реченици, односно према основним њиховим значењима. Али, како смо већ рекли, већина глаголских облика може се међусобно замењивати, и у категорији времена, и у категорији начина. Такође, времена се могу употребљавати са значењем начина и, обратно, начини — са значењем времена.

Видели смо, на пример, да се презент, осим са својим правим значењем радње која се врши у времену говорења, може употребити и са значењем

— перфекта: *Идемо* ми јуче улицом и *срећнемо* пред књижаром друга (= „*Ишли смо* јуче улицом и *срели* друга пред књижаром“); или

— аориста: *Идемо* ми јуче улицом и *срећнемо* пред књижаром друга (= „*Ишли смо* јуче улицом и *срећосмо* пред књижаром друга“); или

— имперфекта: *Идемо* ми јуче улицом и сретнемо друга пред књижаром (= „*Иђасмо* ми јуче улицом и сретосмо друга пред књижаром“).

Тако и перфекат све више замењује плусквамперфекат, тј. уместо: Они *су били усџали* кад смо ми дошли — можемо, без икакве промене у значењу рећи: Они *су* већ *усџали* кад смо ми дошли; уместо: После буна и рата, *това бејаху наишли* оскудица, *неред . . .* можемо рећи: После буна и ратова *наишли су* оскудица, *неред*.

610. Исто тако, времена се могу употребљавати уместо начина, па тако, презент може имати функцију и значење

— императива: *Да пође* сада, децо, кући (= „*Пођи* сада, децо, кући); или

— потенцијала: *Ако* га овако *осџавимо*, загазиће и сам у преступ (= „*Ако бисмо* га овако *осџавили*, загазио би и сам у преступ“).

611. Такође се и начини (императив, потенцијал, футур II) могу употребљавати изван својих основних служби. Видели смо да императив може означавати извршену прошлу радњу (у приповедању): Па, како ме Бог дао брза, *поиџи*, те *поиџи* (= „ја потрчах, те потрчах . . .“), а да *погени* ја л може означавати радњу која се понављала у прошлости: Усред разговора

Ана Марија би ошинула коња и одјурила до самог краја пута, а затим би се враћала кораком — када може имати и квалификативну службу (= „Усред разговора / обично, када год су излазили на јахање / Ана Марија је ошинула свога коња, одјурила и враћала се“), тј. оно што се може рећи и перфектом.

Задатак. — Покажите неку од ових могућности на датим текстовима.

(I) Лево од њега створио се танак и мален круг од неколико коцкара. Међу собом решавају стари коцкарски спор, а ово је као неки суд. Људи су мрачни, а говор стваран, сув и тврд.

— Ти да вратиш човеку паре — каже танким али страшним гласом један дугоња који је очигледно неки коцкарски старешина.

— Ово ћу му вратити! — виче љутито онизак јак чвск . . .

— Ето какав је! Још ранио човека, и умало га није убио — упадају гласови са стране.

— А што да га не убијем?

— Има робија, еј!

— Нека има! Убићу га чим изађем . . .

(И. Андрић, *Проклећа авлија*, Просвета, Београд, 1981, 71)

(II) Филип се куцнуо зловољно и испио у Бобочкино здравље. Остао је даље мрк и нерасположен.

„Вама све ствари изгледају прљаве као кожне болести! То је нека врста дерматолошког погледа на свијет! Ја на жалост нисам дерматолог!“

Сергије Кириловић насмије се тихо, једва примјетљив, у себи . . .

. . . Као раздрте крпе тако се мичу одломци мутних и пијаних Грузинових реченица у Филиповој глави и он има потребу да му одговори . . . Филип је осјећао, како би било потребно да једним јединим покретом руке збаци са стола сав тај звечећи и звекећави шум тих отрцаних интелектуалних жетона . . . Паралелно, . . . јављала се у њему тиха резигнација: што би човек глухима тумачио глазбу? Нема смисла . . .

(М. Крлежа, *Повраћак Филипа Лајиновића*, Просвета, Београд, 1968, 155—156)

В. СИНТАКСА НЕЛИЧНИХ ГЛАГОЛСКИХ ОБЛИКА

1. ГЛАГОЛСКИ ПРИЛОГ САДАШЊИ

612. Глаголски прилог садашњи означава радњу која је истовремена са радњом глагола који се њиме одређује, а који је у личном глаголском облику, и то без обзира на то када се радња главног (одређиваног) глагола врши:

Ево, на станици чекамо воз, *разговарајући* о нашим плановима.

Јуче смо на станици чекали воз, *разговарајући* о нашим плановима.

Сутра ћемо чекати воз *разговарајући* о плановима.

У основној својој употреби, означавајући истовременост њиме означене радње са радњом глагола у предикату, на који се односи, глаголски прилог садашњи означава још и

613. (а) начин вршења радње коју означава лични глаголски облик:

Она, *ћушећи*, пође за мнош. — У тај пар уђе баба, *йлачући*;

облик глаголског прилога у њима добија се као одговор на питање *како?*

(б) радњу која је узрок вршења радње глагола у личном глаголском облику:

И, *не узгајући се* у свој глас, без збогом остај одем у своју собу. — *Вигећи* да се спрема олуја, пођоше кућама;

(в) радњу која је услов за вршење радње глагола у личном глаголском облику:

Само вредно *учећи*, можемо постићи одличан успех

— када значи исто што и условна реченица: „Само *ако* вредно учимо . . . “;

(г) радњу којом се допушта или не допушта вршење радње управног глагола у личном облику:

И *учећи* нећеш лако положити испите, а камо ли *не учећи*.

— када има значење концесивне реченице (= „и ако учиш . . . “).

614. Наравно, у највећем броју случајева глаголски прилог садашњи означава напоредну радњу са радњом свога управног глагола (оног у личном облику), па се може приказати да је реченица с њим: *Сџајали су на кайији очекијућу долазак јосџију*, заправо, једнака независно сложеној, напоредној реченици: *Сџајали су на кайији и очекивали долазак јосџију*.

615. Поред заједничког времена вршења, радња означена обликом глаголског прилога садашњег и радња глагола у личном глаголском облику морају имати и заједнички с у б ј е к а т. То се види из свих наведених примера. Уколико се прилог налази уз лични глаголски облик с л о г и ч к и м с у б ј е к т о м, наравно, таквог подударанња са субјектом неће бити:

Заболела ме је глава *слушајући* његове приче. — Тешко вуку не *јегући* меса, а јунаку не *йијући* вина. — Хладно ми је *чекајући* воз.

Јасно је, међутим, да се прилог односи на појам изречен формом логичког субјекта (акузативом, дативом): *Ја* се смрзавам *чекајући* воз (Хладно *ми* је чекајући воз).

Н а п о м е н а. — У језику народних умотворина употребљава се и глаголски прилог садашњи без подударности његовог субјекта са субјектом личног глаголског облика: Тако они *гијо јоворећи*, чедо мало паде на земљицу (Вук Ст. Караџић). Такве конструкције нису допуштене у књижевном језику.

616. Поред своје глаголске службе (прилошке, јер је одредба личном глаголском облику), глаголски прилог садашњи употребљава се и са службом коју имају п р и д е в и:

У граду су се упалиле *свејлеће* рекламе. — Војници су били у *лежећем* ставу и очекивали команду. — Али *идуће* године корзо је био преплављен агресивним јатима девојака. — *Слегеће* пролећа знале су све. — Прошло је време *йујујућих* позоришта. — Говорио је *йрејећим* тоном.

У овој служби гл. прилог садашњи, који означава с т а л н о стање, добија све карактеристике придева: облик и промену придева, удаљујући се тиме од глаголских речи (осим што чува њихово значење као лексема). Неки од овако насталих придева у језику се осећају као прави придеви: *врућ*, *мојућ*, *немојућ*, *идући*, *слегећи*. Као такви, гј. као придеви, служе и за творбу правих п р и л о г а (од облика придева средњег рода): Носила је *револуирајуће* изгледелу црвенкасту блузу.

2. ГЛАГОЛСКИ ПРИЛОГ ПРОШЛИ

617. Глаголски прилог прошли означава радњу која се извршила пре радње, стања или збивања означених глаголом у личном глаголском облику, чија је он одредба:

И рекавши то, плууно је и отишао. — Дошавши до пчелињака, застаде. — Кренувши доста касно с костањевечког винограда, стигли су до Светога Рока у предвечерје.

Ређе се њиме означава радња која је истовремена са радњом у личном глаголском облику:

Стајали су и разговарали закрчивши пут.

Исто тако, употребљава се да означи радњу која долази после радње означене личним глаголским обликом:

Легао је у постељу њокривши се по глави.

618. Као и глаголски прилог садашњи, и прилог прошли означава још и (а) начин на који се врши радња управног глагола:

Не окренувши се и не рекавши ником ништа, уђе у свој чардак. — Тада је, њобледевши сва одједном, рекла;

(б) радњу која је узрок вршењу радње управног глагола:

Не мојавши издржајти више, спустио је руке низа се. — И изабравши уместо живота алкохол, за њега живе и на њему сагоревају.

619. Глаголски прилог прошли углавном се употребљава од перфективних глагола. Сви наведени примери су такви. Врло се ретко употребљава од несвршених (имперфективних) глагола, па граматике наводе мали број таквих примера: *Владавши* тридесет и седам година, остави владу старијему сину својему. — *Чекавши* вас читава два сата, ја сам после морао сам да идем (М. Стевановић, *Савремени српскохрватски језик II*, Београд, 1986, 757—758). При томе истичу да тако употребљени прилози морају имати временску одредбу која показује колико се радња њима означена вршила пре радње глагола у личном облику.

620. Једино се од глагола *биџи* глаголски прилог прошли може употребити у служби правог придева: Добили су писмо од *бившеј* државног секретара. При томе глаголски прилог има све особине правог придева (деклинацију), као и измењено значење (*бивши* = некадашњи, ранији).

Задатак. — Нађите оба глаголска прилога у следећем тексту и одредите њихову службу и значења.

(I) А једна је грбава старица дизала облак прашине скупљајући зловолно и гунђајући згужвани станиол . . . Филип је наручио чашу млијека. Кидајући вршком прстију већ трећу кифлу, . . . он је зурio у платане . . . Проматрајући тако сиво и намрштено лице грбаве сметларице, . . . Филип се губио у детаљима . . .

Сасвим рефлексивно примијетивши да тај блиједи човјек пуши, . . . Филип је посетнуо за запаљеном цигаретом . . . и бацно је тај смрдљиви горући папир у пепеоник, осјетивши тек сада да му се никотин циједи у грло . . . Гуцнуо је поново гутљај млијека, изгубивши се у читавом таласу протумисли . . .

(М. Крлежа, *Поврајак Филија Лайиновића*, Просвета, Београд, 1968, 38, 48)

(II) Пошавши . . . уз Дунав, који им свима беше драг, пук је опет почео да јури као од Срема до Печуја, вичући и лемећи на многим местима плотове . . .

Иђаше јој у посету, . . . помислив више пута да се уклони, застајкујући и предосећајући и тај последњи ужас . . .

При идућим пуцњима, међутим, одјаха коња да га умири и склони . . . Видев да је сам на брежуљку . . . и погледа још једном преко реке, спазивши на другој обали француске предстраже.

(М. Црњански, *Сеобе I*, Просвета, Београд, 1983, 104, 116, 131)

3. РАДНИ ГЛАГОЛСКИ ПРИДЕВ

621. 1) Радни глаголски придев употребљава се као главни део сложених глаголских облика — онај који носи лексичко значење у таквим облицима. Заједно с помоћним морфемама тих сложених облика, радни глаголски придев означава

(а) радњу (из)вршену у прошлости:

Председник Густав Хусак је данас поподне *разговарао* с председником Скупштине Југославије. — Убрзо после путника, авион *су најусијили* и чланови посаде;

(б) радњу (из)вршену пре неке друге радње у прошлости:

Већ *су били просекли* камениту и стрму обалу, кад понестаде новаша. — Лекари му *беху већ давно рекли* да немају наде;

(в) радње које су услов за вршење неке друге радње, које су нереализоване, у претпоставци говорног лица и сл.:

Ако *бисмо дошли* на време, добили бисмо карте. — *Пио бих* млека. — Ако *будемо учили*, положићемо испите. — Да *сине* одмах *изашли* из учионица на ваздух!

Дакле, као део сложених глаголских облика перфекта, плусквамперфекта, потенцијала, футура II учествује у синтаксичким ситуацијама, описаним напред.

622. 2) Сам радни глаголски придев је и облик к р њ е г п е р ф е к т а , и употребљава се са свим његовим значењима:

И Њоркан *заборавио* своју жалост, повратила му се смјелост. — *Заклопио* очи па лелече и завија. —

— која су описана у поглављу о перфекту (в. т. 577—580).

623. 3) Ако радни придев стоји уз именицу и одређује је, он добија све одлике правог придева (деклинацију):

Шетали смо се по *озеленелој* шуми. — Ево их и *испиљивалих* из послератног заноса. — *Прошле* вечери вратили су се рано. — Са *пукисле* кабанице цедила се вода. — *Прецветале* јабуке гранама га ударају по лицу, младо лишће му мили по челу. — Пун *усирецијалих* осећања, враћао се кући.

Прави придеви могу постати само радни глаголски придеви непрелазних глагола који означавају стање, и то само свршених (перфективних) глагола. Од несвршених таквих глагола (са значењем стања) у нашем језику има само неколико: *врео, врела, врело; зрео, зрела, зрело; кључао, кључала, кључало; неваљао, неваљала, неваљало*, који су постали прави придеви (*врела* вода, *зрело* воће).

4. ТРПНИ ГЛАГОЛСКИ ПРИДЕВ

624. 1) Трпни глаголски придев служи за грађење пасива (трпног стања), дакле, сложених глаголских облика, означавајући да је на некоме или на нечему (из)вршена радња:

Јуче смо *позвани* на отварање изложбе. — *Били смо расцејкани*, служили у свим војскама. — *Кад су кола најтоварена*, кренули су даље. — *Нешто је већ поштићуио*. — Овај филм је *приказиван* више пута.

У овој функцији употребљава се трпни глаголски придев само прелазних глагола.

625. 2) Сам глаголски трпни придев употребљава се и као пасивни крњ и перфекат:

Пронађена нафта. — *Уништиене* прве ракете средњег домета и сл. у новинским насловима.

626. 3) Трпни глаголски придев, најчешће од прелазних, али и од непрелазних глагола, употребљава се и у служби правог придева, тј. у функцији одређивања именице — као атрибут, апозитив или именски део предиката:

Са својим *поцејаним* шаторима, он се стидео од осталих војника. — Могао је да види и сељаке који су тресли последње *необране* воћке. — Помисли без мржње на Мићу и, гледајући га *скамењеној, сивргнутој*, помисли да добро крије своју патњу. — Са *уилаканим* дететом на руци, он се био придигао. — Чекао је, удишући мирис дима *зайаљених* трава. — Разговарали су о *вољеним* и *поштиованим* људима.

Као што се види у овим примерима, од прелазних је глагола трпни придев *поцејан*, *необран*, *зайаљен* (поцепати шатор, не обрати воћку, запалити траву), али је од непрелазних *скамењен*, *сивргнути* (скаменити се, стврнути се и сл.). Гради се од глагола оба вида (перф. и импф.).

У овој служби трпни глаголски придев има све особине придева: значи сталну особину, има дефлексију, облике неодређеног и одређеног вида, компарацију.

5. ИНФИНИТИВ

627. Инфинитив је глаголски облик којим се именују радња, стање или збивање. Он представља глагол као реч (лексему) у речнику и нема категорије лица, времена и начина, као ни категорије граматичког броја и рода, који се налазе у осталим глаголским облицима. Зато се још назива (домаћим термином) и *неодређени глаголски облик*: *јоворићи*, *јевати*, *најисати*, *рећи*, *доћи*, *сести*.

1) У реченици инфинитив се најчешће употребљава у функцији допуне, и то

а) глаголима непотпуног значења типа *моћи*, *шребати*, *морати*, *хитети*;

Нико га није могао *овикнути* од чобанских псовки. — Требало је све испите поново *полапати*, *радити*. — Ноћас морамо *јрећи* Саву. — И не мили ми се ова свијећа за капом кад помислим да је ваља *зайалиши*. — Хтели су *доћи*, али није било више места у авиону;

б) глаголима делимично непотпуног значења типа *желети*, *смети*, *умети* и сл.:

Они желе *чути* његово мишљење. — Сада смо смели слободно *ићи* куда-желимо. — Зар ти умеш *рачунаши*;

в) глаголима кретања, као допуна с функцијом и значењем намерне реченице:

Отишли су *појражићи* бензин на некој пумпи;

г) глаголима који значе почетак, прекид и наставак радње:

Поче *се койаћи* тунел кроз Глогово. — И стадоше *се скуљаћи* коњаници. — Киша престаде *пагаћи* после три дана. — Окрене се и настави *прчаћи*;

д) изразима с именицама и придевима непотпуног значења:

Нема смисла *бранићи* нешто што се не може одбранити. — Ученичка је дужност *учићи* и спремати се за животни позив. — Досадно ми је о свему томе *јоворићи*.

628. 2) У служби с у б ј е к т а реченице инфинитив ће бити употребљен када се радња означена инфинитивом ставља у центар мишљења, говора о њој као о појму коме се нешто приписује:

Учићи је задовољство. — *Разлегаћи* излоге је занимљиво. — Није лако *радићи* у руднику.

У таквој служби инфинитив је најчешће управни члан субјекатске синтагме (групе речи са функцијом субјекта, нпр. *разлегаћи* и з л о г е, *радићи* у ш у м и).

629. 3) Инфинитивом се може изражавати и став према нереализованој радњи. Тада је то обично са значењем заповести, жеље и сл.:

О аористу *видети* на стр. 389. — Све остаје код тога: *зарићи* тијело што дубље у те сумраке и та свитања. *Осјећаћи* око себе клокот врела и мирис раслиња и тако *не мислићи* ништа. *Дисаћи*.

У првом примеру инфинитив значи што и императив: „О аористу *видиће* на стр. 389!“, у другом жељу, која би се изрекла глаголом *желећи* са инфинитивном допуном: „(Филип је желео) *не мислићи* ништа, (желео је) *дисаћи*“, или неким глаголским начином, нпр. потенцијалом: „Филип *не би мислио* ништа“, „Филип *би дисао*“.

630. Најзад, инфинитив се употребљава за творбу облика футура I (будућег времена):

Сутра *ћемо ићи* у биоскоп. — Знао је да *ће* га *сумњичићи* и да без глобе *неће* проћи. — Ко *ће* ми *бићи* веза? — А кад *ћеш се враћићи*.

КОРИШЋЕНА ЛИТЕРАТУРА

Аутори су у Граматици изложили материју која је резултат досадашњих испитивања књижевног језика, проверених и прихваћених у нашој науци о језику и примењиваних у настави. То су чинили на начин који само у малом, и врло оправданом по њиховом мишљењу, броју случајева одступа од оног који је уобичајен у већини наших граматика. Таквих одступања више је у поглављу које обрађује синтаксу реченице, мање у другима. То исто важи и за терминологију. Зато су се аутори при изради ове граматике највише користили следећим делима:

М. Стевановић: *Савремени српскохрватски језик I—II*, Научна књига, Београд 1964—1969 (и касније издања);

М. Стевановић: *Грамматика српскохрватског језика за школе средњег образовања*, Обод, Цетиње (X издање), 1980;

И. Брабец, М. Храсте, С. Живковић: *Грамматика хрватско-српског језика*, Школска књига, Загреб (VI издање), 1965;

А. Пецо, Ж. Станојчић, М. Бабић: *Српскохрватски језик*, Енциклопедијски лексикон 1, Просветно-педагошки завод Београда и Интерпрес, Београд, 1972;

Е. Barić, V. Zečević, M. Lončarić i dr: *Priručna gramatika hrvatskog književnog jezika*, Školska knjiga, Zagreb, 1979 (поглавља из творбе речи);

П. Ивић: *Дијалектологија српскохрватског језика*, Матица српска, Нови Сад (II издање) 1985;

А. Пецо: *Преглед српскохрватских дијалеката*, Научна књига, Београд (III издање), 1985.

М. Radovanović, *Sociolingvistika*, KZNS-Dnevnik, Novi Sad, 1986.

Р. Бугарски, *Увод у описну лингвистику*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 1991.

Они су, разуме се, консултовали и другу стручну, научну и, посебно — г р а м а т и ч к у литературу, домаћу, па и страну (као што је нпр., *Грамматика современного русского языка* у редакцији Н. Шведове, „Наука“ Москва 1970, одн. *Грамматика русского языка*, I, у редакцији В. В. Виноградова, Москва 1960). Исто тако, користили су се студијама о језику значајнијих наших савремених писаца, посебно оних који су у школским програмима. Тиме је Граматици дата актуелна језичка грађа.

	Страна
Граматика српскога језика	
1. Увод	5
1. Јужнословенски језици 6; — 2. Српскохрватски језик 6; — А) Чакавско наречје 6; — Б) Кајкавско наречје 7; — В) Штокавско наречје 7; — 3. Српски књижевни језик 12; — А) Српски књижевни језик до XIX века и стварање модерног језика у XIX веку 12; — Вук Стефановић Караџић 15; — Бура Даничић 16; — Б) Језик дубровачке књижевности и књижевни језик у Босни до XIX века 17; — В) Други књижевни језици штокавског наречја до XIX века 17; — 4. Српски књижевни језик у XIX и XX веку 18; — Раслојавање језика 20; — 5. Предмет граматике српског књижевног језика 24; — 6. Граматике и речници књижевног језика 24; — 7. Правопис 25.	
Фонетика са основама фонологије и морфофонологије	29
Фонетика и фонологија	29
2. Гласови српскога књижевног језика	31
1. Самогласници (вокали) 31; — 2. Сонанти (гласници) 32; — 3. Сугласници (консонанти) 33; — 4. Артикулационе и акустичке особине гласова важне за посматрање гласовног система српскога књижевног језика 34	
3. Слог и подела речи на слоге	36
4. Фонологија — Фонема и глас	37
Морфофонологија	39
5. Прозодија (акцент и квантитет) српскога књижевног језика	39
6. Гласовне алтернације	42
А. Алтернације сугласника 43; — 1. Алтернације звучних и беззвучних сугласника (једначење по звучности) 43; — 2. Алтернације с:ш, з:ж, н:м (једначење по месту или начину артикулације) 44; — 3. Алтернације к, г, х : ч, ж, ш, и к, г, х : ц, з, с (палатализације и сибиларизација) 45; — 4. Алтернације ненелпчаних са предњонепчаним сугласницима (јотовање) 48; Б. Алтернације самогласника 50; — 1. Промена о у е и умекшаност сугласника 50; — 2. Превој вокала 51; — 3. Непостојано а 52 ; — 4. Промена сонанта л у вокал о 53	
7. Асимилација и дисимилација гласова	54
1. Асимилација самогласника 55; — 2. Дисимилација самогласника 55; — 3. Дисимилација и губљење сугласника 56	
8. Покретни самогласници	58
9. Сугласник ј у књижевном језику	59
10. Сугласник х у књижевном језику	60
11. Фонетске вредности некадашњег вокала ћ (јат) у књижевном језику	61
Морфологија и творба речи	63
12. Реч и морфема	63
1. Морфеме (корен и афикси) 64; — 2. Творбене морфеме 65; — 3. Граматичке морфеме 66	
Морфологија	68
13. Врсте речи	68
И м е н с к е р е ч и	70
14. Именице	71
1. Подела именица према значењу 72; — 2. Врсте промене именица (подела именица према граматичким категоријама) 74	
15. Придеви	83
1. Подела придева по значењу 83; — 2. Род, број и падеж код придева 84; — 3. Краћи и дужи облици придева 84; — 4. Промена придева 85; — Поређење придева (компарација) 87	
16. Заменице	90
1. Именичке заменице 90; — 2. Придевске заменице 91	
17. Бројеви	95
1. Основни (прости, главни, кардинални) бројеви 95; — 2. Збирни бројеви 96; — Редни (ординални) бројеви 96	
18. Глаголи	97
1. Граматичка категорија глаголског вида 97; — 2. Граматичка категорија глаголског рода 99; — 3. Граматичке категорије лица, времена и начина, граматичког броја и граматичког рода 100; — 4. Глаголски облици и врсте промене 101; — 5.	

	Прости глаголски облици 107; — 6. Глаголски облици неправилног грађења 110; — 7. Промена помоћних глагола 112; — 8. Сложени глаголски облици 113; — 9. Облици пасива (трпног стања) 115; — Одрични (негирани) глаголски облици 116	
19.	Суплетивизам у промени облика речи	116
20.	Прилози	118
21.	Предлози	119
22.	Везници	120
23.	Речце (партикуле)	121
24.	Узвици	121
Творба речи		123
25.	Основни принцип творбе	123
	1. Извођење (или деривација) 123; — 2. Слагање (или композиција) 125; — 3. Комбинована творба речи 125; — 4. Творба претварањем 126	
26.	Творба речи и позајмице из других језика	126
27.	Творба именица	129
	1. Творба именица извођењем (деривација) 129; — А. Именице са значењем лица (особе) 129; — Б. Именице са значењем животиња и биљака 134; — В. Именице за означавање предмета 134; — Г. Именице за означавање места (простора) 135; — Д. Глаголске и апстрактне именице 136; — Ђ. Именице субјективне оцене 138. — Е. Именице изведене граматичким суфиксима 139; — 2. Творба именица слагањем (композиција) 140; — 3. Именичке полусложенице 141; — 4. Комбинована творба именица 142	
28.	Творба придева	143
	1. Творба придева извођењем (деривација) 143; — А. Присвојни придеви 144; — Б. Описни и њима сродни придеви 145; — В. Придеви субјективне оцене 148; — 2. Придеви добијени попридевљавањем 148; — 3. Сложено-изведени придеви 149; — 4. Творба придева слагањем (композиција) 149; — 5. Придевске полусложенице 150	
29.	Творба глагола	151
	1. Творба глагола извођењем (деривација) 151; — 2. Творба глагола слагањем (композиција) 153; — 3. Префиксална творба глагола 153	
30.	Творба у осталим врстама речи	154
Лексикологија		157
31.	Појединачно (индивидуално) значење речи	158
	(а) Мотивисане и немотивисане речи 159; — (б) Полисемија 159; — (в) Хомонимија 161; — (г) Синонимија 163; — (д) Антонимија 165; — Метафорска и метонимијска значења 166	
32.	Састав лексике и сфере употребе речи књижевног језика	170
	Састав лексике српског књижевног језика 170; — Лексика српског језика с обзиром на сферу употребе 172	
33.	Фразеологизми	174
Синтакса		181
34.	Основни појмови	181
	1. Дефиниција синтаксе 181; — 2. Синтаксичке јединице: комуникативне реченице, предикатске реченице, синтагме, речи 181; — 3. Независне и конституентске јединице и њихове функције 187; — 4. Напоредни (координативни) однос међу функционално паралелним синтаксичким јединицама 194; — 5. Додатак: Три примера анализе синтаксичке структуре 200	
35.	Субјекатско-предикатске реченице	206
	1. Типологија реченица у ужем смислу 206; — 2. Основне реченичне конструкције (реченични модели) 208; — 3. Проширивање основне реченичне конструкције (одредбени конституенти) 211; — 4. Главни и зависни реченични конституенти 212; — 5. Субјекатско-предикатска конструкција 212; — 6. Именска копулативна конструкција (именски предикат) 216; — 7. Прилошка копулативна конструкција (прилошки предикат) 219; — 8. Рецијске конструкције (конструкције с објектима) 222; — 9. Конструкције са допунским предикативом 227; — 10. Конструкције с прилошким допунама 230; — 11. Прилошке одредбе 232; — 12. Актуелни квалификатив 235; — 13. Списак реченичних типова и реченичних конституената 237	
36.	Неки посебни типови предикатских реченица	237
	1. Безличне реченице 237; — 2. Реченице са логичким (семантичким) субјектом 241; — 3. Обезличене реченице (реченице са безличном конструкцијом) 243; — 4. Пасивне реченице (реченице с пасивном конструкцијом) 245; — 5. Реченице са сложеним предикатом (модална и фазна конструкција) 247	

37.	Именичке, придевске и прилошке синтагме	250
	1. Синтагматска конструкција 250; — 2. Именичке синтагме 252; — 3. Придевске и прилошке синтагме 258; — 4. Партитивне и паукалне синтагме 260; — 5. Апозитивне одредбе (апозитив и апозиција) 262	
38.	(Предлошко-) падежни систем и његова употреба	265
	1. Општи појмови 265; — 2. Именичке јединице с именичком конституентском вредношћу 268; — 3. Именичке јединице с придевским конституентским значењем 271; — 4. Именичке јединице с прилошким конституентским значењем 273; — 5. Именичке јединице с предикативном вредношћу 279; — 6. Падежни систем 279	
39.	Конгруенција	285
	1. Општи појмови 285; — 2. Грамагичка и семантичка конгруенција у роду и броју 287; — 3. Конгруенција с бројевима (с партитивним и паукалним синтагамама) 290	
40.	Систем зависних реченица	292
	1. Општи појмови 292; — 2. Изричне реченице (у ширем смислу) 295; — 3. Односне реченице 301; — 4. Месне реченице 307; — 5. Временске реченице 308; — 6. Узрочне реченице 311; — 7. Условне реченице 311; — 8. Допусне реченице 315; — 9. Намерне реченице 316; — 10. Поредбене реченице 318; — 11. Последичне реченице 319; — 12. Вишеструко сложене реченице 324; — 13. Табеларна анализа зависних реченица 324	
41.	Неличне глаголске јединице	325
	1. Општи појмови 325; — 2. Структура неличних глаголских јединица 326; — 3. Конституентска вредност и функције инфинитивне јединице 327; — 4. Глаголска јединица с глаголом у облику глаголског прилога 328	
42.	Систематизација конституентских јединица и њихове употребе	330
	1. Конституентске јединице 330; — 2. Конституентске вредности 330; — 3. Конституентске вредности и конституентске функције 332	
43.	Систем независних реченица	332
	1. Општи појмови 332; — 2. Обавештајне реченице 334; — 3. Упитне реченице 334; — 4. Заповедне реченице 335; — 5. Жељне реченице 336; — 6. Узвичне реченице 337; — 7. Индиректне комуникативне функције 338	
44.	Негација	340
	1. Тврђење и одрицање 340; — 2. Двоструко негирање при универзалној негацији 340; — 3. Финитна и конституентска негација 341	
45.	Напоредне (координативне) конструкције	342
	1. Општи појмови 342; — 2. Напоредни односи међу независним реченицама 345; — 3. Напоредни односи међу конституентским јединицама 350	
46.	Распоред синтаксичких јединица и информативна актуализација реченице	352
	1. Распоређивање синтаксичких јединица 352; — 2. Слобода у распоређивању реченичних конституената 353; — 3. Информативна актуализација реченице 353; — 4. Реченичне перспективе 356; — 5. Фокализација 359; — 6. Информативна актуализација зависнослужених реченица 361; — 7. Распоређивање синтагматских конституената 362; — 8. Распоређивање енклитика 362	
47.	Комуникативна кохезија	365
	1. Комуникативна кохезија 365; — Један пример комуникативних веза у тексту 366	
48.	Специјалне независне реченице	370
	1. Карактеристике специјалних независних реченица 370; — 2. Конструкција специјалних реченица 371	
49.	Синтакса глаголских облика	374
	А. Синтакса личних глаголских облика 374; — Времена 374; 1. Презент 374; — 2. Перфекат 378; — 3. Футур I 380; — 4. Аорист 383; — 5. Имперфекат 384; — 6. Плусквамперфекат 385; Н а ч и н и 387; — 7. Императив 387; — 8. Потенцијал 387; — 9. Футур II 389; — Б. Заменљивост (алтернативност) личних глаголских облика 390; — В. Синтакса неличних глаголских облика 391; — 1. Глаголски прилог садашњи 391; — 2. Глаголски прилог прошли 393; — 3. Радни глаголски придев 394; — 4. Трпни глаголски придев 395; — 5. Инфинитив 395	
	Коришћена литература	397

Др Живојин Станојчић и др Љубомир Поповић: ● ГРАМАТИКА СРПСКОГА ЈЕЗИКА за I—IV разред средње школе ● Друго издање, 1992. година ● Издавачи: ЗАВОД ЗА УЧБЕНИКЕ И НАСТАВНА СРЕДСТВА, Београд, Обилићев венац 5 и ЗАВОД ЗА ИЗДАВАЊЕ УЧБЕНИКА, Нови Сад, Сремска 7 ● Ликовни уредници: ГАМАРА ПОПОВИЋ—НОВАКОВИЋ и РАЗИЈА ВИЛА—ПОЗНОВИЈА ● Лектор: СЕЛМА ЧОЛОВИЋ, ● Графички уредник: ДУШАН КНЕЖЕВИЋ ● Коректура Завода ● Обим: 25 штампарских табака ● Формат: 17×24 cm ● Тираж: 50 000 примерака ● Рукопис предат у штампу јануара 1992. године ● Штампање завршено јула 1992. године ● Штампа: Београдски издавачко-графички завод, Београд, Булевар војводе Мишића 17